

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі**  
**Атырау облысы әкімдігі**  
**«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК**  
**Атырау өңірлік «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі**  
**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті**  
**Еуразия ғылыми-зерттеу институты**

**ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ –**  
**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ БАСТАУЫНДА**  
*(Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары)*

2019 ж.

**ӘОЖ 94(574) (063)**  
**КБЖ 63.3 (5 Қаз)**  
**Ж72**

**Жауапты редакторлар**

**Ә.Қ. Мұқтар** - тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК директоры

**Ө. Қанай** - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институтының Аға ғылыми қызметкері

**Редакциялық алқа**

**Ұ.Т. Ахметова** - т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

**Д.Ж. Жайлыбаев** - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институтының Аға ғылыми қызметкері

**А.Ж. Жұмабаев** - «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК Аға ғылыми қызметкері

**Н.Т. Нұғманова** – «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК ғылыми қызметкері

**«ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ - ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ БАСТАУЫНДА»** Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Ә.Қ.Мұқтар, Ө. Қанай - Алматы, 2019. - 310 б.

**ISBN 978-601-7805015-9**

Жинақта әлемдік тарихта өзіндік орны бар Жошы ұлысы - Алтын Орда тарихы, тарихнамасы, археологиясы, этнологиясы, нуизматикасы және рухани мәдениеті мәселелеріне арналған баяндамалар жинақталған. Олар соңғы жылдардағы тарих ғылымындағы өзгерістер мен жаңа тарихи деректерді қамтиды. Конференция жинағы материалдары тарихшылар мен саясаткерлерге, қоғамтанушыларға, ізденушілерге арналған.

**ISBN 978-601-7805015-9**

© «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институты

## АЛҒЫ СӨЗ

**Н.А. Ноғаев**  
Атырау облысының әкімі

### **Құрметті конференция қонақтары мен қатысушылар!**

Атырау облысы биыл тағы да кезекті рет тарихшы ғалымдарды, қоғам өкілдерін, өлке тарихының жанашырларын халықаралық конференцияда қабылдап отыр. Қалыптасқан дәстүр негізінде ұйымдастырушылар тарапынан Түркия, Ресей, Германия, Қытай елдері және Қазақстанның барлық өңірлерінің ғылыми орталықтары өкілдерімен берік шығармашылық қарым-қатынас орнатуда. Бұл конференция жарты әлемді билеген Жошы ұлысы – Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойын мерекелеу іс-шаралары аясында ұйымдастырылып отыр. Той өткізуден кенде емеспіз, бірақ бұл жолғы жиын жұртшылықтың келешекке деген сенімін оятып, тағдырдың сан қилы қиындықтарынан сүрінбей өткен халқымыздың аса бай тарихын бүгінгі күн талабымен қайта жаңғыртып, үлгі-өнеге алатын ұлттық құндылығымызға айналуы керек.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев биылғы қыркүйек айында Қазақстан халқына Жолдауында: «Туризмді дамытуға айрықша мән беріледі... Алтын Орданың 750 жылдығы туристердің назарын тарихымыз бен мәдениетімізге, жеріміздің табиғатына аудару тұрғысынан тойлануы керек», - деген еді. Туристік ағындардың негізі мәдениет нысандарына, тарихи-мәдени ландшафтыларға баруға бағдарланғанын ескерсек, бұл атқарылар шаруалардың тиімді қайтымы болатыны сөзсіз.

Күні бүгін Атырау облысы бойынша бірнеше туристік нысан жұмыс істейді. Облыста туризмді дамыту үшін туризмі қарыштаған шетелдік ағайындар мен жергілікті жеке кәсіпкерлер де инвестициялық жобаларын ұсынуда. Алтын Орда хандары мен Қасым хан хандық құрып, мүрделері жатқан киелі топырақ - Сарайшыққа зиярат етуге еліміз бен шетелдерден жылда сан мыңдаған туристер келіп кетеді. Алдағы күндері туристерге арнап сапар орталығын салуды бастаймыз. Ол жерде музейдің заманауи экспозициялық залдары мен қор қоймасы, зертханалық және реставрациялық бөлмелер, кітапхана мен конференц-зал орналасады. Ашық аспан астындағы музей мен этноауыл болады. Біз ұзақ уақыт көне қала топырағын шайып жатқан Жайық өзені жағалауын бекіту жұмыстарын аяқтадық. Енді Жайық өзені өр суынан тарихи мұрамызға зиян келмейді деп есептейміз.

Бүгінгі заманда «Алтын Орданың символдық мұрасы» үшін Еуразия кеңістігіндегі мемлекеттер арасында «өзара жарыс», артық саясиландыру кездесіп тұратынын жасыру мүмкін емес. Негізі Алтын Орда «менікі, сенікі» деп бөлуге келетін тарих емес. Ол бәріміздің жалпы мұрамыз, ортақ тарихымыз. Бәріміз де Алтын Орда өркениетінің мұрагерлері болып табыламыз.

Конференция жұмысының нәтижесі тарихты зерделеуде жаңа серпілістерге жол ашатынынан үміт етемін. Халықтың тарихи санасын қалыптастыру, ұлттар бірлігін нығайту және елімізді әлемдік қоғамдастыққа ықпалдастыруға елеулі үлес қосады деп сенім білдіремін.

Жұмыстарыңызға табыс тілеймін.

## ÖNSÖZ

**Doç. Dr. Vakur Sümer**  
Ahmet Yesevi Üniversitesi  
Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü

“Kazak Devletçiliği Tarihinde Cuci Ulusu ve Saraycık Şehrinin Önemi” başlıklı uluslararası bilimsel-pratik konferans, Cuci Ulusu’nun (Altın Orda Devleti) kuruluşunun 750. yıldönümü münasebetiyle ve Kazakistan Cumhuriyeti İlk Cumhurbaşkanı - Elbası Sayın Nursultan Nazarbayev’in “Büyük Bozkır’ın Yedi Özelliği” makalesi çerçevesinde düzenlenmektedir.

Konferansın materyalleri Kazakistan’da ve yurtdışında tanınmış bilim adamlarının makalelerini kapsamaktadır. Söz konusu makalelerde, Cuci Ulusu’nun oluşum süreci ve tarihi Saraycık şehri, tarihte “Deşt-i Kıpçak” olarak adlandırılan Ulu Bozkırın siyasi, ticari-ekonomik ve kültürel süreçleri incelenmiştir. Ayrıca, Cuci Ulusu’nun büyük Avrasya’daki tarihsel rolüne ve bu topraklarda daha sonra tarih sahnesine çıkan devletler üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Altın Orda Devleti’nin kuruluşunun 750. Yıldönümünde Altın Orda’nun tarihi ve kültürel mirası ile ilgili güncel araştırmaların tartışılması büyük önem taşımaktadır. Altın Orda Devleti döneminde kentsel gelişim ve mimari, ticari ve ekonomik ilişkiler, siyasi ve sosyal kurumlar hızla gelişmiştir.

Altın Orda Devleti döneminde Yayık Nehri mansabındaki Saraycık şehrinin siyasi ve stratejik öneminin yüksek olduğu iyi bilinmektedir. Bu bağlamda, Saraycık şehrinin Cuci Ulusu dönemindeki önemine dair kapsamlı bir çalışma, konferansın ana konularından biri olmuştur. Saraycık’taki arkeolojik kazılar da buna eşlik etmektedir. Son yıllarda Saraycık şehrinde bulunan arkeolojik eserler Altın Orda Devleti dönemine aittir. Bu, Saraycık şehrinin sadece Cuci Ulusu’ndaki değil, aynı zamanda tarihi İpek Yolu’nun kuzeyindeki en büyük şehir olduğunu ispatlamaktadır. Yani, Saraycık şehrinin kültürel rolünün Altın Orda Devleti için önemli olduğunu göstermektedir.

Uluslararası bilimsel ve pratik konferansın materyallerinde Cuci Ulusu hakkında yapılan kapsamlı araştırmalar, ülkenin tarih alanındaki Altın Orda Devleti tarihçiliğinde yeni bir dönüm noktası oluşturacaktır.

Eserin hazırlanmasında emeği geçen herkesi yürekten kutluyor ve ilgili alandaki çalışmaların artmasına katkıda bulunmasını diliyorum.

# UZBEK KHAN AND THE HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE KHANATE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU\*

## Introduction

The order established by Genghis Khan in the steppe, not only was a new beginning for the Eurasian steppes, but also gave a great impetus to the new tribal formations in Central Asia. The steppe peoples formed by Genghis Khan created new ethnic compositions with steppe loyalty which became stronger in this period. We can say that the Ulus of is the most influential of the contemporary Turkic world in this direction among the Genghis empire. The history of the contemporary Turkic world, especially of the Central Asian Turkic peoples, is largely related to the history of the Golden Horde Khanate.<sup>1</sup>

## Centralization and Islamization Policy of Uzbek Khan

Especially the political and cultural activities of his famous ruler, Uzbek Khan, left deep traces on the peoples of Central Asia. His most important achievement is his politics of centralization. The time of the Uzbek Khan (1313-1341) constitutes a period in which Islamization politics became a definite state policy. During the time of Emir Nogai, Islamization focusing on the Byzantine tip of Salgat - Ishakçı west direction in Crimea would be shifted to the direction of Saray - Astarhan - Saraycık in the center of Salgat after his being killed in 1299. Uzbek Khan, who established a central order to put an end to the chaos (bulkak) environment caused by feudal internal conflicts arising from the Confederative structure of the Jochi Nation, has united the state under one Horde under the roof of Ak Orda. Therefore, he put an end to Kök Orda, the eastern wing of the state.<sup>2</sup> In this process, which was mostly dealt with the developments in the east, he surely needed much more the support of the Muslim clergy of Turkestan and Kharezm. In this way, the legends knitted around the Uzbek Khan turned him into a mystical spiritual.<sup>3</sup>

Among the Genghis sons and members of the dynasty, Nestorian Christians and Buddhists were seen, but the remaining parts of the empire, with the exception of the Kublai branch of Lamaist Buddhism, would surrender to Islam within a century. With the establishment of the Genghis empire, the Eurasian whole united around a law, and deeply rooted Islamic religion continued to spread in Central Asia and gained new sovereignty in the face of rival religious structures such as Christianity and Buddhism in the Golden Horde and Chagatai lands. In a period of half a century alone, in the Golden Horde, Çağatay and İlhanlı areas, Islam declared to be a definite superiority, and khan, the descendants of Genghis, established cities and became zealous Muslims. The superior position of Muslims in intercontinental trade played a major role in the return back of Islam to Maverännehir, especially Iran, East Turkestan, Khorasan, Afghanistan, Anatolia, Khwarezm and Idil-Ural. As a strange dilemma, the revival of global trade was the product of the harsh order introduced by the Genghis law. Ebulgazi Bahadır

---

\* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. [abdullahgundogdu@yahoo.com](mailto:abdullahgundogdu@yahoo.com)

<sup>1</sup> Inner Asia is composed of three main ecosystems; It includes forest (tundra, taiga), steppe and desert from north to south. This nomadic civilization, whose primary cultural feature is the steppe, has been in interaction with the agricultural and commercial centers of the southern desert region and the forest belt peoples of the north. Robert N. Taaffe, **The Cambridge History of Early Inner Asia**, "The Geographic Setting", Edited by Denis Sinor, Cambridge University Press, New York, 1994, pp. 31-37

<sup>2</sup> Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Press, İstanbul, 1976, pp. 124-29.

<sup>3</sup> Devin DeWeese has studied the Islamization of the Golden Horde area by comparing it with indigenous beliefs, history and epic narratives. See. Devin DeWeese, **Islamization And Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical And Epic Tradition**, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1984.

Khan, about the security of trade routes in the Genghis era (Genghis Peace); "*At that time, Iran and Turan were so secure that if a person put a tray of gold under his head and walked, no one would dare to attack him,*" he said.<sup>4</sup>

In 1253, the Franciscan monk William Rubruck witnessed a strong return back of Islam in Central Asia on his journey of three years from the Golden Horde to Karakorum.<sup>5</sup> This return back, that is to say, the process of settling Islam in the western successors of the Genghis Empire from the 13th to the 15th centuries, constitutes an important part of the history of the spread of Islam in Central Asia. Even during the Russian Tsardom, in the Siberian and Volga-Ural region, Islamization in the forest belt and in the steppe belt is also within the same scope. This process continued until the beginning of the 20th century and concerns the Fing-Ogur groups as well as the Turks. This story of conversion has revealed to us that there are three major Islamic cultural sites in Central Asia: 1) Central Asia, 2) Volga-Ural region and 3) East Turkestan. This Islamization has been living in West Inner Asia for centuries, in folk stories and cultural motifs in the area from Crimea to Siberia, from Kazan to Khwarezm. Even under the rule of tsarism, Islam continued to take root among Chuvashes, Kazakhs and Kyrgyz people even in the 19th century. Even under Tsarist rule, Islam continued to take root among the Chuvashes, Kazakhs and Kyrgyz people in the 19th century.

The Islamic heritage, which dates back to the beginning of the 10th century in the Volga region, was nourished by internal influences such as Harezm and Bulgarians, as well as external influence areas such as Egypt and Anatolia. Immediately after the establishment of the Golden Horde state, Islam was represented as an effective power center. In this period, we see that Kutluğ Timur, the governor of Uzbek Khan, was the spokesman of the Muslim movement in the Golden Horde area. In the inscription of his minaret built in Urgench; the sun of religion, The greatest figure of Islam and Muslims" was written. The same person, with the support of Muslims, ensured that Uzbek Khan won the throne war.<sup>6</sup> Uzbek Khan's preference for Islamization was the victory of the Sufis in the field. Ibn Battuta informs us of the existence of the monasteries of Shamseddin al-Misrî and Numaneddin al-Harezmî in the city of Saray, the capital of Uzbek Khan. This is important in that it points to Egypt and Khwarezm in the course of Islamization in the Golden Horde area.<sup>7</sup> Although The sect of Yesevi was the main influence on the community of the Golden Horde, it became more evident in the time of the Uzbek Khan. In his work *Ulus-ı Erba'a* written by Uluğ Beğ, the name of a person named Seyyid Ata is mentioned in the sect of Yesevi, in Uzbek Khan conversion to Islam.<sup>8</sup> Ötemiş Hacı and Abdülgaffar give the names of four saints named Mecuddin Şirvânî, Baba Tökles, Şeyh Ahmed and Şeyh Hasan Gürgânî who came from the sides of Hârezm and Bukhara<sup>9</sup> It can be said that these saints have ties with the Yasaviyah. In Khwarezm, the function of the Yasaviyah was undertaken by Bakırgan-Ata city. This city bears the name of Hakim Suleiman Ata, the first and most well-known follower of Ahmed Yesevi in the field of literature. The Bakırgan Book, which was widely read among the Muslims of Idil-Ural and Turkestan, will give an idea of the extent to which the Yasaviyah contributed to the spiritual life in these regions through Khârezm.<sup>10</sup> n this

---

<sup>4</sup> Abu al-Ghazi Bahadur, *Shajare-i Türk*, by Le Baron Desmasison, *Histoire des Mogols et des Tatares*, Tom I, St. Petersbourg, 1874, pp. 96.

<sup>5</sup> *William of Rubruck's Account of the Mongols*, Reprinted by Rana Saad, Maryland, USA, 2004, pp. 5-7.

<sup>6</sup> A. Y. Yakubovsky, *The Golden Horde and Its Collapse*, Trans. Hasan Eren, TTK publications, Ankara, 2002, pp. 60, 112.

<sup>7</sup> Abu Abdullah Muhammad Ibn Battuti Tangier, *Ibn Battutta Travel Book*, trans. A. S. Aykut, YKY publications, Istanbul, 2016, pp. 342-343.

<sup>8</sup> Mirza Uluğbek, *Tört Ulus Tarixi*, Çolpon Neşriyat, Taşkent, 1994.

<sup>9</sup> Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2009, pp. 125-127 (31b-34b); Abdülgaffar Kırımı, *Umdet Al-Axbar*, prepared by Derya Derin Paşaoğlu, Sh. Marjani Institute Of History Of The Tatarstan Academy Of Sciences, Kazan, 2014, pp. 74-76.

<sup>10</sup> M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötügen Publications, İstanbul, 1981, pp. 203- 204; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavıflar*, Diyanet Vakfı Publications Ankara, 2004, pp. 34- 38, 85- 95. This book, which was first published in Kazan in 1847 and then several times, consists of one hundred forty-three poems belonging to twenty Turkic-Tatar Sufis poets who lived between the 12th and 18th centuries. About one third of the work contains poems and ghazals of Süleyman

period, besides Turkish translations of the Koran, Kısasü'l-Enbiyâ, Mukaddimetü'l-Edebiyat, Mu'inü'l-Mürid, Hüsrev ü Şîrîn, Muhabbet-nâme, Mi'râc-nâme, Sirâtü'l-Kulûb and Dâsitan-ı Cumcuma such as the increase in religious mystical works is remarkable.<sup>11</sup> This literary and spiritual revival constitutes an important stage for Turkish language, literature and culture. In this way, the legends knotted around the Uzbek Khan, directly explain the Uzbek ethnic formation. Mixed language literary works such as Ali's Yusuf and Züleyha<sup>12</sup> in the 13th century Khârezm area point to the complex structure of this region that hosts the Oghuz-Kipchak tribes, as well as the common spiritual and cultural influence affecting Anatolia and Dasht-i Kipchak. In this context, when the Sufi works of the Idil-Ural Turks and like works Mevlid, Emir Sultan, Ahmediye - Muhammediye and Yunus Emre which are read by Anatolian Turks are compared, the similarity in form and content is immediately visible.

After the end of devastating effects of the occupation, in this way, the Turkish Sufi movement, which entered a period of rapid expansion from the second half of the 13th century onwards, was able to find a new expansion in the Desht-i Kipchak and the Anatolian regions under the rule of Ilkhanid. The mosque and madrasah built in Salgat during the Uzbek Khan era are monumental monuments in which his politics are embodied. Founded on a square background in 1314, the Uzbek Khan Mosque is unique with its wooden carved door. In addition to this work, which we participated in the 700th celebration in 2014, along with the İncibek Hatun Madrasa, which was completed in 1333, these works clearly resemble the Seljuk Turkish works in Anatolia signify the cultural interaction with Deş-i Kıpçak in Anatolia.

After this period, the military elements of Dasht-i Kipchak, who underwent such an intensive change, were called as Uzbeki / Uzbek in connection with the Uzbek Khan. Ötemiş Hadji, Ebul Gazi Bahadır Khan and Abdulgaffar Kırımı are of the same opinion.<sup>13</sup> The name of the charismatic leaders of the affiliated communities is often seen in the steppe peoples as in the Seljuks, Ottomans and Nogays. The Uzbek ethnic formation, like other contemporary Turkic peoples, is linked to developments in the steppe regions under the influence of the Golden Horde Khanate, following the new order in which the Genghis conquests blend Eurasia. In the first half of the 15th century, the nomads of the Golden Horde Khanate, which fell apart after Timur, entered into new political and ethnic formations in Crimea, Sibir, Kazan and Astrakhan regions. At the beginning of the 16th century, as written by Fazlullah bin Ruzbihan, the author of Mihmânâme-i Buhâra; In this period, these regions, which hosted the large-scale mobility of the Dasht-i Kipchak nomads<sup>14</sup>, served as a laboratory where modern Turkic peoples such as Uzbek, Tatar, Nogai, Kazakh, Karakalpak completed the ethnic formation process.

Uzbekistan and Kazakhstan's Legacy of the Golden Horde as a Unifying Factor in the Perception of History and Identity

Contrary to what Soviet historians claim<sup>15</sup>, the peoples living in Central Asia the post-Soviet, found their common past in the history of the Golden Horde, as in the history of Turkish

---

Bakırğani. **Bakırğan Kitabı**, Prepaed by Ferit Yahin, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2000, pp. 23-24. See also the publication of the work in Uzbek Turkish. Sulayman Bokırğaniy, **Bâkırğan Kitâbi**, Yazuvçı publication, Taşkent, 1991.

<sup>11</sup> Aysu Ata, **Çağatay Türkçesinin İlk Devresi, Harezmi - Altın Ordu Türkçesi**, Ankara University Publishing House, Ankara, 2014, pp. 25-56.

<sup>12</sup> Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, p. 235; Ali Cin, "Karışık Dilli Eserlerden Ali'nin Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi", **Turkish Studies**, Volume 5/1, Winter 2010, 200-236.

<sup>13</sup> "Özbek Han han boldi. Taki ilni on üç yaşında ata babasının düsturi birlen zabt kıldı ve her kimning mertebesine layık hürmet kılıb in'amlar birdi ve il ulusından islamga kirgözdi<sup>13</sup>. Barça [175] halk ol sahib-i devletning sebebindin şark-ı islamga müşerre<sup>f3</sup> boldılar. Andin song barça Cuci iline Özbek ili tidiler ta kıyametgeçe hem tururlar", Abu al-Ghazi Bahadır, **Şajare-i Türk**, p. 175; Abdulgaffar Kırımı, **Umdet Al-Axbar**, "Alar hem bu yolda Özbek Han birle Müsülman boldi", p. 34a.

<sup>14</sup> Fazlullah bin Ruzbihan, **Mihmânâme-i Buhâra**, prepared by Minuchehr Stüde, B.T.N.K., Tehran, 1962, pp. 41-42, 211; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, trans. Ahsen Batur, Selenge Publications, İstanbul, 2004, s. 223- 263.

<sup>15</sup> According to Alexander Alexandrovich Semenov (1873-1958), who reflected the view of Soviet historiography; "*The Uzbek name was born and used around Ak-Orda. Özbek-Han is the Golden Horde Khan. The term uzbek has nothing to do with the term üzbeği in Persian sources in that period.*" A. A. Semenov, "K voprosu o proishojdenii i sostave Uzbekov Şeybani -Hana", **Raboçaya Hronika İnstituta vostokovedeniye II**, Taşkent 1944, s. 14-15. On the basis of Semenov's view, Soviet historiography, did not stop trying to prove the inevitable flow of Uzbek and Tajik facts towards Sovietization. For example, see **Uzbekistan S.S.R. History**, Uzbekistan Sciences Academy publication, Tashkent, 1958, pp. 213-216; 1970, tom I., pp. 508-514;

Khanate for early periods. Starting from Tatarstan, for Kazakhstan and Uzbekistan, this period has become unifying in their own perceptions of identity. In addition, it gains value as it makes the necessity of looking at the language, history and culture of all Turkic peoples from a common point of view even more apparent. Historians, who played an important role in the formation of the Uzbek identity after the independence, did not refrain from bringing cautious criticism to the understanding of historiography of this period even though they were trained during the Soviet period. Böribay Ahmedov, one of the most serious names in Uzbek historiography, tried to put these criticisms on a healthier basis with his scientific approach. In his work entitled "Uzbek Ulusi" emphasizes both the deep-rooted history of the Uzbek people, Uzbekistan was the oldest homeland of the Uzbeks, and both the connection of the Uzbeks with the nomadic Turkic peoples, especially the Kazakhs: *"The Uzbek people are one of the ancient peoples of Central Asia and have an important history of 3000 years. This is clearly understood from the archaeological excavations carried out in the borders of the republic. The ancestors of Uzbeks lived in the borders of Uzbekistan in the present times. In these places, the nomadic Uzbeks, who established their own domination in the early 16th century, have a significant influence not only on the Uzbek people but also on the Kazakh people. However, they are one of the ethnic groups of the Uzbek people, and they soon dissipated among the Turkic majority of the Maveraiünnehir and gave their names only. Therefore, some of the scientists' claims that the Uzbek people emerged only after the 16th century are false."*<sup>16</sup> Among the contemporary Uzbek historians, there were some who shared Semenov's view, as a result of their efforts to form an artificial Uzbek nation during the Soviet period. However, in recent studies, it is necessary to mention Axmadali Askarov with similar views on the origin of Uzbek people.<sup>17</sup>

The Golden Horde era and the Genghis legacy, in which the Kazakh khanate emerges, has been more strongly claimed by Kazakh historians. One of the prominent figures on this subject, T. İ. Sultanov sees the Kazakh khanate as a part of long Turkish history. Sultanov considers the Kazakh khanate as the natural heir of this period in his works, which he gave special importance to the Golden Horde period, which he described as one of the greatest powers of the Middle Ages. It also deals with Kazakh-Russian relations from this point of view.<sup>18</sup> The revival in the studies on the Golden Horde is also manifested in other areas. Excavations carried out in Sarayçık city along the Yayık River, one of the centers of the Golden Horde and its heir Nogai and Kazakh khanates, declared it as a protected area and the planting of monuments in the name of the Golden Horde and Nogai inns in this region, which was designed as a great recreation area, shows the importance given to this period. Another indication of this is the fact that Nur Sultan Nazarbayev named the presidential palace as "Akorda" inspired by the Golden Horde inns. The fact that it is a common and unifying historical period for the peoples of Inner Asia gives a special meaning to the studies on the Golden Horde. In recent years, the Golden Horde Studies, which have been gradually increasing in quantity and quality, initiated by Kazan Tatars, have an impact on the Turkish world, including Kazakhstan.<sup>19</sup> These studies remind us of the national awakening of the Kazan Turks that influenced the entire Turkish world through Jadidizm a century ago. In this way, it seems to be an approach that inspires "historical panturkism for all Inner Asian peoples, balancing Russian and Soviet influence. On the other

---

Accordingly, national history is divided into four stages. These are listed as 1) ethnic formation, 2) national ascension and the golden age, 3) 17. and the 19th century was the period of decline, 4) merger with Russia and the period of Sovietization (homo Sovieticus). Olivier Roy, **The New Central Asia Geopolitic and the Birth of the Nations**, I.B. Tauris, London- New York, 2007, pp. xiv-xx. Yakubovsky, who thinks a little differently from Semenov in this regard, nevertheless cannot completely reject his view that Uzbek Khan and Uzbek people are different. The reason for this is that Yakubovsky, like Semenov, confused Ak-Orda and Kök-Orda. A. Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, trans. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, pp. 131-136.

<sup>16</sup> Böribay Ahmedov, **Özbek Ulusi**, Taşkent, 1992, p. 7.

<sup>17</sup> Axmadali Askarov, **İstoriya Proiskhozhdeniya Uzbekskogo Naroda**, Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent, 2018, p. 474 and other pages.

<sup>18</sup> T. İ. Sultanov, **Kazak Handığının Tarihi**, Almatı, 2008.

<sup>19</sup> About this, Sh. Marjani Institute Of History Of The Tatarstan Academy Of Sciences, draws attention. See **The Golden Horde In World History**, University of Oxford, Kazan, 2017.



hand, the strategic attitude in Russia emphasizes the Mongolian identity as much as possible instead of the Turkic character of the steppe. Despite the warm approach to the Golden Horde heritage in Russia, it is noteworthy that this period has recently been described as a Mongolian era from Russian academy to politics. Although the Eurasianists in Russia are warmly approaching the Golden Horde heritage, it is noteworthy that this period has recently been described as a Mongolian era from Russian academy to politics. In fact, the issue of how to define the Golden Horde reflects the competition of Russian Eurasianism and Turkish Eurasianism.

## **HERITAGE STRUGGLES IN ON THE TERRITORY OF GENGHIS “GOLDEN HORDE-ILKHANATE-TIMURID STATES”**

**Ali Rıza Yağlı**  
doktor  
Giresun University

### **Introduction**

Genghis Khan gave his elder son Jochi the western lands of his country and sent him here (circa 1222). The boundaries of the allocated land begin from the Irtysh River and the Altai Mountains, Desht-i Qipchaq land, territories up to Bulgarian borders and Khwarazm in the pasture [2, p. 108; 37, p. 30-31; 28, p. 69-70]. When Jochi died, Genghis Khan put Batu at the head of Jochi Ulus and gave him the golden threshold; gave İçen silver threshold; gave Şiban steel threshold [37, p. 32-37]. The establishment of the Golden Horde State was also realized in this period. Batu Khan, has opened Carpathian Mountains to the west of Idil River and west Desht-i Qipchaq up to the mouth of Danube with the Second Desht-i Qipchaq Campaign (1229 / 626-1242 / 640). As a result of the campaign, the Golden Horde State was established in the territory of the Dasht-i Qipchak, Khwarazm, North Caucasus, Crimea and Idil-Bulgarian State. Batu was also the first khan of the Golden Horde [33, p. 221; 40, p. 97-92; 2-III, p. 10; 34, p. 136; 22, p. 531-532; 1, p. 183, 198 et. al.; 31, p. 125; 23, p. 390, 392-393; 28, p. 70-71].

The foundation process of the Ilkhani State started with the sending of Hülagû to the west. There were some reasons that why Hülagû was sent to the west. One of them is that the commanders who sent to the west could not dominate the region as planned. Because the Ismaili in the region, the Abbasid caliph in Baghdad and the Mamluks in Egypt still existed. The first was the issue of public order and the other two had to be dealt with in order to reach the Mediterranean Sea [29, p. 37-40; 34, p. 151; 30, p. 105 et. al.; 48, p. 112, 135; 50, p. 132].

Another reason is related to the administrative structure of the Genghisid State. According to this, the Mongols in the west are subject to Mongolian general or military governors in Mugan, Azerbaijan. The fact that these regions are directly connected to the center has brought some problems. The main reason for this is the distance. As it took time to get an order from the center, the change of the great khans or regents frequently caused negativity. In addition, the loyalty of natural administrations to the center started to decrease in time [50, p. 131].

Möngke Khan, who lived in Karakorum, sent his brother Hülagû to the west by equipping him with wide powers with the approval of the general assembly. Although this practice has continued since Genghis Khan, he appointed Hülagû, a dynasty member, instead of noyans. Thus, Hülagû, equipped with extensive powers, has now become a position to be responsible for the managers in the region [2-II, p. 207, 2-III, p. 47, 57 et. al; 16, p. 25; 22, p. 556; 18, p. 106, 127; 17, p. 43].

This division was the starting point of the future struggles of the two states. Although it was decided that Hūlagū would come to the west temporarily, he never came back and established his state and became Ilkhan. This situation significantly changed the balances in the region especially for Jochi Ulus. Because the Khan of the Jochi Ulus was attached to the center, it represented the Genghis State on its own in the west and became the second authority after the Khan of Karakorum. Such that those who were subject to the Genghis State in the west generally went to Batu Khan and the great khan [40, p. 81, 136, 144-145; 29, p. 30; 35, p. 190-191, 196 et. al.; 37, p. 32-37; 41, p. 12 et. al.; 2-I, p. 279, 2-III, p. 14-15, 17; 34, p. 136; 22, p. 553; 30, p. 87; 18, p. 95, 118, 120; 17, p. 43, 166; 48, p. 64, 69, 81, 86, 128, 131; 31, p. 124-125; 50, p. 193]. After Möngke Khan, Kubilay Khan, who ascended the throne, gave the land extending from Ceyhun River to the border of Syria and Egypt to his brother Hūlagū with his forgiveness [41, p. 70; 50, p. 133].<sup>20</sup>

Actually, there is an alliance between Batu Khan, the leader of the Jochi Ulus and the Tuli sons, where Hūlagū Khan belongs. In fact, Batu Khan was not good with Güyük Khan who succeeded to the throne with the death of Ögedey Kağan. There was a problem between Batu Khan and Güyük during the II. Desht-i Qipchaq Campaign and Güyük left the army with his retinue and returned. This situation was reflected as a negative attitude towards Batu Khan after Güyük ascend the throne [35, p. 196 et. al.; 48, p. 79; 43, p. 44; 23, p. 280, 281; 50, p. 193]. After the death of Güyük Khan, Batu Khan, who was the largest of the Genghis descent, refused to be the great khan, supported the sons of Tuli and played a major role in the selection of the great khan of Möngke. However, after a while, Möngke Khan sent his brother Hūlagū to the west and in the following period, the sole representation of Jochi Ulus' ended. Again during the election process of Khanate, he took the sons of Ögedey and Caghatay [2-I, p. 277, 279, 2-III, p. 14-15, 17 et. al.; 34, p. 136-137, 140-141; 16, p. 23-24; 22, p. 552-554; 18, p. 114-115; 48, p. 79; 23, p. 264; 50, p. 193-194]. However, the beginning of the struggle over the Caucasus led to the end of this alliance [20, p. 137]. Perhaps this election was influenced by Tuli's wife Sorgagteni Khatun from Jochi Ulus [50, p. 194]. As a matter of fact, Batu Khan had learned from her secretly informing that Güyük Khagan campaigned against him [23, p. 281].

### **Beginning Of The GoldenHorde-Ilkhanid Conflict**

In fact, the Caucasus and Iran were captured by Curmagun Noyan. However, when Curmagun Noyan fell ill and the disturbance arose in the region, Batu Khan was involved in the situation and had a say in the Caucasus. Ögedey Khan appointed Baycu Noyan as the governor to ensure peace in the Caucasus [2-II, p. 179-180; 34, p. 112; 18, p. 35, 83, 106; 40, p. 93-94, 144; 48, p. 135; 17, p. 41, 133, 150, 165; 1, p. 183; 43, p. 45, 46, 306; 14, p. 32, 35]. It is seen that the Caucasus is not fully divided between Batu Khan and Governor Argun<sup>21</sup>. However, the region passed to Ilkhan with Hūlagū [41; p. 70; 43, p. 73; 7, p. 80].

The struggle between Golden Horde and Ilkhanid started in the period of Berke Khan. Hūlagū regularly sent his share of the income obtained from his campaigns to Batu Khan. However, after the death of Sartak and Ulakchı in the same year, who were the Khan after Batu Khan, Berke, who was the Khan, started not to pay this tax [49, p. 198-199]. Because this campaign was under the command of Hūlagū, as in the previous campaigns, the army is composed of Genghis sons. Thereby, Batu gave this army both soldiers and family members. Therefore, 40% of the income obtained should be given to Karakorum and the rest to Hūlagū and other Genghis sons who participated in the campaign [26, p. 29; 16, p. 26; 18, p. 129, 131; 2-I, p. 281, 2-III, p. 10; 43, p. 59-60; 50, p. 199; 1, p. 198]. Also, since the period of Batu Khan,

<sup>20</sup> D'ohsson says that the Ilkhanids were always depended to Kubilay Khan [1, p. 242].

<sup>21</sup> Güyük Khagan put Amir Argun at the head of Anatolia, Iraq, Azerbaijan, Shirvan, Lor, Kirman, Persian and Indian sides [2-I, p. 272, 2-II, p. 200, 210; 1, p. 225]. Güyük Khagan and Möngke Khagan sent governors to looked at tax affairs especially in the territory of Genghisid. Argun is one of them. After Argun was appointed by Güyük Khagan as the generalinspector of "tekelif-i hakaniye", during the time of Möngke Khagan, he was involved in tax affairs in the Caucasus with the notables of Batu Khan. Kiragos quotes that the appointment of Atabek as prince in Georgia was with the approval of Hūlagū and Argun. Also his name is mentioned along with Hūlagū [2-II, p. 208, 212; 18, p. 104, 117, 127, 144, 145, 147; 14, p. 36].

Azerbaijan has been regarded by Jochi Ulus as their own land. On the other hand, Hülagû established his state in Azerbaijan and made Tabriz its capital. Another factor that induce hostility is the matter of the great khan selection. Berke Khan supported Arıq Bugha, and Hülagû supported Kubilay [18, p. 146; 17, p. 43; 43, p. 113; 50, p. 199-200; 5, p. 78-79].

Although Berke Khan's becoming a Muslim might have influenced the reasons for the campaigns of the Golden Horde on Ilkhanid<sup>22</sup>, it can be said that the location where religion factor is the most determinant is the Golden Horde Mamluk alliance against Ilkhanid. Because Berke Khan and Hülagû Khan's send an army began in 660h./1261 or 62, not in 1257 when Berke Khan took the throne. Again, the reason of the Golden Horde and the Mamluk State brought each other closer is that their army was pressed in upon the Qipchaks and that the continuity of the Mamluk army depended on the permanency of manpower coming from there [21, p. 358].

In fact, the main reason for the alliance of the Golden Horde and the Mamluks against Ilkhanid is not religion. When Tekudar entered Islam, he took the name of Ahmad and reported it to the Mamluk State together with the ambassador delegation he was responded with a cold message and with the detention of the delegation, and the offer of peace was rejected. Spuler's determination supports this issue. The reason for the Mamluks' attitude was that they knew that the calm on the Syrian border could not be achieved even in an Islamic State [29, p. 107-108; 17, p. 71-72; 43, p. 89-90; 46, p. 227; 13, p. 647].<sup>23</sup>

During the reign of Ghazan Khan, a Muslim Ilkhan, there was a war between Ghazan Khan and Golden Horde's khan Toqta for the Caucasus and a crowd Golden Horde delegation came to Ghazan Khan and asked for the land to be given to them. But Ghazan Khan rejected this. Golden Horde repeated this request to Olcaytu Khan, but received a rejection [43, p. 113, 114; 12, p. 215]. Similarly, Argun Aka, the governor sent from the center during the time of Hülagû, is a Muslim [18, p. 143]. Ghazan Khan and Olcaytu Khan, who are also Muslims, sent ambassadors to Europe, especially the Pope, for an alliance against the Mamluks [30, p. 216-217; 39, p. 212].

### **Golden Horde-Ilkhanid Struggles**

After Hülagû settled in Azerbaijan, Berke Khan said that the income of a part of the region belonged to him. Hülagû Khan killed 3 members of his dynasty and retinue and 700 people including merchants on the grounds that they were a Berke Khan supporter and seized their properties. It did not take long for Berke Khan to respond. He also seized their properties by killing the supporters of Hülagû Khan who were engaged in trade in his country and has acted on Hülagû Khan [18, p. 146-147; 46, p. 310; 5, p. 78; 50, p. 204].<sup>24</sup>

At the beginning of the winter of 660, the first struggle between Hülagû and Berke, which will continue for a long time, began. The army sent by Berke Khan under the command of Noghai came from Derbend Passage to Shirvan region. Hülagû departed from Aladağ on 20 August 1262. After a long wait, Noghai was forced to retreat to Darband in the battle of 14 November (November 1262). Hülagû's army carried out a second attack and forced Noghai to retreat to the Kipchak steppes (December 1262). Berke Khan's forces turned back quickly and overwhelmed the Ilkhanid army. The Ilkhanid army suffered many losses when the ice of the Terek River broke and became more difficult position. Abaka hardly saved his life and was followed by Berke Khan to Darband. These struggles continued until the death of Hülagû in 1265. Hülagû was attacked by Sultan Baybars from the South [41, p. 68-70; 30, p. 115-117; 18, p. 147-148; 37, p. 43-44; 22, p. 586-587; 33, p. 221-224; 5, p. 79-80; 50, p. 204; 11, p. 47]. The success of Muslim Berke Khan and Noghai against Hülagû Khan led to the emergence of an understanding in the form of revenge of the caliphate and the victory of Islam [46, p. 268].

---

<sup>22</sup>Reşidüddin says Berke Khan was reacted especially to the Baghdad campaign [41, p. 68].

<sup>23</sup>Tagribirdi says that Sultan Kalavun was very glad that Tekudar Ahmad became Ilkhan [26, p. 68].

<sup>24</sup>Ötemiş Hacı says that during the khanate problem that started in the Golden Horde, Hülagû took action after the Begs invited him in an alliance [37, p. 39-40].

Abaka Khan, who became an Ilhan after the death of his father Hūlagū, sent his brother Yaşmut / Yoşmut to Darband, Shirvan and Mugan for the protection of the border [41, p. 79; 14, p. 46; 13, p. 642]. Reşîdüddin reported that Noghai took action with a crowded army in order to avenge the blood of Tutar [41, p. 80; 47, p. 83]. Noghai, moved through Derbend. The defeated forces of the Golden Horde near the Aksu River were forced to retreat to Shirvan (July/August 1265) [41, p. 80; 18, p. 149; 50, p. 229]. When Berke came with an army of three hundred thousand people, Abaka Khan took action with his whole army. As a result of the death of Berke Khan, the Ilkhans dealt a big blow to the army of the Golden Horde. Möngke Timur, who succeeded Berke Khan, was silent in Darband for a while [41, p. 80-81; 13, p. 643; 43, p. 79; 50, p. 229; 11, p. 48].<sup>25</sup> During the Möngke Timur period, Abaka Khan's army was defeated successfully (1270 or 1271) [41, p. 97-98; 26, p. 49].<sup>26</sup> When Darband was passed in this khan, Abaka moved from Elbistan to this side (1277) [17, p. 50].<sup>27</sup>

During the reign of Argun Khan, the Golden Horde soldier of five thousand passed Darband (May 1288). When the Golden Horde took action, the two armies were once met again. The Ilkhans won the war and several thousand Amirs of Tokta Khan were killed or taken prisoner (April 1290). Tokta Khan sent a delegation of envoys including Kaluntay and Polat, members of the dynasty, sued for peace (March 1294) [41, p. 159, 168-169, 182].

During the reign of Ghazan Khan, Golden Horde Khan Tokta/Toktaga sent an ambassador delegation and requested Azerbaijan, and after a while he attacked the Darband Pass but was easily stopped (due to 1301). A cowardly delegation of Golden Horde ambassadors accepted during this period, asked Ghazan Khan for the lands of Azerbaijan (21 January 1303). It is important that Pachymérés to give information in order to see the sensitivity of the situation that Ghazan Khan called his brother Olcaytu immediately because he was afraid of Tokta Khan's claim while he was on his deathbed [19, p. 94; 43, p. 113; 39, p. 157, 212-213, 218, 219].

Tokta Khan made an attack when Olcaytu Khan ascended to the throne and his request was rejected. Choban prevented this operation by going to Darband (1308). Then Tokta Khan was forced to send an ambassador delegation again (1310). Although it was attempted many times during the period of Tokta Khan, could not be overridden to Ilkhans. Hayton says Tokta attacks six times a year. When Tokta Khan died, his nephew Özbek Khan, who ascended the throne, was sent to Olcaytu as an ambassador for the surrender of the Caucasus to them. Upon his rejection, he sent a committee to Olcaytu Khan to apologize (1314) [30, p. 189-191, 43, p. 114, 126-127; 39, p. 220]. However, during the reign of Abu Sa'id Khan, Özbek Khan, who moved to the Caucasus again, was stopped by Choban [43, p. 134]. Özbek Khan then carried out a failed attack again (1325) [43, p. 138]. Although Abu Sa'id Khan was mobilized as a result of Özbek Khan's attack on Derbend again, he died during the campaign (30 November 1335) [43, p. 143]. Arpa, a descendant of Arıq Bogha, was quickly declared a Khan. Arpa Khan forced Özbek Khan to retreat in a short time [43, p. 144]. Canibeg, the son of Özbek Khan, conquered Azerbaijan about 30 years later [9, p. 408].

### **Alliances/Balances**

When the Mamluk's Sultan Baybars learned that Berke Khan had ascended the throne, he sent a letter to him through a merchant. In this letter, he remarked that although they were a relative of Prophet Muhammad, he fought against the Quraysh and encouraged Berke to fight against Hūlagū. The letter sent to Berke Khan in November-December 1262 had the same content. As a matter of fact, Berke Khan's achievements against the Ilkhans started to reach Sultan Baybars around Ramadan 660. During this period, the ambassadors continued to come and go

---

<sup>25</sup> Vartan doesn't talk about a war. He says that after the preparations for war, Berke Khan returned to his country, convinced that he had won and died the following year [14, p. 46].

<sup>26</sup> Ibn Tagribirdi mentioned him as Berke Khan's brother. However, the nephew of Berke Khan, who was the leader of this period, was Möngke Timur [26, p. 49].

<sup>27</sup> Tagribirdi reports that Abaka Khan is scared and has returned [26, p. 56]. Aksarayi reports that Abaka Khan has returned to the Erzincan side since he thought it would be a mistake to engage in untimely revenge [29, p. 89]. On the other hand, Ibn Bibi, attributes this situation to extreme temperatures [25, p. 240].

between the two countries and they were hosted with great honour [34, p. 181-182; 5, p. 80-85; 10, p. 96-98; 23, p. 367; 12, p. 213, 214-215]. The reason for the alliance between Baybars and Berke is the common struggle against Hulâgû, their common enemy [5, p. 78].

The delegation from the Golden Horde's Khan Möngke Timur, who came by sea via Byzantium, was very well received. The ambassadors asked for help to reclaim the Muslim lands that had been taken away by Hülagû and to eliminate the Ilkhans. The Mamluk's Sultan Baybars sent his ambassadors together with the Golden Horde ambassadors in the same way, by sea (1273). Möngke Timur made an offer an alliance against Abaka Khan. Accordingly, when Abaka Khan attacked the Mamluks, the Golden Horde would attack from the north; likewise, when Abaka Khan attacked the Golden Horde, the Mamluks would attack from the South [8, p. 7-8, 19; 30, p. 123-124; 13, p. 642]. Thus, the continuation of the policy established in the period of Berke Han would be ensured. As a matter of fact, during the campaign in which Berke Khan died, the Mamluk Sultan Baybars attacked the lands of Ilkhanli and marched to Adana [14, p. 46-47; 10, p. 101].

Although the sources do not provide much information, it is seen that relations with the Golden Horde continued during the reign of his son Melik Sa'id Muhammad, who was succeeded by Sultan Baybars after his death on 1 July 1277. When Qalavun became the head of the Mamlûk State, in the letter he sent to the Golden Horde Inn Möngke Timur, there were signs that good relations continued. Qalavun condoled for the death of Berke Khan and encouraged him to fight against Abaka. It was not possible for this struggle to be based on a religious basis because Möngke Timur was not a Muslim. Qalavun's concern was the continuation of the coming of the mamluks, which formed the continuity of the army.

After Möngke Timur died, Töde Möngke had become Khan. The first ambassadors sent in 1283 were two "fakih"s. Töde Möngke asked Qalavun to give him an Islamic name, wanted some symptoms, especially the sanjak of the caliph, to use in the war against non-Muslims. These ambassadors went on pilgrimage and moved to the Golden Horde in 1283-84 with the ambassadors of Qalavun. However, during this period, the envoys who reported that Ilhan Tekudar Ahmad had entered Islam had reached Qalavun. Thus, Ilkhanid-Mamluk relations gained a different dimension. As it stands, the Golden Horde-Mamluk relations [10, p. 102-105]. However, even though the Ilkhanids had a relationship with the Mamluk state, these two states did not give up to plunge into a quest. Indeed, Argun Khan, sent messengers to IV. Philippe, King of the France, to create a crusade against the Mamluks and promised that Jerusalem would be given to the King of France [42, p. 47].

Although the relations with the Golden Horde continued, the relations with the Ilkhanians started to improve intermittently during the reign of Melik Nasır Muhammad, the Mamluk ruler between 1293-1341, and stability was generally achieved. In this period, the ambassador delegation sent by Tokta Khan to the Mamluks with an alliance proposal received a negative answer (1304). Because there was a partial peace between Ilkhanid and Mamluk [15, p. 464-465; 46, p. 179; 39, p. 220].

After Ghazan Khan died, his brother Olcaytu, who had succeeded him, sent a letter to the Mamluk ruler, Melik Nasır, informed him about his enthronement and demanded peace. However, he did not fail to make plans for campaigns on Damascus [26, p. 112-113, 136]. The relations with the Mamluks were in good condition during the period of the Ilkhanid ruler Abu Sa'id. High-level ambassadors would come and go. The Mamluk ruler, Melik Nasır Muhammad, addressed Abu Sa'id as "my brother" [26, p. 146]. Özbek Khan offered Mamluk ruler Melik Nasır Muhammad to act jointly against the Ilkhanids, but this was rejected (1322) [43, p. 138; 11, p. 55].

It is seen that Byzantine was in an important position in the Golden Horde and Mamluk alliance. When Sultan Baybars learned that Berke Khan accepted Islam, he allowed the establishment of an Orthodox bishopric in the city of Saray. When Sultan Baybars learned that Berke Khan accepted Islam, he allowed the establishment of an Orthodox bishopric in the city of Saray. Thus, relations with Byzantium and Russians were wanted to be strengthened. It seems

that the area of influence of Byzantium extend to the North Caucasus [12, p. 207]. Perhaps it was intended to involve the Byzantine supporters in their alliance in the struggle against the Ilkhanids in the Caucasus, or at least to prevent them from coming under Ilkhanid influence. Because as a result of the Byzantine balance policy, had good relations with the Ilkhanians.

Another reason for this request was that the continuity of the Mamluk army depended on the soldiers coming from the Qıpçak country [21, p. 358]. Besides, the Mamluke merchants were forced to use the Byzantine route when they were going to Golden Horde [8, p. 146]. As a matter of fact, the Golden Horde and the Mamluke State made a free sea agreement with Byzantium and from time to time, the Mamluks gave gifts to the emperor to keep the straits open [19, p. 41; 46, p. 268]. Good relations with Byzantium continued in the period of Tokta Khan and Uzbek Khan. Tokta Khan married daughter of the emperor, Maria [19, p. 71; 31, p. 131].

It is seen that the Golden Horde State has suffered from domestic politics from time to time in its struggles with the Ilkhanids. Berke Han was very angry as a result of the rebellion that could be called Suzdal based in 1262. Because the rebellion caused the division of power of Berke Khan, who was preparing a campaign against the Ilkhanid State. Berke Khan's last years were spent in the struggle with the Ilkhanid state, so he could not focus much on the Russians [28, p. 82].

In the same way, these struggles also affected the ruling power of the Golden Horde Khans. Namely, when Möngke Timur died (1282) he was replaced by his brother Tuda-Möngke. But a partner emerged in his reign. This person is Noghay Mirza. He is a Muslim. Noghay is the son of Jochi's grandson Tatar. He is mentioned as commander-in-chief and divisional governor (Tumen Begi). During the time of Berke Khan, he showed great successes in the struggles to Hülagû Khan and even lost an eye by being injured during the Terek War. As a result of its activities, it became prominent in the Golden Horde State. From the 1260s, he was the sole ruler of the western provinces from the Don River to the Lower Danube, which was the territory of the Golden Horde. Noghay did not make an attempt in the time of Berke Khan, but he became stronger in the time of Möngke Timur and acted in the time of Tuda-Möngke. So much so that Tuda-Möngke and Noghay Mirza came up against over the issue of Vladimir Principality. In this period, different candidates were supported in the struggle of the Russian princes for the throne. Noghay married Euphrosyne/Eufrozina, the daughter of the Byzantine Emperor (1272). He thus controlled the Bulgarians for Byzantium, of which he was an ally. Noghay Mirza was mentioned as a Tsar/ Khan in Russian chronicles during Tuda-Möngke period and was considered as equivalent of the Golden Horde Khans. Noghay, who was independent in a short time, sat on the Bulgarian throne with his son Cheke. With Tuda-Möngke's abdication of the throne in favor of Tula Buka, the struggle between Noghay and the new khan was exacerbated. This struggle continued during the Tokta Khan period until he was killed on 1299-1300/699 [41, p. 70, 257; 19, p. 45, 55-58, 68-71; 33, p. 225-226; 46, p. 268-270; 31, p. 129-130; 46, p. 83-84, 90-91; 21, p. 308; 23, p. 398; 28, p. 84-90; 11, p. 52-53].<sup>28</sup>

In the Golden Horde-Ilhanid struggle, there were fine balances in the east. In the first struggle of Berke Han and Hülagû Khan, Caghatay Khan's son Algu helped Hülagû Khan. Because under the influence of Berke Khan, Möngke Khan had eliminated Algu's family [18, p. 146]. In the period that followed, during the failed campaign of Transoxiana ruler Tarmashirin to Khorasan, his army also had troops in the Golden Horde (1326) [43, p. 139]. The Ilkhanid State was also under great pressure because of the Caghatay attacks [23, p. 367-368].

The Ilkhanid State was able to prevent the Golden Horde's campaigns to the Caucasus [43, p. 71]. As a matter of fact, the Golden Horde had not achieved any definite success in the wars since 1261 [43, p. 73-74]. In addition, the Ilkhanids had not been able to bring the Mamluk issue to a definitive conclusion. Although the Mamluks were the refuge of Ilkhanid opponents, the independence movements in Syria and Anatolia were also closely related to the existence of the Mamluk State [43, p. 228].

---

<sup>28</sup> Reşidüddin says that Noghay was killed in 695/1296 [41, p. 257].

### **Timurid State**

When Genghis Khan divided the country for his sons, Turkestan was given to Caghatay Khan. The borders of the Caghatay ulus are all East Turkestan, the territory of Khwarazm and the lands of West Turkestan except Turkmenistan [27, p. 33, 34-35]. Just as in Azerbaijan and the Caucasus, the administrative practice in the territory of Caghatay was similar. Accordingly, Genghis Khan appointed Urgenchli Mahmud Yalawac as the general governor before he left Turkestan. This governor would run this place on behalf of the Khagan. With this administrative structure, the cities were outside the rule of the Caghatay Khanate [27, p. 35, 67-68].

Amir Timur was born on April 8, 1336 in Hâce İlgar Village of Şehrisebz/Keş city. Although this is the territory of Caghatay, it is within the borders of Transoxiana [44, p. 25; 24, p. 32]. Amir Timur who belongs to the Barlas tribe, his father Taragay is and his mother is Tekine Khatun [44, p. 24, 25; 24, p. 31].

When Amir Timur began his struggle for reign, the Transoxiana region was in turmoil. There were separate rulers in almost all cities and provinces. Kesh and its environs were under the control of Amir Timur and Haji Barlas [36, p. 17-18]. Emir Timur had begun his struggles in 1360. As a result of his intelligent maneuvers and tough struggles, he declared his dominance in Samarqand in 1370 [36, p.18-19; 44, p. 35 et. al.; 24, p. 40].

### **Amir Timur's Emergence As Heir In Genghis Lands**

Amir Timur was not a member of the Genghis Khan dynasty. His lineage is in the form of Amir Timur Gurkan b. al-Amir Taragay b. al-Amir Berkel b. al-Amir Aylangız b. Al-Amir İcil b. al-Amir Karaçar Noyan b. al-Amir Suguccin b. el-Amir İrdemci Borula b. al-Amir Kaçulay b. Tumanay Khan [45, p. 75]. Both in this genealogy and in the Secret History (Gizli Tarih), the lineage of Amir Timur is based on Genghis Khan [35, p. 7 et. al.; 45, p. 75]. Also, Karachar Noyan, who was his ancestor, was one of the four majors given by Genghis Khan to the entourage of Caghatay Khan. Karachar Noyan was the foremost among the four majors. In this way, he took control of the administration and kept order in Caghatay Khan's time. Amir Timur, like his ancestor Karachar Noyan, had acted to restore order during a period of political instability [36, p. 16, 68; 4, p. 26].

At the time when Amir Timur was struggling, there were two options for becoming ruler. The first is "Puppet Khan" practice, the second is become a groom "Güregenlik". In 1370, Amir Timur declared Suyurgatmiş, son of Danishmendce, who was of Ögedey generation in Samarqand and ascended the throne of Caghatay, Khan in consultation with Noyan and Amirs. Thus he would fight for dominance against Amir Husayn, who is acting on behalf of Adil Khan, and at the first stage for Transoxiana as the heir of Caghatay and later the Great Khagan [36, p. 65, 68-69; 24, p. 49, 50; 27, p. 51; 4, p. 30].

After Amir Husayn was killed and Balkh was captured by Amir Timur, he took Saray Mulk Hanım, the daughter of Kazan Sultan, one of Amir Husayn's wives, into his harem. Thus Amir Timur became the groom (Güregen) of the Genghis family [36, p. 114].

### **Amir Timur's Action**

Amir Timur turned his attention to the Khwarazm region after dominating Transoxiana. Khwarazm was an important trade center, surrounded by vast deserts. It was the crossroads of roads connecting the Southern Russia and Scandinavian countries to China and India [38, p. 217]. Genghis Khan had given Caghatay and Ögedey the task of capturing Khwarazm and asked Jochi to help [2-I, p. 171]. Later, Kat and Hive belonged to Caghatay Ulus and North and West Khwarazm belonged to Jochi Ulus [4, p. 32]. Ibn Battuta says that Khwarazm belonged to the Golden Horde during the period of Uzbek Khan [15, p. 474, 522-523].

Amir Timur had wanted Kat and Hive, which had been in the hands of Kongrat Tengüdey's sons for nearly six years. Husayn Sofi, the judge of these places at the time, refused this request and said that he took them with the sword and would only leave them with the sword. So the

Amir Timur besieged and took Kat and then besieged Khwarezm. Huseyn Sofi died during the siege and peace was ensured when his brother Yusuf Sofi succeeded him. Amir Timur carried out this operation on the grounds that it was left to “the Sultan's court's savings”. As it was seen, it was a policy for Caghatay Khan [36, p. 80-81; 44, p. 104-107; 4, p. 32-33; 32, p. 97]. Yusuf Sofi had not sent Hanzade/Suyun Bek Hanım as promised and attacked Kat. Thereupon Amir Timur went on an campaign on Khwarazm in 1373. Yusuf Sofi who heard this reported that he would send Hanzade immediately [36, p. 81-82; 44, p. 107-108; 24, p. 73; 4, p. 33]. Amir Timur marched on Khwarazm for the third time in 1376. Meanwhile, some of the amirs who rebelled against Amir Timur fled to Urus, the Golden Horde Inn. Yusuf Sofi, who knew the opportunity of Amir Timur to deal with Cete, sent soldiers to Bukhara in 1379. He also detained the ambassador sent by Amir Timur in connection with the matter. Thereupon, Amir Timur besieged Yusuf Sofi for three months and Yusuf Sofi died in the meantime. Suleyman Sofi, who succeeded him, made peace [36, p. 84-86, 95-97; 44, p. 112-113, 121-123; 4, p. 33-34]. Although Khwarazm was joined to Amir Timur, after a while the region was located on the side of Toktamish. Therefore, Amir Timur, who made his fifth expedition on Khwarazm in 1388 before going on the campaign on Toktamish Khan, captured Urgench and banished his people to Samarqand and ordered the planting of barley by destroying the city [36, p. 130-131; 44, p. 168; 24, p. 74; 4, p. 34, 51].

Although the Khwarazm issue was Cahgatay heritage for Amir Timur at first, it turned into the Toktamish Khan-Khwarazm relationship, which became tighter in later periods. Because with Toktamish Khan's rise to power, the region began to tend to this side. Toktamish Khan had coins here in 1381-82, 1383-84 and 1386. Qongrats, the dominant tribe in Khwarazm, were closer to the Golden Horde. The chief Beg of Toktamish Khan was Qongrat Ali Bey. In addition, Toktamish Khan's mother was a Qongrat [4, p. 34, 47; 3, p. 126].

### **Golden Horde - Timurid Struggle**

Toktamish Oglan, seeing his life in danger after Urus Khan killed his father, took refuge in Amir Timur in 1376. Amir Timur welcomed him very well and gave him the supplies necessary for him to enter the reign struggle. He would also give the provinces of Otrar and Savran. The interesting part of this was that these provinces belonged to Urus Khan. Toktamish, who received the necessary support, marched on the Golden Horde. Although Urus Khan's son Kutluk Bogha died in the battle, Toktamish lost the battle and took refuge with Amir Timur [44, p. 117-118; 4, p. 42]. He was defeated in the second battle against Toktakiya, another son of Urus Khan, and was wounded and again took refuge with Amir Timur. Meanwhile, Urus Khan sent an envoy and asked for Toktamish to kill Kutlug Bogha. When Emir Timur responded to rejection, Urus Khan came to Signak, and Emir Timur came to Otrar with his armies. The two armies waited for three months in exchange, but because of the very cold weather, they left the battlefield after minor clashes, without war.

Shortly after, upon the arrival of the news of Urus Khan's death (1377-78), Amir Timur sent Toktamish to capture the entire Desht-i Qipchaq and the Jochi ulus. After Urus Khan, Toktakiya took over, but after a short time Timur Melik became Khan [44, p. 118-120; 4, p. 43]. Toktamish lost struggle with Timur Melik and came back to Amir Timur. Amir Timur, who received the news that the country was dissatisfied with Timur Melik, sent Toktamish to the Golden Horde for the fifth time. Toktamish succeeded this time [44, p. 121; 4, p. 46].

Another region that posed a problem between Amir Timur and Toktamish Khan was Azerbaijan. Toktamish Khan turned his attention to Azerbaijan after securing his own dominance in the country. As mentioned earlier, this region also had been a problem between the Golden Horde and the Ilkhanid. Toktamish Khan sent an army to Tabriz and was seized and looted for ten days [44, p. 150; 6, p. 27; 4, p. 47].

The umaras of the two sides were instrumental in the struggle of Amir Timur and Toktamish Khan. Toktamish Khan's side said that he was descended from Genghis and had the



right to be Khan, while Amir Timur was a man who seized the dominion through struggle. Mangit Amir Edige, who took refuge with Amir Timur, said that the Golden Horde could easily be captured and that it was a rich country [4, p. 49; 3, p. 127-128].

When Amir Timur headed for Berda in 1387, Toktamış Khan had sent his troops from Darband road. In this battle, Toktamış Khan's troops were defeated and a significant amount of prisoners were captured. However, Timur released these prisoners as an indication of his desire for peace [43, p. 156-157; 3, p. 49]. In the same year, however, while Amir Timur was on the campaign to Shiraz and the Persian Lands, Toktamış Khan sent a large army to Transoxiana. The soldiers of Toktamış, who defeated Umar Sheikh Mirza near Otrar, besieged Samarqand and Bukhara. They plundered Transoxiana even though they could not capture the castles. When they learned that Timur had moved to Transoxiana, some of them went to Khwarazm and some to Desht-i Qipchaq [6, p. 334; 4, p. 50].

Amir Timur went to Khwarazm in 1388 in order to end the Toktamış Khan issue and broke the power of the Qongrats who were Toktamış supporters here. At the end of 1388, Toktamış Khan took action with a large army. Amir Timur reached Akar in January 1389. Toktamış's army besieged Sabran but failed to capture it, plundering Yesi and retreating. Minor clashes occurred between the two armies. Amir Timur marched on the Mongols before going on a campaign against Toktamış Khan [44, p. 172-175; 4, p. 51-52].

Amir Timur took action from Samarqand in 1390. The ambassadors of Toktamış Khan came near Otrar. The ambassadors conveyed that Toktamış Khan was regretful. However, Amir Timur declared that he did not trust him and demanded that Ali Beg Qongrat, Governor of Toktamış Khan, be handed over to him [44, p. 184 et. al.; 4, p. 52-53]. As a matter of fact, the two armies came across the Kunduzca River. Toktamış Khan lost the arduous battle on 20 June 1391 and managed to escape. Amir Timur's soldiers plundered along the Itil River, Saray and Saraycık [36, p. 142 et. al.; 44, p. 192-196; 4, p. 52-55].

When Toktamış Khan regained his strength after the defeat, was interested in the Caucasus again and the soldiers he sent plundered a part of Shirvan. Amir Timur sent an ambassador to Toktamış Khan on 1 March 1395 and requested peace. But when he received the rejection, he prepared his army for war. Amir Timur won the battle around the Terek River on 15 May 1395. The Moscow sides, Crimea, Azak, Urus and Uruschuk were looted. Amir Timur's activities in the territory of the Golden Horde dealt a major blow to Toktamış Khan [ 36, p. 192-197; 4, p. 57-59].

### **Amir Timur's Campaign To Ilkhanid Lands**

Gıyasüddin Pir Ali, the melik of Herat, was invited to the congress which the emirs and noyans of Amir Timur would be present [36, p. 98; 44, p. 124; 4, p. 36; 32, p. 98]. When Melik did not attend the congress, Amir Timur sent Miranshah Mîrza to Khorasan in the fall of 1380 [44, p. 125; 4, p. 37]. Although he dominated much of Khorasan on his first campaign, he had to go back to the region again because of the opposition movements there [4, p. 38-39]. In 1384, Amir Timur, who returned to Iran, seized the territory of the region, especially Sultaniye and Tabriz. Emir Timur, who moved to Iran again in 1386 with the start of his three-year campaign, captured the Caucasus and Alıncak, Aydin (Eastern Bayezid), Avnik, Muş, van and Ahlat castles as a result of the siege, and some places, such as Erzincan and Urmiye, were seized as a result of their obedience [44, p. 150 et. al.; 4, p. 40-41]. It is seen that this campaign, which ended in 1389, was headed to places formerly depended to the Ilkhanid State.

Emir Timur went on a Five-Year Campaign after won Toktamış Khan and moved to the Iraqi and Persian side in May 1392. About a year later, in March 1393, after seizing the Persian region, he headed for Baghdad. He arrived in front of Baghdad in August 1393. He captured Baghdad and Tekrit [36, p. 153 et. al., 169 et. al; 44, p. 197 et. al.; 6, p. 29; 4, p. 61]. After Basra and Vasıt, he captured Mosul, Mardin and Diyarbakir. After making operations to Ahlat, Avnik, Tbilisi and Sheki, he headed over Toktamış Khan. Then he went to Samarqand as a victorious [36, p. 176 et. al.; 44, p. 227; 4, p. 62].

Amir Timur moved to the Iranian side again in 1399. The negative behavior of Miranshah Mirza, who was appointed to the administration of Azerbaijan and its environs in 1393 called “taht-ı Hūlagū”, was the cause of this movement [4, p. 64]. Amir Timur spent the winter of 1401 in Karabagh and captured Erzurum and Kemah [4, p. 71]. From here he came to Ankara Chubuk Plain via Hafik, Sivas and Kayseri [4, p. 73].

After the capture of Baghdad in 1393, Amir Timur send a letter to Erzincan’s Amir Taharten, Karamanid, Qaraqoinid, Aqqoinid, Dulqadir, Qadı Burhaneddin ruler of Sivas-Kayseri and delegation of envoys to Mamluk Sultan Berkuk and asked them to be subject to him [4, p. 61]. However, on his return from his campaign to Toktamış Khan, he sent a letter to Sultan Yıldırım Bayezid, the Ottoman Sultan, informing him that he would come again [4, p. 66]. Amir Timur won the war on 28 July 1402 in the Seven-Year Campaign. After the war, he organized campaigns all over Anatolia. He took action on the Georgians in July 1403. In July 1404, he arrived in Samarkand. China was the only one left that he could not seize from the territories dominated by the Genghisid State. However, on this campaign, he died in Otrar on 19 February 1405 [4, p. 83; 49, 620 et. al.].

### **Alliances/Balances**

As a result of Amir Timur’s western campaigns were perceived as a new Genghis movement in the region. As a matter of fact in the letter sent to Amir Timur by Sultan Berkuk, had referred to him as “ilhan”. Likewise, the Timurid ruler Shahruh was called “ilhan” [26, p. 306, 502]. Similarly, Amir Timur sent a letter with the envoy to the Mamluk Sultan Berkuk after capturing Baghdad in the Five-Year Campaign, said that after Abu Sa’id’s death, there were no descendants of Genghis left in Iran, and that places as far as Turan, Iran and Iraq-ı Arab had come under his rule [44, p. 223]. Esterâbâdî also says that the envoy from Amir Timur to Qadı Burhaneddin Ahmad brought the news that the Mamluk Sultan Berkuk will be defeated, that the country belonged to Genghis Khan, and then passed to Hūlagū and passed to Sultan Mahmud through the inheritance [6, p. 440]. Sultan Mahmud was the son of Suyurgatmish, who was proclaimed Khan by Amir Timur [36, p. 68-69, 135; 44, p. 171; 24, p. 49].

The Golden Horde, Mamluk, Qadı Burhaneddin Ahmad and Sultan Yıldırım Bayezid sought an alliance against to him and began sending envoys between them. Toktamış Khan informed the Mamluk ruler Berkuk in 1392-93 that he would assist him in his struggle against Amir Timur, and this offer was answered positively. Furthermore, an envoy had come from the Ottoman ruler Sultan Yıldırım Bayezid who reported that two hundred thousand dirhams had been prepared and was waiting for answers. Similarly, Qadı Burhaneddin Ahmad, the ruler of Sivas, had sent an envoy to inform him that he was waiting for Sultan Berkuk's orders [26, p. 301; 6, p. 436 et. al.; 51, p. 14 et. al.]. However, Anatolia was divided into two during this period. Erzincan’s Amir Mutahharten, Karamanid ruler Alauddin Ali Beg, Dulqadir Suli Beg had declared their allegiance to Amir Timur [51, p. 14].

Amir Timur was determined to break the alliance formed against him. In 1394, he came all the way to Erzurum and in a sudden move turned his direction on Toktamış Khan. As described above, he defeated Toktamış Khan and had a heavy blow but could not catch him [51, p. 29-33]. Amir Timur went to Samarqand at the end of the campaign and went on a campaign to India. While Amir Timur was absent in Anatolia, there were developments in his favor. It was the murder of Qadı Burhameddin Ahmad in 1398 and the death of the Mamluk Sultan Berkuk in 1399 [51, p. 56- 60]. Amir Timur was delighted when he received the news of the death of Sultan Berkuk and Qadı Burhaneddin Ahmad during the Indian campaign [26, p. 353]. The Ottoman Sultan, Sultan Yıldırım Bayezid, captured Elbistan, Malatya, Darende and Divriği, by taking the opportunity of the troubles that arose after Ferec took the throne of the Mamluk State, which led to the end of the alliance between the two states [26, p. 329; 51, p. 60- 61].

## Conclusion

Genghis Khan had divided the country among his sons. But these uluss were subject to the Great Khagan who lived in the center. He had appointed Möngke Khagan to the places that had previously been under the administration of the general governors, one of his brother Kubilay to China and Hülagû to the West. This appointment caused new problems in the west. Although Hülagû, who was sent temporarily, established his state by making Azerbaijan a center, his loyalty to the Great Khagan continued. With Hülagû's arrival in the region, the two main problems remained unresolved. One of them is the problem of the Golden Horde with the Caucasus and Azerbaijan and the other is the problem of Syria with the Mamluks. The second problem was one of Hülagû's duties when he was sent here. The first, however, was the two brothers' struggle for territorial law, which was based on race. The basis of this problem was the fact that the boundaries were not clearly determined when the lands were divided. The Golden Horde based its struggle alliance on the Mamluks. Because the Ilkhanids were both enemies in common. Byzantium was also involved in this alliance. Although Byzantium practiced a politics of balance, it was included in this alliance, sometimes voluntarily and sometimes forcefully. The Ilkhanids responded to this alliance with the Pope and Europe. From time to time it also had close relations with Byzantium. These alliances were shaped by the interests of the states. Because although the Golden Horde and the Mamluk alliance seemed to be a religious union at first, relations continued when the non-Muslim Khans took over the Golden Horde. Likewise, the Ilkhanid-Mamluk relations continued to fluctuate. Although these states have brought their common denominator to the fore in forming their alliances, each has a different goal.

Amir Timur tried to establish dominion over these lands in a different way. Because his conditions are different from the Golden Horde and the Ilkhanians. Since Amir Timur was not one of Genghis Khan's descendants, he took a different path to ensure his legitimacy. The practices of the period and the geography in which he lived were revealed in him. Amir Timur became the groom of Genghis lineage and took the title of "güregen". So he had the right to rule. It was the "puppet khan" practice that was common during the period when Genghis declared Suyurgatmish Khan to rule the state on his behalf. Amir Timur had established his rule in Transoxiana with the inheritance of Caghatay Khan. Then, as the heir of Ilkhanid, he organized expeditions on Azerbaijan, the Caucasus, Anatolia, Iraq and Syria. In this respect, he also acted on Toktamish Khan, who was a danger to himself because of the fact that he was a descendant of Genghis. Finally, he died on his way to campaigning to China. As can be seen, the campaigns made by Amir Timur were on the territory of Genghis. His march to China shows that he was the heir of Genghis Khan and not of the Genghis uluss, although this ruler, whose goals were great, is included in his campaigns on the Jochi ulus. It should not be a coincidence that Suyurgatmish Oglan, who was declared Khan, was a descendant of the Great Khagan Ögedey and ruled in the Caghatay Khan ulus.

## Bibliography

1. Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, yay. haz. Ekrem Kalan, IQ Yayınları, İstanbul 2014.
2. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, I-III, çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
3. Alan, Hayrunnisa, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, S. 27, Güz 2003, s.117-156.
4. -----, *Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
5. Amitia-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
6. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

7. Barthold, W., “Âzerbaycan ve Ermenistan”, *DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.14, Ankara 1963, s.77-87.
8. *Baypars Tarihi*, çev. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2000.
9. Boyle, John Andrew, “Dynastic and Political History of the Ilkhans”, *The Cambridge History of Iran*, V, The Saljuq and Mongol Periods, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s.303-417.
10. Broadbridge, Anne F., “Mamluk Legitimacy and Mongols: The Reigns of Baybars and Qalawun”, *Mamluk Studies Review*, Vol. V, 2001, s.91-118.
11. Burgan, Michael, *Great Empires of the Past: Empire of the Mongols*, Chelsea House Publishers, New York 2009.
12. Davletşin, Gamirzan, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, TTK Yayınları, Ankara 2013.
13. De Guignes, Joseph, *Hunların Türklerin Moğolların Tarih-i Umûmîsi*, II, trc. Hüseyin Cahit, yay. haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
14. Dulaurier, M.Ed., “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar: Vartan’ın Umumî Tarihinden Müstahreç”, *Türkiyat Mecmuası*, C.V, çev. M. Kemal Ayas, İÜTAE Yayınları, İstanbul 1936, s.27-48.
15. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
16. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.
17. Galstyan, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
18. Genceli Kiragos, *Moğol istilas 1220-1265*, trc. Mahmut Kemal Bey, yay. haz. Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018.
19. Georges Pachymérés, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
20. Golden, B. Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
21. -----, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
22. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987.
23. Grousset, René, *Stepler İmparatorluğu*, trc. Halil İnalçık, yay. haz. Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, TTK Yayınları, Ankara 2011.
24. İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr fî Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
25. İbni Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mürimin Halil Yinanç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
26. İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu 'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
27. Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
28. Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
29. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
30. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
31. Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyullarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.
32. Manz, Beatrice Forbes, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
33. *Marko Polo Seyahatnamesi*, II, yay. haz. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul.
34. Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

35. *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.
36. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987.
37. Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2009.
38. Özaydın, Abdülkerim, “Harizm”, *DİA*, C.XVI, İstanbul 1997, s.217-220.
39. Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
40. *Plano Carpini'nin Moğolistan'a Seyahatnâmesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.
41. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, çev. İsmail Aka vd., TTK Yayınları, Ankara 2013.
42. Roux, Jean-Paul, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
43. Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.
44. Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
45. Togan, A. Zeki Velidî, “Emîr Timur'un Soyuna Dâir Bir Araştırma”, çev. İsmail Aka, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı 26, İstanbul 1972, s.75-84.
46. -----, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, I, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
47. Vásáry, István, *Kumanlar ve Tatarlar (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
48. Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.
49. Yağlı, Ali Rıza, “Ankara Savaşı ve Sonrasında Timur Mîrzalarının Faaliyetleri”, *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (9-12 Ekim 2012)*, ed. Mustafa Alkan, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.615-626.
50. Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
51. Yücel, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

## **О НЕКОТОРЫХ ИСТОЧНИКАХ ПО ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ, ХРАНЯЩИХСЯ В БИБЛИОТЕЧНЫХ ФОНДАХ ИРАНА**

**Н.А. Атыгаев**, к.и.н., доцент  
 Центр гуманитарных исследований  
 «Рухани жаңғыру» при КазНАУ, ВНС,  
 Государственный историко-культурный  
 музей-заповедник «Сарайшық», СНС

В 2013–2016 гг., работая в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, мне удалось принять участие в научном проекте «Поиск новых исторических материалов за рубежом, относящихся к Казахстану», целью которого был поиск, выявление, отбор и систематизация новых исторических материалов, относящихся к истории Казахстана в архивах, библиотеках и музеях стран ближнего и дальнего зарубежья. В ходе этой работы нами в библиотечных фондах Ирана было выявлены некоторые источники по истории Улуса Джучи, на которых мы намерены вкратце остановиться.

Следует отметить, что термин «Улус Джучи» является не только политическим термином. Он является также географическим термином и продолжал применяться мусульманскими авторами и после исчезновения Золотой Орды с политической карты мира. Термин «Улус Джучи» эти авторы использовали и в отношении постджучидских государств, в том числе и в отношении Казахского ханства. Поэтому в настоящей работе

речь пойдет не только об источниках по истории Золотой Орды, но и источниках по истории Казахского ханства.

Одним из наиболее важных средневековых исторических сочинений мусульманских авторов является труд «Джами ат-таварих» Фазлаллаха Рашид ад-Дин Хамадани. Сочинение, посвященное истории Монгольской империи и ее улусов, широко известно среди специалистов и переведено на несколько языков. Одна из рукописей «Джами ат-таварих» хранится в Библиотеке Парламента (Маджлиса) ИРИ (№ 2294). Рукопись не полная (100 с.), содержит первую часть труда Рашид ад-Дина, повествующую историю тюрко-монгольских племен, самого Чингисхана и его предков.

Несмотря на небольшой объем (13 с.) значительный интерес представляет имеющиеся в этой библиотеке рукопись «Фарханг-и лугат-и турки-йи джагатаи-йи джахангуша-йи Джувайни» (№ 9311). Рукопись представляет собой приложение к известному сочинению хулагуидского времени по истории монголов – «Тарих-и джахангуша-йи Джувайни». В данном труде дается пояснение тюркских слов, встречающихся в сочинении Джувейни.

В Центральной библиотеке Табриза хранятся несколько рукописей известного сочинения Шараф ад-дина Йезди «Зафар-наме» или «Тарих-е Зафар-наме» (№ 3632, № 3627). Это известное сочинение посвященное жизни и деятельности Эмира Тимура и описывающие многочисленные его походы, в том числе в Дашт-и Кыпчак.

В Библиотеке медресе «Сипахсалар» города Тегерана представляет интерес рукопись сочинения «Сафар-нама-йи Хитай» (№ 2916). В этом труде повествуется о путешествии в Китай послов тимуридского царевича мирзы Шахруха (XV в.).

Большой интерес из исторических источников, хранящихся в Национальной библиотеке и музее «Малек», представляет рукопись «Тасавир-и салатин-и Кашгар» (№ 5927) («Портреты султанов Кашгара»). Альбом миниатюр – портретов могульских султанов. Рукопись датирована 773 г.л.х. (1371 г.), 5 листов, на каждом листе по два отличных портрета восточно-туркестанских чагатаидов – Суфи-хана, Рашид-хана б. Ахмад-хана, Шир-Мухаммед-хана, Шам-Джахан-хана и других.

Одна из рукописей известного сочинения «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара Дуглата хранится в Общественной библиотеке г. Исфахан (№11384). Известно о наличии еще одной рукописи этого сочинения в библиотеке Тегеранского университета.

Значительный, но еще малоиспользованный в Казахстане, исторический материал имеется в сочинениях Сефевидского круга. Рукописи трудов, посвященных истории Сефевидского государства и его правителей, хранятся в различных библиотеках Ирана. Во многих этих сочинениях, в главах повествующих о взаимоотношениях Сефевидов с правителями узбеков династией Шибанидов, имеются важные материалы и о Казахском ханстве и казахах.

В Библиотеке Парламента (Маджиса) имеются следующие рукописи Сефевидской историографии:

1) «Тарих-и шах Исмаил Сефеви» (№ 1599). Автор труда неизвестен. Сочинение посвящено жизни основателя Сефевидского государства шаха Исмаила I (правил в 1503–1524 гг.). В одной из глав труда говорится о взаимоотношениях Исмаил-шаха с Мухаммедом Шейбани и его преемниками и содержится интересный материал об участии казахов в узбекско-сефевидском противостоянии в первой половине XVI в. В рукописи имеются сведения о знаменитом казахском правителе Касым-хане и его сыне Абу-л-Хайр-хане (Абулхайр-хане).

2) «Алам-ара-йи шах Исмаил Сефеви» (№ 635). Автор труда также неизвестен. Приводимый материал схож с предыдущим сочинением. В рукописи приводятся (в пересказе) текст письма Мухаммеда Шейбани-хана хану Касыму, описание казахского хана Касыма и его сына Абу-л-Хайр-хана (Абулхайр-хана), поход последнего на Самарканд.

3) «Алам-ара-йи Сефевии» (№ 9421). Автор труда также неизвестен. Содержит неоднократные упоминания Дашт-и Кыпчака, казахов, кыргызов, подробное описание хана Касыма, его сына Абу-л-Хайра (Абулхаир-хана), описание походов последнего против Мухаммеда Шейбани-хана и Сефевидов.

4) «Тарих-и джахан-ара» (№ 78425). Автором указан мулла Абу Бакр Тихрани, вероятно, ошибочно. Абу Бакр Тихрани, автор «Китаб-и Дийарбакрийа», в это время уже умер. Сочинение представляет интерес для изучения средневековой истории не только казахов и узбеков, но также и кыргызов, калмаков и уйгуров. Эта рукопись не упоминается в фундаментальном труде Стори-Брегеля. Там указывается, что под названием «Тарих-и джахан-ара» («Тарих-и джахан-ара-йи шах Исмаил Бахадур-хан») известна рукопись, которая хранится в Библиотеке Честера Битти (Chester Beatty Library) в Дублине (Ирландия).

5) «Кисас-и хакани» (№ 3955). История Сефевидов, написанная Вали-Кули Шамлу. Здесь имеются сведения о взаимоотношениях Сефевидов с правителями Бухары и другими правителями Туркестана, в которых упоминается и Дашт-и Кыпчак.

Схожие сведения есть в следующих рукописях Национальной библиотеки и музея «Малек»:

1) «Тарих-и Сефевии» (№ 4075).

Автор (переписчик?) - Исмаил Хусайни Мараши. История династии Сефевидов. В разделах, посвященных описанию борьбы Сефевидов с Мухаммедом Шейбани и его преемниками, имеются неоднократные упоминания Дашт-и Кыпчака и Касым-хана (именуемого «падишахом Степи»). Имеются сведения о походе Абу-л-Хайра, сына Касым-хана, против Сефевидов. Сочинение обрывается на рассказе о поездке Сефевидского военачальника Наджма Сани к кыргызам за провизией.

5) «Тарих-и шах-и Исмаил-и дуввум» (№ 4769).

Другое название сочинения – «Манзума-йи футухат-и шах Исмаил» («Поэма о победах шаха Исмаила»). Сочинение посвящено событиям второй половины XVI века, правлению шаха Абу-л-Музаффера Исмаила II, сына шаха Тахмаспа I (правил в 1576–1577 гг.). В сочинении в стихотворной, эпической форме описывается правление шаха и взаимоотношения с соседями, в том числе с Бухарой (аштарханидского правителя которой автор именуется «шах-и Тур») и Хивой. Примечательным является неоднократное упоминание казахского хана Тауекеля (Таваккул-хан). Сообщается о войнах казахского хана Тауекеля (в сочинении он назван отважным «далиром») с Шибанидами. Автор сочинения четко различает казахов и узбеков, иногда называя последних турами. Также представляют интерес сведения о стремлении узбекских правителей наладить хадж в Мекку через владения Сефевидов.

2) «Нусах-и джаханара» (№ 3889). Автор – Кази Ахмад ал-Гаффари. «Нусах-и джаханара» («Списки устроителя мира») – краткий компилятивный труд по всеобщей истории. Труд состоял из трёх разделов (*нусха*): часть 1 – история ветхозаветных пророков, Мухаммеда и 12 имамов; часть 2 – история языческих, доисламских, и исламских правителей; часть 3 – история династии Сефевидов. Во втором параграфе, посвященном ханам Ак-Орды, имеются краткие сведения о казахских правителях Касым-хане и его сыне Хакк-Назар-хане. Сообщается о войнах Касым-хана с узбекским правителем Шейбак-ханом (Мухаммедом Шейбани), о походе узбекского правителя в 915 г. (= 21 IV 1509 – 9 IV 1510) против Касым-хана, закончившимся поражением узбеков, о смерти Касым-хана в 930 г.х. (= 10 XI 1523–2X1524 гг.), Хакк-Назар-хан указывается как преемник Касым-хана и нынешний правитель казахов (стр. 100, 202 изоб.).

3) «Алам-ара-йи Аббаси» (№ 4374).

Известное сочинение Искандар-бека Мунши (968–1043 г.л.х. = XVII век), посвященное истории шаха Аббаса I Сефевии (правил в 1587–1629 гг.). В сочинении содержатся сведения о борьбе Сефевидов и Шибанидов за Хорасан и Мавара-н-нахр, в которой принимали участие и казахи.

В Библиотека медресе «Сипахсалар» представляют интерес следующие сочинения Сефевидской историографии:

1. «Тарих-и шах Исмаил» (№ 1514). Автор – неизвестен. В сочинении имеются сведения о Дашт-и Кыпчаке и казахах, приводится описание казахского хана Касыма и его сына Абу-л-Хайра (Абулхайра), сообщается об его похода в союзнчестве с узбекскими султанами против Сефевидов.

2. «Раузат-и Сефевийа» (№ 1644). Автор – Мирза-бек Хусайн ибн Хасан Хусайни Джунабади (Гунабади). Сочинение начала XVII в. (окончено в 1627 г.). Цветистая история династии Сефевидов, посвященная преимущественно правлению шаха Аббаса I.

В библиотеках Ирана имеются многочисленные списки сочинения бабуридской историографии «Тарих-и алфи» («История тысячи [лет]»). Труд известен также под названием «Тарих-и Акбари». Одна из рукописей сочинения хранится в Национальной библиотеке и музее «Малек» (№ 4376), еще одна (Второй том) в Центральной библиотеке Мешхеда (№10929).

Автор «Тарих-и алфи» мулла Ахмад б. Насраллах Дейлами Татави. Всеобщая история, изначально написанная в Индии при могольском правителе Акбаре Великом, по его поручению к 1000-летнему юбилею ислама. «Тарих-и алфи» представляет собой краткое хронологическое изложение наиболее выдающихся событий мусульманской истории. История доведена до 982 г.л.х. (1574 г.); Сефевидский период описывает историю династий до шаха Тахмаспа включительно.

В целом, автор сочинения в повествовании истории казахов следует за «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммеда Хайдара Дуглата. Сообщается о Касым-хане, сыне Саибека (Жанибека), правителя Дашт-и Кыпчака. Ввиду компилятивности сочинение не было включено издателями в сборник СМИЗО.

Мы остановились только на наиболее интересных источниках по истории Улуса Джучи, хотя они представляют собой лишь небольшую часть обнаруженных нами в библиотечных фондах Ирана материалов по истории Казахстана.

В целом, в рамках Программы исторических исследований «Народ в потоке истории» казахстанским ученым удалось собрать значительный комплекс исторического материала по отечественной истории. Необходима кропотливая работа по изучению этих материалов, в результате которой должна быть воссоздана целостная картина национальной истории.

### **Список литературы**

1. Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Отчет о работе в библиотеках Исламской Республики Иран // Отан тарихы. 2014. – №1. – С. 199–202.
  2. Атыгаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 б. + 16 суретті жапсырма.
  3. Стори Ч.А. Персидская литература. Библиографический обзор. Пер. с англ., перераб. и доп. Ю. Э. Брегель. Ч. II. – М.: Наука, Гл. ред. восточной литературы, 1972. – 1315 с. – С. 694–1314.
  4. Ross D. The early Years of Shah Ismail, founder of the Safawi Dynasty // Journal of the Royal Asiatic Society. – London, 1896. Vol. 29.
- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی تبریز. تبریز: ۱۳۹۳. جلد ۱



## ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ҚОЖАЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ РӨЛІ

Ұ.Т. Ахметова, т.ғ.д.

Х. Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университетінің профессоры

XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақ хандығының саяси-қоғамдық құрылымында қожалардың ерекше орны болды. Сондықтан да халық құрметіне ие болып қана қоймай, сұлтандармен қатар саяси артықшылықтарға да ие болды.

Қазақ қоғамының әлеуметтік бөлінуіне тән ерекшелік «ақсүйек» және «қарасүйектер» болып екі әлеуметтік топты құрады. Бірінші әлеуметтік топ төрелер және қожалардан құралып, ел ішінде ерекше мәртебеге ие болса, ал екінші әлеуметтік топты қара халық «қарасүйектер» болды. Қарасүйектер ашық түрде жеке қасиеттері мен мүліктік жағдайына қарай кез келген қазақ би, тархан, батыр немесе ру ақсақалы деген құрметке ие бола алды.

Тарихымызға үңілсек, 1731 жылдың қаңтар-қараша айлары аралығында Әбілқайыр мен Сәмеке хандарының, Нұралы сұлтанның, Бопай ханымның, қарақалпақ ханы мен старшындарының Ресеймен қарым-қатынасында Мұхаммед қожаның елшілік қызметі көрініс тапқан [1, с. 37–38]. А.И. Тевкелев 1731 жылы 26 тамызда Сыртқы істер алқасына жолдаған хабарламасында Мұхаммед қожаны айрықша атап өтіп, оның ағасы (есімі жазылмаған – У.А.) Әбілқайыр ханның жанында жүрген белгілі адам, әрі руханияттағы бірінші адам екенін, барлық хандар мен старшындар оны аса құрметтейтінін алға тартады [1, с. 45–46]. Мұрағат деректеріндегі осындай мәліметтер қожалардың хан сеніміне ие болып, көршілес елдермен жасалған елшіліктерде көзге түседі. Алдымен, орыс елшісі 1731 жылы тамызда Уфаға Әбілқайыр хан атынан келген қазақ елшілерімен кездеседі. Қазақ елшілеріне жол бастаушы башқұрт тарханы Алдар Есенгелдин болатын. Алғашқы кездесу барысында-ақ А.И.Тевкелев Мұхаммед қожаға назар аударып, оның бүкіл қазақ мойындаған Түркістандағы атақты пірдің немере туысы екенін жазады. Кейін Мұхаммед қожа Әбілқайыр ордасында өткен қазақ-орыс келіссөзінде Бас ханның саясатын қолдайды. Алғашқы келіссөз барысында – ақ орыс патшасына жіберілетін қазақ елшілері қатарына Мұхаммед қожа енеді. А.И. Тевкелев өз күнделігіне елшілер қатарына Әбілқайыр хан атынан Бөкенбай батырдың туысы Баке батыр, Сәмеке хан атынан Құлеке батыр, Батыр сұлтан атынан Мұхаммед қожа қосылғанын жазып алады [2, с. 12, 60]. Мұхаммед қожа 1733–1734 жылдары қазақ елшілері құрамында орыс патшасы қабылдауында болады.

XVIII ғасырдағы Сырым Датұлы бастаған көтерілісі кезінде ерекше көзге түскен қожалардың бірі Әбдіжәлел қожа болатын. Әбдіжәлел қожа мұрағат құжаттарында бүкіл қазақ халқының пірі болғаны баяндалады. Оны 1785 жылы 21 шілдедегі II Екатеринаға Сырым Датұлы бастаған азаттық қозғалысы барысында жолданған хатта: «Пир всего киргиз-казахского журта Абул-желил хожа», - деп астына қолын қойған. Сонымен қатар бұл хатта молда Абдуллатиф пен кете руының биі Көккөздің орыс-қазақ қарым-қатынасында зор үлес қосқаны айтылады [3, с. 54]. 1785 жылы 31 қазандағы құжатында ел ішінде зор беделге ие болған Әбдіжәлел қожа Жайық өзенінің Еуропа бетіне өткен қазақтарды бақылаушы және солардан салық жинаушы қызметін атқарғаны туралы көрсетілген. Бұл қызметте Әбдіжәлел қожаға қазы Мұхаммет, Мұрат бек және Тіленші көмектеседі [4, с. 64].

Әбдіжәлел қожа 1785 жылы 31 қазанда Жайық өзенінің Еуропа бетіне өткен қазақтарды бақылаушы және солардан салық жинаушы қызметіне бекітіледі [1, с. 45-46]. Аталған құжаттар қожаның тек қазақтар арасында ғана емес, қазақ-орыс шекарасындағы орыс әкімшілігінің де сеніміне ие болғанын дәлелдейді. Кейін Әбдіжәлел қожа, оның баласы Араслан өзге де қазақ рубасыларымен бірлесе ел ішіндегі талас-тартыс

мәселелерді шешуде күш біріктіреді. Олар Ерәлі сұлтан қолында болған Сырымды Жайық бойына қайтаруға жұмыстанады [4, с.72–73].

Бұған қоса, Сырым батырдың Ерәліге тұтқынға түсуін Әбдіжәлел қожа қазақ билерімен бірге тамыз айында О.А. Игельстромға хат жолдағанын айтады. Онда: «Сырымды хан балалары мен «жауыз» Есқара 110 адаммен ұстап әкетті. Дөнен батырды босатып жіберді. Егер олар Сырымды ерікті түрде бермесе, күшпен барып қайтарамыз. Шекаралық сотқа қажетті 6 адамды дайындаймыз. Оған сеніңіз», - деп жазылған хаттан сол кездегі халықтың көңіл-күйін аңғаруға болады.

1786 жылдың 14 тамызындағы Нұралы хан балаларының Сырым батырды тұтқынға алғаны туралы барон О.А. Игельстромға Кіші Орда старшындарының хабарламасының соңында Әбдіжәлел қожа мен басқа да старшындар аты-жөндері мен қолдарын қойған және Араслан қожа Әбдіжәлелов (Әбдіжәлел қожаның баласы – У.А.) пен әр түрлі рулардың рубасылары бұл хатты жеткізуге атсалысқан. Сонымен бірге хатта Сырым батырмен бірге Дөнен батыр мен Әбдікәрім молданың ұсталғаны баяндалады [1, с. 72–73].

1787 жылы 14 қыркүйекте О.А. Игельстромнан Нұралы ханның елге қайтарылуын өтінген барлығы 18 адамның ішінен Әбдіжәлел қожаны да байқаймыз. Шекарадағы шиеленісті жағдайды реттеу мақсатында генерал-губернатор Әбдіжәлел қожа, Жанұзақ, Боранбай сынды старшындарды Ерәлі сұлтанға жібереді. Ішкі келісім нәтижесінде көп ұзамай Ерәлі сұлтан шекараға соққы беру райынан қайтады. Ол турасында О.А. Игельстром 1789 жылы 10 мамырда II Екатеринаға полковник Д.А. Гранкин тарапынан жазылған айыпқа жауап ретінде жазған түсініктемесінде Әбдіжәлел қожаның орыс-қазақ келіссөзіне дәнекер болғанын айрықша атап өтеді [4, с. 108, 127].

Сонымен бірге 1789 жылдың 10 мамырындағы барон О.А. Игельстромның II Екатеринаға полковник Д.А. Гранкин тарапынан жазылған айыпқа жауап ретінде жазған түсініктемеге қарағанда, барон О.А. Игельстромның айтуы бойынша, «Эрали султан, оставленный в то самое время от сильнейшей части придержащихся его, увещанных и склоненных к тому чрез мои письма и посланных к нему от меня (О.А. Игельстром – Ж.Н.) старшин Абдулжалиль ходжи...», яғни Әбдіжәлел қожа сол кезде елшілік қызмет атқарған старшын болғанын білуге болады [1, с. 108–127].

И.В. Ерофееваның зерттеуінше, Әбдіжәлел қожаның жазбаша генеалогиясы сұлтан Жүсіп Нұралиевтің бастамасымен жазылған. Қазіргі кезде ол Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған. И. Ерофеева: «Заслуга в инициировании создания письменной родословной авторитетного и влиятельного в степи во второй половине XVIII-первой четверти XIX в. клана западноказахстанских кожа во главе с авторитетным наставником казахов Абу-л-Джалил-кожа б. Фар (Пир)-Мухаммад-кожа, составленной его внуком Тореджан-кожа Араслановым, принадлежит султану-правителю средней части степи Оренбургского ведомства в 1829–1841 гг. султану Жусупу (Юсуфу) Нуралиеву. В 1837 г. он обратился к представителям группы кожа вверенного его управлению административно-территориального подразделения казахов Младшего жуза с предложением о написании генеалогий своих родов и после получения от Тореджана Арасланова рукописи восходящих звеньев его фамильной ветви по алидской силсиле направил подлинный текст этого материала на тюрки и его русский перевод в Оренбургскую пограничную комиссию. Благодаря проявленной Ж. Нуралиевым инициативе на свет появилось одно из первых письменных шежере клана корасан казахов кожа, которое и поныне хранится в фонде Пограничной комиссии в Центральном государственном архиве Республики Казахстан», - деп тарқата түседі [5, с. 26–100].

Зерттеушілер осы дерекке сүйеніп, Әбдіжәлелді қорасан тобынан таратады. Қожалар негізінен генеалогиялық құрылымы бойынша 9 негізгі топқа бөлінеді. Олар: аққорған, қорасан, дуана, қарахан, саид-кожа (сейіт-кожа), қылауыд (қылауыз), қырық-садақ, керейіт, сунақ. Солардың бірі қорасан тобының өкілдері өздерінің генеалогиясын VII ғасырдағы Әбдіжәлел бабтан (Қорасан атадан) бастайды. Бұл өз кезегінде, бір деректер

бойынша, Әли Әби Талиб атты жетінші атасының баласы Мұхаммед әл-Ханафиядан таратады, екінші деректер бойынша, пайғамбардың қызы Фатиманың күйеуі имам Зайн әл-Абидиннің баласы имам әл-Құсайын Әлиден таратады.

Әбдіжәлел қожа генеалогиясының басында Абдулматалаб Гашемов тұр, содан кейін оның баласы Абиталиб, оның баласы құрметті Әли («құрметті» сөзі есімімен қосарлана келген – *Ж.Н.*), оның баласы Мұхаммед Ханафия, оның баласы Баттал Гази, оның баласы Жаян қожа, оның баласы Якуб қожа, оның баласы Қорасан қожа, оның баласы Жаян қожа, оның баласы Якуб қожа (шежіреде аттас адамдар өте көп болған – *Ж.Н.*), оның баласы Ахмет қожа, оның баласы Ғұсман қожа, оның баласы Жүсіп қожа, оның баласы Үнжі қожа, оның баласы Шад-Мұхаммед қожа, оның баласы Атлы қожа, оның баласы Сүлеймен қожа, оның баласы Құдакұлы қожа, оның баласы Құсайын қожа, оның баласы Қожа Ахмет, оның баласы Аюб қожа, оның баласы Якуп қожа, оның баласы Фармұхаммед қожа, оның баласы Әбдіжәлел қожа (шежіреде Абдулзелил қожа деп жазылған – *У.А.*).

Сырым батыр жанындағы Әбдіжәлелде 9 бала болған: Араслан, Құдайкұлы, Нұрмұхаммед, Қарабай, Құстауыр, Әділ, Басман, Досмұхаммед, Есмұхаммед. Құстауыр мен Досмұхаммедтен ұл балалары болмаған. Арасланда Төрежан қожа атты баласы болса, Әділде Сұлтан қожа есімді баласы болған. Құдайкұлдан 12-ші дистанцияның басшысы Якуб қожа туылған. Басманнан Әжіхан қожа, Иман қожа. Нұрмұхаммедтің 4 баласы болды: Тілеу-Мұхаммед, Сейіт-Ахмет, Шынанғали, Ишғали. Досмұхаммедтің баласы болмаған. Қарабайда Бақыржан, Ишмұхаммедте 3 бала болған: Аймұхаммед, Қалды қожа және Меңді қожа [3, с. 26–100].

Әбдіжәлел қожа да ата дәстүрмен Шыңғыс хан ұрпақтарымен тығыз қарым-қатынас орнатып, өзара құдандалықты жалғастырған. Мәселен, Әбдіжәлел қожаның баласы, Орынбор шекаралық комиссиясында қызмет еткен, полковник Нұрмұхаммед қожа Абзелиловтың әйелі Той-Қара ханшайым – Нұралы ханның қызы. Ханым Орынбор әскери губернаторы, барон О.А. Игельстромның сеніміне ие болған тұлға. Бұл турасында 1901 жылдың 23 ақпанында «Астраханский листок» газетіндегі И.С. Ивановтың «К столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргиз-кайсацкой орды» атты мақаласында: «Из дочерей Нурали-хана обращает на себя внимание княгиня Той-Кара, умная и красивая женщина, бывшая замужем за чиновником, служившим в Пограничной комиссии. Она постоянно жила в Оренбурге, но бывала и в столице, где усвоила себе наружную светскость и лоск, но одевалась всегда по-азиатски. Княгиня имела сильное влияние на барона Игельстрома, бывшего в 1797–1799 гг. военным губернатором», - деп тарқатылады [6, с. 2–3].

Мұндай пікірді жалғастырған И.В. Ерофеева: «Одной из самых видных и влиятельных династий сайидов (группа сайид-кожа) в Казахской степи был разветвленный клан потомков племянника некоего авторитетного суфийского пира (шайха – наставника) казахов трех жузов сайида Мухаммад-кожа, который вместе с ханом Абулхаиром (1710–1748) еще в конце первой четверти XVIII в. переселился со своим семейством из г. Туркестан в Северо-Западный Казахстан. Внучка этого «святого», дочь его старшего сына Мурза-кожа в начале 50-х гг. XVIII в. была выдана отцом замуж за сына Абулхаира от волжской калмычки Баяны султана Чингиза (ум. в 60-х XVIII в.), а после его смерти унаследована по обычаю левирата ханом Младшего жуза Нурали (1748–1786). Последний имел от этого брака красавицу-дочь знаменитую княгиню (так она именовалась в российских официальных документах той эпохи) Тайкару (Той-Қара – *Ж.Н.*) (ум. после 1806), ставшую женой одного из знатных «потомков» по восходящей силе имама Мухаммада б. ал-Ханафия (ум. в 700) надворного советника Нур-Мухаммад-кожа (Абжелилова, Абзелилова, Абзялилова; ум. после 1819), сына влиятельного «пира киргиз-казахского йурта» кожа Абу-л-Джалила б. Фар (Пир)-Мухаммад-кожа, а позднее – фавориткой оренбургского военного губернатора (1796–1798) барона Отто Генриха фон Игельстрома (1737–1823), возведенного в 1792 г. в

графское достоинство Священной Римской империи германской нации», - деп толықтыра түседі. Бұл деректен біз Той-Қара Нұралықызының нағашылары қожа, нақтырақ айтсақ, сейіт-қожа екенін және оның әжесі Баян есімді қалмақ болғанын, сонымен қатар оның анасы Нұралы ханға әмеңгерлік жолмен келгенін біле аламыз [3, с. 19–20]. 1799 жылы 21 мамырда патша жарлығымен Орынбор әскери губернаторы Бахметевке: «Отвести для табунов и стад Тойкара удобную пастьбу в окрестностях Оренбурга ... из уважения к ее породе», - деп тапсырылған болатын [7, с. 140].

Әбдіжәлел қожаның балалары, қожалар қазақ қоғамында үлкен беделге ие болды. Мәселен, 1792 жылдың 13 қазанында жазылған Сібір және Уфа аймақтарының генерал-губернаторы А.А. Пеутлингтің II Екатеринаға Іле қалашығына Сырым батырдың шабуылы туралы баяндамасынан біз Әбдіжәлел қожаның баласы Нұрмұхаммед қожаның титулдық кеңесші қызметін атқарғаны баяндалса (мұндағы титулдық кеңесші – 9-шы категориядағы азаматтық шен – *Ж.Н.*) [3, с. 140–141], 1805 жылы Нұрмұхаммед патша жанындағы кеңесші қызметінде болды деген мәліметтер кездеседі [8]. Бұған қарағанда, осы жылдар аралығында Нұрмұхаммед қожаның шенінің жоғарылағанын байқау қиын емес.

1817 жылдың шамамен 16 тамызындағы Қазақ Ордасындағы ішкі қайшылықтар туралы және хандыққа Шерғазы ханның орнына Арынғазы сұлтанды сайлау туралы Кіші және Орта жүздерінің сұлтандары, билері мен старшындарының Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссенге жазған хатында Нұр-Мұхамбет қожа (Нұрмұхаммед қожа – *Ж.Н.*) қазақ-орыс қарым-қатынасында ерекше көзге түскен. Бұл хатта Шерғазы хан кезінде Кіші Ордада ішкі қайшылықтар өршігендіктен, орнына Арынғазы ханды қою себебі айтылады [3, с. 314]. Сонымен қатар 1819 жылдың 27 шілде-5 тамыз айлары аралығында жазылған, жетіру руы старшындарының қолтаңбалары салынған қосымшасы бар Кіші Орда ханына Арынғазы сұлтанды император I Александрдың бекітуі туралы Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссенге жазған Кіші және Орта жүз сұлтандары, старшындары, билері, батырлары мен ақсақалдарының баяндамасынан Нұрмұхаммед қожа Абжелиловтың қазақ халқы атынан депутат болғанын және империя кеңесшісі болғанын, сонымен қатар оның жанында жүрген қожалар шөмекей руының атынан қожа, старшын Шүкірәлі Сұлтан Мұхаммедов, шікіл руының жақайым бөлімі атынан Берді қожа Қазырбаев пен Үзекі қожа Бакеевтер мөрлері мен қолдарын қойғанын білеміз. Бұл хатта Арынғазы сұлтанның халыққа көптеген игі істер атқарғаны мәлімделеді. Мәселен, барлық Кіші және Орта жүздер бойынша руаралық қақтығыстар мен халықтық қайшылықтар жөнінде сот ісін жүргізгені, қылмыскерлерді қатаң түрде жазалайтыны, Ордада бейбітшілік пен тыныштық орнатқаны, Орынборға керуендерді қауіп-қатерсіз жеткізуді ұйымдастырғаны айтылады [3, с. 322–323].

Тарихта қалған ықпалды ел алдында қызмет еткен қожаның бірі Шүкірәлі қожаның қоғамдық-саяси қызметін Арынғазы ханның билік еткен тұсында қазақ орыс қарым-қатынасынан анық байқай аламыз. Оған дәлел ретінде 1821 жылы 9 шілдеде Орынбордан Санкт-Петербургке патшамен кездесуге шыққан Арынғазы ханның жанындағы 10 адамның құрамында қожа Шүкірәлі Әлмұхамметұлының болғанын білеміз [9, 100–107-бб.].

Ресей патшасы I Александр Арынғазыны Ресейде қалдыру туралы шешімін қабылдаған кезеңде оның жанында өзге жерлестерімен бірге Шүкірәлі де болатын. Қазақтарды Ресейде ұстап қалу шешімін патша Сыртқы істер министрі К.В. Нессельроде ұсынысы арқылы қабылдайды. Кейін Азия комитеті К. Нессельроде әкімшілігі шығарған қорытынды бойынша 1822 жылы 24 ақпанда В.П. Кочубей, Г.С. Волконский, М.М. Сперанскийдің қатысуымен Арынғазыны Калуга қаласына жер аударуға шешім қабылданады. Дегенмен бастапқы кезеңде оны Санкт-Петербургте ұстай тұру қажет деген жоспар жүзеге асырылады.

Ресейде Арынғазы хан бастаған қазақтар қарап жатпай ел қамын жеп Ресейдің әскери күшін Хиуаға қарсы пайдалануға ұмтылып, патшаға, орыс үкіметі шенеуніктеріне хат жібереді. 1822 жылдың сәуірінде Арынғазы сұлтанның I Александрға жазған хатында

Хиуа ханы Мұхаммед Рақымның тарапынан қожа Шүкірәлінің отбасының қолға түсіп, малының талан-таражға салынғаны хабарланады [3, с. 397, 404]. Шүкірәлі қожа да Санкт Петербургте болған кезеңінде жолдастарымен бірге Кіші жүзде қалыптасқан саяси ахуал жайлы І Александрге екі рет хат жолдайды [9, 100-107 б.]. Хат соңында: «Хожа Шукур-Али Султан-Мухамбет улы свою печать приложил», - деп өз қолы мен мөрін қояды [3, с. 384–397]. Көп ұзамай Арынғазы мен елшілікке келген қазақтар орыс үкіметінің құйтырқы саясатын толық сезінеді. Содан соң не болғанда да елге жетудің жолдары қарастырылады. Арынғазы өтінішінен соң қазақ елшілерінен М. Жәдігерұлы, И. Даниярұлы, С. Сатұлы, Қ. Мұсылманбиұлы елге аттанады. Араға уақыт сала Арынғазы Шүкірәліні, Қаражігітті және Бармақты елге қайтару мәселесін көтереді. Қаражігіт Бектауұлы бастаған бұл екінші топ елге 1822 жылғы қазан айында жетеді [10].

Шүкірәлі қожа елге жеткен соң патша үкіметінің саясатының саяси астарын ұғынып Ресейге қарсы әрекеттерге көшеді. Ол турасында 1822 жылдың 25 қарашада Орынбор шекаралық комиссиясының Гирьял ауылынан келген, Кіші жүз ханы жанындағы пристав, полковник А.З. Горихвостовтың жазбаларынан байқаймыз. Полковник: «Ресей астанасындағы Арынғазы жанынан елге оралған Қаражігіт молда, Шүкірәлі қожа, старшын Бармақ Болпашұлының Ордаға келгеннен бергі мінез-құлықтары үкімет мақсатымен үйлеспейді. Олар халықты жинап, осыдан бастап үкіметке орыс тұтқындары мен қуылған жылқыларын, шептен тоналғандардан ештеңе қайтармауға үгіттеп, көндіруде» - деп хабарлайды [3, с. 414–415].

1822 жылдың 22 желтоқсанында Шерғазы хан Сыртқы Істер министрлігінің басшысы К.В. Нессельродеге пристав полковник А.З. Горихвостов пен әскери губернатор П.К. Эссеннің әрекеттері туралы жазған арызында Қаражігіт, Шүкірәлі қожа мен Бармақтың 200-300, кейде 500-600 адам жинап, елдің тыныштығын бұзғаны туралы ашық хабарлайды [9, 100–109-бб.].

Қазақ хандығы тарихында ерекше көзге түскен қожалардың бірі – Сарғалдақ қожа. Уақ руының рубасшысы Сарғалдақ қожа Өтеш қожаның баласы, Абылай ханның әйелі – Зухраның ағасы еді [11, с. 29–32]. Бұған қоса, діни сауатты Сарығалдақ қожаның кейінгі ұрпақтары да атағы елге жайылып, еліне сыйлы болған. Сарғалдақ қожа тарихи деректерде бірде Уақ, Керей руларының старшыны, енді бір деректе Арғын руының Атығай бөлімінде старшын аталады. Тарихшы Н. Бекмаханова зерттеулерінде қожаның бауырлары Елеусіз, Темірбаймен бірге Е. Пугачев бастаған көтеріліс кезінде орыс шептеріне қарсы жорық жасағанын жазады [12, 124–125-бб.]. Аталған деректер Өтеш қожа ұлдарының белсенділігін айғақтайды. Сарғалдақ қожаның қызы Айғаным – Абылай ханның үлкен ұлы Уәлидің кіші әйелі, Шоқан Уәлихановтың әжесі, ал оның ағасы Пірәлі қожа – аузының дуалылығымен тарихта қалған тұлға.

Бөкей Ордасы қожаларына мақала арнаған тарихшы С.М. Ғиззатов Ішкі Ордадағы қожалардың келу тарихын былайша баяндайды: «Ішкі Орданың қожалар сословиесі өз кезегінде екі ірі әулеттен – XVIII ғасырдың екінші ширегінде Түркістаннан келіп, Әбілқайыр ханға қосылған екі адамның ұрпақтарынан тұрды. Олар: Қарауылқожа Бабажанов бастаған жалпы саны 117 адам болатын Мырза-қожа және 114 адамнан тұрған Кедей-қожа әулеттері. Бөкей хандығында бұларға келіп Фарсы-қожаның 15 ұрпағы және Хан-қожалық 12 өкіл қосылды. Алайда соңғылардың Ордада жеткілікті ықпалы болмады. Қожалар әдетте қазақ қауымының құрамына еніп, экономикалық және саяси артықшылықтарға ие болды. П. Небольсиннің айтуынша: «Қожалардың шығуы дінмен байланысты, тек қана оларға жасыл түсті киім киюге рұқсат етілді және ұрандары діни бағыттағы «Алла» сөзі еді» [13, 68–69-бб.].

«1851 жылы 22 қаңтарда Ішкі Орданың бір топ қожасы Орынбор әскери генерал-губернаторы В.А. Перовскийге мынадай мәтінде өтініш жолдайды: «Жағдайды төмендегіше баяндауға рұқсат етіңіз: Әлидің (Мұхаммед пайғамбардың күйеу баласы) баласы Мұхаммед Ханифадан 2 ұл дүниеге келген: Абдулманнан, Абдулфаттах. Бұлардың соңғысынан Абдулжапар, одан Абдулкатар, содан соң Әбдірахман қожа пайда болды. Ал

осы Әбдірахманнан біздер тараймыз. Патша ағзамның мархабатының арқасында Әбілқайыр хан, Нұралы хан, Жантөре, Пірәлі, Бөкей, басқарушы Шығай және Жәңгір хан тұсында ешқандай алым-салық төлемедік. Біздер сізден осындай артықшылықтарымызды одан әрі сақтауыңызды сұраймыз», - дейді тарихшы С. Физзатов мұрағат құжаттарын сөйлете [13, 68–69-бб.]. Бұл мұрағат құжаты қожалардың түп тамырын қалай тарататынын, қандай басымдықтарға ие болғанын айқын көрсетеді.

Бұған қоса Ішкі Орда қожаларының Орынбор әскери-губернаторы Обручевке жазған хатында: «Приняли смелость доложить Особь Вашей о нижеследующим указомъ: что отъ сына Алия (зять Магоммета) Мухамедь-Ханифа родились два сына: Абдулманнанъ, Абдулфаттахъ и отъ последнего родился Абдулзапаръ, а от Абдулзапара Абдулкагаръ, а от Абдулкагара Абдрахманъ ходжа, а отъ сего ходжия происходим мы. – Такимъ образомъ происходя отъ ходжевь и пользуясь покровительством Государя Императора и вашего Высокопревосходительства, по настоящее время съ насъ никакихъ поборовъ производимо не было. Къ сему долгамъ считаемъ присовакупить, что мы не уклоняемъ отъ Вашей особы Вашей, но объяснить все это лично въ бытность Вашего Высокопревосходительства во Внутренней Киргизской орде, не имели счастья по случаю неизвестностью о призыве Вашемъ въ эту орду, причем имеем честь доложить Вашему Высокопревосходительству, что мы со времени Абулхаиръ хана и при ханахъ: Нурғалия, Джантюри, Перғалия, Букея, Правитель Шигая и хана Жангеря никогда и ни къ какимъ сборамъ не подвергались на равне с простыми киргизами Внутренней орды, - на сию всепокорнейшую просьбу нашу будем иметь честь ожидать милостивейшего и законного распоряжения Вашего Высокопревосходительства. 20 декабря 1850 года къ сему громадныя руки, а не громадныя тамги приложим: «Калдынъ ходжа Кучакъ-ходжинъ, Турабай ходжа Тангирей-берганы ходжинъ, Бекмухамедъ-ходжа Кулмухамедъ-ходжинъ, Иса-ходжа Каплан-ходжинъ, Асанъ-ходжа Соргал-ходжинъ, Курбанғалий ходжа Дустмухамедъ-ходжинъ, Тугай ходжа Казбекъ-ходжинъ и Торубъходжа Базарбай-ходжинъ», - десе [14, 1-2 п.].

Діни қызмет тұрғысынан қожалар мен молдалардың ұғымы бір тектес сияқты болып көрінгенімен, қожалардың жоғары тап болғандығы тарихи құжаттар дәлелдей түседі. Қожалар аристократтық дін басылардың жоғары табын айшықтады. Олар рудан тыс болды, қазақ қауымдарына кірмеді. ХІХ ғасырдың екінші ширегінде қожалар Ішкі Ордада қожалардың ерекше тобын құрды. Қожалар мұнда сұлтандармен бірдей көптеген малдың және жайылымның иесі болды, дүре соғу жазаларынан босады, тек қана сұлтандар мен ханның сотына бағынды. Олар көшпенділер сияқты рулық топтарға және ағалыққа (Мырза-қожа, Кедей-қожа, Керей-қожа – У.А.) бөлінді. Ордада қожалардың басшылығында аға қожа тұрды. Қожалардың кіші топтарын қожалардың арасынан ақсақалдары басқарды [15, 120–122 б.].

Қожалар қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында екінші сатыда тұрғанымен, олар да сұлтандар тәрізді зекет салығынан босатылды. Ол турасында Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатындағы құжаттар: «От усмотрения хана зависело назначение этого сбора, причем хан основывался на предварительно собранных им сведениям о количестве скота в Орде, в каждом роде и отделения ея, стараясь, чтобы с лошади и верблюда поступало в сбор не более 1 рубля ассигнации (мұндағы ассигнация – Ресей империясының қағаз ақшасы – У.А.), с коровы 50 копеек и барана и козы 15 копеек ассигнации. От платы зякета на основании древнего значения этого сбора, освобождаются султаны, ходжи, бии, старшины, муллы и тарханы», - деп тарқата түседі [16, 9 п.].

Сонымен қатар Ресей архивтерінде Бөкей Ордасындағы қожалардың, олардың меншігіндегі малының, кейбір жерлерде ер адамдардың белгілі бір жылдардағы статистикалық саны берілген. Мәселен, 1827 жылы Орынбор шекаралық комиссиясының асессоры Кузнецов құраған Ішкі Бөкей Ордасы бойынша үй және қырғыздардың (қазақтардың – У.А.) әр түрлі бөлімдері бойынша ер адамдардың саны туралы және әр рудың мал саны туралы жазылған есебінде нақты көрсетілген. Құжатта: «Еще особое не

принадлежащее ни к какому роду отделение ходжей людей свободного состояния, перешедших с Киргизской степи. Зимуют по разным отделениям смешенно с киргизами и состоят под управлением старшины Караула ходжи. Число кибиток – 80, душ мужеска пола – 320, верблюдов – 400, лошади – 1600, коровы – 800, бараны – 24000», - десе [17, 161 п.], 1844 және 1845 жылдардағы әр рудағы үй және мал саны жөніндегі есебінде: «Название родов: поколения ходжей – число кибиток: 300. Обыкновенного зякята и сугума не собирается», - делінген [18, 3 п.]. Бұл арада ескерер жәйт, 1827 жылы тек старшын Қарауыл қожа билік еткен қожалар санымен қоса, 1844 және 1845 жылдары Бөкей Ордасындағы мекен еткен қожалардың жалпы саны беріліп отыр.

1851–1852 жылдары Орынбор губернаторы мен Самар генерал-губернаторы өз есептерінде: «По последним, собранным в 1850 году сведениям считается во Внутренней Орде 23598 кибиток, или, полагая по 5 душ на кибитку, до 118 000 обоого пола душ. Перед тем, в первой половине 1840-х годов, кибиток показывалось 21 363 или до 107 000 обоого пола душ. Увеличение числа кибиток в 1850 году против 1840-х могло произойти как вследствие действительного народонаселения, так и в следствие большей точности при перечислении, но ни в каком случае при переселения во Внутреннюю Орду Киргизов Зауральских, ибо перепуск сия последних воспрещен с 1828 года. Из числа 23 598 кибиток считается: 1. Киргизов 16 родов... 23 223; 2. Ходжей или потомков Магомета...178; 3. Султанов или потомков прежних киргизских ханов...197», - деп нақтылайды [16, 40 п.]. Ал 1854 жылы қазақтардың Ішкі ордасы руларының үй саны мен мал саны көрсеткіштері туралы есебінде: Наименование рода: ходжи – 1. Число кибиток: 179. 2. Число скота (верблюдов): 956. 3. Лошадей: 2662. 4. Рогатого: 1354. 5. Баранов и коз: 12092. 6. Всего: 16 064» - делінеді [18, 1 п.].

XIX ғасырдың I жартысында Батыс Қазақстан территориясындағы қожа өкілдерінің ішінде ықпалдысы – Қарауыл Бабажанов (1775–1850) еді. Ол турасында Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы, генерал-майор Г.Ф. Генс: «Покачание проживающего во Внутренней Орде полкового Есаула Ходжи Карагула Бабажанова. Ходжи происходят отъ пророка Галия. Ихъ иместья два поколения: 1. Сеить Атаи, 2. Курасанъ. Первое поколение происходит отъ Галии и дочери Магометовой Фатимы, у которыхъ были сыновья двойни: Гассанъ и Гуссеинъ. Сего колени Ходжей между киргизами почти вовсе нетъ. Въ Хиве только жил Ахунъ Ходжи, выдавший дочь свою за Ильтезерко, который поэтому только родству приобрел право называться Ханомъ. Второе поколение Ходжей Курасанъ происходили отъ Галии и сильной какой-то царевны Анафии которую дали которм не зная ее (они были переодеты въ мужские платья) и не зная объ завещании ее, впрочемъ обнародованномъ, сделали супругою того, кто сильнее ее. У нихъ был сынъ Мухамедъ-Анжерии и котормъ Курасанъ предокъ Карагуль Ходжи», - деп қожалардың шығу тегін айтумен қатар, олардың Ресей империясымен қарым-қатынасын да ашып көрсетеді [19, 63–68 п.].

Ол сол уақыттағы Ішкі Орданың экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени өмірінде үлкен рөл атқарды және батыс аймақтағы билеуші шыңғыстық элита өкілдерімен терең туыстық қарым-қатынаста болды. Оның Салиха атты қызы 1844 жылы Жәңгір ханға, екінші қызы – Шынқара сұлтан Сүйінғали Жаналиевке, үшінші қызы Айғана – сұлтан Тәуке Бөкейхановқа, төртінші қызы Ханифа – сұлтан Шыңғали Жанбөбековке тұрмыста ұзатылған-ды. Онымен қоса, Қарауыл қожа өзінің қарындасы Жаманы Ішкі орданың ықпалды сұлтаны Қайыпқали Есімовке ұзатады. Бірінші әйелі Ұлбибі Данышмендіқызынан туған ұлдары Мұхамедшах пен Сұлтан-Мұстафаны Шығай сұлтан мен Жанбөбек сұлтанның қыздарына, үшінші ұлы Мұхаммед-Салықты сұлтан Мендігерей Бөкейхановтың қызы Ғазизаға үйлендіреді.

Қарауыл қожаның үлкен ұлы Көпболсын 1823 жылы Бөкей ордасынан Орынборда ашылған Неплюев әскери училищесіне барған алғашқы үш баланың бірі болып, сұлтандар Күшікғали Шығаев, Шәмсиддин Досқазиевпен бірге оқуға түседі. Көпболсын Қарауылов училищені тәмамдаған соң, 1831 жылы Хан ордасына қызметке шақырылады. Бұл

оқиғаны мұрағат деректері де айғақтайды. Мәселен, граф П. Сухтеленнің Қарауыл қожа Бабажановқа жазған хатында: «Милостивый Государь, Караул Ходжа Бабаджанов. Узнав лично и по свидетельству о нем полковника Генса и Г. Титулярного Советника Карелина, сына вашего Копбулсына, воспитывавшегося в Неплюевском Училище, и хороших его дарованиях, оглашаюсь сделать вам предложение, которое может быть равно приятно попечительному отцу и полезно для службы и высшего образования молодого человека, подающего справедливую о себе надежду.

Предположение сие состоит в том, не согласитесь ли вы для навыка в делах и дальнейшего образования в науках, чтобы сын ваш стоял на некоторое время при известном вашей мне с весьма отличной стороны вышеупомянутом Г.Карелин, который ныне от правления в Букеевскую Орду и находится будет в ставке хана Джангера.

Совершенно предоставляя вам принять или отвергнуть сие предположение, я однако же не скрою уведомить вас, почтеннейший ходжа, что мне приятно было, если вы на оное согласитесь. Я уверен, что высокостепенный хан с удовольствием увидит вашего сына и его обласкает. Присутствие сего молодого человека велю стань напомнить ему прежнюю дружбу его к отцу, что равно может мне будет очень приятно. Под надзором и попечением Г. Карелина я уверен, что наш томец сделается совершенно способным и полезным человеком. Ожидая на сие уведомления вашего, я с отличными чувствами прибуду», - деп баласы Көпболсынды 1831 жылы 1 қарашада Хан ордасына қызметке шақырған болатын [20, 1 п.].

Бөкей Ордасында Қарауыл қожаға берілген жер Кокоревск постынан басталып, солтүстікке қарай Жиделі, Жаманқұм, Бекетай құмдарына дейін созылады және біртұтас аймақты құрайды. Жалпы көлемі 390 000 десятинаны құраған бұл жер телімі Ордадағы жеке иеліктердің ең көлемді территорияны қамтыған.

Қорытындылай келе, XVIII–XIX ғасырларда қожалар Қазақ хандығының әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси жағынан дамуына орасан зор үлесін қосты.

### Әдебиеттер тізімі

1. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1961. – 800 с.
2. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.). – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – Т. 3 – 484 с.
3. Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.). – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940. – Т. IV. – 543 с.
4. Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында (Қазақстанның батыс өңірі: XVIII ғасырдың екінші жартысы және XIX ғасырдың бірінші ширегі аралығындағы тарихи жағдайлар). – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 258 б.
5. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы: ЖШС «Print-S», 2003. – 178 с. + вкл. 8 с.
6. Иванов И.С. К столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргиз-кайсацкой орды // Астраханский листок. – №42, 23 февраль, 1901. – 4 с.
7. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург: Типолиитография И.И. Жаринова, 1898. – 867 с.
8. Денисов Д. Биография муфтия Габдессаляма Габдрахимова в свете новых исторических источников // idmedina.ru. (қаралған уақыты: 9.04.15).
9. Ахметова Ұ.Т. Арынғазы хан (1786–1833). – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 168 б.
10. Мұқтар Ә.Қ., Ахметова Ұ.Т. Ар жақта дүмбірлеген Арынғазы // referat.resurs.kz. (қаралған уақыты: 15.04.15)
11. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – 178 с. + вкл. 8 с.



12. Бекмаханова Н.Е. Көктемiр туралы аңыз. – Алматы: Жалын, 1983. – 184 б.
13. Гиззатов С.М. Бөкей хандығындағы әлеуметтік институттар және олардың ерекшелiктерi // ҚазҰУ хабаршысы. – Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық универс. – 2007. – №3 (46). – 68–70-бб.
14. Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві(одан әрi РФ ОрОМА-У.А.).6 қ., 10 т., 4 б., 6451 іс, 11 п.
15. Махаева А.Ш., Садвакасова З.Т. Жүнісқожа – Ташкент иелігінің негізін салушы // ҚазҰУ хабаршысы. – Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық универс. – 2002. – №2 (25). – 60–63 б.
16. Ресей Федерациясы Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РФ РМТА-У.А.). 853 қ., 1 т., 22 іс, 51 п.
17. РФ РМТА. 1291 қ., 82 т., 1 іс, 52 п.
18. РФ РМТА. 853 қ., 2 т., 31 іс, 15 п.
19. РФ ОрОМА. 166 қ., 1 т., 2 іс, 92 п.
20. РФ ОрОМА. 6 қ., 10 т., 2 б., 3805 іс, 9 п.

## **ХАН – ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ЕҢ ЖОҒАРҒЫ БИЛІК ИЕСІ**

**А.Қ. Ахмет**, т.ғ.д.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау  
мемлекеттік университетінің профессоры,

Қазақ хандығының сан ғасырлық тарихы бар. Оның мемлекеті, жер аумағы, тілі, діні, ділі, салт-дәстүрі, және заңы т.б. қоғамдық, әлеуметтік құрылымдары болғаны төл тарихымыздан белгілі. Осыған сәйкес халық санасына әбден сіңген және оның қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, сонымен бірге тұрмыс-тіршілігіне де толық сай келетін өзіндік жолы мен қағидалары бірнеше ғасыр жұмыс істеді. Тарихтың әр ғасырында «Қасым ханның қасқа жолы» (XV ғ.), «Есім ханның ескі жолы» (XVII ғ.), «Жеті жарғы» (XVIII ғ.) сияқты әділ дала заңдары теңдік пен әділдіктің, шындықтың, туралықтың айқын көрінісі болып табылды. Қазақ қоғамының қоғамдық-әлеуметтік құрылымы осындай жолдармен тарихи кезеңде өмір сүрді. Оның басында хан, уәзір, сұлтан, би, батыр, ақсақалдар отырды. Ал олар өз кезегінде ел бірлігі мен тұтастығы жолында бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара жұмыс атқарды. Бұл билік басындағылар мемлекет пен ел үшін ар, намыс, ұят, әділдік сияқты халқымыздың қасиетті мұраттар жолында таймауды қатаң ұстанды. Кеңестік дәуірде елдің бетке ұстар тектілерінің бетіне күйе жағылып, ар-намысы тапталып, еңбектері жойылып, ауызға алуға тиым салынғаны да белгілі. Кеңестік қасаң саясат кейінгі ұрпаққа «хан – қарақшы, би – паракор, батырлар мен бағландар, ақсүйектер мен байлардың есімдері тарихтан сызылып, аттары өшірілді. Шынтуайытына келгенде қазақ қоғамы мен мемлекеттілігінің генезисін, қоғамдық-әлеуметтік құрылымын жоққа шығарып жою болатын, мұның бәрі сайып келгенде әділетсіз қоғамның жөнсіз зорлық-зомбылығы еді.

Қазақ хандығы дәуірлеріндегі қоғамдық-саяси құрылыс, шаруашылық, экономика және мәдениет саласындағы құрылымдық жүйелер, олардың қызметі мен қоғамдық орны туралы көп жай әлі толық айтылып болған жоқ. Мұның бәрі ел тарихы үшін аса қажетті де қасиетті екеніне еш дау бола қоймас. Өйткені ол құрылым бірнеше ғасырлар бойы елді сақтап қана қойған жоқ, оны ілгері дамытты, бірлігі мен тірлігі нық ел қылғаны тарихымыздан белгілі. Сондықтан да Қазақ хандығының мемлекеттік, әлеуметтік, қоғамдық құрылымдар мен жүйелері сан ғасырлар бойы көптеген тарихшылар мен зерттеушілердің ерекше назарын аударып, еңбектеріне күні бүгінге дейін арқау болып келеді.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көктүріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп тәуелсіздікке тіреледі», деген Ұлытауда айтылған сөздерінде мемлекеттілік дәстүр сабақтастығының негізі кезеңдері анық көрсетілген [1]. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін оның нығаюы мен халықтың қалыптасу жолдарының жетілуі өзара ықпалдастықта орын алды. Қазан төңкерісіне дейінгі кейбір орыс ғалымдары Қазақ хандығы жөнінде объективті пікір білдірді. Мысалы «Далалық облыстардың қырғыздары туралы заңдар жинағы» деген еңбекте: қырғыз-қайсақ ханы Тәуке тайпалар арасында тыныштық, рулар арасында жерді әділ бөліп беріп, оны пайдалану тәртібін орнатты, жалпы ол заңдылық негізде әрекет етті; бәрін де ақылмен істеп, тәжірибе мен шеберлігіне сүйенген Тәуке үш қырғыз-қазақ ордасына билік жүргізді; әрбір ордаға өз өкілдерін: Ұлы жүзге Төлені, Орта жүзге Қазыбекті, Кіші жүзге Әйтекені тағайындады делінеді [2, с. 12]. И.И. Крафт XVIII ғасырдың бас кезінде «жүз» бөлек хандық мағанасындағы құрылымды емес, көбіне-көп бір мемлекет құрамындағы генерал-губернаторлықты білдіреді деп жазды [2, с. 14].

Қазақ мемлекеттілігін зерттеуде бұрмалаушылықтарға ұшырап келе жатқан тақырыптардың бірі – қазақ дәстүрлі қоғамының саяси жүйесі екендігі белгілі. Дәстүрлі қазақ қоғамында билік жүргізу бірнеше деңгейде жүзеге асырылды. Қазақ қоғамындағы бір ерекшелік ең жоғары билік жүргізу құқы Шыңғыс хан ұрпақтарының әлеуметтік тобынан сайланатын ханға тиесілі болуы. Аталған қоғамда билік жүргізу бірнеше деңгейде жүзеге асырылды.

Хандық биліктің негізгі функцияларына ру-тайпалар арасындағы өзара келіспеушіліктерді шешіп, реттеу, әскери-саяси және сот қызметтері, сонымен бірге экономикадан тыс қайшылықтарды шешу сияқты қызметтер жатты. Сыртқы саясаттағы ең басты функциясы – халықты сыртқы шапқыншылықтан қорғау және ел мен жердің тұтастығын сақтау болды. Қоғамдық санада хан билігі мемлекеттіліктің, қоғамдық ұйымдастыру ісіндегі тарихи сабақтастықтың, қауіпсіздік пен игіліктің нышаны ретінде қабылданды. Бұл – сонау Түрік қағанаты заманынан бері келе жатқан хан мен халық тұтастығының бір көрінісі болатын. Сондықтан да хан Қазақ мемлекетінің ең жоғары билік иесі болып табылады. Ол мемлекет, қоғам, халық бірлігін сақтайтын, елдің басын қосып ұстайтын ең жоғары дәрежелі әрі халық сенген, оларды ортақ бір іске, бір мақсат-мүддеге жұмылдыра білетін әділдік жолынан таймаған бірегей ел басшысы. Мысалы Әз Жәнібек (XIV ғ.), Қасым хан (XV ғ.), Ақназар (XV ғ.), Әз Тәуке (XVII–XVIII ғғ.), Абылай (XVIII ғ.) т.б. хандар қазақ мемлекеттілігін, ұлт бірлігін ұйытып, оны сақтай білген әрі кемелдендірген хандар болды. Бір ғана мысал М.Х. Дулати «Тарих-и-Рашидиде»: «Қасым хан Қыпшақ даласын түгелдей өзіне қаратып алғаны соншалық Жошы ханнан ешкім де ол сияқты мұндай билікке қол жеткізген емес», - деп жазды [3, 358-б.]. Тарихта ол қазақтың тұңғыш конституциялық құжаттың негізін қалған дана хан.

Жаугершілік заманда көптеген хандар қол бастап, қолына қару алып, майданға шықты. Тәуекел хан (XVII ғ.), Салқам Жәңгір (XVII–XVIII ғғ.), Әбілқайыр (XVIII ғ.), Кенесары хан (XIX ғ.) Отан қорғау жолында қан майданның ортасында болып, кейбірі ерлікпен қаза тапты. Қазақ хандары өз халқының ел мүддесі мен азаттығы жолында аянып қалған кезі жоқ. Олар ел намысын да өз намысын да жоғары қойған тұлғалар. Қазақ хандары халықтан бөлінбеген әрі шеттелмеген. Осындай мақсатпен хан ордалары әр замандарда әр жерлерде тігілген. Бұл ордалар Түркістанда, Ұлытауда, Жетісуда, Көкшетауда, Сарайшықта тағы басқа халыққа қасиетті де беркелі жерлерде, ірі, күшті тайпалар мен рулар арасында, халық ортасында тігілді. Халық ортасында қасиетті жер – Күлтөбе. М.Х. Дулати Күлтөбені Моғолстанның әйгілі аймағы деп жазды. Күлтөбе басында ел бірлігі мен оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты қиын-қыстау кезеңдерде халық жиналысы бірнеше рет өткізілді. Онда қабылданған шешімді ханның бұлжытпастан орындау қажеттілігі қағидатты ешбір өзгеріске ұшырамады.

Марта Олкотт: «Қазақтарда екі сатылы әкімшілік құрылым болды: хандар мен сұлтандар аристократиясы рулық қағидатқа негізделген әкімшілік жүйесінен биік тұрды», - деп жазды [4, 60-б.]. Алайда, америкалық профессордың пікірін белгілі тарихшы-ғалым К.Л. Есмағамбетов бұл пікір үстіртіндеу секілді, ол қазақ қоғамындағы билер институтының орны мен рөлін жеткілікті түсінбеушіліктен туындаған деп тұжырымдайды. Хандық билік және оның мәртебесі мен функциялары, сұлтандар мен билермен қарым-қатынасы, хандық биліктің пәрмендігі мен беріктігі секілді мәселелер шығыс авторларының еңбектерінде кеңінен зерттелді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Он бесінші ғасырда алғашқы қазақ хандығының құрылуы халықтың тарих төсіндегі, уақыт кеңістігіндегі өзіне тиісті бөлекше орынды алып тыңғандығын тиянақтайды. Ұлы хандарымыз Керей мен Жәнібек оны саяси тұрғыдан бедерлеп берді. Ұлттық тарихымызды соңғы бес ғасыры халқымыздың өмір сүретін кеңістік үшін арпалысының тарихы болып табылады. Біз өзіміздің өткендегі өмірімізге кілең бір кездейсоқ оқиғалар тізбегі деп қарамауымыз керек. Шұғыл өркендеп кеткен Еуропа мен дами түскен Қытай XVI–XVII ғасырлардың өзінде көшпелі халықтардың мүмкіндіктерін күрт кемітіп, олардың бойындағы күш-қуатын бір-бірін жойып жіберуге жұмсатып қойды. Қазақтар мен жоңғарлардың трагедиясы осылайша басталды. Ұлттың бойындағы қуат кернеуінің күштілігі сондай, біз сол «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» да төтеп бере алдық, сөйтіп жеңіп шықтық. Бір болсақ, бізді алар жау жоқ деген қарапайым ғана, қарапайым да болса мәңгілік ақиқат ойға да сол тұста ден қойғанбыз», - деген болатын [5].

Қазақ хандығының құрылуы бір мезгілде жүзеге асқан акті емес, ұзақ уақытқа созылған процесс екендігі белгілі. Сондықтан да мемлекеттілігіміздің бастауында тұрған Қазақ хандығының құрылуы туралы мәселе ғылыми-зерттеу еңбектерде, тәуелсіздік жылдары публицистикада айтыс тудырып, үнемі ерекше көңіл бөлуді қажет етіп келеді.

Қазақ хандығының құрылуына Еуразияның шығыс және орта бөлігінде XIV-XV ғасырларда болған саяси дамудың, сондай-ақ Дешті Қыпшақ пен Мәуреннахр, Моғолстанда болған этникалық процестердің заңды қортындылары себеп болды.

Қазақ хандығының құрылған уақыты XV ғасырдың 1465 жылы. Қазақ хандығының негізін салушылар Ақ Орда ханы Ұрұс ханның ұрпақтары Керей мен Жәнібек сұлтандар 1465–1466 жылдары билік жүргізе бастады [6, с. 95].

Қазақ мемлекеттілігінің бастауында тұрған Қазақ хандығының тарихына көңіл бөлген Мұхаммед Хайдар Дулати өз заманының белгілі мемлекет қайраткері болған тұлға. Қазақтың хандары Керей хан мен Жәнібек хан құрған мемлекет туралы өзінің 1542–1546 жылдары жазған «Тарихи Рашиди» еңбегінде «Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін Өзбек ұлысында өзара қырқыс басталды. Мүмкіндігі болғанның бәрі қауіп-қатерсіз және тыныш өмір іздеп, Керей хан мен Жәнібек ханға кете берді. Осының нәтижесінде олар едәуір күшейіп алды», - деп жазды [6, с. 202–203]. Бір назар аударатын жағдай Мұхамед Хайдар Дулатидің еңбегіне дейін Қазақ хандығының құрылуы жөніндегі мәліметтер ешбір жазба деректерде кездеспейтіндігі.

Қазақ хандығының негізін салушы Керей ханның ұлы және мұрагері Бұрындық хан Сарайшық қаласын өзінің астанасы қылды. Қазақ хандарының ішіндегі ең құдіреттісі Қасым хан да Сарайшықты өзінің астанасы еткен. Сарайшықта қайтыс болып, сонда жерленген белгілі. Ол туралы 1602 жылы жарық көрген Қадырғали би Қосымұлының «Шежірелер жинағында»: «Қасым ханның қабірі Сарайшықта жатыр», - деп жазылған. Бұл қазақ хандығының астанасы Жайықтың төменгі ағысында орналасқан Сарайшық қаласы болғандығы туралы еш күмән келтірмейтін дерек деген ойдамамыз. Оның мысалы 1999 жылы тарихы тереңнен тартқан халқымыздың көз қуанышына айналған, туған өлкемізге ерекше сән мен салтанат беріп тұрған «Хан ордалы Сарайшық» музей қорығы ашылды. Ежелгі қала орнынан құрамына қазақ хандарына арналған ескерткіш пантеон, мешіт, мұражай салынды. Елбасы Сарайшық мұражайына қалдырған қолтаңбасында: «Тау

шайқалса да тарих шайқалмайды – деген халқымыз. Жас ұрпақ тарихтан өнеге алып, қазақ елін, кең байтақ жерін сүйіп өссін!»,- деп аманат еткені тәуелсіз еліміздің тарихының айшықты беттеріне айналды [7, 212-б.].

Қасым хан алғашқы қазақ заңы – «Қасқа жолды» жарыққа шығарған тарихи тұлға ретінде тарихымызда алатын орны ерекше. Қасым хан тұсында саны миллион адамға жеткен қазақтар дербес халық ретінде Батыс Еуропаға белгілі болуы халқымыздың тарихи тамыры тереңдетартатындығының жарқын айғағы. Қасым ханның басшылығымен Қазақ хандығы берік құрылып, қазақ халқының ұлттық қалыптасу процесі аяқталды. Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашидиінде»: «Жәнібек ханның ұлы Қасым өз билігін Дешті Қыпшаққа таратты. Оның лашкарында миллионнан астам адам болды. Бұл жұртта Жошы ханнан кейін одан күдіретті хан болған емес», - дейді. Кейінгі жылдары Иран елінің мұрағаттарынан қазақ шежіресіне, Қасым ханға байланысты құжаттар табылды. XIV ғасыр соңында – XV ғасырдың басында Дешті-Қыпшақта, Қазақ хандығы құрылуының ең шиеленіскен кезеңінде орын алған саяси оқиғалар тарихы бойынша жинақталған «Тарих-и Кипчак-хани» фактілік материалы Қазақстан мен Орта Азияның XIV–XVIII ғасырдың алғашқы жартысындағы тарихын зерделеу үшін үлкен маңызға ие.

Ресей Федерациясы, Қытай, Иран, Өзбекстан, АҚШ, Түркия, Қырғызстан, Түркіменстан, Египет, Франция және басқа да елдердің мұрағаттарында қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты сан мыңдаған құнды жәдігерлер сақталғаны белгілі. Бұл құнды жәдігерлер халқымыздың тарихы тереңнен тартатындығының нақты айғағы болып табылады.

Халқымызда ата-бабадан тіні үзілмей келе жатқан дәстүрлі хандық мемлекеттілікті қастерлеген қоғамдық сана орын алғаны белгілі. Кезінде Қазақ хандығының соңғы дәуірін Тәуке ханмен емес, Кенесары ханның қаза табуымен аяқтау қажеттілігі туралы пікір болған. Тарихқа көз жіберсек патша үкіметі хандық басқару жүйесін жойғанымен халық санасынан мүлдем сызып тастай алмады. Оның мысалы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің етек жаюы барысында Әбдіғапар Жанбосынов қыпшақ көтерілісшілерінің ханы, Шолақ Оспанов арғын көтерілісшілерінің ханы болып сайлануы. 1916 жылғы 21 қарашада 13 болыс өкілдерінің құрылтайында халық арасында атақты Нияз бидің ұрпағы Әбдіғапар Жанбосынов көтеріліске шыққан Торғай уезінің ханы болып сайланған.

Кешегі қылышынан хан тамған кеңестік кезеңде де халық санасынан қазақ мемлекеттілігі нышандарының бірі – хан ұғымын жоя алмады. 1930 жылғы шаруалар көтерілісі кезінде араларынан беделді адамдардан хан сайлап алғаны белгілі. Мысалы, Сырдария округінің Созақ ауданындағы көтерілісте көтерілісшілер өздерінің жетекшісі Сұлтанбек Шолақовты хан сайлайды. Тіпті, ол хан кеңесінде құрған. Бірғыз ауданында көтеріліске басшылық жасаған имам, хазірет Мұхантай Саметов те хан сайланды. Бұл адамдардың хан болып сайлануы немесе жариялануы қазақ қоғамының дәстүрімен байланысты, ол сондай-ақ қозғалысқа біртұтас басшылықты жүзеге асыру қажеттілігінен туындағаны белгілі.

Сонымен дәстүрлі қазақ қоғамындағы хан дегеніміз кім, соған тоқталсақ. Хан – Қазақ мемлекетінің ең жоғары билік иесі болып табылады. Қазақ қоғамында хан – мемлекет, қоғам, халық бірлігін сақтайтын, елдің басын қосып ұстайтын ең жоғары дәрежелі басшы. Ханға халық сенген, оларды бір мақсат, бір мүддеге жұмылдыра білген тұлға ретінде құрметтеген. Қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік құрылымында ханның алатын рөлі өте жоғары. «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деп халық даналығы айтқандай, ол – бейбіт, ел тыныш кезде кемел ақыл иесі, елдің шетіне жау тигенде қол бастайтын батыр, көрші мемлекеттермен де ірі бедел иесі, мәмілегер бола алды. Осындай ірі тұлғаны халық құрметтеп, оның елі мен халқына сіңірген зор еңбектерін мақтан тұтып, ұрпақтан ұрпаққа үлгі ретінде тарихта есімдерін өшпестей етіп қалдырған. Оның жарқын мысалы, XIV ғ. Әз Жәнібек хан, XV ғ. Қасым хан, XVI ғ. Хақназар хан, XVII–XVIII ғ. Есім хан, Әз Тәуке, XVIII ғ. Әбілқайыр хан, Абылай хан, XIX ғ. Кенесары хан және де қазақ мемлекеттілігін, ұлт бірлігін ұйытып, оны сақтай білген басқа да хандардың

атқарған еңбектері төл тарихымызда орасан зор екендігіне еш шүбә жоқ. Туған жері мен атамекені үшін жан беріп, жан алысқан жаугершілік заманда қолына қару алып, майдан даласында шейіт болған хандарымыз XVI ғ. Момыш хан, Тоғым хан (ханмен бірге тоғыз ұлы да ұрыс даласында шейіт болды), XVII ғ. Тәуекел хан, XVII–XVIII ғ. Салқам Жәңгір, XIX ғ. Кенесарының ерліктері сахара төсін жайлаған халқымыздың санасы мен рухында, даланың ауызша тарихында мәңгілікке орын алып, ұрпақтан-ұрпаққа жетті. Бұл дегеніміз қазақ хандарының ел намысы мен абыройын жоғары ұстағандығының куәсі деп білеміз.

Тарихтан белгілі ханды халық сайлаған және сайланған ханға халық тарапынан зор құрмет көрсетілген. Сайланған ханға Ақ Орда тігіліп, тақта отырған. Хан ордасының ішкі тәртібі қатаң сақталған. Хан ордасына ерекше рұқсатпен кірген, атпен баруға тиым салынған. Халық тарапынан сайланған ханға аса зор жауапкершілік жүктелді. Ханға біріншіден, мемлекеттің тұтастығын сақтау және қорғанысын күшейту, көршілес елдермен қарым – қатынас орнату, екіншіден, қол астындағы халыққа қамқорлық жасау, шаруашылық, әлеуметтік істерді жүзеге асыру, үшіншіден, әділ билік орнату, әділетсіздікті жазалау сияқты ірі мемлекеттік міндеттер жүктелген. Бұл ауқымды міндеттерді хан уәзірлері мен билер арқылы бақылауға алып, оны орындап отырды. Хан халықтан бөлінбеген. Хан ордалары әр замандарда қасиетті де берекелі жерлерде тігілгені белгілі. Мысалы, киелі Түркістанда, ұлтты ұйыстырған Ұлытауда, жер жәннаты Жетісу мен Көкшеде, ерке сұлу Ақжайық бойындағы Сарайшықта да қазақ хандығының сән-салтанаты асқақтады. Мәңгілік Ел тарихында – Қазақ хандығы кезеңі қаһармандық дәуірі болып қала бермек.

Негізінен ханды халық асырады. Оның мемлекеттік істерде барлық қажеттіліктерін ел жұмыла көтерген. Осыған орай хандар мал мен мүлік жинауға көп әуестенбеген. Қоғамда ханның әмірін екі етпеген қағида үстемдік құрды. Дәстүр бойынша ханның сөзін бөлуге, жолын кесуге, тіл тигізуге және ар-намысына тиюге болмайтындығы жөнінде қағидат ерекше орын алды. Осыған байланысты хан да ел мен жұртшылық алдында өзін талапқа сай ұстай білген. Хан екі сөйлемейді, берген уәдесін орындайды, халықтың талап-тілегіне құлақ асады, орынсыз жаза қолданбайды, елдің құрметті ақсақалдары мен адамдарын сыйлайтын болған. Халық ауызында хандардың өзін де, ісін де дәріптейтін өнегелі сөздер мен мақал-мәтелдер қалды. Мысалы, «Хан азса халық адасады, халық азса хандыққа таласады», «Хан халықтан үлкен емес», «Ханның басын хан алар, қардың басын қар алар», «Халық қаласа, хан түйесін сояды», «Ханның ісі қараға да түседі» т.б.

Дәстүрлі қазақ қоғамында хан мен халық арасындағы ғасырлар бойы сақталған тепе-теңдік отаршылдық заманда бұзылды. Оның айғағы хандарды дәстүр бойынша халық сайламады, керісінше отаршыл Ресей патшасы тағайындады. Бұл қасіреттің негізгі түп төркіні отаршылдық саясатта жатқандығы болып табылады. Халықтың қамқорына айнала алмаған тағайындалған хандардың қара бастарының беделі мен қолдарында билігі болмағаны тарихи шындық.

### **Әдебиеттер тізімі**

1 Егемен Қазақстан, 26 тамыз 2014 жыл .

2 Сборник узаконений о киргизах степных областей / Сост. И.И.Крафт. – Оренбург, 1898.

3 Мұхамед Қайдар Дулат. Тарих-и Рашиди – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2017, – 672 бет.

4 Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. – 240 бет.

5 Назарбаев Н.Ә. Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі // Егемен Қазақстан, 1999 ж. 15 желтоқсан.

6 Материалы по истории казахских ханств XV–XVII вв. (Извлечения из персидских и тюркских соч.). – Алма-Ата, 1969. – С. 502.

7 Атырау облысы Махамбет ауданының энциклопедиясы – Алматы: «Жібек жолы», 2005. – 304 б.

## МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ТАРИХ

**Х. Әбжанов**, ҚР ҰҒА академигі,  
т.ғ.д., профессор  
ҚазҰАУ «Рухани жаңғыру»  
гуманитарлық зерттеулер орталығының  
жетекшісі,

### **Түркілік мемлекеттер: алғашқы құрылымнан империяға дейін**

Мемлекет жер мен тілден көп кейін пайда болды. Бастапқыда адамдар қауымының, оған тән руханияттың, әлеуметтік-саяси және экономикалық қатынастардың, басқа да сан алуан сұранысы мен қажеттіліктерінің бірлігі мен бірегейлігі негізінде дүниеге келді. Демек, ол адамдар қауымының әлеуметтенуі мен ұжымдасуы үдерісіндегі пайдасыз, қажетсіз атавизмдерден арылудың, өсу мен кемелденудің ең биік сатысы. Бірақ адамдар үшін алтын ғасыр басталды деуге болмас, мүмкіндігі де шексіз емес. Әрі-беріден кейін, мемлекет, салыстырмалы түрде айтқанда, адамдар өмір сүріп жатқан мекен-жайдың тап сол секілді басқасынан іргесін аулақ салғанының рәсімделуі ғана. Бұл мекен-жайдағылардың бай болуы, кедей болуы мемлекеттен бұрын ондағы тікелей өндірушілерге, билік иелеріне, ұстанған заңдары мен өмір салтына байланысты. Тарихты түзуші халық, тұлға, билік екені осыдан көрінеді. Сыртқы факторлардың әсерін де жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, мемлекеттің өміршеңдігі мен мәнді ерекшелігі халқының рухымен, тұлғаларының зиялылығымен, биліктің көрегендігімен суғарылған ішкі үдерістер жиынтығымен анықталады.

Мемлекеттің басты байлығы – халқы, тұрғындары. Халқы мен тұрғындарының қуаты һәм қамал-қорғаны – мемлекеті. Әдетте әлеуметтік негізін байырғы, автохтонды халық құрайды. Сол себепті де материалдық, материалдық емес, рухани, саяси, тілдік, тіпті антропологиялық болмысы мен келбетіндегі сабақтастықты, жалғастықты байқай аламыз. Бұлар – мемлекет аумағында тарих пен уақыт желісі үзілмегенінің айғақтары.

Түркілер мекендеген кеңістікте алғаш пайда болған мемлекеттер ж.с.д. ғасырлар еншісінде. Ғалымдардың есептеуінше, «Авестада» 16 елдің аты аталған. Олардың ішінде Бактрия, Мерв бар. Сақтар мемлекеті мен билеушілері туралы жазба деректер ғылымға кеңінен мәлім. Парсылар жаулап алғанға дейінгі (ж.с.д. VI ғ.) түркілік кеңістікте Соғды, Ферғана, Бұқара, Мерв, Хорезм мемлекеттері аса бай мұра қалдырды. Ж.с.д. қарсаңында және бастапқы жылдарында мейлінші күшейген Кушан патшалығы Орта Азиядан әрі Ауғанстанға, Пәкістанға, Солтүстік-батыс Индияға дейін, Парфия патшалығы қазіргі Түркменстан аумағынан Индияның солтүстік-батысына дейін созылып жатқан екен. Ұзақ уақыт салтанат құрмаса да, Арал мен Каспий теңіздерінің солтүстігіндегі далада Хиониттер мемлекеті, Орта Азияда кидариттер мен эфталиттер мемлекеттері өмір сүрді. Ж.с.д. 177–12 жылдар аралығында Жетісу жерінде үйсіндер мемлекетінің тарихы түзілді. Қаңлылар мемлекеті үш ғасырға жуық (ж.с.д. I- ж.с. II ғасырлар) Ташкент шұратынан Қазалыға дейінгі аумақты алып жатты. Халқы 600 мың адамға жетіпті. Бұлардан кейін орталық Азияда, оның ішінде Жетісуда да терең із қалдырған алпауыт мемлекет Жужандар қағанаты еді.

Мемлекет тарихының осынау бастапқы жылдарын көктей шола отырып, алдыңғы мемлекетсіз дәуірінен қандай ерекшелігі бар екенін зерделегенде үш қорытынды шығаруға болады: біріншісі – *sapiens*-тің тағылық пен жабайылықтан толық және түпкілікті қоштасқаны. Мемлекет алтын тақта отырып әлін білмеген Аязбидің субъективизмін, ақсауытты батырдың жуан жұдырық эгоизмін, идеология мен саясаттың тұрақсыздығын көтере алмайды. Екіншісі – ендігі жерде тарих үдерісі мемлекеттен тысқары жүрмейтіні. Мемлекет өмірінде кездейсоқтыққа орын жоқ. Бәрі саясаттан

туындайды, саясатпен жүзеге асады, саясаттың нәтижесі болып табылады. Демек, тарихи үдеріс мемлекет аясында жүретін болғандықтан оның иесі, негізі де мемлекет саналатыны сөзсіз. Үшіншісі - тарихтың жолы бұрынғыша бұралаңға толы екені, кең де даңғыл бола қалмайтыны. Мәселен, аса көп адамның басын біріктірген мемлекет олардың мүмкіндігін еселеп арттырды. Ішсем-жесем дегенге саятын әрі хаосы басым табиғи сұраныстың алдына мемлекеттік реттеу мен саясат шықты. Демографиялық, материалдық және интеллектуалды ресурстардың ұлғаюымен қашықтық пен географиялық бөгесіндерді еңсеру мәселесі күн тәртібінен алдынды. Этникалық үдерістер тереңдеді.

Әлеуметтік негізін, тыныс-тіршілігін адамдар анықтайтын болғандықтан мемлекет те адам сияқты: әлдісі бар, әлсізі бар. Әлдінің әлсізге, әлсіздің әлдіге айналуы, этникалық кодын сақтай алуы немесе бөтеннің жыртысын жыртуы мүмкін екенін қария тарих әлденеше дәлелдеген. Табиғи-географиялық, сыртқы факторларды бекерлеуге болмайды. Әйтседе, қанша мемлекет болса, сонша тағдыр бар. Күшеюінің немесе ыдырауының мерзімін, себептерін дәл көрсететін формула жоқ. Біреуінің жұлдызы билік иесінің талантымен жарқыраса, екіншісін әсер иесінің жеңісі ұшпаққа шығарады, үшіншісіне одақтасы себепкер болады.

Ж.с.д. 209 жылдан Маньчжуриядан Паннониге дейін көсіліп жатқан Ұлы далада Мөде басқарған ғұн мемлекеті дәурен салды. Кеңістікті түркілендіруге серпін берді. Империя бірнеше ыдырауды бастан кеше жүріп, 453 жылы қаһарлы билеушісі Атилла дүние салған соң күрт ыдырыды. IV ғасырда Еуропаға басып кіргенмен, ұзаққа бармай сәтсіздікке ұшырады. Көсемі Атилла V ғасырда Римді бағындыруымен Еуропаның саяси картасын түбегейлі өзгертуге жол ашқан еді. Кенеттен қайтыс болған соң ұлдары әке ісін жалғастыра алмай, Еуропада тұрақ таппады. Немесе керісінше. Ұлы даладан кеткен қыпшақ перзенті Бейбарыс Мамлюктер мемлекетін шарықтатты, өзі және мұрагерлері Азияның, Африканың, Еуропаның тарихында өшпес із қалдырды. Бірақ, түптеп келгенде, түркілік өркениеттен гөрі араб өркениетін түрлендірді. Түркия Республикасы орналасқан Кіші Азияның ортағасырлық тарихы Византия империясына тиесілі екенін көзіқарақты жұрт жақсы біледі. Қазір бұл аумақ біржолата түркіленді.

Ұлттық және ортақ түркі тарихындағы бетбұрысты ұлы оқиға 551 жылы болды: жер бетінде түркі атауымен тұңғыш мемлекет дүниеге келді. Жужандарға қарсы күресте жеңіске жеткен Бумын түркі қағанатын құрды. VI ғасыр ортасында қағанат Шығыс және Батыс болып екі мемлекетке бөлінді. Мемлекет бар жерде есеп пен бақылау, заң мен құқық, лауазым мен жазу-сызу пайда болады. Қағанаттың алғашқы ширек ғасырдағы халықаралық қарым-қатынастары, нақтырақ айтсақ, эфталиттермен соғысы, парсылық сасанидтермен одақтасуы Фирдоусидің «Шахнамасында» суреттелген. Ақынның баяндауынша, алты күнге созылған соғыс эфталиттердің талқандалуымен аяқталады, мұншама ұзаққа созылған соғысты жан баласы бұрын білген емес. 630 жылы Шығыс түркі қағанаты, 657 жылы Батыс түркі қағанаты Қытай бодандығына кіріп, жарты ғасыр азап шекті. 679 жылы Елтеріс қағанның көтерілісі екінші түркі қағанатын құруға қол жеткізді. Оның аумағы Маньчжурия мен Қара теңіз аралығын алып жатты.

Түркі мемлекетінің шаңырақ көтеруі құстың қанаты талып, аттың тұяғы тозатын орасан зор кеңістіктегі ежелден желісі үзілмеген тарихи үдерістердің қасиеті мен киесі, иесі мен жоқтаушысы кім екенін әлемге паш етті. Мемлекет пен оның халқы интеллектуалды жаңашылдықпен әрі жасампаздықпен ерекшеленетінін әліпбиі – Орхон-Енисей жазуы күмән-күдіксіз айғақтады.

Қуаты байырғы түркі қағанаттарының деңгейіне жетпесе де, VII ғасыр ортасында Бұлғар, 699–756 жж. Түргеш, 647–840 жж. Ұйғыр қағанаты, кейініректе орнына Қырғыз, Қимақ, Қарлұқ қағанаттары шаңырақ көтереді. 819 жылы Араб халифатына қараған әрі ислам дінін ұстанған Саманидтер мемлекеті бой көтеріп, Самарқанд пен Ферғананы қолына қаратты. Саманидтер құрамынан бөлініп шыққан Газневидтер мемлекеті 977–1186 жж., Гуридтер мемлекеті 1000–1215 жж. ортақ түркілік тарих беттерін жазды. Жетісудың, Мауеренахр мен Шығыс Түркістанның билігі 840–1211 жж. Қарахан қағанатына қарады.

Бұл мемлекеттердің шежіресі күрес пен өзгерістерге толы. Жүздеген билеушілер алмасты, соншама соғыстар мен қақтығыстар өтті. Халықтар мидай араласты. Ең бастысы, этникалық үдерістің мазмұнын бұрынғысынша түркілену құрады. Айталық, Газневидтер мемлекетінде екі ғасыр ішінде онға жуық билеуші ауысыпты. Отыз жыл (999–1030) елді басқарған Махмұт Солтүстік Индияға, «дінсіздерге» қарсы жиырма шақты жорық жасаған екен. Оның беделінің асқақтағаны соншалық, парсының ұлы ақыны Фирдоуси «Шахнама» поэмасын сыйға тартады. Билеушілері қарлұқ тегінен шыққандықтан Газневид мемлекетінде түркілік құндылықтар үстемдік құрды.

Қарахан қағанатының атағын әлемге билеушілері мен қолбасшыларынан бұрын жайған ақын, ойшыл Ж.Баласағұн деуге негіз бар. Оның басты шығармасы «Құтты білік» мемлекетті басқарудың моральдық-этикалық қырларын билеуші мен оның айналасындағылар мысалында дәйектеген. Биліктің, оның тармақтарының парасаттылығынан әркім және барша қоғам өмірі бақытты бастау алатынын жырлаған Ж.Баласағұн (1016-1075) әлемдік биікке көтерілген түркілік тарихи, философиялық, қоғамдық-саяси ақыл-ойдың төрт ғасырлық тәжірибесін қорытындылады.

X ғасырдан бастап түрік-селджуктер Кіші Азия мен Таяу Шығыстың саяси картасын жаңаша анықтады. XIII ғасырдың аяғынан түрік-османдардың жұлдызы көтерілді. Іле мен Сырдария өзендерінің бойында бір ғасыр (1125–1213) өмір сүрген Қарақытай мемлекетін Найман хандығы өзіне қаратса, XIII ғасыр басында Найман хандығы мен Керейлер хандығын Шыңғыс хан әскері талқандады. Шыңғыс хан үлкен ұлы Жошыға Батыс Сібірді, Қыпшақ даласын, Хорезмді берді. Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай билеген ұлысқа Мауеренахр, Жетісу, Шығыс Түркістан кірді. XIV ғасыр ортасында Шағатай ұлысының шығыс бөлігінен Моғолстан мемлекеті бөлініп кетті.

Шыңғыс ханның төртінші ұлы Толуйдан тараған немересі Хулагу Иран мен Ирактан, Сириядан басқа Кавказсыртын, Кіші Азияны қамтыған ұлысты иеленді. Айта кету керек, Моңғол шапқыншылығына дейін Әзербайжан жерінде ондаған мемлекеттер тарихы түзілген еді. Олар Кіші Мидия, Арран мемлекеттері, Саджидтер, Саларидтер, Раввадидтер, Ильдегизидтер династиясы атауымен белгілі. Бұлардың тағдыры көбінесе парсылардың, арабтардың жаулауымен, мамлюк түріктердің басқаруымен шешілді. Айталық, ильдегизидтер династиясын Шыңғыс ханнан қашқан хорезмшах Жәлеледдин құлатқан еді.

Жошының екінші ұлы Бату Волга бойын, орыс княздықтарын, ішінара шығыс Еуропаны өзіне қаратып, Ақ Орда, Көк Орда мемлекеттерін құрды. Әлемдік тарихта бұлар Алтын Орда, Ұлық Ұлыс, Жошы Ұлысы атауымен белгілі. 1380 жылы Тоқтамыс хан Ақ Орда мен Көк Орданы біріктіруге қол жеткізді. Бірақ ғұмыры ұзақ болмады. Ақсақ Темірдің Алтын Орда билеушісі Тоқтамысты 1395 жылы және Кіші Азиядағы осман сұлтаны Баязидті 1402 жылы талқандауы бүкіл түркі әлемін әлсіретпесе, күшейтпеген бетбұрысты өзгерістер әкелді. XV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орда біржолата ыдырап, үлкенді-кішілі Үлкен Орда, Қырым хандығы, Қазан хандығы, Ноғай Ордасы, Өзбек хандығы пайда болды. Алтын Орданың ыдырауын саяси апат ретінде XX ғасыр аяғындағы КСРО-ның, КОКП-ның, социалистік жүйенің жойылуымен қатар қоюға болады. Әңгіме формациялардың, идеологиялардың тағдыры туралы емес. Батыс әлемі интеллектуалды өрлеу – Ренессанстық тарихын бастауға кіріскенде еуразиялық империя мен оның әлеуметтік негізін қалаушы түркілер кешенді құлдырау жолына түскені бұлардың болашағын бұлыңғырлатты. Қырым хандығы мен темуридтер тарапынан империяны жаңаша құруға жасалған талпыныс ергежейлілердің билік пен байлық үшін ғана таласы еді. 1405 жылы ақсақ Темір өлгеннен соң османдық Түркия қайта біріге бастады. Үдеріс сұлтан Мұрат II тұсында аяқталып, сұлтан Мехмет II жарлығымен 1453 жылдан Стамбул – кешегі Константинополь империя астанасы деп жарияланды. XVI ғасырда империя шарықтау шыңына жетті.

Сонымен, түркілер жайлаған кеңістікте бағзы заманнан Қазақ хандығы құрылған 1465 жылға дейін 100-ге жуық мемлекет тарихы түзілді. Кейбіреулерінің атауы белгілі



болғанмен билеушілерінің есімі жазба деректерге түспеген. Шаруашылық-экономикалық өмірлеріне әралуандық тән. Еңбек бөлінісінің мал шаруашылығы, жер шаруашылығы, қолөнер, сауда, сәулет ісі, қаржы сынды салалары өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, дүниенің төрт бұрышындағы өзгерістер мен жаңалықтарға ашықтық көрсетті. Түркілік кеңістіктің өзгере де биімделе алуының арқасында Ұлы Жібек жолы жұмыс істеп, уақыт пен өркениеттерді жақындастырды. VI ғасырдан «түркі» атауымен белгілі субэтнос бірде бірігіп, бірде ыдырап жаңа заман қарсаңына дейін мемлекеттердің әлеуметтік негізін қалады. Тарихына тұғыр болған жері, тілі, мемлекеті адамзатты төл өркениетімен байытты. Қытай, Араб, Парсы, Еуразия, Славян, Византия өркениеттерімен өзара ықпалдастықтары да сан қырлы еді. Түркілік мемлекеттердің ортақ тарихы қилы тағдырмен қалыптасты. Бірнеше ғасырлар да, оншақты жыл ғана өмір сүргендері бар. Мәселен, Төлеуіттер хандығының тарихы 55 жылды ғана (485–540) қамтып жатыр. Қазақ хандығының 1465–1723 жылдар арасындағы тағдыры табысты мемлекеттер тарихына мейлінше ұқсас. Россия, Англия, Франция, Түркия тәрізді елдерде уақыт үдесіне лайық заңдар қабылданып, мемлекеттік басқару жетіліп жатса, бізде де сол тақылеттес үдеріс орын алды. Айталық, XVII–XVIII ғасырлар межесінде абсолюттік монархияны орнатқан француз королі Людовик XIV «Күн король» деген атақты иеленсе, Англияда конституциялық монархияны дәйектеген құқықтар туралы Билль «Даңқты революция» деп айдарланды. Ал қазақтар «Жеті Жарғы» тұсын «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман», билеушіні өз-Тәуке деп ұлықтаған ғой. Қазақ хандығының халқы екі ғасыр ішінде 10 есе, жер аумағы кем дегенде 100 есе өсті. Батыста да, Шығыста да мұндай қарқын империяларға ғана тән болатын.

Тарих толқынында тербетілген түркілік мемлекеттердің негізгі дені ішкі қайшылықтары мен өзара қақтығыстардан арыла алмағандықтан, біразы жат қолына – арабқа, парсыға, орысқа, қытайға – түскендіктен тәуелсіздігінен айырылды, тіпті жойылып кетті. Мәселен, Қазақ хандығының тағдырында Ноғай Ордасы, Сібір хандығы, Өзбек хандығы үлкен рөл ойнады. Бірақ бұларға бірігу мен тұтастық идеясы серік бола алмады. Ноғайлар XVI ғасырда үш бөлікке ыдырап, қазақ жерінен кетті. Сол ғасырда Иван Грозный Астрахан мен Қазанды бағындырды, Ермак Сібір хандығын жойды. XVII ғасырда Қазақ хандығы үш жүзге бөлінді. Қысқасы, ортақ түркі тарихында Алтын Орда ыдырығаннан кейін османдық Түркиядан басқа бірде-бір түркілік мемлекет әлемдік саясат пен халықаралық қатынастардың ықпалды күшіне айнала алмады.

Төніп келе жатқан апат қаупін қазақ билеушілері қапысыз таныды. 1711 жылы Ұлы даладан Түркия сұлтаны Ахмет III-іншіге жолданған хатта екі мемлекеттің этникалық, діни, аумақтық бірлігі қадап көрсетілген. Мәскеу отарлаған башқұрт халқын азат ету геостратегиялық міндет биігінен қозғалады. Түркілердің ұлттық қауіпсіздігі орыс билігінің күшеюімен тікелей байланыста күн тәртібіне қойылуы саяси кемелдікті куәлендіріп тұр. Хат авторы – Тәуке хан немесе аса ықпалды серігі. Хаттың орысша аудармасында былай делінген: «между нашим государством и Московским (Москов) государством есть владение, которое называют «Ака Аштак». Его жители – все сунниты. Прежде, когда это владение было в разорении, Москва силой завоевала его. С тех пор они – подданные Москвы и платят ей пошлину (бадж). Теперь же этот народ со всем своим войском и знаменем, испугавшись Москвы, переселился к нам, воспылав мусульманской верой. Если вы окажете нам помощь, мы можем отнять у неверных (кафир) восемь городов этого владения. Если мы будем действовать сообща, то нанесем урон владениям [Москвы]». Өкінішке орай, ауыр дағдарысты бастан кешіп жатқан Түркия жағы үнсіз қалды. Қазақтың Кіші және Орта жүздері XVIII ғасырда, Бұқар, Хиуа, Қоқан хандықтары XIX ғасырда Ресей бодандығын қабылдады. 1864-1865 жылдары Түркістан мен Ташкентті орыс әскері алды. Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңілген Осман империясы тарих сахнасынан кетті.

Ж.с.д. замандардағы Кушан хандығы мен ғұндардан тартып османдық Түркияға дейін өмірдің төрінде жайғасқан түркілік империяларды санасақ, көп те емес, аз да емес.

Тарихтағы іздері сайрап жатыр, мұрагерлері де жеткілікті. Атилла мен Мөденің, Күлтегін мен Мұқалидің, Темір мен Ер Едігенің, Абылай мен Ататүріктің есімдерін мақтанышпен ұлықтаймыз. Алайда бабаларымыз күндіз отырмастан, түнде ұйықтамастан құрған империяларынан қалайша айрылып қалды? Біздің ойымызша, басты себептері мыналар:

1. Империялардың түбіне негізінен этникалық және діни алауыздықтар мен қайшылықтар жеткен. Бұлар асқынғанда билеуші мен оның айналасындағылардың талас-тартысы берекесіздікпен ұлғайып, барша ауыртпашылығы халыққа түседі. Ұлттық кодты, бірінші кезекте туған тілді сақтау қаупі ұлғаяды. Осындай күйге түскен империя халқын екі жол күтіп тұрады. Бірі – тарихи отанына қайту, қандайда бір түркілік тайпаның құрамына қосылу. Екіншісі – жоғалуға бет түзеу. Еуропаға барған ғұндар, Африкада мамлюк мемлекетін құрған қыпшақтар, Орта Азияны жаулаған моңғолдар соғыстардағы жеңілісінен бұрын рухани өктемдігін, ана тілін сол кеңістікте орнықтыра алмағандықтан ыдырады, жергілікті байырғы халықтар құрамына сіңіп кетті. Бес ғасыр Балканды жайлаған түріктер де рухани, тілдік солқылдақтықтан славяндық кодты жеңе алмай, Кіші Азияға қайтты. Бұл – тарихты түзуші халықтың, оның ішінде империялық халықтың да басқа тілді, басқа дінді қол астындағыларды түркілендіру, исламдандыру миссиясы толық ашылмады деген сөз.

2. Түркілік мемлекеттер арасындағы соғыстар мен қақтығыстар тәуелсіздіктерінен айрылғанша еш тоқтаған емес. Олар ұлттық немесе жаһандық мүдделерді ойлаудан туындаған жоқ. Жалпы, тарихта халық қамын жеумен басталған соғыстар бірен-саран ғана. Тек ұлт-азаттық соғыстары мен көтерілістерді әділеттісіне жатқызуға болады. Түркілердің сыйыспай жаға жыртысуларына, қан төгуіне жауапкершілік елдің ішкі және сыртқы саясатына жегілген билік пен билеушіге артылады. Түркілер жарты әлемді өзіне қарататын ең соңғы мүмкіндіктен XIV-XV ғасырлар тоғысында Алтын Орда ханы Тоқтамысты, Осман сұлтаны Баязидті ақсақ Темірдің өлтіруімен біржолата айырылды. Тап осы ғасырларда қайта өрлеу (Ренессанс) дәуіріне енген Еуропа интеллектуалды әлеуетін барынша әуелетіп, жершарының арғы бетіндегі Американы ашты, энергияның беймәлім көздерін ерттеп мінді, найза мен қылышқа сүйенген батырды жанына жақындатпастан бір ғана оқпен жайрататын күш иесі атанды. XVIII ғасырда ол ағартушылық қозғалысына ұласты. Түркі әлемі осының бәрінен тыс тұрды. Күлтегін заманынан белгілі бірлік пен тұтастық идеясы түркілер үшін материалдық күшке айналмай, сөз күйінде қалды. Бұған билік иелерінің мәдени-имандық азғындауы қосылған соң тарих үдерістері алаңы дертке шалынды.

3. Жұт жеті ағайынды. Империялар бірін бірі жеген ғасырлар тоғысынан беріде тарихты түзуші түркілік тұлғалар мен зиялылардан жаратылыстану, математика, техника, физика, химия сынды нақты ғылымдар бойынша жаңа буын әл-Фараби мен Авицена, әл-Хорезми, әл-Ферғани мен Ұлықбектер шығудан қалды. Шартты түрде алсақ, Америка құрлығы ашылған 1492 жылдан бері дүниенің келбетін осы ғылымдар айқындауда. Атқа міну мәдениетімен, ежелгі металлургиямен жаһанды дүр сілкіндірген түркілер енді биік технологияларды туындатушыдан тұтынушыға айналды. Ол өз кезегінде интеллектуалды өмірді жұтаң тартқызғанына қоса барша мәдениет құрылысына кесірін тигізді. Азаматтық қоғам мен демократияның уақытқа сай жаңғырмауы, адам құқықтарының сақталмауы деформацияларға жол ашты, қоғамдық сананы бұғаулады. Отарланған түркі халықтарының ұлттық мемлекеттері жойылғандықтан да тарихи үдерістер алаңы тарылды. Олардың тарихын сақтау, зерттеу, насихаттау тығырыққа тірелді.

### **Мемлекетті басқару мен қорғаудың түркілік моделі**

Мемлекет тарихтың субъектісі емес, саяси негізі, тұғыры. Тарихтың барысы мен нәтижесін мемлекет анықтамайды, оны халық, билік иелері мен тұлғалы зиялылары анықтайды. Кеңістік пен уақыт шегіндегі тарихи үдеріс, айтулы оқиға қай мемлекеттің пайдасына шешілсе, сол мемлекет жеңісті тарихтың иесі болып табылады.

Түркілік кеңістікте мемлекетті басқарудың күрделі жүйесі мен ережелері, сабақтастығы мен тәжірибесі жинақталды. Әрине, әр дәуірде, әр мемлекетте өзіндік ерекшелік пен қиыншылықтар орын алғаны сөзсіз. Түптеп келгенде, мемлекеттің тағдыры халқының интеллектуалды әлеуетімен және ұлттық қауіпсіздіктің басты шарты – әскери-соғыс ісімен және ой-санасының жетістіктерімен анықталмақ. Оның аса маңызды құрамдас бөліктері екінші түркі қағанаты тұсында, түркілік тұтастық бар заманда тамаша нәтижелермен көмкерілген екен.

Жасақты әскер, соғыс өнері, қорғаныс ісі кез-келген мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатында басты орында тұратын міндеттерінің бірі екені даусыз. Өзін өзі қорғай алмайтын елдің болашағы бұлыңғыр болып келеді. Қарулы күштер алып империяға да, жаңа шаңырақ көтерген жас мемлекетке де қажет. Өз әскерін ұстай алмаған ел басқаның әскерін асырайды деген қағида бар. Бұл қағидаларды байырғы түркі қоғамы қапысыз ұққан. Өйткені, байырғы түркі мемлекетінің дүниеге келуі, аумақтық тұрғыдан ұлғаюы, табғаштармен күресте азаттыққа жетуі, алыс-жақын көршілеріне өзін мойындатуы – бәрі, Қарулы күштер арқасында жеңіспен аяқталған қақтығыстар, соғыстар нәтижесінде жүзеге асқан еді. Түптеп келгенде, елдің экономикалық әлеуетін нығайту, халықтың санын ұлғайту, аш халықты тоқ қылу, жалаңаш халықты киіндіру сол бір дәуірлерде үнемі демесек те, жиі-жиі бұрқ ете қалатын соғыс арқылы мүмкін болып жататын. VIII ғасырдан жеткен Тоныкөк ескерткішінде жазылғандай, «сары алтын, ақ күміс, қыз-қырқын, бағалы қымбат мүліктердің есепсіз келіп» жатуы әскербасылардың, батырлардың, жауынгерлердің беделін, тіпті соғыстың мәртебесі мен маңызын қастерлеуге жетеледі.

Байырғы түркілер адамзат өркениетіне аз олжа салған жоқ. Солардың ішінде бір де болса бірегейі – әскери тактика, стратегия және соғыс өнері жайлы қалдырған мұрасы. Орхон-Енисей жазба деректерін оқи отырып, арғы бабаларымыз стратегиялық шабуыл мен қорғаныс, әскерді материалдық-техникалық, азық-түліктік жабдықтау, дұшпанды тұтқиылдан басу, қоршап алу, қашқан жауды қуа жүріп талқандау, әскери барлауды ұйымдастыру, майдан мен тылдың бірлігін қамтамасыз ету, әскери мамандарды даярлау, тәрбиелеу, тиімді пайдалану тәрізді күрделі мәселелерде уақыт үдесінен шыға алғанын байқаймыз.

Байырғы түркі қоғамының ұғымы бойынша мемлекеттің қуаты бірінші кезекте қағанның тәңірілік жаратылысымен, даналығымен, сонсоң ел ішіндегі татулық және бірлікпен, үшіншіден байырғы түркі қоғамындағы әлеуметтік құрылымның ірі бөлігін құраған қарулы күштердің мүмкіншілігімен анықталады.

VI–VIII ғасырларда қазіргі Қазақстан мен Орталық Азияның сайын даласында алыс-жақын мемлекеттермен қақтығыстар, жаулап алу, соғыс қимылдары жүргенін еске алсақ, байырғы түркілердің тұрақты әскері болған деп пайымдағанымыз жөн болар. Айталық, Күлтегін жазуында Бумын қағанның 47 жолы соғысқаны, 20 соғыс жасағаны, Күлтегіннің өзі бір жылда бес жолы соғысқаны мәңгі тасқа қашап жазылған. Мұншалықты соғыс қимылдарын жүзеге асыру орталықтанған, пәрменді мемлекеттік билік пен тұрақты Қарулы күштерді қажет ететіні сөзсіз.

Қарулы күштердің жоғарғы бас қолбасшысы міндетін қаған атқарды. Жорыққа даярлану, соғыс жариялау, әскери лауазымдарды беру, қызметке тағайындау, жаудан түскен олжаны әділдікпен бөлу – бәрі, қағанның ұйғаруымен ғана жүзеге асырылатын. Бүгінгі ұғымдағы қорғаныс министрі термині «соғыс иесі», «әскер иесі» деп аталып, бұл қызметті қағанның лайықты жақын туысы немесе асқан талантымен көзге түскен Тоныкөк тәрізді тұлғалар атқарды. Өйткені Тоныкөк мемлекеттік биліктен алыс тұрған түркі тайпасынан шыққанымен табиғат сыйлаған дарыны арқасында Елтеріс, Қапаған, Білге қағандар тұсында қолбасшы дәрежесіне көтерілген ақыл иесі еді. Түркілердің атақ-даңқын, күш-қуатын арттырған тамаша жеңістер иесі Тоныкөк өзін әрқашан қағанның бұйрығын орындаушы ретінде ғана сипаттап отырады.

Қапаған қаған үшін  
Түн ұйықтамадым,

Күндіз отырмадым, - дейді ол.  
Елтеріс қаған осылай етпесем  
Ел де, халық та жойылар еді,-  
делінген Тоныкөк ескерткішінің мәтінінде.

Әйткенмен, Тоныкөк Отан алдындағы, елдің азаттығын сақтап қалудағы өзінің қызметін, сіңірген еңбегінің бағасын түсіне білді. Білгендіктен:

Бұл түркі халқына  
Қарулы жауды келтірмедім,  
Атты әскер жолатпадым, -  
дей алған.

Байырғы түркі әскерлері темірдей тәртіпке бағынды. Бұйрықты орындаудан бас тартқан немесе орындай алмаған жауапты адамдар қатаң жазаға тартылып отырған. Мәселен, қырғыздарды кенеттен басу үшін тау асып бармақ болған Тоныкөк әскері адасып, көп қиыншылық көреді. Ал сол қателікке ұрындырғаны үшін жол көрсетуші адам өлім жазасына кесіледі. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін зерделей отырып, түркі қоғамындағы Қарулы күштер тек сыртқы саясат міндетін шешу үшін пайдаланылғанын ұғамыз. 19 жыл шад болған, 19 жыл қаған тағында отырған Білге 30-дан астам рет қол бастап, жорыққа шыққанда алыс-жақын мемлекеттерді бағындыруды ғана мақсат тұтқан екен.

Байырғы түркілер қандай соғысқа болмасын - жаулап алу, Отан қорғау, азаттық үшін – мұқият дайындалған. Қауіп қайдан болса, қатер содан дегендейін, өздеріне қырғи-қабақ мемлекеттердің ішкі қоғамдық-саяси өмірін жіті қадағалап отырғаны өз алдына, сол елдерге тыңшы жіберіп, жасырын ақпараттар жинауды, дипломатиялық қарым-қатынастардың мүмкіндігін пайдалануды дәстүрге айналдырды. Бүгінгі және болашақтағы қарсылас елдің қарулы күштерінің санына, әскер басшыларының қабілет-қарымына, кімдермен одақтасуға ұмтылатынына зор мән берген екен. Әліптің артын бағып отыра бермей, соғысты дұшпан жерінде жүргізуге ұмтылғанын да байқау қиын емес. Тоныкөк ескерткішіндегі мәліметтерге зер салсақ, байырғы түркілер өздеріне қарсы одақ құру жолына түскен табғаштарды, оғыздарды, қытандарды басын біріктірместен, жеке-жеке талқандағанын көреміз. Осынау тарихи фактілерден іргелі екі теориялық-методологиялық тұжырым түюге болады. Біріншісі – байырғы түркі қоғамының әскери-соғыс ілімінде дұшпанға привентативті соққы беру теориясы мен практикасы тәп-тәуір қалыптасқаны, екіншісі – ел экономикасының сол заман үшін ұзақ саналатын соғысты жүргізуге қажетті шығындарды көтере алатындығы. Әйтпесе, Елтеріс қаған 47 рет жорыққа аттанып, 20 соғыс ашар ма еді, Күлтегін барлығы 25 рет жорық жасап, 13 рет соғысар ма еді. Бұл арада мына мәселені де естен шығармауымыз керек: бірде бір мемлекет тек соғыспен ғана өзінің әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, саяси, рухани, т.б.с.с. негіздерін нығайта алмайды. Соғыс – ең ақырғы амал. Орхон-Енисей ескерткіштерінде соғыс тақырыбы басымдық алып жатқанынан байырғы түркілер қоғамы соғысқа сүйеніп қана күн көрген екен, жер бетінде сақталып қалған екен деген ой тумауға тиіс. Тізеліні бүктіруі, басы барды жүгіндіруі, кедейді бай қылуы, азды көп қылуы тұтастай алғанда елдің экономикалық өмірінен туындаған нәтижелер. Экономикасы кемел мемлекет қана уақыт талабына сай әскер жасақтай алады әрі ұзақ немесе қауырт соғыстар барысында жинақтаған тәжірибелерін жүйелі ілімге айналдырады. Қазақы ұғыммен айтсақ, экономикасы әлжуаз елдің соғысқа үйір болуы баз біреулердің қолы көтере алмайтын шоқпарды беліне байламақ болған әурешілігін елестетеді.

Байырғы түркі жазба ескерткіштерінде жорық пен соғыс мәселесінің жиі көтеріліп, есесіне экономикалық жай-күйдің үстірт баяндалуын елбасылар мен қолбасшылардың соғысқұмарлығы емес, қайта олардың ұлттық қауіпсіздік мәселесін бірінші орынға қойғаны ретінде қабылдағанымыз жөн. Себебі үздіксіз милитаристік саясат жүргізген мемлекет тарих сахнасында көп тұра алмайды және артына өшпес мұра қалдыруы да неғайбыл.

Байырғы түркілер жүргізген соғыстар мақсат-мүддесіне қарай үш түрге жіктеледі. Бірі – елдің, халықтың азаттығы үшін жүргізген соғыс. Бұған табғаштардың отарлауы мен үстемдігінен құтылу мақсатында Елтеріс қаған жүргізген соғысты жатқызуға болады.

Екіншісі – сырттан келген жаудан Отанды қорғау соғысы. Күлтегіндей қолбасшының Орданы оғыздардан қалай қорғағаны терең философиялық толғаныспен баяндалған:

Күлтегін анасыз ағын мініп,  
Тоғыз ерін шанышты.  
Орданы бермеді,  
Шешем қатын оған ілескен  
аналар. Жеңелерім, келіндерім,  
қанымдарым түгел күң  
болар едің,  
Өліктерің жұртта, жолда  
жатар едіңдер.  
Күлтегін жоқ болса,  
Көп өлетін едіңдер,  
деп сөйлейді тастағы жазу.

Үшіншісі - байырғы түркілердің басқа мемлекеттерге қарсы жүргізген соғысы. Орхон-Енисей ескерткіштерінде соғыстың үшінші түрі жайлы көп айтылып, егжей-тегжейі тәптіштелген. Тағы айта кетейік, бұл тезис мемлекеттің агрессивті, милитаристік сипатын анықтайтын айғақ-дерек емес, замананың менталитетін, халықаралық қатынастардың мәмілегерліктен гөрі күшке көбірек жүгінгенін ашады. Бумын, Құтлығ, Елтеріс қағандар басқарған халық жаман соғыспағаны рас, дегенмен бұлардың дүниетанымдық философиясында бейбіт тұрмыс, алаңсыз еңбек, думанды да шуақты күндер, азаттықты қорғай білу бірінші орында тұрды.

Байырғы түркілік қарулы күштердің негізін атты әскер құрады. Тастағы жазуларда қаған мен қолбасшылар мінген жауынгерлік аттардың шабысы, желісі, аты, түрі, тұрқы, тағдыры үлкен құрметпен тізілген. Мәселен, Күлтегін жаумен шайқасқанда боз ат, ақ айғыр, ақбас ат, торы ат, алып шалысты ақ ат, азбан ақ ат, қаракер ат мінгені суреттелген. Дұшпан орналасқан жерге дейінгі қашықтық аттың жүрісімен өлшенген. Жауынгерлердің ұстаған қаруы, үстіндегі киімі, бес қаруы шапшаңдыққа, ат үстіндегі қимыл-әрекетке бөгесін болмауына зор көңіл аударылғаны ақиқат.

Соғыс шығынсыз болмайды. Әйткенмен, байырғы түркілер дұшпанды, қарсыласын жеңуді басты міндет санағанмен, өз қатарынан адам шығынын мейлінше азайтуды құп көріпті. Соғыс барысында қарсылық көрсетпей, қойылған шартты қабыл алған елді-мекендердің тұрғындары босқа қырылмай, мал-мүліктері де талан-таражға түсірілмеді. Ал, айтқанға көнбей, қарулы қарсылыққа барған мемлекеттің әскері де, бейбіт халқы да аяусыз талқандалатын, байлығы тәркіленіп, адамдары құл мен күнге айналатын. Әсіресе, басшыларға қолданылатын жаза ауыр еді. Өйткені байырғы түркілер басшысынан айырылған елдің, қауымның азып-тозатынын, қарсыласуға қауқары қалмайтынын жақсы білді. Оны өз бастарынан да өткізді. VII ғасырдың басында азаттығынан айрылып, табғашқа тәуелді болудың себептерін іздегенде ең алдымен билеушілердің, қағанның да, білімсіздігін, ел ішіндегі бірліктің бұзылуын алға тартатыны осыдан.

Біліксіз қаған отырған екен  
Бұйрығы және біліксіз екен  
Бәрі де теріс болған екен  
Бектерінің халықтарының  
Түзу еместігі үшін  
Табғаш халқының алдауына  
иланғаны үшін  
өтірігіне көнгендігі үшін

Інілі-ағалының дауласқанынан  
Бекті-халықтың жауласқанынан  
Түркі халқы елдігінен айрылды  
Қағандығынан айрылды,  
дейді Күлтегін жазуы.

Байырғы түркілердің империясы өзіне дейінгі, өзінен кейінгі империялар тәрізді басқаларды жаулап алумен қалыптасты. Ал нақты елді өзіне қаратудың әскери-соғыстық жоспары қағанның, мемлекет қайраткерлерінің, әскербасылардың қатысуымен жан-жақты талқыланған соң бекітелетін. Қабылданған шешімді жүзеге асыру жауапкершілігі жеке тұлғаға артылатын. Басқаша айтқанда, шешім қабылдау ұжымдық форматта жүрсе, шешімді орындау нақты қолбасшыға тапсырылатын. Мемлекеттік саясаттың басым бағытына жегілген қолбасшының эмоциялық жай-күйі, тапсырма тағдырына толғанысы, жеңісті сәттегі қуанышы Тоныкөк ескерткішінде тамаша көрініс тапқан. Аяқ астынан қалыптасқан ахуалға орай аз күшпен саны басым жауға еріксіз аттанғанда қол астындағы нөкерлері ғана емес, қағанның да бойын қорқыныш билегенін Тоныкөк батыр шалыс мінезбен жайып салады.

Байырғы түркі қоғамының әскери-соғыс ілімінде жауынгерлердің әскери-патриоттық рухын көтеруге зор мән берілген. Жауынгерлер арасындағы патриоттық жұмыс шешуші шайқас алдында кең көлемде жүргізілгенінен Тоныкөктің мына сөздері хабар береді:

Мен білге Тоныкөк  
Алтын қойнауын аса келдік  
Ертіс өзенін өте келдік  
Келгені-батыр дедім  
Неге қашамыз көп (екен) деп  
Неге қорқамыз азбыз деп  
Неге басындырамыз тиіселік,  
дедім. Тиістік, кудық.

Жеңіспен қанаттанған әскердің күші әлденеше артатынын Күлтегін, Тоныкөк сынды қолбасшылар жақсы білген. Найзамен шаншу, қылышпен шабу, садақтан ату тәрізді өнерді жете меңгерген олар шайқас ортасына кіріп кетіп, жауынгерлеріне үлгі көрсетуімен олардың жүректілігі мен батырлығын арттырған. Осылайша жауынгерлер ортасындағы әскери-патриоттық өрлеудің отын өшірмей, жеңісті шайқасты екіншісіне жалғастырып жіберуді жиі қолданған екен.

Екінші күн (тағы) келді,  
дейді Тоныкөк жазуы,  
Өртше қызып келді  
соғыстық  
Бізден екі шеті жартыдай  
артық еді.  
Тәңірі жарылқағаны үшін көп  
деп біз  
Қорықпадық, соғыстық,  
Жеңдік, қағанын ұстадық.

Жеңісті, жеңімпаздарды марапаттаудың да сындарлы жүйесі қалыптасқан еді. Айрықша көзге түскендерге атақ-дәрежелер берумен бірге материалдық ынталандыру да қолданым тапты.

Соғыстың барысын өз пайдасына шешу үшін байырғы түркілер жер ыңғайын, географиялық мүмкіндікті, уақыт факторын, тағы басқа сәттерді оңтайлы кәдеге жаратудың мол тәжірбиесін жинақтағаны тастағы жазулардан тайға таңба басқандай көрінеді. Олар жауласқан мемлекеттің бейбіт халқын ақпараттық-психологиялық тұрғыдан ырқына көндіруді де ұмытпағаны белгілі.

Сол түні халық сайын елші  
жібердік,  
дейді Тоныкөк  
Ол хабарды есітіп  
Он оқ бектері, халқы  
Түгел келді, жүгінді  
Келген бектерін, халқын  
Жиып-теріп жатқанда  
Аздаған халық қашқан еді  
Он оқ әскерін аттандырдым.

Соңғы екі жолдың астарында үлкен әскери-саяси есеп жатыр. Қашқан халықты қайтаруға әрі бағындыруға жаулап алушы әскер емес, бағынған елдің өз әскері қолданылған. Ал бұл «бөліп ал да билей бер» принципінің талабына дөп келетіні айтпаса да түсінікті.

Байырғы түркі қоғамының әрбір мүшесі жастайынан соғыс ісіне даярланған тәрізді. Тастағы жазуларды оқи отырып, тұлғаның кемелденуі шайқастардағы жеңісімен өлшенетінін байқаймыз. Білге қаған алғаш соғысқа аттанғанда он жеті жаста болса, отыз жасқа толғанда мұндай соғыстардың он төртін бастан өткереді, яғни соғыссыз бір жыл отырмаған. Ал, Күлтегін он жасында ер атын алып, он алты жасында ел-жұрты құрметтеген әскербасы дәрежесіне көтеріледі (Сонда, 65, 82–83-бб.).

Әскери-соғыс ілімі мен тәжірибесі бір сәтте пайда бола қалған жоқ. Олар ғасырлар бойы тірнектеумен жиналды. Бұл қазынаның теңдесі жоқ құнды екенін қапысыз ұққан арғы бабаларымыз ұрпақтан-ұрпаққа ауызша аманаттауды місе тұтпай, «мәңгі тасқа» өшпестей қылып қашап жазуды қалағанында біз әлі игере қоймаған тылсым сыр мен құпия бар. Әйтпесе Құтлығ қағанның тасына «Жауға тиіп, ініме, ұлыма сонша өсиет қалдырып, Елтеріс қағаннан айырылмаған, тәңірілік Білге қағаннан айырылмайық, азбайық дейін. Солай оқыттым», - деген ұлағатты сөздер жазылар ма еді?!

Байырғы түркілердің әскери-соғыс ілімін кейінгі түркілік этностар мен мемлекеттер оңтайлы қолданып, уақыт талабына сай байыта түскені сөзсіз. Солардың ішінде қазақ халқы да бар. Байырғы түркілердің заңды мұрагері бабаларының бай іліміне сүйене білгендіктен кейінгі ұрпақтарына ұлан-ғайыр жерді қалдырды.

«Мәңгі ел» заманынан сақталып қалған «мәңгі тастардағы», Тариат ескерткішінде айтылғандай, «мың жылдық, түмен күндік жазу белгілерді» оқығанда, байырғы түркілер мемлекетін басқару мен қорғау моделінде әлеуметтік негізінде зиялылар мен мамандар көрнекті орын алғанын байқаймыз.

Байырғы түркі зиялылары қалыптасу мен дамудың ұзақ жолынан өтіп, ел өмірі мен тағдырында, санасы мен танымында қапысыз орныққаны олардың әлеуметтік-кәсіби жіктелуінен және әр әлеуметтік-кәсіби топты бейнелейтін термин-түсініктердің мемлекеттік, жалпыэтностық дәрежеде қолданымға енгенінен көрінеді. Бұл - мәселенің бір қыры. Екіншіден, зиялылар тарихи үрдістің объектісі деңгейінде ғана қалмай, оның белсенді субъектісіне де айналғанын методологиялық пайыммен дәйектеудің танымдық әлеуеті зор. «Мәңгі ел» заманында мемлекеттің саясаты зиялылар қызметі арқылы жүзеге асты және мемлекет зиялыларға қатысты өз саясатын түзе алды. Осылайша зиялылардың мәртебесі мен құрамы да анықталды.

Егер байырғы қоғамдағы зиялылар қауымын пирамида түрінде бейнелейтін болсақ, оның ұшар басында қағандар тұрады. Сол заманның сенім-нанымына сәйкес, қағандар әуелде тәңірден жаралғандар ретінде қабылданды. Бұл түсінікті қағандардың өздері де қоғамдық пікір мен санаға үздіксіз сіңіріп отырған, жай түркі халқы ғана емес, зиялылар да мақұлдап, мойындаған. Айталық, табғаштарға қарсы жүргізген азаттық күрес жылдарын еске ала отырып, Тоныкөктің: «сонша ойландым. Содан соң тәңірі білік бергені үшін өзімше оны қаған еттім», - дейтіні осыдан.

Бірақ жаратылысы бөлек қағандардың бәрі бірдей мінсіз болмайтынын, оларға көзсіз сеніп, құлай берудің қажетсіздігін де естен шығармаған. Білікті, біліксізі болатынын, білікті қағанды ұлықтап, біліксіз қағандарды ретіне қарай аяусыз сынай білген. Қолға алған мемлекеттік істі шешуде немесе аса жауапты сәтте табансыздық, қорқақтық көрсеткен қағанды әжуалап, шаншып өтуді сөлекет көрмеген. Тағы да Тоныкөктен айғақ келтірейік. Табғаштар мен түргештердің әскер жинап, өздеріне қарсы соғысқа аттанғалы жатқанын естіген қағанның (Қапаған болса керек) жауымен бетпе-бет кездесуге батылдығы жетпегенін былайша суреттейді:

... Елші келді...

Бізді қыруы мүмкін деді.

Түргеш қағаны жиналды.

Он оқ халқы қалмай жиналды, - деді.

Табғаш әскері де бар,- деді.

Сол сөзді естіп қағаным:

«Мен үйге қайтайын», - деді.

Қатыны өлген еді,

Соны жерлейін, - деді.

Байырғы түркі қоғамында қаған шексіз билік иесі болмаған. Мемлекеттік мәселелерді шешуде айналасының да пікірімен, кеңесімен санасып отырған. Бұл тіпті көшпелілер демократиясының мәнді ерекшелігі болса керек.

Қағандардан кейінгі орында бектер, тархандар, шадтар жайғасты. Бұлар - мемлекеттің саяси элитасы, жолбасшылары, қағанның тума-туыстары, балалары, құда-жекжаттары, қалтқысыз сеніміне ие болғандар. Әдетте олар аймақтарда, ұлыстарда, жаулап алған өлкелерде мемлекеттің саясаты мен билігін жүргізді.

Зиялылардың осынау екі тобын байырғы түркі заманында білгіш кісілер, батыл, алып кісілер деген түсінік-терминмен айшықтаған екен. Әйткенмен, бұлардың арасында таққа талас, баққа талас, айтыс-керіс аз болмағаны ақиқат.

Зиялылардың келесі тобын әскербасылар құрады. Мемлекет пен халықтың тағдыр-тәлейі білектің күшінде, найзаның ұшында, қылыштың жүзінде тұрған сол бағзы уақыттарда әскери тактика, әскери стратегия, соғыс өнері аса биік деңгейге көтерілген. Шайқасты даярлау мен жүргізудің, жауды қоршап алу, айналып өтудің, тұтқиылдан басу, титықтатудың, шешуші ұрыста жеңіске жетудің, стратегиялық шабуыл мен қорғаныстың, стратегиялық қару мен резервтің төңірегіндегі қазіргі тұжырымдарға қайнар көз болуға әбден жарайтын қағидалар көне түркі жазуларында мейлінше мол. Күлтегіннің, Тоныкөктің, басқа да қолбасшылардың аз қолмен қалың жауды жеңгендігі жайлы оқиғалар мен ақпараттарды тасқа қашап жазуы байырғы түркілік әскери мамандар мен зиялылардың соғыс ісіндегі биік әлеуметтік-кәсіби деңгейін көрсетсе керек. Зиялылардың осынау тобын «соғыс иесі, әскер иесі», деген төл түсінікпен атаған. Күлішор ескерткішінің мәтінінде мынадай жолдар бар: «табғаштар мен татабыларды жеңді, бес рет соғысты. Күлішор соғыс иесі, әскер иесі болып даңқы шықты».

«Соғыс иесі, әскер иесі» атанғандар қағанның қарауында болғанмен қоғамдағы мәртебесі жағынан кейде қағанмен иық тіресіп қалатын. Осы орайда Тоныкөктің мына сөздерінде терең мағына жатыр деп білеміз:

Бұл түркі халқына

Қарулы жауды келтірмедім

Атты әскер жолатпадым

Елтеріс қаған осылай етпесе

Оған еріп мен өзім де осылай етпесем

Ел де, халық та

Жойылар еді

Осылайша еткеніміз үшін

Менің де ұйғарғаным үшін



Ел тағы да ел болды

Халық та қайта халық болды.

Қаған мен әскербасылардың Отан қорғау мақсатында тең төрағалық, тең мәртебелік келісімге тоқталуына, бір сатыда орналасуына көрінбейтін майдан, көне түркі тілімен айтқанда, «құпия сөз» адамдары да аз ықпал етпеді. «Құпия сөз» әлеуеті мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін түзілген арнайы қызмет жүйесімен бекемделді. Яғни, байырғы түркі мемлекетінде зиялылар мен мамандардың бір бөлігін арнайы қызмет саласындағылар құрады. Олар жазба ескерткіштерде елші, хабаршы, тілді атауларымен белгілі, негізінен соғыс қауіпі қарсаңында қарсыластар жағындағы ахуал жайлы ақпараттар жинағанда ауызға алынып отырады. «Құпия сөз» иелері шекараның екі жағында да белсенділік танытқан. Әрине, деректерде бұлардың аты аталып, түсі түстелмейді.

Байырғы түркілер қоғамның ірге тасын шайқалтпаудың тағы бір пәрменді тетігі үгіт-насихат пен кешенді идеологияда жатқанын жақсы білді. Мұнда тәңірілік сенім-нанымды бекемдейтін салт-дәстүрлердің тұтас жүйесі қалыптасты. Оны қоғамның мүшелері ұстанған және кейінгі ұрпаққа өнеге-өсиет ретінде жеткізе білген. Білге қаған ескерткішінде қазаның артын күту рәсімі былайша суреттеледі:

(Өлімге келген) сонша халық  
шашын, құлағын кесіп бетін  
тілгіледі (кесті). Өзінің тәуір  
(жақсы) атын, қара кісін, көк  
тиынын мөлшерсіз (көп)  
әкеліп, табыс етті.

Сөз жоқ, мемлекеттің ішкі үйлесімділігіне дүниетанымдық қызмет ететін тәңірілік сенім-нанымдарды арнайы адамдар тобы атқарды. Оларды шартты түрде идеолог зиялылар мен мамандар деп атап отырмыз. Жазба деректерде олар «жаршы» деген атаумен беріледі. Сөз қылып отырған замандағы ұстанған идеологияның нағыз айнасы — «Ырқ бітігі». Ғалым Ғ. Айдаров кезінде «Ырқ бітігі» тәкпірнама деп түсіндірді. «Ырқ бітігіте» адамның түсін жорудың нұсқалары (65 нұсқа) берілген. Мәтінде қағанның тағын сыйлауға, байлықты құрметтеуге, еңбексүйгіштікке үгіттеген, ұрлық-қарлықты даттаған, жерді, табиғатты, қоршаған ортаны аялауға шақырған, от басындағы береке-бірлікті дәріптеген, бала тәрбиесіне зор мән берген, алдағы күннен түңілмеуді насихаттаған ой-тұжырымдар, қағидалар мейлінше мол. «Ырқ бітігінің» «күні-түні алтын тақ үстінде отырып қуанамын. Сонша біліңдер: игі ол» деген түс жору нұсқасымен басталуы автордың идеологиялық позициясын көрсетсе керек. Ескерткіш жас ұрпаққа арнау сөзбен аяқталады: «енді сүйікті ұлдарым, біліп қойыңдар, - делінген онда. - Бұл «Ырқ бітігі» игілікті ол. Барыс жыл екінші айдың он бесі күні Тайғунда тұратын тәуекелдігі Буруа - Құры шәкірттері Ісіг-Санғун және ИтаЧук үшін жаздым».

Қысқасы, идеолог зиялылар мен мамандар уақыт үдесіне сай міндеттерін атқара алды. Бұл салаға мемлекеттік маңыз берілгені қағанның да тәрбие-насихат жұмыстарынан тыс тұрмағанынан көрінеді. Мойыншор ескерткішінің бір жерінде қаған аузынан: «...Орда орнаттым. Жаз сонда жайладым. Құлшылық етуді сонда жасадым. Жазуды сонда жаздырдым» деген сөздер шықса, іле-шала: «қорған маңын жайладым. Табынуды сонда табындым», деп ақтарылады. Суджа ескерткішінде қаған: «...құтты жаршымын... Менің дабысым мен билігім күн шығыс пен батысқа дейін жетті», - дейді. Жаршылар кісі өлімінде де, жеңіс мейрамында да мемлекеттік идеологияның басы-қасында жүрді.

Байырғы түркі жазбаларынан ұстаздар мен ғалымдардың биік мәртебесін көре аламыз. Ғалымдар мен ұстаздар мемлекеттік саясатқа тікелей араласпағанмен, өздері даярлаған шәкірттеріне, солар арқылы ел өміріне ықпал ете алды.

Ғалымдардың маңдай алдысы, біздің ойымызша, Иоллығ тегін. Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштеріндегі толғаныстар, философиялық ой-түйіндер, ұлағатты сөздер мен тұжырымдар Иоллығ тегіннің шығармашылық, ғылыми ізденістерімен дүниеге келді.

Білге қаған ескерткішінде елбасының атынан айтылатын мынадай сөздер бар: «...мұнша мықты ережелерді, заңдарды, дүниенің төрт бұрышындағы халықтарды игердім». Ережелерді, заңдарды игерген, әрине, мемлекеттік билік, өкілі Йоллығ тегіннің өзі болатын. Білге қаған ескерткіші мәтінінде айтылатын Йоллығ тегін жайлы мәліметтерді Йоллығ тегіннің авторлық құқығын қорғағаны, патенті ретінде қабылдағанымыз жөн. Мұнда: «Білге қаған жазуын Йоллығ тегін жазды, - деп үшінші жақтан хабарлайды да, ілешала автордың еңбегі нақты сипатталады. - Мұнша күмбезді, жазу өрнегін түркі Білге қаған туысы мен Йоллығ тегін айдан артық төрт күн отырып, жаздым, өрнектедім».

Ұстаздар қауымына ықылас айрықша. Оларға арналып еңбектер жазылды, сыйсияпат жасалды. Ұстазды құрметтеу қағанға да, қарапайым жанға да тән болған. Суджа ескерткішінің мәтінінде ұстазына Иақлакар хан жүз ер мен жайлау бергені бекер айтылмаса керек. Иақлакар хан ата ұрпағын ерлік істерде өзінің ұстазындай болуға шақырады. Ырқ бітікте ұстаз мәртебесі ұлықталып, шәкірттерінен бұрын ауызға алынады.

Түйіп айтқанда, мемлекет қолдаған ғалымдар мен ұстаздардың ізденісі болмаса, руна жазуының ұлан-ғайыр аумаққа таралуы мен орнығуы, ұрпақтан ұрпаққа жалғасуы мүмкін болмас еді.

Байырғы түркі қоғамындағы зиялылар мен мамандар қатарына сәулетшілер, безендірушілер, құрылыс ісінің шеберлері жататыны сөзсіз. Ақын-жазушылар да осы топтың қатарын толықтырды. Тіпті біраз ғалымдар байырғы түркі жазуларын поэтикалық шығарма жанрында таныған ғой. Мұның сыртында бағзы заманнан жеткен осынау ескерткіштерде жеңіс тойы жайлы аз айтылмаған. Ал тойлардың ақын-жыршыларсыз, әншілерсіз өтуі мүлде мүмкін емес. Қазіргі тілмен айтқанда, бұлар – суреткер және өндірістік-техникалық интеллигенцияның бағзы замандағы алғашқы буындары. Сәулетшілердің, безендірушілердің, құрылыс ісі шеберлерінің ақылы мен қиялысыз, шығармашылық табысынсыз Орхон-Енисей ескерткіштерінің «Мәңгі тас» дәрежесіне көтерілуі, он бес ғасырға жуық уақыт бойы адамзат өркениетінің ажырағысыз құрамы бола беруі мүмкін емес еді.

Сонымен, байырғы түркілік зиялылар мен мамандардың әлеуметтік-кәсіби құрылымы айтарлықтай күрделі екен. Олардың әрқайсысының қоғам өміріне ықпал күшіне қарай мәртебесі де нақты анықталыпты.

Біз сөз қылып отырған мәселенің тағы бір маңызды қыры - зиялылар мен мамандарды даярлау жолдары мен құрамындағы сандық-сапалық өзгерістер болып табылады. Жазба деректердегі мәліметтерге көз жүгіртсек, болашақ мамандар арнайы оқу орындарында тәрбиеден өткенін көреміз. Бұл - бір. Екіншіден, зиялылар мен мамандардың өздері де шәкірт даярлап отырған. Мәселен, Тоныкөк «мен өзім Табғаш елінде тәрбиелендім» десе, Құтлығ қаған «Қапаған, Елтеріс елінде тәрбиелендім» дейді, кейінгі ұрпақтарына елді аздырып алмауға өсиет қылғаны, оларды оқытқаны айтылады. Мамандарды даярлайтын оқу орнының бар екендігі Ырқ бітікте де еске салынып кетеді. Ондағы екі шәкірттің есімдері бүгінге жетіп отыр.

Білге қаған мен Күлтегін, Тоныкөк пен Мойыншор тұсындағы мамандардың сандық және сапалық өсуін анықтап білу мүмкін емес. Әйткенмен сол замандарда да бұл мәселе немқұрайды, атүсті қаралмағаны назар аудартады. Әсіресе әскери мамандар санына үлкен мән берілген. Айталық, Құтлығ қаған табғаштарға қарсы азаттық соғысын бастағанда қасына алғашқыда 17 ер жиналғаны, кейін олар 700-ге жеткені Күлтегін ескерткішінде айтылады. Осы мәлімет Тоныкөк ескерткішінде де қайталанылады. Демек, зиялылар мен мамандар қатарының ұлғаюын байырғы түркілер жақсылықтың, күш-қуаттың артқанының нышаны ретінде түсінген.

Байырғы түркілік зиялылар мен мамандардың бойына үздіксіз дарытылған әрі ерекше қастерленген қасиеттер аз болмаған. Бұл орайда соғыс өнерін жетік игеру, ішкі-сыртқы саясатта бұрқ ете қалуы мүмкін үрдістерді болжай білу, соларға алдын-ала қамдану, қатерлі дұшпанға төтеп беру үшін одақтастар табу, мемлекеттегі ынтымақтастық пен үйлесімділікті сақтай алу тәрізді көрегенділік пен біліктілік аса жоғары бағаланады.

Шын мағынасындағы білгіш кісілер, батыл кісілер халықтың бағына жаратылатыны аксиома ретінде қабылданды, оның тағылымы мен сабақтары тарихи айғақтармен бекемделді. Зиялы қауымның еліне, халқына адал қызметі ғана ұлықталмай, олардың мәртебесі мен қасиетіне дақ түсіретін лайықсыз қылықтар тілге тиек етілді. Бұл орайда мемлекеттің тәуелсіздігі мен қауіпсіздігіне қатер төндіретін алауыздықтан сақ болуды ескерткен жолдардың мән-мағынасы айрықша.

Мемлекет өміріндегі зиялылардың мәртебесі мен тәжірибесі кейінгі тарихи дәуірлерде жалғасын тапты. Мемлекетті басқару жүйесіне аздаған өзгерістерді Қарахан билеушілері енгізді. Егер Күлтегін тұсында қаған тағы әкеден ініге көшетін болса, енді қағанның баласы, тіпті әулетке жатпайтын ықпалды жан да билік тізгінін қолына алатын болды. Дегенмен қаған мен әскер басының мемлекеттегі мәртебесі аса биік деңгейде сақталды. Елді әскерсіз басқару мүмкін еместігін Ж.Баласағұн «Құтты білікте» баса көрсеткен. Қарулы күштерді молынан қаржыландырмай тәуелсіздік баянды болмайтынын ескертеді.

Мемлекетті басқару мен қорғаудың түркілік моделі аяусыз бұрмаланып, табан асты етілген тұсы отарлау мен тоталитаризм кезеңіне дөп келеді. Дегенмен, ғасырлар бойы шыңдалған әрі әлемдік өркениеттің үздік жетістігі дәрежесіне көтерілген әлеуетті біржолата жоқ қылып жіберу мүмкін емес екен. Азаттықтың арқасында бүгінгі қазақ зиялылары, студент жастар төл мемлекетінің тарихи бастауларымен, қайнар көзімен қайта табысып жатыр.

### **Мемлекет және мемлекеттілік**

Адам баласы пайда болғаннан мемлекеті құрылғанша ұлан-ғайыр уақыт өтті. Әр нәрсенің бастауы қиын. Түркі халықтарының шаруашылығы мен мәдениетіне, тілі мен әлеуметтік ұымдасуына, салт-дәстүрі мен менталитетіне тән бастапқы сипаттары мемлекеттері шаңырақ көтергенше қалыптасты. Осы құндылықтарды ішкі-сыртқы тағылық пен жабайылықтан, уақыт өте келе ашкөздік пен тойымсыздықтан сақтау мүддесі биліктің, кейінірек мемлекеттің шығуына түрткі болды. Бірақ бұдан мемлекет пайда болғанға дейінгі дәуірде тарих үдерісі үш тұғырдың біреуінсіз жүрді деген ой тумауы керек. Жер – мемлекеттің материалдың негізі, билік – саяси бастау-бұлағы, яғни үшінші тұғырдың орнын, толық толтырмаса да, жоқтатпайтын тетік жұмыс істеп тұрды. Мемлекеттен хабарсыз, инстинктпен өмір сүретін жануарлар да тиесілі аумағы, ұрпағы, болашағы үшін жан беріп, жан алысады ғой. Түптеп келгенде, бәсекеге қабілетті, өзін-өзі танудың, елішілік қайшылықтарды шешудің биік сатысына көтерілген этнос қана мемлекетін дүниеге әкеледі. Мемлекет – тіл мен жерді, иесі нақты халықты, соның төңірегіне топтасқан басқа да этностарды сақтаудың, ортақ іске жегудің, кемелдендірудің басты ұйымы.

Адамзат тәжірибесі мемлекеттің даму сатысы әралуан болатынын көрсетіп отыр. Солардың аражігін ашатын методологиялық байлам-тұжырым ғылыми ақиқат үшін керек. Айталық, жыл санауымызға дейінгі I мыңжылдықта түркі тектестер мекендеген Еуразия кеңістігінің негізгі бөлігінде сақ мемлекеттері дәурен құрғаны белгілі. Сақтардың соғыс өнері, сұлулықты ұлықтаған аң стилі, шаруашылық-мәдени кешеніндегі үздік жетістіктер баяны антикалық және византиялық деректерде молынан сақталған. Солармен таныса келе, мемлекет өмірін, адамдардың қарым-қатынасын қоғамның әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі реттегенін байқаймыз. Сақтар, дейді Геродот, эллиндіктердің өмір салтын жақтырмайды, одан іргесін аулақ ұстайды. Ал әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің басымдығы, заңнан да бұрын қолданылуы мемлекет ру-тайпалық қатынастар биігінде тұрғанын айғақтайды. Дәстүрге сүйенген сақтар заң түзуде, тұрақты әскер жасақтауда көш ілгері кеткен іргедегі Қытаймен, айшылық алыстағы Грекиямен, Иранды билеген Ахеменидтер әулетімен бәсекелесе алғаны мемлекетінен бұрын аумақтық бірлігі мен тілдік біртектілігі отансүйгіштікке ұласып, ұзақ уақыт барысында лайықты әлеуетке ие болғанын куәлендіреді.

Халықтың тұтасуы мен мемлекетінің шығуына септескен ру-тайпалық қатынастар менталитетінің, араға отарлық және тоталитарлық ғасырлар түссе де, кешегі кеңестік түркілерде әлі күнге дейін орын алып отырғаны ерекше назар аударарлық құбылыс. Әу баста прогрессивті рөл атқарған ол келе-келе тежеуішке айналды. Трайбализм дерті қоғамның бойынан әлі сылынып тасталған жоқ. Пайдасы бір тоғыз десек (жеті атаға дейін қыз алыспау, ұжымдық жауапкершілікті сезіну), зияны – үйірімен үш тоғыз. БАҚ мәліметтері бойынша, ол кадр саясатына, қаржы-қаражат бөлуге, атақ-дәрежемен марапаттауға әсер етеді екен. Студенттердің, әскердегі жастардың санасын улауда. Өкініштісі – осы құбылыстың неліктен жаны сірі екенін ашатын зерттеу жоқтың қасы.

Мемлекетті жарылқаушы абсолютке айналдырмау керек. Ол тарихтың жанды тұғыры тіл құрылысына да қатысты. Сақ, байырғы түркі мемлекеттері тарих сахнасынан кеткеніне мыңдаған жылдар өтті. Еуразиялық түркілер парсы, қытай, араб, моңғол үстемдігін бастан кешті. XVI ғасырда Ресей отарлауы басталды, татарлар, қазақтар, өзбектер, т.б. ғасырлар бойы бодандықта қиналды. Соған қарамастан тілі, тілдік біртектілігі сақталып қалды, ғылыми этимология, ономастика, тарихи география нәтижелерімен қолдау табуда. Осы орайда қоғамдық-гуманитарлық ғалымдар арасындағы пікірталастың басты тақырыбы сақтардың мемлекеті мәселесі емес, қай тілде сөйлегені төңірегінде жүріп жатқанына назар аударған жөн. Әйгілі ғалым Қ. Салғараұлы 2012 жылы жарық көрген «Ежелгі түріктер» монографиясында: «Рас, қазақстандық ғалымдар соңғы кезде археологиялық қазба мұралар дерегіне сүйеніп, сақ тайпаларының түрік тілінде сөйлегенін айтып, түрік тектес халықтар тобына жатқызып жүр. Бірақ бұл тұжырым әлемдік ғылымда жалпылама қолдау тауып, әлі орныға қойған жоқ. Оған, шет жағасын жоғарыда айтқан, сақтарды «қазіргі Иран жерінен ауып келген арийлер, үнді-еуропа тілінде сөйлейді» деген пікірдің жарыса айтылып, күні бүгінге дейін ғылымда қабаттаса қолданылуы дәлел бола алады», деп жазады. Демек, болмыс-бітімінің тамыры тереңге тартқан халықтар жат өркениет пен мемлекеттер қарамағына өте қалғанда да, жинақы өмір сүруін тоқтатпаса, билік тарапынан мақсатты-нысаналы қысымға ұшырамаса, міндетті түрде жұтылып немесе жойылып кете бармайды. Бәрі мемлекетінің бар-жоғымен анықталатын болса, бүгінде мемлекеттер санына сәйкес жүздеген тілдер ғана сақталып қалар еді. Бұған ежелгі және ортағасырлардағы Кавказды, Қытайды мекендеген түркілердің тағдыры айғақ-дәлел. Мәселен, қазіргі Әзірбайжан аумағындағы мемлекеттерді ж.с.д. IV ғасырдан беріде біресе парсылар, біресе арабтар, біресе курдтар билеп келді, ара-тұра байырғы халық өкілдері билік құрды. Ирандық Нәдір шах 1747 жылы өлген соң ғана толық егемен мемлекет дүниеге келді. Міне, осындай аласапыранға қарамастан әзірбайжан халқы ж.с.д. XIV ғасырдан түркі тілде сөйлеген киммериялықтардың, ж.с.д. VIII ғасырдан беріде сақтардың мұрасы негізінде қалыптасқан өз тілімен, жерімен, тарихымен түркі әлемін нұрландырып отыр.

Рас, Ұлы дала түркілері кейінде де бөтен тілді, бөтен дінді мемлекеттерден оқшауланған жоқ. Азияның, Африканың, Еуропаның халықтарымен, мемлекеттерімен ықпалдасқан түркі өркениеті өз іргетасында бой көтерді, нығайды, өркендеді. Адамзатқа киіз үйді, үзеңгіні, шалбарды, етіккі әкелген түркілер бөтеннің әсерімен ғана ілгерілеуі еш мүмкін емес.

Ортақ түркі тарихына, Қазақстан тарихына тұғыр ретінде тіл, аумақ факторын тану, мемлекеттануда методологиялық биік өреден көріну тарихшыларды шаруашылық, мәдениет, этнос, ұлт, азамат, құқық, мемлекеттік аппарат, т.б. іргелі құндылықтар мен атрибуттарды зерделеуде көздеген мақсат-мұратқа – ғылыми ақиқатқа жақындата түспесе, еш адастырмайды.

Мемлекеттің мәнін түсінуге немесе түсіндіруге талап қылғандардың шоғыры мол. Біздің ойымызша, мемлекет дегеніміз – нақты бір аумақтағы халықтың тағдырына жауапкершілікті мойнына алған, халықаралық қауымдастық таныған әрі өзіндік саяси-құқықтық, экономикалық, т.б.с.с. жүйесі бар Отаны. Мемлекет тарихи үдерістердің аланы әрі олар кімге тиесілі екенін анықтайтын басты көрсеткіш екеніне айғақ-дәлелдер

жеткілікті. Ал тарихты түзушілер елінен, жерінен тысқары кетсе, ішкі тұтастығы сыр берсе, нәтиже басқаша қалыптасады. Мәселен, тағдырдың жазуымен XIII ғасырда Еуропаға, Африкаға, жат елге, бөтен ортаға қоныс аударған қыпшақтар төл тарихының тұғырлары – мемлекеті мен Ұлы даладан мүлде алшақтап кеткен жоқ па?! Материалдық және саяси тірексіз ортада жалғыз тілімен олар жазған тарих, басқа да мұра жаңа тапқан отанының меншігіне айналды. Ал сол қазына барған елінің тілінде, деректерімен, сұранысына сәйкес түзіле қалған жағдайда автордың түркілік шыққан тегін алға тартумен, шыр етіп дүниеге келген жері қазіргі түркілік мемлекетте деумен мақтанғаннан басқа қолдан не келеді. Бұл айтқандарымыз алыс Африкада мәңгілік тыныс тапқан әл-Фараби мен Бейбарыс бабаларымызға, Ресейдегі Ораз Мұхаммедке, Қытайдағы Мұқалиға да қатысты. Қалың қытайдың арасындағы сары үйсіндер, мыңдаған жылдар бұрын Америкаға кеткен азиялық түркілер ше? Санасы мен жүрегінің түбінде бабаларынан қалған сарын бірен-саранына маза бермей, ізденіске итермелейтінін бекерлеу мүмкін емес. Бірақ бүгінгі мемлекетінің тарихын түркілік арнаға бұра алмайды. Түбі бір түркілік тілде мәдени-рухани өнім беруден қалған бұлар енді қайтып үйірін таба алмас. Ортақ тарихтың тұғыры аумақ, тіл, мемлекет екені осыдан да байқалады!

Мемлекетті басқару бүкіл халықтың және кез келген аспаздың қолынан келе бермейді. Кеше де, бүгін де, ертең де осылай болған, бола береді. Бұл – бір. Екіншіден, мемлекеттік басқару жүйесі әрқашан азшылықтың қолында. Олар халықтың қалың ортасынан шыққан лайықты ұл-қыздары болуы керек. Азшылықтың кешкен күні жол айрығында тұрған жолаушының қиналысын елестетеді. Қабылдаған шешімі қате шығып, діттеген жеріне апарар жолдан адасса, қол астындағыларды соқпаққа ұрындырады, өзі де тарихтың қоқыр-соқырынан орын тебуге мәжбүр болады. Немесе керісінше. Ел билеуді міндетіне алған азшылықтың шын мағынасындағы кемелдігі, ғасырлар тезінен өткен салт-дәстүрдің озығын сақтай алуы, осыларды әділ заңдармен бекемдеп, бұлжымай орындалуын білгірлікпен ұштастыра алуы қалың көпшіліктің бағын ашып қана қоймайды, нағыз таланттар мен тұлғалардың қанат жаюына іргетас қалайды екен. Ұрпақ жалғастығы дегеніміз – осы. Сабақтастықсыз ілгерілеу жоқ. «Мемлекетті басқара отырып, адамдарды өлтірудің қажеті не, - деген екен ежелгі Қытай ойшылы Конфуций. – Егер сіз ізгілікке ұмтылсаңыз, халық та ізгілікке бой ұсынады. Текті ердің моралі желмен тең, жаман адамның моралін шөп дерсің. Жел қайда соқса, шөп сонда қисаяды». Ел билеушінің бойынан қандай қасиеттердің табылуы керектігін айтқан басқа да ойшылдар аз емес.

Әрине, этнос үшін азат мемлекетінің болғанынан артық бақыт жоқ. Бірақ мыңдаған тілде сөйлейтін этностардың әрқайсына мемлекетін құру мүмкіншілігін кім береді? Ол үшін адам баласы әділетсіздік, соғыс, зорлық, бақталас, тақталас тәрізді «дерттерден» хабарсыз жаратылуы керек қой. Ұлттық мемлекеттердің мәнін жоюда, ондағы байырғы халықты тілі мен жерінен жатсындыруда алпауыт империялар жүзеге асырған отарлау саясаты қиянатқа толы. Империяның ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында бүктелген мұндай мемлекеттің ішкі-сыртқы саясаты бөтеннің пәрменімен анықталғандықтан тарихын елішілік қажеттілік, заңдылық қисынымен түсіну мүмкін емес. Төл тарихына отарлаушының көзімен ғана қарау құқы сақталды. Тіпті қуыршақ мемлекеттер өз халқының сұранысы мен қажетін өтей алмайтынын тарих тәжірибесі сан рет көрсетті. Бұған Кеңестер Одағы құрамындағы одақтас республикалар тағдыры айғақ-дәлел. Азаматтарының саны 20-млн-ға жуық Қазақстан, Өзбекстан, Әзірбайжан тәрізді республикаларда екінші университет ашу, жаңа аудан немесе облыс құру үшін Мәскеудің рұқсатын ондаған жылдар күтуге тура келді. Түркістан, Орта Азия әскери округтарына, құқық қорғау органдарына бірінші басшы, орынбасарлар тағайындау тек Кремльдің мақұлдауымен шешілетін. Басқа да шектеулер толып жатты. Өзбекстан президенті И. Каримов айтқандай, кеңестік қуыршақ мемлекет халықтың төл құндылықтарына мүлде сай келмеді: «Государственная машина, управляемая из центра, была рассчитана на некоего манкурта, на человека, не помнящего ни своего рода и племени, ни истории

своего народа, ни его традиции. Именно поэтому образовался такой разрыв между тем, что декларировалось в системе этой государственности, и тем, что было на самом деле».

Сонымен, тарихи үдерістер алаңы – мемлекет эволюциясында екі саты болатынын ажырата алған жөн. Бірінші сатысы алғашқы мемлекеттік құрылымнан мемлекеттілікке дейінгі дәуірді қамтиды, екінші сатысы – мемлекеттілік сатысы.

Бірінші сатыдағы мемлекеттің болмыс-бітімін қазақтың қанатты афоризмі: «Бірі кем дүние» формуласымен сипаттауға болады. Бұл мемлекетте қажетті әрі маңызды құрамдас бөліктердің аз дегенде екеуі-үшеуі жетпей жатады. Мәселен, жаңадан шаңырақ көтерген шағында жүйелі билік вертикалы, ұлттық заңнамалар дестесі, мемлекеттік шекарасы, рәміздері, валютасы, алыс-жақын елдердің ресми тануы, ішкі-сыртқы саясатты анықтаудағы тәуелсіздігі болмайтыны заңды. Жылдар өте негізгі дені түгелденеді, әрине. Бірақ олқылықтары, тәжірибенің жұтаңдығы, мамандардың жетіспеушілігі, қысқасы, «бірі кемдігі» тайға таңба басқандай ұзақ уақыт көрініп тұрады. Бұлардың қалыптасуына ондаған жылдар, кейбіреулеріне ғасыр да кетуі мүмкін. Мәселен, мемлекеттің Ата заңы – Конституция. XX ғасырға дейінгі Түркиядан басқа бірде-бір түркілік мемлекетте Конституция болған емес. Большевиктік Кеңестер билеген түркі республикаларын номиналды мемлекет деп атасақ жарар. КСРО ыдыраған 1991 жылғы желтоқсанда тәуелсіздік алған бес түркілік республиканың еш біреуінде жоғарыда аталған-аталмаған құрамдас бөліктер болмағаны ақиқат. Қазақстанның ұлттық валютасы – теңге 1993 жылы ғана айналымға енді. Іргелес елдермен шекараны заңдастыру әлденеше жылға созылды. Әнұранымыз екі рет өзгерді, жаңа астананың тұсаукесері 1998 жылы өтсе, үшінші атауы – Нұр-Сұлтан 2019 жылы заңмен бекемделді.

Түркілік кеңістікте мемлекеттілік енді қалыптасу үстінде. Біз бұл жерде Кіші Азияны есепке алып отырған жоқпыз. Көлеңкелі экономика, жемқорлық, кедейшілік жойылмай, руханиятты, әлеуметтік инфрақұрылымды қаржыландыру, халықтың әлеуметтік стандарттар деңгейіне жетпей, мемлекеттің бәсекелік қабілеті дамыған елдермен теңелмей мемлекеттілік қалыптасты деуге болмайды. Мұндайда көпұлтты, көптілді, көпдінді сипаттағы барша әлемге де, нақты мемлекетке де, егер болашақтан үміті үзілмесе, бейбітшілікті соғыстан, татулықты дүрдараздықтан, қауіпсіздікті тұрақсыздықтан, ақылды ашудан жоғары ұстаған саясат пен идеология ұтады мемлекеттілік сонда ақиқатқа айналады. Демек, мемлекеттен мемлекеттілікке жеткізетін өтпелі дәуір жалғасуда, әр елде әрқилы қалыптасатыны түсінікті ахуал. Бұл заңдылық мемлекет пайда болғаннан бері жұмыс істеп тұр.

Түйіп айтар болсақ, әрісі ортақ түркі тарихының, берісі Қазақстан тарихының кеңістігі мен ортасын, мазмұны мен ерекшеліктерін айқындаған тұғырлы факторларға аумақты, тілді, мемлекетті жатқызатын методологиялық пайым байтақ зерттеу объектісі мен пәніне бағыт-бағдар беріп, барлық тарихи шығармаларда басынан аяғына дейін басымдықпен алға шығуы керек. Кеше де, бүгін де, ертең де осының бәрінің берекесі алдымен елішілік ахуал екені, әсіресе тұрақтылық пен бірлікке келіп тірелетіні бірінші сыныптағы әліппеге де, күнде көрсетілетін жарнамаға да дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомадай енуі қажет.

#### **Аннотация**

В данной статье рассматривается роль института ханства в государственности казахов.

Хан – являлся высшим органом власти у казахов. В казахском обществе хан олицетворял государство, общество и был объединяющим фактором для народа. Хану доверяли, ему верили и уважали. Ханская власть играла огромную роль в общественно-политической жизни казахского общества.

## Summary

This article discusses the role of the institution of the khanate in the statehood of the Kazakhs.

Khan - was the highest authority among the Kazakhs. In the Kazakh society, the khan personified the state, society and was a unifying factor for the people. Khan was trusted, trusted and respected. The khan's power played a huge role in the socio-political life of the Kazakh society.

## ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ МҰРАГЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАР ТАРАПЫНАН ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Д. Әбділәшім

т.ғ.д., доцент

Орталық Ұлттар университеті

Пекин, ҚХР

### 1. Жошы ұлысының мұрагерлері

Басқа Еуразия көшпелі халықтары секілді, ұлан-байтақ монғол даласында судың тұнығы мен шөптің шүйгінін қуалай көшіп-қонып жүрген монғол текті тайпалар 12 ғасырдың соңын ала аса зор қоғамдық өзгеріске ұшырады. Яғни Бүржігін тайпасынан шыққан Темучин күшейіп, өзара қырқысқан монғол тайпаларының ішкі алауыздығын бір жолата жойып, халықты ымыраластырды. 1206 жылы біріккен монғол тайпалары Онон өзені бойында ұлы құрылтай ашып, Темучинді барлық монғолдардың ханы етіп сайлап, оған «Шыңғыс хан» деген мәртебе-есім силады. Шыңғыс ханның Бөртеден туған балалары мыналар: Жошы, Шағатай, Өгедай және Толұй.

Шыңғыс хан сыртқа қарата ірге кеңейту жорығын алдымен өз төңірегіндегі көрші халықтарды жаулаудан бастады. Тұтқиылдан шабуыл жасап керей ханы Тұғырылды (Оң хан) өлтірген соң, іле-шала найман хандығына шапқыншылық жасап, Таян ханды өлтірді. Осылай төңірегін жаулап, өзіне қарата бастады. Хорезм шахы Мұхаммед өз елшілерін жазықсыз өлтіргені үшін, 1218 жылы Орталық Азиядағы Отырар қаласына қарай қол бастап, жорыққа аттанады.

1227 жылы алдымен Жошы, онан соң Шыңғыс хан жорық үстінде қаза табады. Шыңғыс хан өлерден бұрын өзіне қарасты ұлан-байтақ территорияны төрт ұлына енші етіп бөліп береді. Соның ішінде үлкен ұлы Жошының еншісіне Ертіс өзенінен Орал тауына дейін, тіпті онан ары монғол әскерлерінің ат тұяғы жеткен шалғай аймақтар, Каспий, Арал теңізінің солтүстігі, солтүстік Хорезм, Сырдария қатарлы жерлер тиді. Бұл аймақтар тарихта «Жошы ұлысы» деп аталды.

Жошы қайтыс болған соң орнына екінші ұлы Бати (Бату) мұрагерлік жолмен хан сайланады. Ол бүкіл қыпшақ даласы мен оған көршілес аймақтарды бірлікке келтіріп, әйгілі «Қыпшақ хандығын» («Алтын Орда қандығы» деп те аталады) құрып, Сарай қаласын астана етіп белгілейді. Бати ханнан кейін інісі Берке хан тағына мұрагерлік етеді. 14 ғасырдың аяғына қарай ішкі қақтығыстар мен сыртқы соғыстар салдарынан, Алтын Орда хандығы бірте-бірте ыдырап, ең соңында бір жолата жойылады.

Бати хан қыпшақ хандығын құрғаннан кейін, арал теңізінің шығыс солтүстігіндегі кең-байтақ даланы, яғни дешті қыпшақ сахарасын ағасы Орда Еженге (Жошы ханның тұңғышы) береді, бұл тарихта «Ақ Орда» деп аталады. Аталмыш хандық екі ғасырға жуық өз алдына жеке билік болып құрғанымен, ішкі алауыздық салдарынан бірте-бірте ыдырауға бет алды. 1428 жылы Ақ Орданың соңғы ханы Барақ басқалар жағынан қаза

табады. Барақ хан өлген соң Ақ Орда ыдырады да, ел билігі Жошының кіші ұлы Шайбан тұқымынан шыққан Әбілхайыр сұлтанның қолына өтеді.

Әбілхайыр хан Ақ Орда билігін өз қолына алғанымен, толассыз қан төгіс соғыстар мен ішкі қырқыстар үдей түсті де қараша халық ауыр зардап шекті. Мұндай үстемдіктен құтылып, өз алдына еркін өмір сүруді армандаған халық ауанын шебер пайдаланған Барақтың балалары – Керей мен Жәнібек өзіне қараған ру-тайпалардың басын қосып, Жетісуға қоныс аударып, онда Қазақ хандығын құрды. 1468 жылғы Әбілхайыр ханның қайтыс болуы Қазақ хандығының ірге кеңейтіп, нығая түсуіне зор мүмкіндік әперді. Қазақ хандығы тұсында таққа отырған ұлы хандар мыналар (тарихи кітаптар негізінде):

- 1) Керей мен Жәнібек (1465-1480) (Ақ Орда соңғы ханы Барақтың балалары)
- 2) Мұрындық (1480-1511) (Керейдің баласы)
- 3) Қасым (1511-1518) (Жәнібектің баласы)
- 4) Мамаш (1518-1523) (Қасымның баласы)
- 5) Такыр (1523-1533) (Қасымның немере інісі)
- 6) Бұйдаш (1533-1538)
- 7) Хақназар (1538-1580) (Қасымның баласы)
- 8) Шығай (1580-1582) (Жәнібектің немересі, Жәдіктің баласы)
- 9) Тәуекел (1582-1598) (Шығайдың баласы)
- 10) Есім (1598-1628) (Шығайдың баласы, Тәуекелдің інісі)
- 11) Жәңгір (1628-1652) (Есімнің баласы)
- 12) Тәуке (1652-1718) (Жәңгірдің баласы)
- 13) Болат (1718-1730) (Тәукенің баласы)
- 14) Әбілмәмбет (1730-1771) (Болаттың баласы)
- 15) Абылай (1771-1781) (Жәңгір → Уәлибақы → Қанішер Абылай → Көркем Уәли)
- 16) Уәли (1781-1821) (Абылайдың баласы)

## **2. Қазақ хан-сұлтандары жазған хаттар және олардың тарихи маңызы**

Қазақ хандығы құрылғаннан бастап, ең соңында жойылғанға дейін төрт ғасырдан астам уақыт өмір сүрді. Осы барыста ең жоғары билеушілер – хандар әр түрлі мақсатта көрші елдерге хат жазып, елші аттандырып отырған. Осы хаттар шоғыры кейде «қазақша ресми іс қағаздар» деп те аталады. Мұндай ресми іс қағаздар – атынан белгілі болғандай қазақ жерінде жазылған құжаттар. Олардың ең басты ерекшелігі – көп сандысы көрші елдерге қарата жазылғандығы. Мысалы, қазақша хаттар Ресей, Чиң патшалығы қатарлы көрші патшалықтарға жіберіліп, сондағы қатысты органдар, мұрағат қорлары жағынан сақталып, бүгінге жеткен.

Қазақ хандығы құрылғаннан бастап XVIII ғасырға дейінгі аралықта жазылған хаттар жоқ дерлік, болған күннің өзінде көп сандысы түрлі себептермен жоғалған немесе жыртылып тозған. Қазақ хандығы кезіндегі хаттардың көп сандысы XVIII ғасырдан бастау алады, әсіресе XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан XIX ғасырдың орталарына дейін жазылған хаттардың саны ең көп. Осы кезеңдерге тән қазақша ресми іс қағаздарды олардың қайда жөнелтілгеніне қарай екі үлкен топқа бөлуге болады. Оның бірі, Мәскеу, Санкт-Петербург, Орынбор, Қазан, Ташкент қатарлы бұрынғы Кеңес Одағына қарасты үлкен қалалардағы кітапханалар мен мұрағаттар қорында сақталған құжаттар. Зерттеулерге қарағанда, мұның ішінде Кіші жүз ханы Әбілхайыр және оның ұрпақтары жағынан Ресей патшасына немесе оның жергілікті әкімшіліктеріне жолданған хаттардың саны ең көп. Енді бірі, қазақ сахарасының шығысы, орта бөлігі және шығыс оңтүстігі сияқты кең байтақ өңірлеріне бытырай қоныстанған Ұлы, Орта жүз қазақтарына билік жүргізген Абылай, Әбілпейіз сынды хан, сұлтандардың Чиң патшасына немесе оның жергілікті әкімшіліктеріне жіберген хат-қағаздары болып табылады. Олардың дені еліміздің (қытайдың) тарихи мұрағат қорларында сақтаулы (1, 29-30).



Автордың тексеріп зерттеуіне негізделгенде, олардың жалпы саны жиыны 151 парша. Қазірге дейін анықталған бұл сандық мәліметтер бағы заманнан бері Орталық Азиядағы көшпелі халықтардың бірі ретінде дамып бүгінге жеткен қазақ халқының бір ғасырға жуық төңірегіндегі көрші елдермен жасасқан достық қарым-қатынастарын қағаз бетіне түсірген құнды материалдардың жалпы дерегі есебінен алып қарағанда тым аз болғанымен, алайда олардың саятын тақырыбы сан қилы, қамтитын мазмұны да алуан түрлі. Яғни қазақ хан, сұлтандарының Чиң патшалығымен жасасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастарының әр қырын бейнелейді (1, 35-36).

Чиң патшалығы о бастан Абылай және оның ұрпақтары билеген қазақтарды «сол қанат қазақтар», Әбілпейіз және оның ұрпақтары билеген қазақтарды «оң қанат қазақтар», ал бұлардан аз кейін тарихи деректерде жазыла бастаған Тұрсын хан әулеті мен олардың иелігіндегі қазақтарды «батыс қанат қазақтар» деп атаған. Осылай Чиң патшалығы өздерімен қарым-қатынас жасасқан қазақ хан, сұлтандарын бір-бірінен парықтап, ажыратып отырған (1, 37-38).

Автордың тексеріп зерттеуіне жүгінсек, сол қанат құжаттары жиыны 25 парша болып, олар түгелдей Абылай хан және оның ұрпақтары жағынан жазылған. Сонымен қатар тот-монғол жазуымен хатталған құжаттар да кездеседі. Бұдан Абылай әулетінің ертеден бастап жоңғарлармен етене қарым-қатынаста болғандығын межелеуге болады (1, 38). Оң қанат құжаттары Чиң дәуіріндегі қазақша ресми іс қағаздардың басым көп бөлегін ұстайды да жалпы саны жиыны 109 паршаға жетеді (1, 39). Батыс қанат құжаттары деп негізінен қазақ хан әулеттерінің бірі Тұрсын хан және оның ұрпақтарының Чиң патшалығына жолдаған қазақша ресми іс қағаздары айтылады. Сонымен қатар, бұған Чиң патшалығы жағынан батыс қанат қазақтарына жатқызылған Нұрәлі ханның ұлы Абылай сұлтан жазған 2 парша хат пен батыр ханның 1 парша хаты да енгізілді (1, 41). Төменде әр алуан тақырыпта жазылған осы қазақша хаттардың бір бөліміне тарихи деректану ғылымы тұрғысынан сараптау жүргізіп, олардың қазақ хандығын қайталай зерттеудегі тарихи маңызын айқындамақпыз.

### 1) Қазақ хандығы әлеуметтік өмірінің әр қырын бейнелейді

Қазақ хандығының төрт ғасырдан астам уақыт Орталық Еуразия даласында билік құрғанын білсек те, оның қыр-сырына әлі онша қанық емеспіз. Хан-сұлтандар аты-жөнін білгенімізбен олардың нақты өмір кешірімелерін біле беруіміз екіталай. Қазақ хандығы болмысын толық меңгеріп кете алғамыз жоқ. Қандықтың басқару түзімін, сірә, қалай болды, қайсы қан қай өңірде, қайсы ру-тайпаға билік жүргізді сияқты маңызды сұрақтарға дөп басып жауап бере қою оңай шаруа емес. Мысалы, қазіргі тілімізде «алты алаш» деген тіркес бар, осындағы «алты» саны нені меңзейді, тарихта шынында солай қолданған ба? Бұл жағы қазірге дейінгі зерттеулерде ашып айтылмаған. Алайда жақын жылдарда табылған құжаттарда мұндағы «алаш» сөзінің алдындағы сан есім «алты» емес, қайта «үш» болып хатталған. Бұған мысал ретінде Чяңлұнның 44-жылы 10-айда (1779 жылы 8 қарашадан 7 желтоқсанға дейін) Іле генералы мәлімдемесімен бірге патшаға жолданған Абылай ханның хатын айтуға болады. Онда былай делінеді:

قزاق نينك خانى ابولاي خان ايله نينك جنك جونك انبونغه خط اوشلادوق پس بز نينك ايسانلكى ميزنى سپوراب سز بز مونده ايسان امان بارمز پس لارنى داغى الله تعالى كوب ييلغه ايسان قيلسون بز نينك توبت ديكان كشى مزدان خط يباريب پس اول خطنى اوقوتوب پسوزين ايشتب كوب كوب سپيوندوك آغ نيمان قارمش يوز كشى بوغده خانعه الباتو بولامان اينه من ديدى ديب پس شول كشى لارينكى ييب آل ديب پس بز اول سوزينكيز غه راضى بولوب سپيوندوك بولتور داغى پسكز كشى قاجب بارغانين تورتوى قيز تورتوى يكيث انينك تورت قيز بر يكتنى قايتاريب يباركانينكيز غه اوچ الاچته ايشتمكان كشى قالمادي ايشتمكانده سپيوندوك كشى قالمادى بز نينك قزاق سپوياكلى كشى قايتاريب بريدى ديب

Qazaqnñ hñāñ Abulay hñ Pñāññ jañjuñ, anbunga hañ uşladuq. Siz bizniñ esñlikimizni surapsız, biz munda esñ-amñ barmız, sizlärni dağı allā ta‘ālā köp yilga esñ qilsun. Bizniñ Töbet degñn kişimizdñn hañ yibäripsiz, ol hañni oqutup, sözin eştip köp-köp süyündük. Ağ nayman(ğa) qaramış yüz kişi boğda hñğa albatu bolaman, enämin dedi depsiz, şol kişiläriñni yüyip al depsiz, biz ol söziñizğa räzi bolup süyündäk. Bultur dağı sekiz kişi qaçip bargañn

törtüwi qız, törtüwi yigit, anıñ tört qız, bir yigitni qaytarıp yibärgäniñizgä üç alaçta eştimägän kişi qalmadı, eştigändä süyünmägän kişi qalmadı, bizniñ qazaq süyäkli kişi(ni) qaytarıp beripdi dep...

Қазақ ханы Абылай хан Іленің генарал, амбандарына хат жолдадық. Сіз біздің есендігімізді сұрапсыз, біз мұнда есен-аманбыз, Алла тағала сіздерді көп жылға есен қылсын. Біздің Төбет деген кісімізден хат жіберіпсіз, алдымен хатты оқытып, сөзін естіп, көп-көп сүйіндік. Ақ найманға қараған жүз кісі: «Боғда ханға албатұ боламын, енемін», - дейді, «сол кісілерінді жиып ал!», - депсіз. Біз ол сөзіңізге разы болып сүйіндік. Былтыр тағы секіз кісі қашып барған, (олардың) төртеуі – қыз, төртеуі – жігіт. Солардың төрт қыз, бір жігітін қайтарып жібергеніңізге үш алашта естімеген кісі қалмады, естігенде: «Біздің қазақ сүйекті кісімізді қайтарып берді», - деп сүйінбеген кісі қалмады... (1, 88-92).

Хан ордасында жазылған бұл хаттан біз ең бері болғанда XVIII ғасырдың орталарында «алаш» ұғымының «алты алаш» тұлғасында емес, «үш алаш» тіркесінде айтылып хатқа түскенін байқаймыз. Ал «алты алаш» ұғымындағы «алты» сөзінің мағынасы күні бүгінге дейін күңгірт. Мұндай қолданыс кейінгі Абылай ханның немересі Ғұбайдолланың хатында да кездеседі. Хат Дауғуаңның 3-жылы 12-айдың 6-күні (1824 жылы 6 қаңтар) Іле генаралы Чиңшяңның мәлімдемесімен бірге патшаға жолданған. Онда былай делінеді:

پسر اولو غ اجن بوغده حان نينک يارلغنگز بار ايردى اوچ يلده بر باروب ايپانلکنکنزنى بليب التون جمالکنزنى کوروب شيرين يارلغنگزنى ايشنوب کلورکا شول سببدين ايلچى لارى مرنى يبارا الماغانمرنى اول اتامز دنيا پسادى اغامز وانک عباپس سلطان بو يالغان دنيادين اخرت پسرين قلدى اول وانک عباپس سلطان نينک تعزتین قليب عزادار بولوب تورغانمزدا قزاق يورتنى ننک اوچ الاچ غه حان بولغان اتامز والى حان ينه اخرت سفرين قلدى مونچه اغير عزادار ايشلار بولغان پسونک اوز زنى مزچه الارنينک هر تورلى ضياقتلارين قلب يانكى باشميز بوشاب اوشبو خط يازلدى

...Siz uluğ ejen boğda ħänniñ yarliğiniñiz bar erdi, üç yilda bir barup esänlikiñizni bilip, altun jamäliñizni körüp, širin yarliğiniñizni eštüp kelürgä. Šol sababdin elčilärimizni yibärä almağanimizni awwal atamız dunyā saldı, aғamız wañ ‘Abbās sulṭān bu yalğan dunyādin āhrat safārīn qıldı. Ol wañ ‘Abbās sulṭānıñ ta‘ziyatīn qılıp ‘azā’dār bolup turғанımızda, qazaq yurtiniñ üç alaçğa ħān bolğan atamız Wali ħān yenä āhrat safārīn qıldı. Munča ağır ‘azā’dār işlär bolğan soñ, öz zañimizča alarniñ har türlü ziyāfatlarin qilip yāñi başimiz boşap, uşbu ħaṭ yazıldı...

...Сіз ұлық Ежен Боғда ханның үш жылда бір барып есендігіңізді біліп, алтын жамалыңызды көріп, шырын жарлығыңызды естіп келуге (түсірген) жарлығыңыз бар еді. Елшілерімізді жібере алмағанымыздағы себеп – алдымен ағамыз Аббас сұлтан бұл жалған дүниеден ахирет сапарын шекті. Уаң Аббас сұлтанға қайғырып, азалы болып тұрғанымызда, қазақ жұртының үш алашына хан болған атамыз – Уәли хан ахирет сапарын шекті. Осындай ауыр азалы істер болған соң, өз заңымыз бойынша олардың әр түрлі зияпаттарын өткізіп, енді ғана қолымыз босап... (1, 84-86).

Бір қызығы, бұл тіркес Абылай және оның ұрпақтарының хаттарында кездеседі де олардан басқа хан-сұлтандардың хаттарында ұшырамайды. Міне, бұл Абылай хан және ұрпақтарының өздерін үш жүздің ханымыз деп есептегенінен туындаса керек.

Әлмисақтан бері қазақты құраған ру-тайпалардың көп сандысы көшпелі тұрмыс тәсілінен пайдаланғандықтан, бір жерде тұрақтап отырмай, маусымның ауысуына орай жұрт жаңалап, көшіп-қонып тіршілік еткен. Осыған байланысты қазақ даласында мал шаруашылығы қауырт дамығанмен, егін шаруашылығы ойдағыдай өркен жаймаған. Мұндай қоғамдық құбылыс әсіресе XVIII ғасырдағы хан-сұлтандардың хаттарынан сирек те болса кездесіп қалады. Мысалаы, Чяңлұңның 51-жылы 2-айдың 25-күнгі (1786 жылы 24 наурыз) Тарбағатай амбаны Хүйлиңның патшаға жіберген мәлімдемесімен бірге жолданған Әбілмәмбет ханның немересі – Жошы сұлтанның хатында осыған қатысты мағлұмат ұшырайды. Онда былай хатталған:

خان خوجه وانک بوفى تاجى اغادى تاجى قيرغيزغه جريك قيبلى اتلانب ايردى لار جوشى كونک قدى اويده ايردى لار قدى اينيم خوداى تعلقى نيك بوپروغين بوپروب قالدى جووجک داكى خب آمبان غه يخشى يمان سوزوم نيك قدى نيك قالغانيني نيك بيلدوره يباردوک قدى نيك قالغانى ربيع الاخر آينيك پسکز كوني ينجى كوني يکشنبه كوني يركا قيولغان كوني دوشنبه و ينه سوز بوکيم خدمت لارى كه يتک باثور جولدى باى بوپستان نيك بيلدوره يباردوک خب آمبان

ке айкы АТ бйльк бйардуок в ыне бр АТ бйардуок анке курунж алб куран кульб бйарсонлар бйзнык брмызда курунж йуок қды таку нык ыгыны ке бйзнык бйн мйз курунж псыз болмайдур анык ажуон курунж сорунок

...Hān Hwāja waṅ, Bofi taji, Aḡaday taji qirgizğa čerik qilip atlanip erdilār. Joši guṅ, Qaday üydä erdilār, Qaday inim ħudāy ta‘ālānīñ buyruḡin buyrup qaldī. Čowčakdaki ħīb ambangā yaḡši-yaman sözümnīñ, Qadaynīñ qalğanīnīñ bildürä yibärdük. Qadaynīñ qalğanī rabī‘ al-āḡir aynīñ sekizinči küni yekšanbe küni, yergä qoyulğan küni dušanbe. Wa yenä söz bu kim, ħizmatlarıḡa Bitik batur, Joldıbay, Bostannīñ bildürä yibärdük. ħīb ambanga eki aṭ biläk yibärdük, wa yenä bir aṭ yibärdük, aṅa kürünč alıp qayran qilip yibärsünlär, bizniñ yerimizdä kürünč yoq Qaday tajiniñ yiginiḡa. Bizniñ jüyünimiz kürünčsiz bolmay dur, anīñ uçuñ kürünč surat(t)uk...

...Ханқожа уаң, Бопы тайжы, Ағадай тайжы қырғызға қол бастап аттанып еді, Жошы, Қадай үйде едік. Қадай інім Құдай тағаланың бұйрығымен қайтыс болды. Шәуешектегі хыб амбанға жақсы-жаман сөзімізді – Қадайдың қайтыс болғанын білдіре (кісі) жібердік. Қадай раби алахр айының 8 күні жексенбі қайтыс болды, жерге қойылған күні дүйсенбі. Тағы да демекшіміз мынау: қызметтеріңізге Бітік батыр, Жолдыбай, Бостанды жібердік. Хыб амбанға екі ат тарту еттік. Тағы бір ат жетектеттік, оған күріш алып жіберіндер, біздің жерімізден Қадай тайжының жиынына (қажетті) күріш табылмайды. Біздің жиынымыз күрішсіз болмайды, сол үшін күріш сұраттық... (1, 163-165).

Хат жолдарынан байқағанымыздай, қазақ жерінде Қадай сұлтанның нәзір-құзырына қажетті күріш жоқ екені баса дәріптелген. Соған байланысты арнаулы ат жетектетіп, оған күріш айырбастап келуді тапсырған. Міне, бұл – сол тұстағы қазақтардың күнделікті тұрмысының бір қиығы.

Тұрмысқа қажетті мұндай бұйымдардан сырт, қазақ хан-сұлтандары тағы дәрі-дәрмек сұрата хат жазған. Мұндай мәліметтерді Абылай, Уәли ханның хаттарымен қоса Әбілпейіз сұлтанның хатынан да оқи аламыз. Мысалы, Чяңлұңның 45-жылы 12-айдың 17-күнгі (1781 жылы 11 қаңтар) Тарбағатай амбаны мәлімдемесімен бірге жолданған Әбілпейіз сұлтанның хатынан дәл осы мазмұнды кезіктіруге болады. Онда былай делінеді: *و ینه پسزلارنېنک کوتج بیلان بيزلاردين پورتان قاجغونیکزنی بيزدين هم قاجيب کيئی ديب ینه پسزلارکه کوتج بیلان معلوم قیلب یردوک ایمدی نجه کونلاردين پسونک ايزلادیب پوراتیب ایرتیش یاغیغه اورویسغه قاجيب ایرکان قازاق تیرپس تامغالی نایمان اوشلاغان ایکان شو اوشلاغانین ایشتیب اوزمدین کشی بیاریب آلتوروب قولین و هم ایاغین تیمور کیشان پسالیب بیکویتیب جاجوبای غه تابشوروب بیردوک پسزلارنېنک قولونیکز غه امان ایسان یتکوروب بیرکیل ديب ینه الله تعالی نیسیب <ار. نصیب> قیلپا کوب بیل لارغه ایسان خان نینک ینه خزمتین قیلب توراربیز جالی میز یتکونجه پسزلارنېنک یورتی نکز اولکان یوروت ديب پسزدین پوراتغان بویو مومیز بوکم بیر بالامیزنېنک کوزی کیزک آلیب اغریب دور شونکا عیلاج قیل غالی بر دارو بیارا کورنک البئه کوزکه اق توشکان نی کیتارا توغان دارونی پسز بیلاپسز*

...Wa yenä sizlärniñ Kötäč bilän bizlärdin soratqan qačguniñizni bizdin ham qačip ketti dep yenä sizlärgä Kötäč bilän m‘alüm qilip erdük. Emdi neččä künlärdin soñ izlädip, suratip Ertiš yaḡiḡa orusḡa qačip ergän qazaq teristamḡalī nayman ušlağan ekän. Šu ušlağanin eštīp özimdīn kiši yibärip alturup, qolīn wa ham ayagīn temür kišan salip bekutip Ĥājubayḡa tapšurup berdük, sizlärniñ qolunīñizḡa amān-esän yetkürüp bergil dep. Yenä allā ta‘ālā nasib [sic.<našib] qilsa köp yıllarḡa esän ħänniñ yenä ħizmatin qilip turarbüz ħälīmiz yetkünčä. Sizlärniñ yurtiñiz ülkän yurut dep sizdin suratḡan buyumumuz bu kim, bir balamizniñ közi kezäk alip aḡrip dur, šoṅa ‘ilāj qilḡalī bir dārū yibärä körüñ albatta. Közḡa aq tüškänni ketärä tuḡan därtüni siz biläsiz...

...Сіздердің Көтеш арқылы бізден сұратқан қашқындарыңыз қашып кетті деп және де Көтештен өздеріңізге мәлімдеген едік. Бір қанша күндерден соң іздетіп, сұраттық, Ертіс жаққа, орысқа қашып жүрген қазақ Терістаңбалы найман ұстаған екен. Сол тұтқындағанын естіп, өзімнен кісі жіберіп алдырып, қолын һәм аяғын темір кісен салып бекітіп, сіздердің қолға аман-есен жеткізіп беріп кел деп Хажыбайға тапсырып бердік және Алла тағала нәсіп қылса, ұзақ жылдар халымыз жеткенше Ежен ханға тағы да қызмет қыламыз. Сіздердің жұрттарыңыз үлкен жұрт деп сұратқан бұйымымыз мынау: бір баламыздың көзі кезек алып ауырыпты, соған ем болатын бір дәрі, сөзсіз, жібере көр. Әрине көзге ақ түскенді кетіретін дәріні сіз білесіз... (1, 146-147).

Бұдан сол тұста қазақ жағы кейбір ауру-сырқауға қажетті дәрі-дәрмекті көрші елдерден алдырғанын білеміз. Сондай-ақ ол науқастың қазақша қалай аталатынын әрі оның бүгінге дейін қазақ шипагерлігінде медициналық термин ретінде жалғасты қолданылып келе жатқанын байқаймыз.

## 2) Қазақ хандарының шежірелік жүйесін айқындайды

Ұзақ уақыттан бері қазақ хандарының ғылыми шежірелік жүйесі жасалмай келеді. Мысалы, кей кітапқа Қожа Махмұт, Тоғымдарды хандар шежіресіне кіргізсе, кей еңбектерде бұлар ауызға алынбайды. Әсіресе алдыңғы екі ғасырдан астам уақытта мұрагерлік жолмен билік басына келген хандардың жалпы жағдайын жорамалдап айтқанымызбен, дереккөздердің тапшылығы салдарынан, олардың қоғамдық өмірдегі болмысын, тұлғалық мінездемесін аша алмай келеміз. Ал жақынғы жылдар архив қорынан табылған хаттарда ХІV ғасырдан бергі хандардың шежірелік жүйесіне қатысты мәліметтер сирек те болса кездесіп қалады. Мысалы, 1757 жылы (сиыр жылы) күз айларында Абылай мен Әбілпейіз Чиян Лұң патшаға хат жазып (қазіргі табылған нұсқасы тот-монғол тілінде жазылған), елші аттандырып былай дейді:

Dēre yeke qāntandu bariba. Mini öbügü ecege Ešim qan Yanggir qānāsa nārān tani zarliḡ mandu kürēd ödüi belie. Odo zarliḡ sonosūd maniyiki ailaduqu ülbeinü tuzi bayarlād. Abulai bi köbüüteni qasaḡ bukudēr albatutani bolba. Odo maniyiki yamāra qairalaquyigi dērēse ailaduqu ülbeinü. Dolōn tolgoi elči arban nigḡüle..

[muhr] Hasak i abulai i temgetu

Abulai i deo abilbis temgetu

Мәртебелі ұлы ханға бұл хатты жолдадым. Ұлы аталарым Есім хан, Жәңгір ханнан бері жарлығыңыз бізге жетпеген еді. Міне, жарлығыңызды естіп, халымызды қалай сұрар екен деп ойлап қуанып тұрмыз. Мен Абылай балаларым, барлық қазақ болып өзіңізге албатұ (Ежен ханға әскерлік міндет өтеу, алман-салық төлеу сияқты борыштарды өз үстіне алған қара халық, құлдарды меңзейді) болдық. Енді біздің хал-ахуалымызды қалай ұғысасыз, (осы туралы) жарлық түсірсеңіз (нұр үстіне нұр болар еді). Жеті елші, (жиыны) он бір кісі (жібердім).

Абылайдың таңбасы

Абылайдың інісі Әбілпейіздің таңбасы (2, 45-50)

Бұл хатта Абылай мен Әбілпейіз ұлы аталарын Есім хан, Жәңгір ханнан бастайды да одан арғы ата-бабаларына соқпайды. Мұнда айтылып отырған «Есім» Шығайдың баласы да «Жәңгір» Есімнен тарайды, араларында өзге хан жоқ.

Ал Чянлұнның 40-жылы 10-айдың 15-күні (1775 жылы 7 желтоқсан) Іле генералы мәлімдемесімен бірге жолданған хатында Әбілпейіз сұлтан өз ата-бабаларын былай таратады:

يوقارى بوغدا ادين خان نيك ايسان ليكى نى تيلاميز كوب ىلى لارغه اولكان اتاميز اولدى ايمدى كه هر نه داد عرضمىز بولسه بوغدا ادين خانغه معلوم قىلاميز ايشم خان جهان كير خان توکا خان فولات خان اتام ابوالمجدد خان اوتوبدور نجه اتا بىام كه اوتوبدور تركستانه ديكن يورته خان بولوب اوتوب دور بزلارنيك وقت ميزده اونكه اغا اينمىز يورت نى اولشيب الامن ديب يوريدور بورون يورته دخلى يوق كشى لار ايمدى الامن ديب يوريدور بورون اتاميز برده بولسه يوروت ولايت بزلارنيك قولاميزده ايدى

Yoqari bogda azen hānniñ esānlikini tilāymiz köp yililarğa. Ülkān atamiz öldi, emdi ke har ne dād ‘arzmiz bolsa bogda ezen hānga ma‘lūm qīlamiz. Ešim hān, Jahānger hān, Tawka hān, Folat hān, atam Abū al-Muḡammad hān ötüp dur, neĉa ata-babāmga ötüp dur, Turkistan degān yurtğa hān bolup ötüp dur. Bizlārniñ waqtmizda öngä aġa-inimiz yurtni öleşp alamīn dep yūridur. Burun yurtqa daḡli yoq kişilār emdi alamīn dep yūridur. Burun atamiz barda bolsa yurt, walāyat bizlārniñ qolamizda edi...

Жоғары Боғда Ежен ханның есендігін ұзақ жылдарға тілейміз. Үлкен атамыз өлді, енді қандайда бір дәт-арызымыз болса Боғда ежен ханға білдіреміз. Есім хан, Жәңгір хан, Тауке хан, Болат хан, атам Әбілмәмбет хан өтіпті, Түркістан жұртына хан болып неше ата-бабам өтіпті. Біздің уағымызда, өзге аға-ініміз ел-жұртты бөлісіп аламыз деп жүр, бұрын

жұртпен қатысы жоқ кісілер енді аламын деп жүр. Бұрын атамыз барда жұрт, аймақ біздің қолымызда еді... (1, 108-110).

Бұл үзіндіден байқағанымыздай, Әбілпейіз сұлтан бұрынғы өткен ата-тегіне тоқталғанда Абылай хан сияқты Есім ханнан бастайды да әкесі Әбілмәмбетке дейін жеке-жеке атап өтеді әрі олардың Түркістан қаласына иелік етіп келгенін айтады. Жоғарыдағы дереккөздер арқылы Есім ханнан бергі қазақтың ұлы хандарының ретін тұрақтандыруға болады. Бір қызығы Абылай да Әбілпейіз де арғы аталарының санын алты атадан асырмайды. Ендеше, не үшін одан арғы аталарын ауызға алмаған? Қазірше бұған үзілді-кесілді жауап бере алмағанымызбен, мынадай екі жақтан жорамалдауға болады: біріншіден, қазақтың жеті ата ұғымына сай Есім ханнан арғы аталарын әдейі атамаған болуы ықтимал; екіншіден, бұл хаттар түгелдей Чиң патшалығына жіберілгендіктен, Чиң патшалығының құрылған уақытын ескеріп, сонымен тұспалдас дәуірде хан болған аталарынан бастаған болуы мүмкін.

### 3) Қазақ-ойрат байланысын зерттеуде тарихи деректермен қамдайды

Қазақтар мен ойраттар арасындағы түрлі қарым-қатынас әріден бастау алады. Мұндай байланыстар бірде өзара қырғи қабақ танытып, қол бастап жауласумен аяқталса, енді бірде екі жақ ара ымыраға келіп, тату-тәтті өмір кешіріп, қыз алысып, қыз берісудей құдандалы қарым-қатынас төңірегінде дамиды. Тарихи деректерге жүгінсек, екі жақ билеушілері арасындағы құдандалы қарым-қатынас өз жалғасын табумен қатар, мұндай қоғамдық барыс-келістер тіпті қарапайым бұқара арасында да жиі орын алған. Бұлардың дені қос тараптың өз қалауымен іске асқан болуы мүмкін деп жорамалдағанымен, торғауыттардың шығысқа оралу науқаны тұсында (1771 жылдары), бұл түрдегі қарым-қатынас үдерісі көбінесе барымталау жолымен жүзеге асқан сыңайлы. Осының салдарынан, кейін олардың ішінен орайы келгенде бала-шағасын ертіп немесе тастап шекара асып қашқандары да болған (3, 29).

Бұндай мәліметтер сол тұста жазылған манжурша мәлімдемелерден сырт, қазақ хан, сұлтандарының хаттарынан да кездесіп отырады. Мысалы, Чянлұң жылнамасының 42-жылы 12-айдың 21-күні (1777 жылы 19 қаңтар) Тарбағатай амбаны Киңгүйдің мәлімдемесімен бірге жолданған Әбілпейіз сұлтанның хатында осындай мәліметтер ұшырайды. Онда былай делінеді:

يوغارى بغدا ازین نيك خمت نی قلیب تربغاتای زارکین بلیب بلاب تورغان جانکجونک جوکاجاکدای امبانلارغه ابوالفیض وانک دعا سلام دیکجه پوز بو کم پییزلارنیک اپین لیک کیزنی بلیب کل دب خطا پتدوک تورت اغول نایمان نیک اورلات خاتونی برات آی نیک اون پیکیزی ایکی بلاپنی الیب پییزکا کردی یمان بای نیک اوز بلاپی بر اغول نیک آتی قوی بغار اوزی اون بر یاشدا بری تورت آی لیق بو یل تغان عقیل نه یتمکان بلار اناپسی الیب کاتی شول بلارنی سیزدین تلایمیز اناپسی بلان قایران قلیسانکیز پساب <ار. ثواب> بلور الجی قلیب ایکی کشی میز اکادی نی بیردیم ایکی کوتال بیلان بلاک ایکی آط بیردیم خط برسکیز بیزکا مسلمان جه خط برینک البته البته  
[مه] ابوالفیض بهادر سلطان

Yogari bogda ezenniñ ħi(z)matnī qilip, Tarbagatay zärkin bilip, biyläp turğan janjuñ, Čogačakdaki ambanlarga Abū al-Fayz wañ(din) du‘ā salām. Degäčä söz bu kim, sizlärniñ esenlikkizni bilip kel dep ħaça pitdük. Tört oğul naymanniñ orlat ħatūni barāt ayniñ on sekizi eki balsini alip sizgä kirdi. Yamanbayniñ öz balası, bir oğulniğ atı Qoybağar, özi on bir yaşda, biri dört ayliq, bu yıl tuwğan, ‘aqlina yetmägän, balar[ni] anası alip kät(t)i. Šol balarni sizdin tiläymiz, anası bilän qayran qilsañiz sawap (sic.<šawāb) bolur. Elči qilip eki kišimiz Agadayni yibärdim eki kutal bilän, biläk eki ať yibärdim. Ħať bersañiz bizgä musulmānča ħať beriñ albatta-albatta.

[muhr] Abū al-Fayz Bahādur Sulṭān

Жоғары Боғда Еженге қызмет етіп, Тарбағатай жерін билеп тұрған генерал, Шәуешектегі амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем. Демекшім мынау: сіздердің есендіктеріңізді біліп кел деп хат бердік. Дөртуіл найманның ойрат әйелі барат айының 18 күні екі баласын алып сіздерге барды. Жаманбайдың өз баласы, бір ұлының аты – Қойбағар, он бір жаста, енді бірі – төрт айлық, биыл туған, ақыл тоқтатпаған. Балаларды

анасы алып кетті, сол балаларды өзіңізден тілейміз, анасымен қайтарып берсеңіздер сауап болар еді. Елші етіп екі кісімізді, Ағадайды екі қосшысымен жібердім, екі ат тарту еттім. Бізге хат берсеңіз сөзсіз мұсылманша хат жазыңыз.

[мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан (1, 138-140)

Жоғарыдағы құжат мазмұнынан біз бұл жолы қазақ жерінен шегара асқан қашқындардың жалпы саны мен аты-жөндерін, сондай-ақ Әбілпейіз сұлтанның олардың соңынан қуғыншы жібергенін әрі жергілікті әкімшіліктегілерге тартуға арғымақ ұсынғанын анық ұғына аламыз. Сонымен қатар, қарсы тараптан мұсылманша (қазақша) хат жазуын талап етеді. Мұны тот-монғол тілінде жазылған хаттарды ендігі жерде оқи алатын адамдардың қалмауымен байланыстыруға болады.

#### 4) Қазақ-қырғыз байланысын зерттеуде тарихи дереккөздермен қамдайды

Қазақтар мен қырғыздар – ұзақ тарихтан бері көрші халықтар, ауылы аралас, қойы қоралас, бір-бірімен құдандалы барыс-келіс жасасып келген. Сөйте тұра кейде өзара мал барымталап, қол бастап қақтығысқан кездері де аз емес. Тарихи деректемелерге жүгінсек, қазақтар мен қырғыздар арасындағы әскери қақтығыстар әріректен бастау алады яғни 1765 жылдан кейін Абылай бастаған қазақ қолымен қырғыздар, қоқандықтар арасында үнемі соғыстар туылып отырған (3, 59). Қазақ-қырғыз арасындағы қақтығыстар дегенде көбінде шығыс қырғыздары мен жетісу өңірінің оңтүстік аймақтарындағы қазақ ру-тайпалары арасында болған қақтығыстар меңзеледі. Қазірге дейін табылған қазақша хат-қағаздар ішінде қазақ-қырғыз арасындағы түрлі қарым-қатынасты бейнелейтін хаттардың саны біршама мол. Мысалы, Чянлұң жылнамасының 40-жылы 6-айдың 15-күні (1775 жылы 12 шілде) Іле генералы Ильтұның мәлімдемесімен бірге жолданған Әбілпейіз сұлтанның хатында қырғыз-қазақ арасындағы қақтығыстар сөз болған. Онда былай делінеді:

من اوزوم انا يورتیغه بارغانمیدا قرغز جیت ایلدین یلقى الدی انکا خان خواجه طوره براق باتور تورت مینک کشی برلان بارغان ایکن قرغز ایل بولامن اق اوپلی بره من دیب قزاق نی اون یته کون قوندوروب قایتا بولاب الیب دور تخی قایتا کلیب جافراشلی دیکن ایل نی اولجا یسیر قلیب الیب کتیب دور اندین آبلای خان من برکه ایکی تمن کشی بولوب تورت منک کشی سی نی الدوق ایلجی کلکاندین سونکرا ایل بولامن اق اوپلی بره من دیب الجی کلدی ایدی بری میز قرغز قزاق اذین خان نیک البوت سی بز خوب بلور دیب بری توشکن کشی نی بر قرادین دیب ایباردوک قرغز بز نیک کشی نی بورمغجه ابرمایدور کلکانی هم بار کلماکانی هم بار جانکجونک غه ابوالفیض وانکدین ایکی آت بلک خان خواجه دین بر ات بلک فوفی نیک یولداش شاه سید توبت منکای بابوق بایر تولوکا سرطان آی نیک یته پی کونی بتلدی  
[مهر] ابوالفیض بهادر سلطان

...Men özüm ata yurtığa barganımda qirgiz çet eldin yilqı aldı, aña Ğān Ğwāja töre, Baraq batur tört mın kişi birlān bargān ekān. Qirgiz el bolamın, aq öyli berāmin dep qazaqnı on yeti kün qondurup qayta bulap alıp dur. Taħı qayta kelip çafıraşlı degān elini olja-yesir qilip alıp ketip dur. Andın Ablay ħān, men birgā eki tūmān kişi bolup tört mın kişisini alduq. Elçi kelgāndin soñra el bolamın, aq öyli berāmin dep elçi keldi. Ay(t)dı, bārimiz qirgiz, qazaq ezen ħānnıñ albutisi. Biz ħūp bolur dep beri tüşkän kişini ber qaradın dep ibärdük. Qirgiz bizniñ kişini bormağaça ibärmäy dur, kelgān ham bar, kelmägān ham bar. Janjunğa Abū al-Fayz wañdın eki ať biläk, Ğān Ğwājadın bir ať biläk. Fofiniñ yoldaşı Şāh Sayyed, Töbet, Mıñbay, Babuq, Bayar, Tölöwkä. Sarañan aynıñ yetisi küni bitildi.

[muhr] Abū al-Fayz Bahādur Sulṭān

...Мен өзім атамның жұртына барғанымда, қырғыз ел шетінен жылқы барымталады. Оған Ханқожа төре, Барақ батыр төрт мың кісімен барған екен, қырғыз «ел боламын, ақ үйлі беремін» деп қазақтарды он жеті күн қондырып, қайтадан бұлап алыпты. Тағы қайта келіп, Шапырашты деген елді олжа-жесір етіп алып кетіпті. Онан кейін Абылай ханмен бірге екі түмен кісі болып барып, төрт мың кісісін алдық. Ел боламын, ақ үйлі беремін деп елші келгеннен кейін, қырғыз-қазақ бәріміз Ежен ханның албатұсымыз, жөн көрдік деп, бері түскен кісілерді бері қарадың деп қайтардық. Қырғыз біздің кісілерімізді бармайынша жібермейді, келген де бар, келмеген де бар. Генералға Әбілпейіз уаңнан екі ат,

Ханқожадан бір тарту. Бопының жолдастары – Шаһсейт, Төбет, Мыңбай, Бабық, Баяр, Төлеуке. (бұл хат) саратан айының 7-күні жазылды.

[мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан (1, 130-132)

Жоғарыдағы хат мазмұнынан байқағанымыздай, XVIII ғасырларда қазақ-қырғыз арасында мал барымталап, ел жаулау әрекеттері жиі туылып отырған. Мұны тек қазақша құжаттардан ғана емес, басқа тілдерде жазылған тарихи деректерден айқын байқай аламыз. Дегенмен мұндай қақтығыстар көп жағдайда қырғыздар жағынан бастау алатын көрінеді.

### **Қортынды**

Мақаламызда жошы ұлысының мұрагерлерін арқау ете отырып, қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі хандар мен сұлтандарға арнаулы тоқталып, олар тарапынан жазылған хаттардан ситат келтірдік. Бұл құжаттар хандық дәуірдегі қазақ қоғамының әр қырын, айталық ішкі саяси өмірі мен сыртқы қарым-қатынасының жай-жапсарын жете түсінуімізге түп негіз болатын тарихи дереккөздер болмақ. Әсіресе қазақ қоғамының ішкі жан-дүниесін танып білуде, оның ойрат, қырғыз сияқты көрші халықтармен болған әр түрлі барыс-келістерін (кейде араларында достық орнаса, кейде өзара жауласу да жүз береді) жан-жақтылы зерттеуде аса қажетті тарихи жазба материалдар болып есептеледі. Сонымен қатар, бұл құжаттардың қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеуден сырт, қазақ хандығы тұсында жаппай қолданысқа түскен жазба тілдің ерекшеліктерін айқындауда, оның теориялық негіздерін қалыптастыруда ауадай қажет тарихи жазба деректер екенін аңғаруға болады.

### **Әдебиеттер**

1. Әбділәшімұлы Д. Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2016. – 278 б.
2. 小沼孝博「清朝とカザフ遊牧勢力との政治的関係に関する一考察——中央アジアにおける「エジエン—アルバト」関係の敷衍と展開——」『アジア・アフリカ言語文化研究』. – 2006. – №72. – 39-63 б. (Жапон тілінде)
3. Әбділәшімұлы Д. Ойраттарға қатысты жазылған қазақша мұрағат құжаттарынан бір нұсқа. Ойраттар туралы зерттеу. – 2018. – №4. – 28-41 б.

## **АҚТАМБЕРДІ САРЫҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ**

**Т.Ә. Әпендиев**

PhD

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы  
Тарих және этнология институты  
ҚР ҰҒА президентінің көмекшісі

Қазақ тарихында жыраулық мектептің ірі өкілі, дипломат, халық арасында батыр ретінде де танылған атақты Ақтамберді жырау 1675 жылы қазіргі Оңтүстік Қазақстан өңірі, Қаратау маңында дүниеге келіп, өзінің бар ғұмырын елі мен жерінің тағдырына арнаған. Ақтамберді жырау 1768 жылы, кей деректерде 1869 жылы қайтыс болған деген мәліметтер сақталған. Әрі жырау, әрі батыр Ақтамберді өзінің жалынды жырларымен жонғарларға қарсы күресті ұйымдастырушылардың бірі болды. Оның өмір сүрген кезі Абылай ханның заманына тұстас келіп, ол өзінің жыраулық, батырлық және елшілік қызметтерімен танылды.

Ақтамбердінің танымал болуына оның жыраулық қасиеттері мен қабілеттері ықпал етті. Өзінің өткір тілімен ол барлық қоғамдық ортада көзге түсіп, қазақ хандары мен

сұлтандарының алдына шығып отырған. Ақтамбердінің жыраулық сөздері «Ақтабан шұбырындыдан кейін Ордабасыда өткен бүкілқазақ жиынында көрінді. Оның жоңғарға қарсы айтқан сөзі қазақ батырларының жауға қарсы аттануына үлкен дем беріп, қазақ әскерінің рухын көтерді [1, 189 б.].

Қазақ әдебиеті мен тарихында жыраулар поэзиясының орны өте ерекше екендігін айта отырып, Ақтамбердіні сол заманның және сол поэзияның ажырамас бөлігі болғанын ерекше көрсеткен жөн. Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар өздерінің поэтикалық монолог-толғауларында маңызды мемлекеттік проблемалармен қатар, әдеп пен мораль, ар-намыс пен қадір-қасиет мәселелерін қорғады. Өмір мен өлім туралы, дүниенің құбылмалылығы мен жалғандығы туралы өз ойларын жыр-толғаулары арқылы жеткізді. Жыраулар поэзиясы ұлттық болмысымыздың қалыптасуында аса қуатты ықпалдылығымен ерекшеленді. Мемлекетті басқарған хандардан бастап, балаға тәлім-тәрбие беретін эстетикалық есті дүниелер қалдырды.

Соның ішінде атақты Ақтамберді жырау – қолбасы, қазақтың жыраулық мектебінің белді өкілі, мәмілегер. «Он екіде аттанып, қылыш ілдім білекке» - дегеніне қарағанда, күреске ерте араласқан жауынгер жырау санатына жатады. Тұрмыстың қыр-сырын, отбасы, елдік, ерлік, жер мәселелерін жырларында жақсы бейнелеген. Ақтамберді жырау – қысқа да нақыл, шешен сөздердің шебері [2, 15-16 бб.]. Көңіліне түйгенін, піскен ойын шашыратпай, шиыршық атқан күйінде айтып кете берген. Эпикалық кең тынысты туындылары да болуы мүмкін. Бірақ қолымызға әлі қомақты дүниелері түсе қойған жоқ. Ақтамберді жырау – эпикалық жанрдың да ақыны. Өзінің жырларында ол батырлардың ересен ерліктерін асқақтатып береді.

Ақтамберді шығармашылығы – жыраудың ауыз әдебиетінен бөлініп, жеке отау тіге бастағанына дәлел. Халық даналығын көркейтіп, одан әрі жетілдіруші, сөз өнерін жаңа өрге апарушы ретінде көрінеді. Соғыс алаңында, сөз майданында қатар көзге түсу – екіншісінің қолынан келе бермейді. «Ел күйінгенде күйінген батыр, ел сүйінгенде сүйінген батыр – ерегісте мыңға татыр» демекші, Ақтамберділердің өзі де, сөзі де мыңға татитыны рас. Халқына қымбат жыр сыйлаған жүйріктердің қашанда бағасы өлшеусіз болмақ. Өз уақытының әркез озық ойлы кісісі болу жеңіл міндетке жатпайды. Жырау – көрген-білгеннің бәрін тізе бермейді, көкірегіне түйгенін салмақтап, саралап қана сыртқа шығарады. Жыраудың халық үшін қадірі – сонда жатса керек. Суырып салмаға да (импровизация) іштей дайындық қажет, ондай әзірлікті жырау ауыз әдебиетінен алады, халық шешендігінен үйренеді. Осындай жақсы үйренудің нышандарын Ақтамберді поэзиясынан көреміз [3, 267 б.].

Ақтамберді өз ғұмырнамасын толғауларына көркемдік қуаты зор, келісті нақыштармен түсірген. Шығармалары зиялы зергердің қолтанбасын танытады. Әлі де қолға түспеген толғаулары ел аузында сақталуы ықтимал. Қазіргі уақытта бірқатар өлең-жырлары жарияланды. Ақтамбердінің «Балаларыма өсиет» деп аталатын толғауы соңғы туындылардың бірі болса керек. Жырау балаларын тірліктегі бірлікке, талап мұратқа, татулыққа үйретеді. Жас ұрпақтың бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруы елді мақсатына жеткізерін ескертеді. Халықты алауыз мінезден сақтандырады. Ақтамберді сияқты жыраулар билеушілердің және халықтың жоқшылық дегенді білмей, молшылықта өмір сүрмек қоғамының мінсіз бейнелерін жасады.

Ақтамберді жыраудың өлең-жырларындағы негізгі сарын – ерлікке үндеу, жауға қарсы күреске жігерлендіру. Ол жау табанында қалған жерлерді азат етуді аңсайды, бүкіл қазақ болып бірігіп атқа қонуды, жоңғарларға күйрете соққы беруді армандайды. «Балпаң-балпаң кім баспас», «Жауға шаптым», «От басар орны отаудай» секілді біраз жырларында жұртшылықты ата жаумен шайқасқа шақырады. Ел қорғау жолында өлген ерде арман жоқ деп біледі. Ол – суырыпсалма сөз өнерінің жетік өкілі. Шығармалары табан асты шығарылып, ауызекі таралып, ел есінде сақталу арқылы жеткен. Оның жауға шығу туралы өлеңдері қазақ әскерілерінің арасында таралған ұран сияқты болды [2, 16-17 бб.].



Ақтамберді жырау жоңғар басқыншыларына қарсы өліспей беріспейтін шайқасқа шақырған халық жаршысы, өз шығармаларында ол қазақ халқының бейбіт және еркін өмірі туралы, әлеуметтік қайшылықтар жойылып, халықтың ізгі мұраты мен үміті орындалатын заманды армандады. Халық оны жоңғарларға қарсы жорықтар кезінде қол бастап, ерлік көрсеткен батыр, өзінің өжет те өткір сөздерімен қауымға әсері күшті болған жалынды жырау деп санайды. Осының негізінде Ақтамберді өзінің жыраулық өнерінен тыс батырлық қабілетімен де көзге түсті. Бұған оның XVIII ғасырдың 20-жылдары жоңғарлармен болған шайқастарға және қазақ шекарасында туындаған қақтығыстарға қатысуы дәлел бола алады. Оның қазақтардың жоңғарлармен соғыста тек жырлармен ғана емес, сонымен бірге қол бастап соғысқа шығуына осы кездегі аймақтағы геосаяси жағдай себеп болды.

Ақтамберді Қазтуған, Шалгез, Доспамбет, т.б. ақындар сияқты өлең сөзде өздерінің көкірегін қаққан жоқ, сол өздері өмір сүрген ортаның мақсат-мүддесін поэзияға ала келді. Кейбір тарихи мәліметтерді, яғни біз көп байқай бермейтін жайды олар шешендік сөз маржандарымен жеткізді. Кейбір моральдық, эстетикалық мәселелерді де қамти жүрді. Ақын, жыраулардың сөзі қай заманда да жаңа қырынан ашыла береді. Әр ұрпақ, әр ғасыр әрқалай оқып, қабылдауы мүмкін. Терең афоризмдер туралы түсініктер түрліше болуы мүмкін, бірақ нағыз көркемдік маңызы ешқашан жоғалмақ емес. Сондықтан олар халық есінде мәңгі жасап келеді.

Жыраудың бірінші туындылары жас Ақтамбердінің жоқшылыққа ұшырап, адамгершілік-жан күйзелісін бастанкешірген кезеңде туған болса керек. Онда тағдырына налу, жалғыздығына, кедейлігі мен дәрменсіздігіне мұңаю басым. Лирикалық кейіпкер жападан-жалғыз және қорғансыз, көп қорлық көріп, өзін жапан жұртта жалғыз қалғандай сезінеді. Ол мұнайып, өзін бар күшін көрсетіп, өзін-өзі қорғай алатындай жасқа тезірек жеткісі келеді. Ол жақсылыққа деген үмітке бөленіп, өзі мен жұрт санасатын күнді армандайды. Оның екінші туындылары табандылық пен ерлік рухынан туған [4, 453 б.]. Ұлы жыраудың пайымдауынша, ел басына қиындық түскенде сыналар және елі үшін жанын отқа салуға даяр жігіт қана ер атанбақ. Ақын заманы мұқтаж етіп отырған ер-азаматты үлгі етіп, әр тұста елі үшін ерлік көрсете білуге үндейді.

Даңқты жыраудың артында қалған рухани қазынасының ең негізгілеріне кішкене тоқталып өтсек, оның «Күмбір-күмбір кісінетіп», «Уа, қарт Бөгенбай», «Менімен, ханым, ойнаспа», «Жауға шаптым ту байлап», «Заманым менің тар болды» және т.б. өлең-толғаулары батылдыққа, ізгілікке, отансүйгіштік күй-сезімдерге толы. Бүгінде Ақтамберді жыраудың 26 туындысы белгілі. Олар тақырыбы жағынан үш топтан тұрады және тиісінше жауынгер-ақын өмірінің үш кезеңін: жастық шағын, толысып, даңқы шыққан жылдарын және егде тартқан кезін бейнелейді [4, 554 б.]. Ақтамберді жырларында азаттық күрестің басты мақсаты өз алдына ел болу, төгілген қанның өтеуі бейбіт тіршілік, азат ел, мамыражай тіршілік дегенге саяды. Оны «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» заманда тәуелсіз елдің тыныштығын ел арасындағы дау-жанжал бұзбаса, береке-бірліктің құтын қашырмаса деген тілек қатты толғандырады.

Ақтамберді жырлары сол уақыттағы қазақтардың саяси-әлеуметтік жай-күйінен, тұрмысынан, арман-мақсатынан, өмір сүру деңгейі мен қазақ ауылының күнкөріс жағдайынан мол мәлімет береді. Қазақ хандығының бытыраңқылыққа ұшырағанынан соң қазақ халқының жан-жақтан анталап келе жатқан сыртқы күштердің отарлық және жаулаушылық әрекеттеріне қатысты ұстанымдарын көрсетеді. Жыраудың ойынан туған толғауларын сол кездегі халықтың мінез-құлқы мен болмысы, өмірге деген көзқарасы мен жалпы философиясы суреттеледі.

Жалпы Ақтамберді толғауларының өн бойынан Отанға деген сүйіспеншілік, ерлікті әспеттеліп, ел тәуелсіздігін ардақтаған отты жырларды байқаймыз. Әсіресе жыраудың «Күлдір-күлдір кісінетіп» деген ұзақ толғауының екпіні ерекше. Осы жыры ұзақ толғаулардың бірі саналып, онда сонымен қатар сол замандағы қазақтардың қонақжайлығы мен көшпелі өмірге негізделген тіршілігінің ерекшеліктері айтылады [5, 23-32 бб.].

Ақтамбердінің қаламынан туған жырлар мен өлеңдерінде шығарманың жанрлық ерекшеліктеріне, оның кейіпкерлеріне сипаттама беріледі. Оның жырларында белгілі бір рөл сомдаушы кейіпкердің іс-қимылы мен әрекеттері көрсетіліп, жырау сол арқылы өз ойын суреттейді. Осы тұста жыраудың еңбектерінде сол замандағы халықтың тұрмысы мен тіршілігі және күнкөріс мәдениеті – этнографиясы мен оның құндылықтары да сипатталады. Атап айтқанда, ұлттық наным-сенімдер, қазақтардың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, күнкөрісі мен мәдениеті шынайы негізде бейнеленген. Оның жырларының халық арасына тез таралуына ықпал ететін басты жағдай – оның жырлары мен толғауларының шынайылығы. Ақтамберді жырларының ең басты құндылығы – тарихи және деректік материал болуында. Оның жыр-толғауларында келтірілген фактілер сол замандағы қазақтардың тарихын зерттеу үшін құнды ауызша деректік материал болып, олар көптеген тарихи оқиғалардың бетін ашуға көмектеседі.

Ғылымда мұндай деректердің әр алуан түрлеріне талдау жасаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Тарих ғылымында тарихи деректерді талдау мен баяндаушы авторлардың мәліметтерін талдауға әртүрлі тәсілдер қолданылады. Деректердің түпнұсқамен дәлдігін анықтау мәтінді айқындауды, деректі түсіндіруді және оның пайда болуын зерттеуді қажет етеді. Деректерді талдау жұмыстарында ауызша мәтінді дұрыс оқу және түсіну, кейіннен енгізілген толықтырулар мен қосымшаларды анықтау, олардың түпнұсқаға қатынасын ашу, егер түпнұсқа болмаса, онда мәтіннің тарихын және бастапқы авторлық нұсқасын қалпына келтіру жұмыстары жүргізіледі. Сол сияқты Ақтамберді жыраудың да өлең-жырлары ауқымды мәлімет көздерін беріп, ол әлі де толықтырылу үстінде.

Ақтамберді жырларының келесі бір маңызды құндылығы – көркемдік, эстетикалық, танымдық, философиялық негіздерінің өте жоғары деңгейде болуында. Ақтамберді өз жырларында болып жатқан фактіні суреттеп, сонымен бірге айтылып отырған уақыттағы жалпы жағдайды түсіндіреді, табиғатты суреттейді, адамдардың түсінігі мен көзқарасын бейнелейді. Ақтамберді жырау өз ғұмырнамасын толғауларына көркемдік мәні өте терең, сөздерді әдемі нақыштармен келтірген. Оның шығармалары зиялы адамның қолтаңбасын танытады. Оның мұндай сарында жазылған осы күнге дейін қолға түспеген толғаулары ел аузында сақталуы ықтимал. Тағы бір ерекшелігі Ақтамберді жыраудың өлеңдері мен жалпы оның әдеби қазынасы афоризмдерге толы. Мұндай афоризмдер қоғам мен білімнің дауына ықпал ете алады.

Айта кетерлігі, Ақтамберді 10 жасынан бастап жыр шығарып, өз сөзін өлең шумақтарымен жеткізген. Сондай-ақ ол өзінің жаугершілік заманда туғанын түсініп, 13 жасынан қару асынып, жорыққа шыққан. Осылайша, оның бойында ақындық пен батырлық қасиеттері қатар дамыған. Ақтамбердінің бойындағы ерлік пен нағыз батырға тән қасиеттерді көріп, оның мұндай ерекшеліктерін жыраулық дарыннан бөлек нағыз батыр деп тануға болады. Ақтамберді соғыс қимылдарын өз назарынан қалдырмай, қазақ жауынгерлерін соғысқа бастап, өзі де оның арасында арпалыса қатысқандықтан халық арасында «Жорық жырау» деген атауды иеленді. Оның бойында ақындық пен батырлық қатыр жүріп, жыраулар арасында дара тұрды [6, 15-18 бб.].

Оның батырлық қасиеттерінің бірі – оның жас шағында абайсызда түркмендердің жорығына тап болуы. Бұл кезде қазақтар мен түркмендер арасынан барымташылық насырға шапқан, бір-бірінің ауылдарын шауып тұратын кез болған екен. Ел аралап жүріп, керуенге ілескен ол бір күні түркмендердің тұзағына түсіп қалады. Оның айналасындағы бірқатар адам да қиын жағдайға тап болады. Бірақ өз күшіне кәміл сенген Ақтамберді бірден айла тауып, өзін қоршауға алған адамдардың біразын садақпен атып түсіріп, қоршаудан қашып шығады. Осыдан соң оның халық арасында қайсарлық және батырлық қасиеттері де таралады.

Көріп отырғанымыздай, Ақтамбердінің жыраулық шығармашылығы, негізінен, Отанын, елін, жерін жаудан қорғау, отбасы, ауыл-аймақ, ел намысын қорғауда жан аямау, т.б. ізгі қасиеттерге шақырады. Демек, мұндай қасиеттерді халық арасында дәріптей

отырып, жастардың бойына ұлтжандылық пен гуманизмді сіңіру аса белсенді қоғамдық жұмыстардың бірі саналады. Қазақ хандығының саяси өміріне үлкен қауіп төндірген бұл дәуірдің жыраулар поэзиясындағы ерлік тақырыбын, мемлекеттің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру жолында күрескен батырлардың ержүректігі мен қайтпас қайсарлығын жырлау ең өзекті мәселе болады [7, 395 б.].

Жаугершілік заманда өмір сүрген Ақтамберді жоңғарларды қазақ жерінен ығыстыру үшін қазақ жауынгерлерін өз жырлары арқылы соғысқа үгіттеген. Оның жырларынан сол соғыстың арасына өзі де батырлар сияқты кіріп кетуге дайын тұрғанын байқау қиын емес. Оның шығармаларының көбісінің жоңғарлармен соғысқа үндеуге арналғаны да осының бір айғағы бола алады. Оның батыр ретінде сезінгені өлең-жырларынан анық көрініп тұрады. Жастайынан қанды қырғынды көріп, соғыстың бел ортасында жүргені дала шайырының жігерін жани түскен. Майданда біраз қалмақтың басын қаққан Ақтамберді «Балпаң, балпаң кім баспас, Басарға балтыр шыдамас, Батырмын деп кім айтпас» - деп басталатын толғауында батырлыққа үндеп, дұшпаннан именбеуге ұран салады [8, 212 б.].

Аттан түспей соғыс қимылдарына араласуға аса ықпал еткен жағдай «Ақтабан шұбырынды» болды. Осы себепті ол жоңғарлармен соғыстың алдыңғы сапында жүрді. Ақтамбердінің жыраулық және ақындық өнерімен қатар батырлық, жауынгерлік қабілеттерінің артуына сол замандағы жаулаушылық зардаптары мен жоңғар шапқыншылығының әсері болған. Ол «Ақтабан шұбырынды» оқиғасының зұлмат қан кешуін бастан өткерген және есін білгеннен бастап 70 жыл бойы ат үстінен түспей, елі мен жерін қорғаған қас батыр, айтулы шешен, қабырғалы би, атақты жырау. Қазақ жауынгерлерінің азаттық, құлдық жөніндегі түсініктері, көшпелі халықтың тыныс-тіршілігі, болашаққа деген сенімі, адалдық-жауыздық, қиянат, әділетсіздік хақындағы таным-түсініктері Ақтамберді талғамынан өтіп, жыр-толғауға айналған [9, 29 б.].

Бір сөзбен айтқанда Ақтамберді жырау қазақ жеріне үлкен қауіп төндіріп, қазақтарға үлкен қысым жасаған жоңғарларға деген өшпенділігі аса жоғары болды. Ол өзінің қайсар мінезі мен батырлық қабілеттерін осы қалмақтарға қарсы соғысуға үнемі дайындап отыратын болған. Ол қазақтар мен жоңғарлар арасында 1738 – 1752 жылдары болған ірілі-ұсақты шайқастар мен қанды соғыстардың барлығына дерлік қатысқан. Ақтамберді, әуелде жоңғарлармен және оңтүстіктегі көршілермен болған қанды соғыстардың талауына қатысып, өміріне өте қауіпті сәттерді бастан өткізген. Бұл кезең өзі сондай аласапыран кезеңдердің бірі еді. Соғыста Ақтамбердінің сәтсіздіктерге ұшырап, соғыс майдандарында ауыр халге душар болған кездері де аз болмаған.

Жоңғарлармен соғысу оның өмірі мен шығармашылығына тікелей әсер еткенін де аңғару қиын емес. Қазақ батырларын жауға қарсы қоюда ол тез танылып, беделі артты. Ол, сондай-ақ, Абылай бастаған қазақтардың орталықтанған қазақ мемлекетінің тізгінін қайта ұстауына да ықпал етті. Қазақ жырауларынан тарихшылар Абылай ханның жанына көбінесе Бұқар жырауды қояды. Рас, Баба Бұқар Абылайдың ең жақын кеңесшісі, ой-пікірін бөлісер, ақылдасар адамы болды. Дегенмен, Бұқарды көбіне Абылайдың айналасынан іздей бермеу керек, себебі оның жанынан басқа да жыраулар табылған және солардың бірі Ақтамберді болды. Ақтамберді, Тәттіқара, Жанкісі жыраулар да Абылайдың замандастары болып, ханның жанынан табылған. Олар хан, сұлтандардың көлеңкесінде қалып қоймай, халықты қолтығынан демеді. Батырлық пен ақындық бойларына қабат дарыған XVIII ғасырдағы әдебиет өкілдерінің өзіндік оттылығы мол болғаны осыдан анық байқалады [3, 190 б.].

Ең маңызды факторлардың бірі – Ақтамбердінің заманындағы Қазақ хандығында орын алған саяси жағдайдың құлдырау процесі. Тәуке хан 1715 жылы қайтыс болған соң оның мұрагерлері хандықты басқаруға дәрменсіз болды. Мыс., Тәуке ханның мұрагері Қайып хан бытырау жағдайында тұрған мемлекетті бұрынғы қалпында берік ұстап тұра алмады. Мұрагерлер арасында таққа талас күшейіп, билікке ынтасы бар хан тұқымдарының, сұлтандардың топтары тарапынан билікке наразылық үдеді. Үш жүздің

билеушілерінің өз алдына жеке билік құра бастауы ұлы хандықты қайта қалпына келтіруге кедергі болды. Кіші жүзде беделді хан ұрпақтарынан саналған Әбілқайыр хан хандыққа таласып, алайда хан тұқымдары арасында үлкен кедергілерге тап болды. Мұның салдарынан қазақ даласында жоғары билік жолындағы күрес шиеленісе берді. Мұның өзі Қазақ хандығында ғасырларға жалғасқан дәстүрлі билікті дағдарысқа ұшыратты. Жүздер, тайпалар мен рулар арасындағы өзара жақын байланыс әлсіреді, бұл жағдай ішкі бірліктің шиеленісуіне алып келді. Жүздерді басқарып отырған сұлтандардың аймақтарда сеператистік және автократиялық ықпалы күшейді. Қазақтың барлық жүзінің өз ішінде келте хандары пайда болды. Орталықтанған хандық биліктің әлсіреп, Ұлы жүзде – Жолбарыс, Иман; Орта жүзде – Болат, Сәмеке, Күшік; Кіші жүзде Әбілқайыр сұлтандар билігі орнап, елде ішкі бірлік бұзылып, бытыраңқылық басталды [10, 135 б.].

Мұндай ішкі саяси факторлар Қазақ хандығының тәуелсіздігіне нұқсан келтіріп, қазақ жеріне Ресей империясының отаршылдық әрекеттері мен жоңғарлардың жаулаушылық қимылдары басталды. Осы процестерді өз көзімен көрген Ақтамберді жырау елі мен жерінің болашағына алаңдаған жандардың бірі болды. Ол ұлт жанашыры ретінде қазақ жерін бір тудың астына біріктіретін көшбасшының болуын қалады. Сондай саяси лидер ретінде ол алғашқы сәттен Абылай ханды таныды және оның бүкіл қазаққа хан болуын қалады. Қазақ хандығына Абылай ханның араласа бастауымен аймақта ішкі және сыртқы жағдайдың өзгере бастағаны тарихтан белгілі. Абылай хан Ресей империясымен, Жоңғариямен, Қытаймен жақсы байланыстар орнатып, табысты саясат жүргізді. Қазақтың барлық элита өкілдері Абылайды қолдады, олардың арасында Ақтамберді де болды.

Бүкіл қазақ жерін Жоңғариядан толығымен азат етіп, 200 жылға жуық созылған Жоңғар басқыншылығына нүкте қойған Абылай ханның қазақ тарихындағы ерлігі өте зор. XVIII ғасырдың 50-жылдары өзінің қолбасшы қайраткерлігімен танылған Абылай сұлтан қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатындағы басты тұлғалардың біріне айналған еді. Бұл кезеңде Абылай сұлтан қазақ хандығындағы ең беделді тұлға ретінде танылып, оның билігін шет мемлекеттер де мойындады. Қытай мемлекетімен қарым-қатынасты жақсартып, сауда-саттықты жолға қоюды мақсат еткен ол Бөгенбай батыр және Қабанбай батыр бастаған елшіліктерді Қытайға жіберді [11, 115 б.]. Жоңғар хандығы тағының мұрагерлерінің бірі Әмірсананың Абылайға келіп пана сұрауы бұл кезде қазақтардың беделінің арта бастағанының үлкен белгісі еді. Әрине, Абылай ханның мұндай жетістігіне ықпал еткен оның айналасында жүрген қол бастаған қазақ батырлары Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай және қазақтың өзге де батырлары мен билерінің қызметі еді. Ақтамберді сол уақытта Абылайханның жанынан табылған беделді адамдардың бірі болды. Ол өз кезегінде Абылай ханның жанында жүріп, жоңғарларға қарсы соғыс қимылдарында батырлармен, билермен хан кеңесшілермен бірге ханның жақын адамдарының бірі саналды.

Ақтамберді жыраудың тек жыраулық ғана емес, сонымен бірге жоғарыда аталғандай оның елшілік және дипломатиялық қабілеттерінің болғаны да өз алдына бір тақырып. 1742 жылы Орта жүз ру басшыларының Орынборда ант беру жиналысында өкіл болып, Абылай ханның бастамасымен бірнеше дипломатиялық істерге араласты. Ақтамберді Қазақ хандығының сырт елдермен жасасқан көршілік істеріне де араласып, онда бірнеше даулы мәселелерді шешуде түрлі нәтижелерге қол жеткізген. Солардың ішінде Қытаймен арада орын алған түрлі мәселелер [12, 198 б.], ең негізгілеріне шекара асқан қазақтарды қытайлықтардың тұтқындап, малын тартып алуы, т.б. шешуі жатады.

XVIII ғасырда Ақтамбердімен қарайлас өмір сүрген Үмбетей жыраудың «Ей, Ақтамберді, Қабанбай!» деп басталатын шағын толғауына назар аударсақ, бұл толғау мазмұнынан Ақтамберді жыраудың өр мінезді батырлығымен қоса, ел арасында туындап жататын әрқилы дауларға да араласып, бітімгер би болғанын аңғаруға болады. Үмбетейдің «Ей, Ақтамберді» деп басталатын он үш жол өлеңінің де тарихы бар. Құн дауы ма, жесір дауы ма, аржағында бір дау бары анық. Ақтамберді қанық жауап алмаса,

көңілі көншімейді екен және елдің айтуынша кез келген дауға ақырып келіп, қатты серпінмен кірісетін болған [3, 250 б.].

Бұл туралы Қытай архивтерінде сақталған материалдар негізінде мысалдар келтіруге болады. 1755 жылы Жоңғар хандығы құлаған соң Цин империясы мен қазақ жері, дәлірек айтқанда қазіргі Қытай мен Қазақстан аумағы бір-бірімен шекаралас болып қалды. Бұл жағдай шекарада көптеген мәселелердің тууына алып келді. 1769 жылы Циндік Қытайдың шекарасына бірде 40, бірде 20 бас өтіп кеткен қазақтардың малдарын қайтару үшін Ақтамберді бастаған билер барып, өзара келіссөз жүргізіп, алып қайтады екен. Сонымен қатар шекарадан байқамай өтіп кетіп, тұтқынға түскен адамдарды да елге қайтаруға көмектесіпті. Ақтамбердінің мұндай әрекеттері оның тек ақын, жырау, батыр ғана емес, сонымен бірге дипломат екендігін де көрсетеді [12, 198 б.].

Осы тұста циндік мәліметтерде Ақтамбердінің 1769 жылы Қытаймен келіссөздер жүргізгені айтылады. Ал, біздегі мәліметтер оның 1768 жылы қайтыс болғанын көрсетеді. Демек, бірқатар түсінбеушіліктер туындайды. Бірақ бұл Қытайдың дәстүрлі жыл санауымен осылай көрсетіліп тұрған болуы мүмкін. Сондықтан Ақтамбердінің туған жылы жайлы тұжырымдарды талдау қажет болады. Дегенмен, бұл кезде ортада елшілік-дипломатиялық жұмыстар жасаған осы біз айтып отырған Ақтамберді екеніне көз жеткізуіміз керек.

Ақтамберді жыраудың арманына айналған Жоңғар мемлекеті талқандалып, Қазақстанның шығыс өңірі жау қолынан босатылып, жырау ендігі кезекте аймақтағы бұрын көшіп кеткен қазақтарды ежелгі ата-бабаларының қоныстарына орналастыруға белсене атсалысады. Ақтамберді өз қарамағындағы қазақ руларын отырықшылыққа үйретіп, бұл бағытта арық қазуды, бөген салуды ұйымдастырып, қазақтарды егін шаруашылығына бағыттайды.

Яғни Ақтамберді Сарыұлы өз заманының жыр толғап өткен әрі жырауы, әрі батыры. Оның шығармаларынан елі, халқы үшін еңіреп өткен ер тұлғасын, жақсылыққа бастап, адамгершілік ой түйген терең ойлы ақыл иесін, абзал азаматты танимыз. Өзінің өрелі ойларын жыр кестесіне тізе білген жүйрік тілді шешен ақынды көреміз. Даңқты жырау шығармалары гуманистік, адамгершілік идеяларды көтеріп, елдегі күйкентай пендешілікті, өзімшілдікті сынағанын байқаймыз [5, 30 б.].

Қорыта айтқанда, Ақтамберді – қоғамның, мемлекеттің қыр-сырын жетік меңгерген, өз заманының дүлдүлі. Ол өзінің жыраулық өнерінің арқасында қазақ мәдениеті мен әдебиетінің дамуына зор үлес қосып, сонымен бірге өз шығармалары арқылы қоғамның өмірін бейнеледі, замана жаршысы атанды. Жырауларға тән ол өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтып, артына үлкен мұра қалдырды. Оның толғауларының негізгі тақырыптары – туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау. Ақтамбердінің мұрасын оқып-үйрену барысында халқымыздың атадан балаға мирас болып қалған сөз өнерінің шебер туындыларымен, еліміздің бастан өткен тарихымен таныс болатынымыз анық. Ең маңыздысы, Ақтамбердінің жырлары, яғни ауызекі және әдеби туындылар мен шығармалар арқылы жеткен тарихпен танысудың үлкен мүмкіндігі туындайды. Сонымен қатар Ақтамбердінің ел арасындағы батырлық, елшілік және мәмілегерлік қабілеттері оның халық арасында тез танылуға мүмкіндік бергені айтпаса да көрініп тұр. Осының арқасында ол қазақ тарихында тек ақын, жырау ғана емес, сондай-ақ шебер дипломат, елші сипатында да қалды. Бір адамның басынан мұндай қасиеттердің молынан табылуы сол замандағы өмір талабы мен қажеттіліктері екені айқын көрініп тұр.

Қазақ халқының жадында осындай ерекшеліктерімен сақталған Ақтамбердіні ұрпақ мақтан тұтады және ұмытылмас үшін оның есімі мектеп аттары мен көше атауларына берілген. Мысалы ШҚО-да мектеп атаулары, Алматы және басқа да қалала көшелеріне Ақтамбердінің есімі берілген. Шығыс Қазақстан облысының Аягөз қаласында атақты Ақтамберді жырауға бюст қойылған.

## Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: Атамұра. – 2010. – 766 б.
- 2 Еңсенов Қ. Қазақ хандығында патриотизм рухын қалыптастырудағы жыраулардың рөлі // Қоғам және Дәуір. – 2015. – №3 (47). – 13-17 бб.
- 3 Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. Бес томдық / Өтеген Күмісбаев. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015. – 3-том: Терең тамырлар. – 452 б.
- 4 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық. 2-том. – Алматы: Атамұра, 1998. – 640 б.
- 5 Каренов Р.С. Ақтамберді жырау – қазақтың ежелгі жыраулық мектебінің белді өкілі. Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Филология» сериясы. – 2016. – № 2(82). – 23-32 бб.
- 6 Ердембеков Б. Дулат Бабатайұлы және Әріп ақын арасындағы поэзия тамырластығы. ҚР ҰҒА ХАБАРЛАРЫ. Филология сериясы. – 2006. – №4. –15-18 бб.
- 7 Байпелова Г.С., Абилкасов Ғ.М., Абылкасова Г.М. Жыраулар поэзиясының тәлімдік ойлары мен өнегесі «Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында Бұқар жырау Қалқаманұлының 350 жылдық мерейтойына арналған «Ұлы дала жырауы» Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 27 сәуір 2018 ж. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі; Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2018. – 395 б.
- 8 Бес ғасыр жырлайды [оқу құралы]: 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1: 15 ғасыр қазақ ақын-жыраулары / құраст. М. Мағауин. – 384 б.
- 9 Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Лтд» 2006. – 768 б.
- 10 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. (Извлечения из перс. и тюрк. сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин; АН Каз. ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. –Алма-Ата: Наука, 1969. – 651 с.
- 11 Қасымбаев Ж. Абылай хан: Тарих, тұлға, уақыт / Ж. Қасымбаев. – Алматы: Аруна, 2003. – 92 б.
- 12 Восточная дипломатия на стыке цивилизаций конец XIV–70-годы XIX века. Сборник документов и материалов. Ред.колл. – Астана: «Ғылым» баспасы. 2015 ж. – 400 с.

## САРАЙШЫҚ – ХИУА ҚАЛАЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ КЕРУЕН САУДА ЖОЛДАРЫ

**Ж.Р. Байғалиев**

«Сарайшық мемлекеттік  
тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК

Ұлы Жібек Жолы дүниежүзілік өркениеттің ғажайып жетістігі болғанына адамзат тарихы куә. Еуразия даласында орналасқан халықтар мен мемлекеттердің ғылыми жетістіктері, әдебиет және өнердің озық туындылары, құнды мәдени мұралар, жаңа ұтымды технологиялар, мәдениет және діннің белгілі бір аймақ шегіне қалып қоймай, дүниежүзілік өркениетпен тығыз араласуы сол арқылы бір-бірін байытуы үшін, қазақ даласында отырықшылық пен қала мәдениетінің жедел қарқында дамуында Жібек Жолының ықпалы зор болған. Тарихтан мәлім, көптеген мемлекеттер сауда жолы тармақтарында иелік ету мақсатында әр түрлі әрекеттерге барған. Тіпте соғыс жолымен өз мақсаттарына жеткен. Жібек Жолы бойында орналасқан қалалардың экономикалық және мәдени даму көрсеткіші жоғары деңгейде болды. Осындай қалалардың бірі Жошы ұлысының үш орталығының бірі (Сарай-Бату, Сарай-Берке, Сарайшық), кейін Ноғай

Ордасының астанасы және Қасым хан тұсындағы Қазақ хандығының алғашқы астаналарының бірі болды.

Сарайшық – орта ғасырларда шығыс пен батысты байланыстыратын Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қолөнері мен саудасы дамыған және қала құрылыс саласының өркендеуі, халықтың тұрмысы, мәдениеттер алмасуы орын алған жазба деректерде Ұлысу деп аталатын ағысы күшті өзеннің оң жағалауында орналасқан өркениетті қалалардың бірі.

Ұлы Жібек Жолы бастауын Қытай даласынан бастап Европаға дейін бірнеше тармақтарға бөлінеді. Сауда жолы осы Такла-Макан шөлінен өте берген үш тармаққа ажыралады. Олар: оңтүстік, орталық және солтүстік тармақтары. Бұл тармақтардың негізгі тармағы тікелей Сарайшық қаласынан өтеді. IX ғасырларда маңыздылығын жоғалтқан сауда жолының Солтүстік Каспий тармағы XIII–XIV ғасырларда қайта жанданды. Оған басты себеп, Дешті Қыпшақ және Мауреннахр секілді ірі екі аймақты моңғол басқыншылары басып алғандықтан, олардың арасында сауда қатынастары жақсы дамыды. Одан өзге Сарай Бату және Сарай Берке сынды Алтын Орда қалалары арқылы жүріп отырған саудагерлер Жайық өзені арқылы Сарайшық қаласы үстімен өз жолдарын жалғастырған. Оған басты себеп Сарайшық қаласының географиялық-стратегиялық маңызды орында орналасуы болды. Сарайшық қаласы арқылы құрлықпен де және су жолымен де сауда жасау мүмкіндігіне ие. Сарайшық арқылы Жібек Жолы бойындағы басқа да дамыған қалаларға сауда тармағы болды [1].

Сарайшық Алтын Орданың негізгі орталықтары болған Сарай Бату мен Сарай Берке қаласы және сол секілді 17 қалаға алып баратын сауда жолының тоғысып ажырайтын бас торабы еді. Әнес Сарай өзінің «Ноғайлы» атты шығармасында Сарайшықтан шығысқа қарай жол тартатын үш сауда жолдарын бөліп көрсетеді. Олар: Сарайшық – Хиуа, Сарайшық – Отырар және Сарайшық – Искер тармақтары. Ал батысында болса Сарай Бату қаласынан бастап Европаға дейін созылып жатты [2].

Осы тармақтардың бірі Сарайшық – Хиуа сауда жолы көптеген деректерде «Ноғай жолы» аталып келеді. Ескі Ноғай жолы деп аталған Жібек жолының бір тармағы Сарайшық пен Көне үргеніш қаласын байланыстырған сауда жолы болды. Бұл жол XI–XVIII ғасырларда қызмет етті. Ал А.И. Левшиннің деректерінде бұл жол XVII–XIX ғасырларға дейін керуендер үшін сауда-саттық қатынастары жүргізілген деп келтіріледі. Ноғай жолын зерттеп алғаш картаға түсірген А.И.Левшин болды. 1824 жылы қаланың қирандыларын өз көзімен көрген тарихшы, Сарайшық туралы құнды деректер қалдырды. Мысалы, «Известия о древнем татарском городе Сарайчик» атты еңбегінде Сарайшық туралы: «...Впрочем, как бы то ни было, но в XIV столетии Сарайчик уже существовал, и был известен и Генуэзцам. Их купеческие караваны ходили через него из Азова в Ургенч, Отрар, и даже в Пекин. Флорентинец Пеголетти, бывший очевидным свидетелем тех торговых путешествий в 1335 году, и описавший подробно их направление, не только упоминает о Сарайчике, но определяет его расстояние от Астрахани, Сарая и Ургенча» деді [3]. Ал зерттеуші, орыс әскерінің офицері Л. Мейер «Ноғай жолы» сауда тармағы арасында орналасқан керуен сарайлар туралы: *«На этом пути особенно замечательна крепость Таскечу на р. Сагызе, построенная, очевидно, с целью обеспечения переправы караванов через речку... По времени существования и материалам построек ближе к упомянутой крепости подходит часть развалин на Сыр-Дарье. Здесь мы встречаем одинаково хорошо сохранившийся квадратный кирпич»* - деген пікір білдірді.

Археолог М.Касенов «Сарайшық тарихы» атты кітабында Сарайшық пен Үргеніш қалалары арасында бірнеше тармағы болғанын жазады. Бірінші тармақ – Сарайшық – Тасқұдық – Таскешу керуен сарайы арқылы Қайнар бұлағы – Бақашы әулие – Ұшқан қаласы – Маңсуалмас бағытында жүрген болса, екіншісі – Қосқұдықтан (Маңсуалмас) оңтүстік-батысқа қарай бағыт алып, Көптам – Сам – Чурук – Белеулі керуен сарайы арқылы жүрген. Чурук, Белеулі, Ұшқұдық, Пулжай керуен сарайлары Қарақалпақ жерінде орналасқан [4].

XVIII ғасырда Ресей империясы Хиуа хандығына алып баратын қолайлы жолдардың бағыттарын зерттеу мақсатында бірнеше әскери экспедициялар жіберіп отырды. Бұл экспедициялардың бастапқы тірек нүстесі Сарайшық қаласы және Ноғай жолы болды. Экспедиция географиялық аймақтардың табиғаты, жануарлар әлемі, жер бедері, тарихы, мәдениеті туралы ақпараттар жинады. Осындай ғалым-саяхатшылардан И.Г. Гербер, И.П. Фальк, А.И. Левшин, Ф.Ф. Берг, В. Григорьев, А.Е. Алексеев, А. Лоскутов т.с.с зерттеушілер өз еңбектерінде біз үшін құнды деректерді жазып қалдырған.

А.И. Левшин «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, степей» атты еңбегінде Сарайшық және Хиуа қалалары ортасында сауда керуен жолының төмендегі үш тармағын бөліп көрсетеді. Олар:

1. Сарайшықтан Тентек Сорға келіп, одан Білеулі аймағы арқылы, көне бекіністердің бірі болған Ұзынтамның жанына Сағыз өзенінен өтеді. Кейін Қайнар тауын жағалап отырып, Жем өзеніне жетеді, одан кейін Боқаш әулие қорымы жанынан өтіп, Ұшқанға келеді. Жолдарын Желді тауының оң жағасымен жалғастырып, Үстіртке барады. Үстірттен Сам құмы арқылы Айбоғұр алқабымен Айдабол құдығына жетіп одан Ақтөбе Күркіреуге жетеді.

2. Жем өзенінен Үстірт арқылы Желді тауының жанымен жүріп өтіп, көптам арқылы Қосбұлақ құдығына жетеді, одан Есекқырған даласымен керуен Үстірттен түсіп ежелгі Үргенішке келеді.

3. Сарайшық бекінісінен Хиуаға қарай баратын жол Қайнар тауының жанынан шығысқа қарай бұрылып, Сарықасқа құдығымен бір күндік алқабы арқылы Аққаудан бұлағына жетеді. Үстіртке Арсай мен Қарсай жырлары арқалы көтеріліп, Аралға жетеді. Аралды жағалап, Дуаналы құлама мен Құлмағыр шығанақтары арқылы Амудария жағасындағы Қоңырат қаласына жетеді [5, 97–98-бб.] Ол өзінің саяхаты барысында барған қалалары, керуен сарайлар мен басқа да жер-су атауларына қысқаша мәліметтер келтіреді. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген Сарайшық – Хиуа қалалары арасындағы, Ноғай жолы аталатын сауда керуен тармағы көптеген қала мен керуен сарайлардың ішінде көпшілігі қиратылғанын жазған. А.И. Левшин өз еңбегінде Ұзынтам, Боқаш әулие, Ұшқан, Чинке және Көптам керуен сарайларының қиратылғаны туралы мәліметтер қалдырған [5. 109-б].

Сарайшық – Хиуа қалалары арасындағы сауда жолы туралы А.И. Левшиннен басқа да зерттеушілер деректер қалдырды. Солардың бірі полковник Ф.Ф. Берг 1825 жыл 2-желтоқсан – 1826 жыл 17-ақпан аралығында Каспий мен Арал теңізі аралығында зерттеу жұмысын ұйымдастырды. Экспедиция Сарайшық қаласынан басталады. Сапардың негізгі мақсаты Сарайшық пен Хиуа қалалары арасындағы жолды физикалық-географиялық жағынан толықтай зерттеу болды және жол картаға түсірілді. (1-сурет).

Ф.Ф. Берг бұл қалалар арасындағы жол туралы: *«Колодец Белеули – 4 кочевки; Тас-Кудук – 2 кочевки; урочище Бакаши на Эмбе 2 кочевки; до Учкана, родник, трав (джусан и буиргуна) бывало мало, а дров почти и вовсе нет. 5 кочевки до Мансуалмаса видно вправо на расстоянии 1 кочевки гора Исет-Тау, где воды много в роднике. На горах также находится корм, влево вдали чуть видно гора Джелты-Тау. 4 кочевки до колодца Чурука. Корм и дрова есть. Направо остается в виду колодец Кушчи, один из колодцев песков Сам. Вообще лучше взять вправо к пескам Сам, где везде находится вода. 4 дни Кушбулака, ключ изобильный. Лошадям будет корм, есть также мелкий кустарник. От Кушбулака в Кунград 3 ½ дни езды. 5 дней до горы Карагумбет (черного купола), травы и дров довольно. Вправе останется в виду лощина Каскаджул, а до горы Айбугура будет всего две кочевки. Спустившись с сих гор, дорога падает на прежнюю дорогу, идущую с Айбугура в Хиву»* дерек қалдырды [6].

Ф.Ф. Бергтің бір ерекшелігі ол өзінің жазбаларында Сарайшық пен Хиуа қалалары арасындағы жер-су атамаларын ғана емес, олардың қашықтықтары туралы да айтылады. Мысалы, *«Колодец Белеули – 4 кочевки; Тас-Кудук – 2 кочевки; урочище Бакаши на Эмбе 2 кочевки...»* делінген. Мұнда «2 кочевки» бір күнге тең. Осы бағытта олар өздері барған



жерлердің арасындағы аралықты есептеп барған. Сонымен қатар олар аймақтың географиялық ерекшеліктеріне де назар аударған.

А.И. Левшин Сарайшық пен Хиуа (Көне Үргенш) қалалары арасындағы сауда жолының үш тармағын бөліп көрсетсе, кейбір деректерде тек қана екі тармағы көрсетіледі. Мысалы, Сарайшықтан бастау алған сауда-керуен жолдары Жайық өзенінен екі бағытқа бөлінген. Бірі солтүстік тармақ – ол Сарайшықтан бастап Үстірт (Қос-құдық) жазықтығының солтүстік-батыс бөліктеріне дейін болса, оңтүстік тармағы – Қосқұдықтан бастап Көне Үргенішке (Хиуа) дейін барған. Жоғарыдағы бірінші тармақта 1803 жылдары Оренбург зерттеушілері ізденістер алып барған. Зерттеулер нәтижесінде Сағыз өзені бойындағы Таскешу су асты көпірі Үстірттің солтүстік-батыс шыңында орналасқан Ұшқан ата, Қосқұдық, Көптам, Сам секілді керуенсарайлардың қирандыға айналғандығын келтіреді [7].

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Ғизатов Ж. «Сарайшық – астана қала» – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 192 бет.
2. Әнес Сарай. «Ноғайлы» (зерттеу) – Алматы: «Арыс» баспасы. 2009, – 41-б.
3. Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер/ Құр. Ж.К.Жұмабаев, М.Қ.Кипиев //Ғыл.ред. Ж.К.Жұмабаев. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 42–43-бб.
4. Касенов М.С. «Сарайшық қаласы». – Атырау: «Ағатай» баспасы. 2011 – 48-б.
5. Левшин А.И. «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей». – С. 97–109.
6. История и культура Атырау в русских источниках (XVIII–XIX вв.). Том.1 / Сост М.К.Кипиев // Науч. ред. Ж. Шалғынбай. – Атырау: ИП «Сисенғалиев ЖМ», 2014. – С. 142.
7. Мендикулов М. «Памятники народного зодчества Западного Казахстан». – Алма-Ата: Онер, 1987.

### **Түйін**

Мақалада Ортағасырлық Сарайшық қаласы туралы деректер беріледі. Сонымен қатар Сарайшық қаласының Ұлы Жібек жолы бойында орналасуы және стратегиялық маңызы талқыланып, Сарайшық пен Хиуа (Көне Үргеніш) қалалары арасында қалыптасқан ескі сауда жолы туралы деректер келтіріледі.

### **Резюме**

В статье приводятся данные о средневековом городе Сарайшык. Кроме того, обсуждается стратегическое значение и расположение города сарайчик вдоль Великого Шелкового пути, приводятся данные о старом торговом пути, сложившемся между городами сарайчик и Хиву (древний Ургениш).

### **Summary**

The article presents data on the medieval town of saraishyk. It also discusses the strategic importance and location of the city shed along the Great silk road, shows the old trade routes established between cities in the shed and Khiva (ancient Urgench).

## ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В «ТРУДАХ» ОБЩЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Ж.С. Бегимбаева, к.и.н.,  
АРГУ им. К.Жубанова

*Общество изучения Казахстана – научный центр изучения истории, культуры и этнографии кочевых народов Центральной Азии.*

Научное общество «Общество изучения Казахстана» было зарегистрировано 1-го ноября 1920 года [1, л.2]. Торжественное открытие научного общества состоялось в зале городского совета города Оренбурга 1-го декабря 1920 года. С докладом на тему «Вопрос о происхождении киргиз-казахской народности в исторической науке и народные казахские предания, как источники дальнейшего его освещения» выступил А.П. Чулошников [2, с. 102].

Один из главных вопросов, обсуждавшихся на заседании Правления «Общества изучения Казахстана» был вопрос об издании «Трудов» Общества изучения Казахстана. Вначале предполагалось печатать научные материалы Общества в журнале, который намеревался издавать Казнаркомпрос. Осуществление издания этого журнала затянулось, а потому Правление решило издавать «Труды» Общества самостоятельно. За 1921–1929 годы вышло десять томов «Трудов» Общества изучения Казахстана [3, с. 37–40].

*Первый выпуск «Трудов» Общества изучения Казахстана*

В 1921 году в Оренбурге увидел свет первый выпуск «Трудов Оренбургского Общества изучения Киргизского края». Этот выпуск был начат статьей секретаря Общества И. Расторгуева «В добрый час!» [2, с. 3–4]. Цель первого номера «Трудов» Общества – дать Казахскому краю серьезный печатный орган научной мысли, работающий в целях развития и процветания края. В первых выпусках «Трудов» в основном преобладали публикации по истории (10), этнографии (6), естественным наукам (9) [4, лл.9-9об.].

7 мая 1922 года на общем годовичном собрании Общества, согласно Уставу, были произведены перевыборы членов Правления. На этом собрании Ахмет Байтурсынов за научный вклад в развитии казахского языкознания был избран Почетным Председателем Общества [5, л.6].

Председателем Правления был избран К.К. Саковский, заведующим естественно-географической секции – М.И. Рожанец, руководителем этнографической секции – С.М. Петров, а историко-археологической секции – А.П. Гра. Членами Правления были избраны: А.Л. Мелков, В.В. Тележников, А.К. Беремжанов (1871–1927) и П.А. Воронцовский.

Деятельность выдающегося поэта, публициста, ученого-тюрколога и общественного деятеля с широчайшим кругозором и видением путей национального развития – Ахмета Байтурсынова была тесно связана с Обществом изучения Казахского края. Как образованный человек А. Байтурсынов с первых дней основания Общества стал одним из его членов-учредителей.

За время работы в Обществе изучения Казахского края А. Байтурсынов активно занимался научной деятельностью. Он создал алфавит на основе арабской графики. Начатая в 1912 году, эта работа была официально принята в 1924 году как «Жаңа емле» («Новое правило»). Таким образом, А. Байтурсынов выступил реформатором казахского языка. Им были написаны совместно с Т. Шонановым учебники «Оқу құралы». Учебники А. Байтурсынова являлись новшеством не только для казахов, но и для всего тюркоязычного мира. Учебник «Тіл құралы» состоял из трех частей: фонетика, морфология, синтаксис. Позднее он выпустил книги методического характера «Баяншы», «Тіл жұмсар» [6, с. 711]. Первая работа по литературоведению «Әдебиет танытқыш» принадлежала Ахмету Байтурсынову [7, с. 390].

В честь 50-летия со дня рождения Ахмета Байтурсынова в «Трудах» были опубликованы работы Ильдеса Омарова «Ученая деятельность А.Б. Байтурсынова» и библиографический очерк Миржакипа Дулатова «Ахмет Байтурсынович Байтурсынов» [8, с. 7–16]. Ильдес Омаров писал: «Ахмета Байтурсыновича знает вся киргизская степь; его все уважают, любят и как будто высоко ценят его талант. Но его недооценивают. Его мы знаем и ценим как поэта, публициста, общественного деятеля, педагога; но он почему-то не укладывается в нашем мозгу как ученый, сделавший весьма ценные открытия в области киргизской грамматики». Открытые А. Байтурсыновым законы казахской фонетики помогли ему выявить все звуки казахского языка и создать новую азбуку, не менее ценны заслуги А. Байтурсынова и в области этимологии казахского языка. И. Омаров отмечал, что в настоящее время (28 января 1923 года) Ахмет Байтурсынов занимается вопросами синтаксиса и теории словесности казахского языка.

В биографическом очерке, посвященном А.Б. Байтурсынову, М. Дулатов подробно описал жизненный путь Ахмета Байтурсыновича, годы образования в Тургайском училище, в Оренбурге, начало педагогической и литературной деятельности. Автор отмечал, что А. Байтурсынов – публицист и творец школы казахской художественной словесности. В начале 1913 года А. Байтурсынов, не имея почти никаких материальных средств, основал в Оренбурге первую национальную газету «Казах». После февральской революции Ахмет Байтурсынов втянулся в водоворот общественно-политической жизни: был избран в члены Всероссийского Учредительного Собрания – от Тургайской области по списку национальной партии «Алаш». А.Байтурсынов работал председателем Научно-литературной комиссии при Наркомпросе республики [8, с. 17–25].

*Исследования истории, культуры и этнографии кочевых народов Центральной Азии на страницах «Трудов» Общества изучения Казахстана*

В сложное и переломное время в истории Казахстана внес свою лепту юрист по образованию Ахмет Коргамбекович Беремжанов. С мая 1922 года Ахмет Беремжанов, являясь сотрудником этнографического отделения Общества, принимал активное участие в его работе [9, л.6]. С его именем связано начало юридического образования в крае. А.Беремжанов отдавал приоритет изучению проблем, связанных с историей и этнографией казахского народа, изданию работ и пособий для школьников на казахском языке. А.К. Беремжанов в 1925 году был избран председателем историко-этнографического отделения Общества [10, л.2].

Активным членом Общества изучения Казахстана с 1920 года был башкирский ученый-этнограф Абубакир Ахметжанович Диваев [1, л.4]. В своей основе научно-краеведческий поиск ученого был направлен на сбор этнографических материалов. В 1922 году в третьем выпуске «Трудов» Общества были опубликованы казахские приметы, сказки и басни: «Олень и осел», «Сорок небылиц» и другие, собранные ученым [11, л.9об.]. А.Диваев в своих работах не касался вопросов теоретического плана, фактически он описывал обряды, приметы, обычаи, сказки, не проводя конкретных исследований по устному народному творчеству казахского народа.

Первоочередной задачей в деятельности историко-этнографической секции, начиная с 1923 года, было изучение вопросов истории национально-освободительного движения казахского народа во второй половине XIX века. 20 мая 1923 года на заседании Общества был заслушан доклад сотрудника В.Ф. Пищулина на тему «Народовольческое движение в Оренбургском крае в 70-х годах». Эта работа продолжала проблему изучения освободительного движения в крае, как и первая – «Дело Нечаева и его отражение в Оренбургском крае» [1, л.8]. Автор рассмотрел характер народовольческого движения 70-х годов XIX века, историю создания партии «Земля и Воля» и методах их пропаганды. Во второй части доклада В.Ф.Пищулин остановился на деятельности в Оренбургском крае кружка народовольцев, отношения крестьян к «ходившему в народ» члену кружка Митрофану Муравскому. В заключении автор проанализировал отношение населения региона к политике правительства [12, л.1].

Одним из примеров научных дискуссий было обсуждение доклада, в котором принимали участие А.К. Беремжанов, М. Дулатов, И. Омаров, А. Мелков, Т.Ш. Шонанов (1894–1938), Б.Б. Каратаев, М. Джулдубаев, С.С. Садвакасов (1900–1933) и другие. Докладчику были заданы вопросы относительно связи кружка народовольцев с Центральным Комитетом партии, об отношении к нерусскому населению. Сотрудник М. Джулдубаев интересовался тем, как члены кружка смотрели на решение национального вопроса. Были затронуты причины безучастности крестьян к кружку, вопрос о связи членов Оренбургского кружка с членами Уфимского кружка народовольцев и другие вопросы. Сотрудники Общества после обсуждения доклада не могли прийти к единому мнению. М.Джулдубаев предложил дополнить доклад архивным материалом, сведениями о положении крестьян. Б. Каратаев высказался за расширение хронологических рамок исследования до 80-х годов XIX века, так как убийство Александра II давало новый материал. Прения вызвало определение категории доклада по содержанию: исторический материал либо принять доклад к сведению как социальное исследование. В результате голосования было принято решение «признать доклад историческим материалом по изучению революционного движения в крае и напечатать его в «Известиях» Общества» [12, л.1].

В итоге в третьем выпуске «Трудов» Общества были опубликованы две работы В.Ф.Пищулина «Дело Нечаева и его отражение в Оренбургском крае» и «Народовольческое движение 70-х годов в Оренбургском крае» [8, с. 75–89; с. 90–116]. В.Ф. Пищулин был первым исследователем, обратившим внимание на изучение народнического движения 1870-х годов в Оренбургском регионе [13, с. 216]. Отмечая ряд недостатков работы, таких как отсутствие ссылок на архивные источники, неполные сведения, мы не можем оспорить факт новизны поставленных проблем. Следующая работа В.Ф. Пищулина «Киргизия как место ссылки царского правительства» была также первой работой советского периода, затрагивающей проблемы ссылки и влияния ссыльных революционеров [14, с. 114–121].

*Изучение проблем национально-освободительного движения казахского народа в дореволюционное время в «Трудах» Общества изучения Казахстана*

Одним из первых исследователей, который попытался осветить важнейшие моменты национально-освободительного движения казахского народа в дореволюционное время, был А.Ф. Рязанов (1879–1929). С июля 1924 года А.Ф. Рязанов стал работать научным сотрудником Центрального архива Казахстана, а с переносом столицы Казахстана из Оренбурга в Кзыл-Орду, сотрудником Оренбургского губернского архивного бюро. Новая работа открывала доступ к богатейшим документальным историческим материалам [15, с. 71–75]. Именно с этого момента начинается активная исследовательская деятельность Рязанова-историка, который с 1923 года был членом Общества изучения Казахского края [16, л. 11].

В 1923–1924 годах на заседаниях историко-этнографической секции Общества были заслушаны доклады А.Ф. Рязанова: «Хивинские набеги 1848 года и действия против них русских отрядов» [17, л. 25]. «Отголоски Пугачевского восстания», состоящих из двух частей «Султан Досали» и «Пугачев в Бердах» [18, л. 66]. Доклады «Общий очерк восстания Е. Пугачева» и «Казак Ханин» [18, л. 68].

В освещении политических событий 1848 года для А.Ф. Рязанова было характерно подробное описание военных приемов и тактики борьбы царских войск против восточных народов. А. Байтурсинов заметил, что в докладе речь идет о хивинцах и туркменах, а не о казахах. Было рекомендовано дополнить доклад новыми сведениями относительно участия Есета Котибарова (1807–1888) в освободительной борьбе против агрессивной деятельности хивинских ханов и колониальной политики России [17, лл. 25–25об.].

В очерке «Султан Досали» А.Ф. Рязанов рассматривал участие казахского народа в крестьянской войне 1773–1775 годов под предводительством Е.И. Пугачева [19, с. 197]. Крестьянская война стала первой совместной борьбой казахского, башкирского,

татарского народов против колониальной политики царизма. Проблеме изучения участия башкирского народа в крестьянской войне 1773–1775 годов А.Ф. Рязанов посвятил отдельный очерк «Салават Юлаев» [20, л. 68об.].

В сравнении с дореволюционной историко-краеведческой литературой в центре внимания исследований – вопросы классовой борьбы и национально-освободительного движения, причем А.Ф. Рязанов рассматривал их в тесной взаимосвязи. Над этой темой историк работал с большим увлечением необычайно интенсивно и плодотворно. В короткий срок он создал ряд солидных работ, среди которых монография «Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797–1838)» [21]. Работы о восстаниях Срыма Датова, Исатая Тайманова и оставшаяся неопубликованной обширная рукопись о движении Кенесары Касымова [22]. И сегодня работы А.Ф. Рязанова представляют значительный интерес для изучения истории национального движения казахского народа, свидетельством тому является переиздание его трудов [23].

В трудах А.Ф. Рязанова прослеживается тенденция показать стремление каждого народа полиэтничного региона Южного Урала к развитию своей государственности и культуры. Историк подчеркивал важность таких факторов как совместное участие казахского, башкирского и татарского народов в освободительном движении, что показывало взаимодействие народов в борьбе за независимость. Обсуждение научных работ А.Ф. Рязанова на заседаниях историко-этнографической секции Общества, являлось можно сказать, апробацией научного труда. Сотрудники Общества путем обмена информацией, ее обсуждения, реализовывали социально-организационную и коммуникативную функцию научного сообщества [24, с. 15].

#### *Заключение*

30 декабря 1925 года под руководством председателя историко-этнографической секции А.К. Беремжанова, а также заместителя председателя Т.Ш. Шонанова, членов Правления Общества, был рассмотрен план работ историко-этнографической секции Общества на 1926 год. Было принято решение издания одного выпуска «Трудов» Общества на казахском языке, содержащем в себе произведения народного творчества. В 1926 году планировалось привлечение членов Общества к активному участию в краеведческом отделе журнала Академического Центра КазНКПроса «Жана Мектеб» и в других периодических изданиях [10, л. 2]. Значительное место в «Трудах» занимали тематические статьи, планы работ, раскрывающие основные направления деятельности общества, структуру и состав членов общества.

Таким образом, научный вес печатного органа «Трудов» Общества изучения Казахстана, являющимся составной частью целого комплекса исторических источников по изучению истории, культуры и этнографии кочевых народов Центральной Азии, постепенно возрастал.

#### **Список литературы**

- 1 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.1
- 2 Труды Оренбургского Общества изучения Киргизского края. – Выпуск – № 1. – Оренбург, Типография М.Н. Махова, 1921. – 111 с.
- 3 Козыбаев И.М. Становление советской исторической науки в Казахстане (октябрь 1917-середина 30-х гг) // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.). Очерки становления и развития. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 272 с.
- 4 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.118
- 5 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.8
- 6 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Т. 3. – Алматы: «Атамұра», 2000. – 768с.
- 7 Сегизбаев О.А. Казахская философия XV - начала XX вв. – Алматы: «Ғылым», 1996. – 472 с.
- 8 Труды Общества изучения Киргизского края. – Вып. – № 3. – Оренбург, 1922. – 213 с.

- 9 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.8  
 10 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.68  
 11 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.34  
 12 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.12  
 13 Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XXвв.). Монография. – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. – 262 с.  
 14 Пищулин В.Ф. Киргизия как место ссылки царского правительства // Советская Киргизия. – 1924. – № 1–2 (4–5).  
 15 Зобов Ю.С. Историк А.Ф. Рязанов и его работы по истории национально-освободительного движения казахов // Народно-освободительное движение в Казахстане в XVII–XX вв. единый исторический процесс: проблемы, поиски, решения. (Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 325-летию Есет-батыра). – Актөбе-Актюбинск, 1992. – 104 с.  
 16 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.17  
 17 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.12  
 18 Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих пен тағдыр. Мақалалар. – Алматы: «Кітап баспасы» ЖШС, 2003. – 296 бет.  
 19 Рязанов А.Ф. Отголоски Пугачевского восстания на Урале, в Киргиз-кайсацкой Малой орде и в Поволжье // Труды Общества изучения Казахстана. – Т. VI. – Кзыл-Орда, 1925. – С. 195–241  
 20 ЦГА РК Ф.693, Оп.1, Д.34  
 21 Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797–1838): очерки по истории национального движения Казахстана. В 2-х частях. – Кзыл-Орда, 1926. – 296 с.  
 22 Рязанов А.Ф. Батыр Срым Датов (исторический очерк) // Советская Киргизия. – 1924. – № 10. – С. 94–112; Восстание Исатая Тайманова в 1836–1838 гг.: очерк по истории национального движения в Казахстане. – Кзыл-Орда, 1927.  
 23 Рязанов А.Ф. Восстание Кенисары Касымова (1837–1847 гг.): исторический очерк. – Алма-Ата: «Айкап», 1993. – 32 с.; Его же, Восстание Исатая Тайманова (1836–1838гг.). Очерки по истории национального движения казахского народа. – Алма-Ата: Алтын Орда, 1991. – 102 с.  
 24 Есенгараев Е.Ж. Научные общества и их роль в исторической науке России конца XIX – начала XX вв. (на материалах деятельности исторических обществ при Московском и Петербургском университетах): автореф. ...канд.ист.наук: 07.00.09. – М., 1991. – 20 с.

## **ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: ТАРИХИ-ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ**

**Л.Б. Бердіғожин**, т.ғ.д.  
**Ж.А. Меңдігереева**,  
 тарих мамандығының магистранты  
 Х.Досмұхамедов атындағы  
 Атырау мемлекеттік университеті

Қазақстандық тарих ғылымында терең тамырлы мемлекеттілік мәселесі тың деректер арқылы зерттеліп, қазіргі күні бірнеше пікірлер қалыптасқанын айтқан орынды. Қазақ мемлекеттілігі тарихының терең саяси және тәрбиелік мәні бар. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына жолдауында «Біз еліміздің жаңа тарихындағы маңызды белеске жақындап келеміз. Отыз

жылға жуық уақыт бұрын халқымыз өзінің Тәуелсіздігін жариялап, бабаларымыздың ғасырлар бойы аңсаған арманын орындады. Баянды бірлігіміздің арқасында тәуелсіздігімізді нығайтып, халқымыздың жағдайын жақсартуға жол аштық. Бұл жасампаздық пен ілгерілеу, бейбітшілік пен келісім кезеңі болды» деп атай отырып, елімізде Алтын Орданың 750 жылдығын мерекелеудің тарихи-экономикалық мәніне ерекше назар аударды [1].

Тәуелсіздік алғаннан кейін ерекше бір қызығушылық туғызған мәселе, ол Қазақ хандығының құрылуы мен күшеюінің мәселелері болды. Бұл мәселелер бойынша М. Әбусейітова, Т. Сұлтанов, Ә. Хасенов, З. Қинаятұлы, С. Жолдасбайұлы, Б. Кәрібаев, Ә.Қ. Мұқтар сияқты тарихшыларымыз өз пікірлері мен тұжырымдарын жарыққа шығарды. Жүсіпова Лаура Қуандыққызы: «Қазақтың ауызша тарихи дәстүріндегі XV–XVII ғғ. Қазақ хандығы тарихы» атты докторлық, Гулмира Сәбденова Қазақ хандығының тарихнамасын арнайы зерттеп осы мәселеге байланысты кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеушілер арасында Қазақ хандығының қашан құрылғандығы туралы мәселеде қарама-қайшылықты пікірлер бар. 16 ғасыр тарихшысы Мухамед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» еңбегінде [2] қазақ сұлтандарының алғаш билік жүргізуінің басы 1465–1466 жж. басталды деген дерегіне көптеген тарихшылар күмәнмен қарайды. Бұл мәселе бойынша Т. Сұлтанов Қазақ хандығы 1470–1471 жж. құрылды деген пікірді ұсынды [3]. Сонымен қатар, Қазақ хандығының құрылу мерзімін Н.Масанов көрсеткен мерзімнен де арыға апарушылық. Мысалы, Н.Мыңжан хандықтың құрылған жылын қазақтардың Жетісуға қоныс аударған жылымен сәйкестендіріп 1456 жыл деп көрсетеді [4]. Ә. Хасенов болса бұл мерзімді 1445 жылдан, яғни Алтын Орда ханы Ұлық Мұхаммедтің қайтыс болуынан бастаған жөн дейді [5]. Қазақ хандығы Шу бойында 1458 жылдан бастап құрылды деген пікірді Б.Кәрібаев ұсынды. Берекет Бақытжанұлы «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты докторлық диссертациясында (Алматы, 2010), Қазақ хандығының қалыптасуын екі онжылдыққа созылған және бірнеше кезеңдерден тұратын едәуір созылмалы процесс ретінде қарастырды және алғашқы қазақ хандары Керей мен Жәнібек туралы келелі пікірлер білдірді [6]. С. Жолдасбайұлы өзінің зерттеуінде 1465–1466 жылдарды Қазақ хандығының күшейе бастаған мерзімі ретінде қабылдауды ұсынды. Қазақ хандығының құрылған мерзімін анықтауда осы мәселемен көп жылдан бері тұрақты айналысып келе жатқан қазақстандық зерттеуші К.Пищулина еңбектерінің орны бөлек. Ол ғылыми негізі берік тұжырымдар жасай отырып, Қазақ хандығының құрылуына байланысты Мұхаммед Хайдар Дулати көрсеткен 1465–1466 жылдарды толық мақұлдайды [7]. Қазақ хандығының құрылу тарихына байланысты жазылған тарихи зерттеулер мен әдебиеттердің бәрінде хандықтың негізін салушылар - Керей мен Жәнібек хандар деп айтылатыны белгілі. Дерек мәліметтерінде көрсетілгендей, «олардың Әбілқайыр ханнан бөлініп, Жетісудағы Моғолстан атты хандыққа келуімен Қазақ хандығы құрылды» деген пікірді зерттеушілердің бәрі мойындайды. 19 ғасырдың ортасында айтылған бұл пікір қазіргі күндерге дейін тек даму үстінде болды. Бірақ та осы саяси үрдісте жетекші рөл атқарған тұлғалар - Керей мен Жәнібек хандар туралы зерттеулер толық жүргізілмей, олар туралы біліміміз тек дерек мәліметі деңгейінде қала берді. Тарих ғылымында 19 ғасырдың 60-шы жылдарынан бері Қазақ хандығының негізін қалаған екі тұлғаның - Керей мен Жәнібектің есімдері анықталып, белгілі болған. Орыс ғалымы В.В. Вельяминов-Зернов алғаш рет орыс мемлекетінде 16-ғасыр аяғы мен 17-ғасыр басында «Қасым хандығының» негізін қалаған Оразмұхаммед сұлтанның шығу тегін анықтау барысында «Тарих-и Рашидидің» мәліметтерін айналымға енгізе отыра, былай деп жазған болатын: «Тарих-и Рашидиде» Мұхаммед Хайдар айтқан мәліметтер хижра бойынша 860 жылдан 944 жылға дейінгі, яғни 1456 жылдан 1537–1538 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Осы 80 жыл ішінде Мұхаммед Хайдар бойынша қазақтардың ең басты тұлғалары: жошылық Керей мен Жәнібек, Керейдің ұлы Бұрындық, Жәнібектің ұлдары Әдік пен Қасым және Әдіктің ұлы Тахир болды». Міне, осы кезден бастап Керей мен Жәнібек хандардың Қазақ хандығының құрылуындағы тарихи рөлі анықталып, қазіргі күндерге дейін оны ешбір зерттеуші теріске

шығармайды. Жазба деректер мен тарихи зерттеулерде алғашқы қазақ ханының есімі - Гирей, Герей, Кирай, Керей түрінде кездеседі. Қазақ тілінде жазылған әдебиеттер мен зерттеулерде соңғы есім жиі және тұрақты пайдаланылатындықтан, біз де осы есімді өз зерттеуімізде қолданамыз. Бұл сөздің түп-төркіні мен мағынасына келсек, В.В. Бартольд ол жөнінде былай деп жазады: «Өзінің деректерін көрсетпей, Ахмед Вефик-паша өз сөздігінде «гирей» - моңғол сөзі, моңғолша «гарай» делініп, «еңбегі сіңген», «лайықты», «құқылы» деген мағынада қолданылады». Керей ханның шығу тегі, бұған дейін айтылғандай, Жошы ханның үлкен ұлы - Орда Еженнен бастау алады. Орда Ежен, оның ұлы Сасы бұқа, оның ұлы Ерзен, оның ұлы Шымтай және оның ұлы Орыс хан болып жалғасады. Орыс ханнан Керейге дейінгі шежіре ортағасырлық деректерде жақсы сақталған. Т.И. Сұлтанов аударған «Муизз ал-ансабтың» мәліметінде «Орыс ханның 15 баласы: 8 ұл және 7 қызы болған делінеді де: «Бірінші ұл - Тоқтақия, ол хандық билікте болған. Оның үш қызы және үш ұлы болған: 1) Анике-Булад, 2) Бугучак, 3) Тенгриберди» деп айтылады. Ал «Тауарих-и гузида-йи нусрат-намада» Тоқтақияның ұлдары «Тенгри-Берди, Йагуджак-анеке, Пулад» деп беріледі. Анике-Булад немесе Болатта бір ғана ұл болған, оның есімі - Керей. Сөйтіп, Орыс ханнан бері қарай таратсақ, Орыс-хан, оның ұлы Тоқтақия, оның ұлы Анике Болат және оның ұлы Керей хан болып жалғасады. Зерттеулердің бәрінде де Орда Еженнен бастап Орыс ханға дейін Шығыс Дешті Қыпшақтағы Орда Ежен әулеті билігінің үзілмегендігі айтылады. 1377 жылы Ақ Орда билеушісі Орыс хан қайтыс болғаннан кейін таққа оның үлкен ұлы Тоқтақия, яғни Керейдің атасы келеді де, 2 ай ғана билік құрады. Т.И. Сұлтановтың жазуы бойынша, Керей ханның атасы Тоқтақия «жұмсақ мінезді және әділетті» адам болып, Әмір Темір мен Тоқтамысқа қарсы күресте қайтыс болған. Ал Керейдің әкесі Анике-Болат немесе Болатқа келсек, ол - Тоқтақияның үш ұлының бірі. «Тауарих-и гузида-йи нусрат-нама» бойынша Керей хан - Болаттың (Анике Болаттың) жалғыз ұлы. Тоқтақияның Болаттан басқа Тәңірберді және Бұғышақ атты екі ұлы болып, Бұғышақтың Мұхаммед, Ахмет және Әли атты үш ұлы және Имен би атты қызы болғандығы белгілі.

Керейдің қай жылы дүниеге келгендігін деректер айтпайды, бірақ оны салыстыру әдісі арқылы болжап, шамамен айтуға болады. Орыс ханның үлкен ұлы Тоқтақия да, кіші ұлы Қойыршақ, олардың жас арасын шамамен 15–20 жыл деуге болады. Тоқтақия ұлы Болат болса, Қойыршақтың ұлы - Барақ. Барақтың 1428 жылы қайтыс болғаны белгілі. Барақтың үш ұлының үлкені - Жәнібек хан. Ал Жәнібек хан мен Болаттың ұлы Керейдің бір тарихи кезеңде өмір сүргені және белгілі. Олардың да арасындағы жас айырмашылықтары 10–20 жыл деп санауға болады. Керейдің есімі 15 ғасырдың 60-шы жылдарының соңынан, ал Жәнібектің есімі 15 ғасырдың 70-ші жылдарының ортасынан бастап жазба дерек мәліметтерінде кездеспейді. Соған қарап оларды 60–70 жыл өмір сүрген деп есептесек, онда олар 15 ғасырдың басында дүниеге келген болып шығады. 15 ғасырдың 50-ші жылдарында, яғни Қазақ хандығының құрылар қарсаңында Орыс ханнан тараған Керей мен Жәнібек секілді шөберелерді санағанымызда, Темір Мәліктің ұрпақтарыңыз олардың саны 20-ға жуықтаған. Олардың ішінде жасы жағынан ең үлкені Керей болған. Сондай-ақ Орыс ханның үлкен ұлы - Тоқтақия, ал оның үлкен ұлы - Анике Болат, ал оның жалғыз ұлы Керей болғандықтан, 15 ғасыр ортасында Шығыс Дешті Қыпшақтағы Орда Ежен әулетінің, Орыс хан ұрпақтарының арасында ата жолы жағынан Керейдің мәртебесі жоғары болған. Сол себепті Керей Махмуд бен Уәли айтқандай, Әбілқайыр хандығы бөлініп кеткенде жасы мен жолына қарай хан болып сайланды. Ол оншақты жылдай хан болып, Қазақ хандығының іргетасын қалаған хандардың қатарына жатады. Жазба деректер оның нақты қай жылы қайтыс болғанын айтпаса да, жанама мәліметтер арқылы оны анықтауға болады. Әбілқайыр хан қайтыс болып, оның орнына отырған Шайх Хайдар ханға қарсы күрескен қарсыластарды шайбанилық деректер нақтылай атайды. «Тауарих-и гузида-йи нусрат-намада» Шайх Хайдардың жауларына: «Қажы Мұхаммед ханның ұлы Сейтек, Қажы Мұхаммед ханның немересі, Махмудектің ұлы Ибақ, Барақ ханның ұлдары Жәнібек пен Керей, Арабшақтың ұрпағы Буреке сұлтан,



маңғыттан Аббас, Мұса, Жаңбыршы билер жатқызылады». Ал «Фатх-наме» мен «Шайбани-наме» деректерінде Керейдің есімі аталмай, тек Барақтың ұлы Жәнібек ханның есімі басқалармен бірге айтылады. Соңғы екі дерек мәліметін негізге ала отыра, біз Керей хан есімінің оларда кездеспеуін, сол тұста, яғни 1469–1471 жылдары Керей хан өмірде болмаған. Жәнібек ханға келсек, оның тарихи рөлін алғаш анықтап берген В.В. Вельяминов-Зернов болды. Ол Ораз Мұхаммед сұлтанның шығу тегі мен ата-бабаларын анықтау барысында көптеген мұсылман деректерінің мәліметтерін ғылыми айналымға енгізе отыра, Жәнібекті Кереймен бірге Қазақ хандығының алғашқы 80 жылдық тарихындағы ірі тұлғалар дей келе, Жәнібекті Әбілқайыр хан дәуірінде Орта Азия тарихында өзіндік маңыз атқарған және одан кейін қазақтардың билеушісі болған дейді де, «одан басқа біз бұл екі тұлғаның қазақ халқын құрушылар екендігін білеміз» деп нақты көрсетеді.

Жәнібек ханның шығу тегі мен ата-бабаларына келсек, ол Керей ханның шөберелес туысы болғандықтан, олардың Орда Еженнен Орыс ханға дейінгі бабалары ортақ болып келеді. Т.И. Сұлтановтың аудармасымен және түсінігімен ғылыми айналымға енген 1426 жылы жазылған «Муизз ал-ансабтың» Париждегі ұлттық кітапханада тұрған қолжазбасынан алынып, «Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды» атты жинақтың екінші томына енгізілген Шыңғыс хан ұрпақтарына қатысты мәліметтерде Жәнібек ханның ата-бабалары жайлы былайша беріледі: «Орыс ханның бірінші ұлы - Тоқтақия. Ол билік құрған. Орыс ханның сегізінші ұлы - Құйыршық. Оның Пайанде-сұлтан, Рукйиа деген екі қызы және Барақ атты бір ұлы болды. Барақ билік құрған. Барақта төрт бала: Саадат-бек деген қызы және Әбу Сайд, Мир Қасым, Мир Сайд деген үш ұлы болған». «Тауарих-и гузида-йи нусрат-намада» Әбу Сайд Барақ ханның үш ұлының кішісі және Жәнібек хан деген қосымша есіммен берілсе, Оразмұхамедтің кеңесшісі болған, жылнамашы Қадырғали Жалайыр ол туралы Барақтың ұлы «кіші Жәнібек хан» деп дәлірек түсіндіреді. Осылайша деректердегі Жәнібек хан туралы айтылатын шежірелік мәліметтерде оның шын есімі - Әбу Сайд, ал лақаб есімі – Жәнібек. Мұхаммед Хайдар Дулати мен Махмұд ибн Уәли екі сұлтанның Моғолстанға келуін, Есен Бұға ханның оларға Шу мен Қозыбасы жайлауы арасында орналасқан жерді бергенін жазады. Не себепті Есен Бұғаның бұл өңірді екі сұлтанға бергенін «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахиар» авторы былай түсіндіреді: «Бұл кезде Моғолстанда Шыңғыс ханның ұлы, Шағатай хан ұрпақтарының бірі Уәйіс хан ұлы Есен Бұға хан билік етіп тұрды. Дәл осы тұста Әмір Темір курэканның ұлы Мираншахтың, оның ұлы Сұлтан Мұхаммед-мырзаның, оның ұлы Әбу Сайд мырза жоғарыда аталған ханның ағасы Жүніс ханды Ирактан алдыртып, көмек береді және қолдау көрсетеді, сөйтіп, оның бөлігіне қауіп төнеді. Екі сұлтанға ол Моғолстанның батысынан жер берді, ол Есен Бұға ханның иелігі мен Жүніс ханның қол астындағы жердің арасында орналасқан еді. Бұл жер - Шу мен Қозыбасы деген жерлер болатын». Қазірде бүкіл әлем мойындап, алдағы дамуын қуатты 30-іргелі елдің қатарында болжап отырған еліміздің мемлекет болып қалыптасуы мен алғашқы хандарымыз туралы тарихи мерекені атап өту туралы шешімі өте маңызды. Бұл тәуелсіздігіміздің іргесінің беріктігінің ғана емес, ата-бабалар аманатына деген адалдық пен құрметтің белгісі. Ұлттық тарихты жаңаша зерделеуде Қазақ хандығы проблемасымен өте тығыз келесі мәселелерді де ұмытпауымыз керек. Олар: қазақ этнонимі, яғни қазақ сөзінің қалыптасу мәселесі және қазақ хандығының жүздерге бөліну процесі мәселесі. Белгілі зерттеуші Винамин Юдин [8] қазақ этнонимі туралы зерттеушілер Марғұлан, Ақынжанов, Аманжолов, Сабырханов т.б еңбектерін зерделей отырып қазақ сөзі « ерікті», «еркін» адамдар мағнасын береді деп пікір білдіреді. Қазақ тарих ғылымында көне әдеби дәстүр мен көшпелі өмір салтын ұстанған көршілес халықтар тарихының да мәліметтері бар. Қазақ хандығының жүздерге бөлінуін Шәкәрім Құдайбердіұлы 18 ғасырдың 20-шы жылдарынан бастайды [9]. Жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі «Ақтабан шұбырынды» жылдары қазақтар үшке бөлінді. Ұлы жүзде Болат ханның ұлы Әбу Мұхаммед, яғни Әбілмәмбет, орта жүзде Болаттың ұлы Сәмеке, кіші жүзде Жәнібектің Үсектен тарайтын

немересі Әбілқайыр хан болды. Мемлекеттілік тарихында қазақ хандығының негізін салып, алғаш хан болған Керейдің ұрпақтарынан тек Бұрындық ғана хан болды. Бұрындық хандығы кезінде қазақ хандығы астанасы Сарайшық қаласы болып, өзінің гүлдену кезін бастан кешті. Бұрындық өмірінің соңында Самарқандта қыздарының қолында бақилық болған.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Тоқаев Қ-Ж.К. Сындалы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2019 жыл. 02 қыркүйек
2. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы. – 2003. – 616 с.
3. Султанов Т.И. О первом казахском государстве (К 525-летию Казахского ханства) // Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб. 1995. – Вып. 8–9. – С. 31–388.
4. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
5. Хасенов Ә. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны. – Алматы: Мектеп, 1996. – 296 б.
6. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы, 2014. – 520 б.
7. Пищулина К.А. Образование Казахского ханства во времена Мухаммеда Хайдара Дулати // Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной известному ученому-историку М.Х. Дулати. – Тараз, 1997. – С. 54–52.
8. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая Золотая // Казахстан, Средняя Азия в 16-18 вв. – Алма-Ата, 1983. – С. 192.
9. Тынышбаев Ш. История казахского народа. – Алма-Ата, 1993. – С. 224; Шакарим Кудайберди-ұлы. Родословная. – Алма-Ата, 1990. – 120 с.

### **Андатпа**

Мақалада қазақ хандығы туралы зерттеулерге тарихи-тарихнамалық талдау жасалады. Рухани жаңғыру мемлекеттік бағдарламасы аясындағы соны зерттеулер көрсетіледі.

### **Аннотация**

В статье сделан историко-историографический анализ Казахского ханства. Последние исследования по государственной программе «духовного возрождения».

### **Abstract**

The article makes a historical and historiographic analysis of the Kazakh Khanate. Recent research on the state program of "spiritual rebirth."

## **АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ БИЛІК ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫМЕН ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**М.Т. Бижанова**, PhD докторант  
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың  
аға оқытушысы

XIII–XV ғасырларда Еуразия аумағының кең көлемінде өмір сүрген Алтын Орда империясы дүниежүзілік тарихтағы мемлекеттермен қатар, өзінің аумағында қалыптасып, кейінгі ортағасырларда алтынордалық аумақта құрылған бірнеше мемлекеттердің саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани, мемлекеттік-құқықтық тарихында ерекше маңыз атқарды. Алтын Орда саяси құрылым ретінде пайда болып, бірнеше ғасыр өмір сүріп жайдан-жай жойылып кеткен жоқ. Ол өзіне дейінгі мемлекеттердегі ең тиімді саяси,

әкімшілік, әскери басқару құрылымдарын жергілікті ерекшеліктерге сай икемдеп ұштастырды, өзі өмір сүрген дәуірде оны дамытты. Ал ыдырағаннан кейін оның мемлекеттілік құрылымдары, атап айтсақ, мемлекеттік идеологиясы, хан билігі мен басқару жүйесі, билікті мұралану дәстүрі, тақты иелену, тағы сол сияқты басқару жүйесіне қатысты мәселелер оның аумағында құрылған мемлекеттерде жаңаша түрде көріністер тапты. Ол мемлекеттер қатарына - Әбілқайыр хандығы, Қазан, Қырым, Сібір, Астрахан хандықтары, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы жатады. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымда бұл тарихи қайталау мен тарихи байланысты тарихи сабақтастық деп аталатыны белгілі. Алтын Орда мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи сабақтастық мәселесі жоғарыда атап өткеніміздей, қоғам мен этностың, мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани, мемлекеттік-құқықтық салаларын қамтиды.

Алтын Орда мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи сабақтастық мәселесін қарастыру арқылы біз, аталған екі мемлекет арасындағы тікелей байланысты, бірі екіншісінің жалғасы екендігін көре аламыз. Біз бұдан тарихи мұрагерлікті де көреміз. Қазақ хандығының өзіне ғана тән ерекшеліктері болғаны белгілі. Ол ерекшелікті Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында « Қазақ хандығы Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет» деп ерекше атап өткен болатын [1, 211-б.]. Бұл арада Алтын Орда империялық мемлекет болып, бір этностың мемлекеті болмағанын, ал Қазақ хандығы империялық мемлекет емес, керісінше ұлттық сипаттағы жеке этностың мемлекеті болғанын ескерсек жетіп жатыр.

Алтын Орда мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи сабақтастық ел басқару жүйесінен қатты байқалады. Ел басқару жүйесінің тарихы біздің тарихымызда сонау скиф-сақ дәуірінен бастау алып, түркі дәуіріне дейін дамиды. Түрік этностарының мемлекеттері тарихында олардың кейінгі даму бағытын анықтаған факторлардың алдыңғы қатарына, әрине, байырғы түркі өркениетінің ел басқару жүйесі жатады. Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани, мемлекеттік-құқықтық дамуында өзінен ертеде өмір сүрген қандай да бір мемлекеттік құрылымдардың тарихи сабақтастығы, жалғастығы көрінісін қалдырып отырғандығын байқаймыз. Сондай-ақ мемлекеттің пайда болуымен бірге оның басқару жүйесі қалыптасады. Ал басқару жүйесінің мәнді буыны билік өкілеттігі мен құқық пәрменділігі болып табылады. Ертеден қазақ даласын мекен еткен мемлекеттік құрылымдардағы белгілі бір принциптерге сүйенген басқару ерекшеліктері көбіне-көп сақталып келді. Бір ғана мысал Қарахандар мемлекетінің билік жүйесі мен мемлекеттік басқару принциптері оларды жаулап, орнына өз мемлекеттік туын көтерген қидандықтарда да еш қалыбын өзгертпей сақталып қалған еді. Бұл көріністі кейінгі Қазақстанның бүкіл территориясын өзіне қаратқан алып империя Шыңғыс хан басшылығындағы моңғолдар билігі тұсынан да аңғаруға болады. Бұл жерде айта кететін жағдай, көшпелі империялардағы басқару жүйесінің күрделілігі мен көпқырлылығы бір ғана сөзбен сипаттап беруге мүмкіндік бермейді. Себебі, біздің қарастырып отырған тақырыбымыз жағдайында екі мемлекеттің арасындағы саяси билік жүйесіндегі сабақтастықты зерттеу барысында оларға дейінгі саяси мәдениет қабаттарының әртүрлі болғандығына көз жеткіземіз. Алтын Орда тұсындағы саяси билік жүйесі кейбір қырларының Қазақ хандығындағы саяси билік жүйесі мен басқару институттарымен сабақтастығы мәселесі мақаланың басты мақсаты болып табылады.

Алтын Ордадағы және оның аумағында пайда болған мемлекеттердегі саяси билік, басқару жүйесі, құқық саласындағы тарихи сабақтастық мәселесін тарихнамада В.В. Трепавлов, Р.Ю. Почекаев, З.Қинаятұлы, Б. Қарибаев, Қ. Өскенбай, Н. Атығаев, Ж. Сәбитов және т.б. ғалымдар көтеріп, өз еңбектерінде тарихнамалық тұжырымдамалар береді.

В.В. Трепавловтың «Государственный строй Монгольской империи XIII в.: проблема исторической преемственности» атты еңбегі XIII ғасырдағы моңғол мемлекеттілігінің дәстүрлі элементтерінің, яғни ерте ортағасырлық әкімшілік

құрылымдардан моңғолдық мемлекеттік құрылымға өткен саяси-әлеуметтік құрылымының компоненттерін зерттеуге арналған. Аталмыш зерттеудің пәні Моңғол империясының мемлекеттік құрылымы болып табылады, жұмыста тарихи сабақтастық мәселесі басты назарда болған. Кең көлемдегі алуан түрлі деректерді зерттеу мен талдау жасау нәтижесінде автор Шыңғысхан империясының басқару жүйесінің VI–IX ғғ. ежелгі түріктік және Ұйғыр қағанатының басқару жүйесі арасында сабақтастық болған деген қорытындыға келді. Зерттеу жұмысының қорытынды бөлімінде Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде пайда болған көшпелі қоғамдардағы басқару саласындағы сабақтастық мәселелерін зерттеу өзектілігін атап кетеді [2].

Р.Ю. Почекаевтың еңбектері Жошы ұлысындағы (Алтын Орда) құқықтың қалыптасуы мен дамуының мәселелерімен қатар, оның Алтын Орда ыдырауының нәтижесінде пайда болған мемлекеттік құрылымдардағы, соның ішінде Қазақ хандығындағы эволюциясына арналған. Автор Жошы ұлысы территориясындағы чингизидтік құқықтың қайнар көзі деп ежелгі төре құқығы, Шыңғыс ханның Ұлы Яссы заңдар жинағы және тәуелсіз жоғарғы билеуші ретіндегі хандардың жарлықтарын көрсетеді. Ол оның кейбір қазақ жүздеріндегі элементтерінің Алтын Ордамен сабақтастығын негіздеп берді [3].

Сонымен қатар қазақстандық ғалымдар тарапынан да мемлекеттер арасындағы тарихи сабақтастық мәселесіне байланысты зерттеулер жүргізілді. З.Қинаятұлы өз еңбектерінде Алтын Орданы Жошы-Қыпшақ мемлекеті деп көрсетіп сонау сақ, ғұн, ежелгі түркі қағанаттары, моңғол империясы, Жошы-Қыпшақ мемлекеті мен Қазақ хандығының мемлекеттілік үрдіс жалғастығы мәселесін қарастырды. Қазақ хандығының саяси билік және басқару жүйесінің өзіне дейінгі мемлекеттермен тарихи сабақтастығының кейбір тұстарын, яғни ұлыстық жүйенің қазақтарға әкелген саяси үлкен жетістігінің бірі – Шыңғыс әулетінен, дәлірек айтқанда Жошы ұрпағынан шыққан Қазақ хандары династиясының қалыптасуын атап өтеді [4].

Алтын Орданың басқару жүйесі тармақталған және күрделі болатын. Ол аталмыш мемлекеттің өмір сүрген үш ғасыр бойы дерлік қалыптасып және өзгеріп отырды. Жаулап алынған Дешті-Қыпшақ даласына дәстүрлі, яғни барлық Моңғол империясына ортақ қабылданған институттарды енгізуден бастап, уақыт өте Жошы ұрпағы жаулап алынған халықтың және көрші мемлекеттердің басқару дәстүрлерін рационалды түрде пайдалана бастады. Осылайша астаналық және аймақтық иерархиялық ұйымдардың, орталық және жергілікті ведомстволардың, басқару органдарының кешені қалыптасты.

Қазіргі таңда тарихшылар арасында алтын ордалық басқару жүйесіне қызығушылық жоғары. Мұның өзіндік бірнеше себептері бар. Біріншіден, оның тұрақтылығы өзін қалыптастырған мемлекеттен де ұзақ өміршеңдігінен байқауға болады. Себебі ол Алтын Орданың ыдырау нәтижесінде пайда болған мұрагер хандықтар мен ордаларда жұмыс істеуін (негізгі қырлары) жалғастырды. Моңғол империясының басқа ұлыстары, яғни Қытай мен Иранда басқару жүйесінің жалғастығы болмағаны баршамызға аян. Екіншіден, түрлі дінді ұстанған, түрлі тілде сөйлейтін, түрлі экономикалық салаға (көшпелі мал шаруашылығымен және отырықшы егін шаруашылығымен айналысушылар) жататын бағынышты халықтың үлкен территориясында ұзақ уақыт бойы бейбіт ғұмыр кешкен Жошы ұлысының мемлекеттілігі сирек кездесетін тарихи жағдай.

Алтын Орда тарихында басқару жүйесінің трансформациясына әсер еткен бірнеше оқиғалар болды. 1269 ж. ортасында Моңғол империясынан іс жүзінде тәуелсіздігін алуы сарайлық хандардың мемлекеттің жаңа статусына сай іс жүргізуі болды. Кейіннен Өзбек хан тұсында ислам дінінің мемлекеттік дін ретінде қабылдануы басқару жүйесінде өзгерістерге алып келді.

Алтын Орданың басқару институттарындағы кейбір белгілері әжептеуір тұрақты және өміршең болып шықты. Олар Алтын Орданың ыдырау процессі кезінде сол аумақта пайда болған мемлекеттерде көрініс тапты. Ол көріністер Қазан, Сібір, Қырым хандықтарында және Қазақ хандығында табылды. Біз төменде Қазақ хандығындағы хан билігінің Алтын Ордадағы хандық билікпен тарихи сабақтастығына талдау жасап көреміз.

Хан билігі моңғол империясында Шыңғыс ханның ұрпақтарына, ал Жошы ұлысында Жошы ұрпақтарына ғана тиесілі болды. Моңғол империясының құрылу барысында-ақ Шыңғыс хан өзінің және ұрпақтарының билігін заңдастыруды көздеді. Бұған қол жеткізуге соғыс барысында жеткен жетістіктері мен ерліктері, тапқан байлығы жеткіліксіз болды. Өйткені, басым көпшілігі көшпелі халықтан тұрғандықтан, оларды басқарып, қол астында ұстау үшін жаңа билікке жаңа идеологиялық негізі қажет болды. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс ханның шығу тегі туралы деректері бойынша оның атасы Борте-Чино Көктің құдіретімен дүниеге келген, яғни оның ерекше жаратылғандығын, жер бетіндегі адамдардан жоғары тұратындығын, Көктің оны адамдар арасына белгілі бір мақсаттар үшін жібергендігі туралы баяндалады. [5, 63–69-бб.] Бұл сол замандағы адамдар үшін Шыңғыс ханның өзінің ата-бабаларының және оның кіндігінен тараған және билікте отыратын болашақ ұрпақтарының ерекше қасиетке ие болғандығын, киелі адам екендігін көрсетеді. Рашид-ад-Диннің «Жами-ат-тауарих» еңбегінде Шыңғыс ханның ұрпақтарының билігін идеологиялық жағынан негіздейтін белгілерді көруге болады [6, 56–72-бб.]. Б.Б. Кәрібаев өз еңбегінде бұл мәселені қарастырып өткен болатын. Ол осы аталған деректер негізінде Шыңғыс хан әулетінің билігін идеологиялық жағынан негіздейтін белгілерді былайша нақтылап көрсетеді:

1) Шыңғыс ханның 27 атасы Борте-Чино Көктің құдіретімен дүниеге келген, яғни оның ерекше жаратылғандығын, жер бетіндегі адамдардан жоғары тұратындығын, Көктің оны адамдар арасына белгілі бір мақсаттар үшін жібергендігін көрсетеді;

2) Моңғолдар үшін киелі боып саналатын Бұрхан тауын алғаш қоныстанған адам – Шыңғыс ханның осы түп атасы. Бұл – Шыңғыс хан әулетінің Моңғолияның иесі екендігін көрсетеді;

3) Шыңғыс ханның 11 атасы да ерекше жағдайда, дүниенің тылсым күшінің арқасында дүниеге келеді. Бұл да осы әулеттің ерекше жаратылысын, киелілігін көрсетеді.

4) Шыңғыс ханның 27-атасына дейінгі шығу тегі нақты көрсетіледі. Бұл осы әулеттің тектілігін білдіреді.

5) Шыңғыс ханның 11 атасынан бастап өзіне дейінгі шығу тегінде оның аталары ең үлкен ұлдар ретінде көрсетіледі. Бұл осы әулеттің бүкіл моңғол тайпалары арасында жолы үлкендігін білдіреді.

6) Шыңғыс ханның аталарында батыр да, мерген де, қаған да болған. Ол – әулеттің ел басқаруға, қол бастауға, билік айтуға толық құқылы екендігін білдірді [7, 285-б.].

Осылайша ортағасырлық адамдар үшін шығу тегінде ерекше қасиеттер мен киелілік белгілері толы болған адамның болмысы да ерекше жаратылған деген қоғамдық сананы қалыптастырады. Сол дәуірдің адамдарының санасында Шыңғыс ханның тұлғасы шынында да Көктің әмірімен жаралған дара тұлға деп бейнеленеді. Ал оның әулеті қоғамдық санада дәл солай бейнеленеді деп қорытындылайды.

В. Трепавлов чингизидтердің хан билігін киелілендірудің ерте түрік мемлекеттерімен тарихи сабақтастығын ашып көрсетеді [2, 72-б.]. Өз монографиясында Шыңғыс-хан әулетіне дейін Ғұн империясындағы яғни б.д.д. II ғ. Ғұндар билеушісі «аспаннан жіберілген ұлы шаньюй» деген лауазымға ие болды. Қидан, Түрік қағанаты, Найман және Керейт мемлекеттерінде хандар, қағандар өздерін аспаннан түскен қаған немесе көк аспан мен күннен туған қаған деп көрсеткен. Яғни Шыңғыс-хан хан әулетін киелендіру мәселесінде ерте түрік мемлекеттерінің тәжірибесін пайдаланғаны анық. Осының нәтижесінде моңғол империясы ыдырағанан кейін де, жеке дара империяға айналған ұлыстарда (Жошы ұлысы, Төле ұлысы, Шағатай ұлысы, Үгедей ұлысы), бұл ұлыстар ыдырап, құрылған хандықтарда да Шыңғыс-хан ұрпақтарының билігі заңды деп, таққа тек Шыңғыс-хан ұрпақтары отырды. Қазақ хандығында да осы дәстүр сақталып, Шыңғыс хан әулетінің ұрпақтары, оның ішінде Жошы ұрпақтарының қазақ қоғамында төре атанып, қазіргі таңға дейін олардың қазақ қоғамында сый-құрметке ие болуы, қазақ қоғамының билікке деген құрметін көрсетеді.

Алтын Ордадағы Шыңғыс хан әулетінің ұрпақтарының билікке келу құқықтарын қарастыра отырып Р. Почекаев: «Империялық типтегі мемлекеттің (Алтын Орда) құлдырауының екі салдары болды. Біріншіден, Шыңғыс ханның тұлғасына қатысты дәстүрлі құқық бұрынғы империяның ұшқындары болып табылатын жаңа мемлекеттерде сұранысын жоғалтты, оның орнына жаңа жағдайларда қолданылуы тиімді құқық көзі келді. Екіншіден, Шыңғыс ханның мұрасын сақтап қала алмаған ұрпақтарының түркі-моңғол көшпелілерінің алдында абыройларын жоғалта бастады. Осылайша XVI ғ. өзінде билікке келудің жалғыз құқықығы Шыңғыстық ұрпаққа тиесілі болуын тоқтатты, басқа көшпелі ақсүйек рулардың өкілдері Ұлы даланың аймағындағы мемлекеттерде билікке келе бастады. XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында Шыңғыс ханның ұрпақтары Орталық Азия түгелдей дерлік кеңістігінде (Қазақстан мен Монғолияның кей бөлігін есептемегенде) билігін жоғалтты» [8, с. 71.] деген тұжырымға келеді. Алайда жоғарғы биліктен айырылса да Шыңғыс ұрпақтарының иерархиялық үлкендігін, асылдығын мойындау барлық жерде сақталды. Мәселен В.В. Трепавловтың еңбегінде: «Осман әулеті де Шыңғыстықтарға қатысты өздерінің статусын номиналды түрде мойындады, бірақ күнделікті саяси тәжірибеде бұл ешқандай рөл ойнаған жоқ» [9, с. 16.] деп көрсетілген.

Моңғол империясында, Алтын Орда, Қазақ хандығында Шыңғыс хан құрған империяны басқару «чингизизм» идеологиясына негізделгенін айтады. Мұны ғылыми айналымға қазақстандық ғалым, шығыстанушы В. П. Юдин ортағасырлық түркі-моңғол мемлекеттерінің, атап айтқанда Алтын Орданың саяси генезисінің ерекшеліктерін талдай отырып енгізген болатын. Өзінің концепциясы аясында ол «чингизизмді» «дүниетанымдық және идеологиялық түсініктердің жаңа кешені» ретінде анықтайды, ал тар мағынада «жаңа сенім» [10, 16–17-бб.] ретінде анықтама береді.

Ұсынылған термин бұл халықтардың саяси дамуының ерекшеліктерін сипаттауда пайдалануға болады, алайда жаңа дін ретіндегі анықтамасымен келісе алмаймыз. Еуразияның түркі-моңғол халықтарының саяси дамуын талдауда «чингизизмнің» діни емес, саяси идеология болғанын байқаймыз. Біздің оймызша «чингизизм» термині аясында, осы саяси идеологияның негізгі принциптеріне сүйене отырып Алтын Орданың әлеуметтік, саяси және құқықтық институттары іске асырылып отырған деген көзқарас дұрыс деп ойлаймыз. Чингизизм жүйесіне сай Алтын Ордада билік тек шыңғыстықтар, оның ішінде жошылықтарға ғана тиесілі болды. Тек осы әулеттің билігі заңды болып саналды. Чингизизм идеологиясы Қазақ хандығы дәуірінде де өз күшін жоймаған болатын. Жоғарыда атап өткеніміздей Қазақ хандығында жоғарғы билік тек жошы ұрпақтарына тиесілі болды.

Шыңғыстық идеологиясы Еуразия аумағында алғашқы мемлекеттік идеология емес. Оған дейін болған түркі қағанаттарының мемлекеттік идеологиясына «ашинизм» идеологиясы жатады. Ашинизм идеологиясының негіздейтін деректер руналық жазбаларды айтылады: «Тәңір жер мен аспанды жаратты, және жер бетінде адамдарды жаратты, адамдарды басқару үшін қаған әулетін жаратты» делінеді. Түрік қағанатындағы билеуші әулет ашина руының өкілдері болып, олар өздерінің мемлекет басқару үшін тәңірдің бұйрығымен ерекше жаралғандығын негіздейді. Осылайша бірнеше ғасыр бойы түрік мемлекеттерінде билік жүргізген ашина әулетінің билігі «ашинизм» идеологиясымен негізделеді. Моңғол империясында, оның жалғасы болған Алтын Ордадағы мемлекеттік идеология Шыңғыс ханның ерекше жаратылғандығы жөнінде деректерде баяндалып, чингизизм идеологиясына негіз қалайды. Шыңғыстық идеология XV–XVIII ғасырларда қазақ қоғамында да көрініс табады. Ол қазақ қоғамында шыңғыс ұрпақтарына деген ерекше құрметтен байқалады.

Алтын Ордада жоғарғы билік ханға тиесілі болды. Хан лауазымды тұлғаларды қызметке тағайындап отырды, шетелдік билеушілермен келіссөздер жүргізді, ірі әскери жорықтарда әскерді басқарды және ақша шығару мәселесін шешіп отырды. Қазақ хандарының да құзіретіне осы мәселелер кірді. Жоғарыда атап өткеніміздей «алтын ұрыққа» (Шыңғысханның ұрпақтары) жату хан билігіне ие болу құқығы болып табылады.

Алайда билік тағының берілуі нақты заңнамалық тұрғыда рәсімделмеген болатын, дәстүрмен реттеліп отырды. Иоанн де Плано Карпинидің хабары бойынша «между сыном от наложницы и от жены нет никакой разницы, но отец дает каждому из них, что хочет, и если он из рода князей, то сын от наложницы является князем постольку же, как и сын законной супруги» [11, 1997, 42 б; ]. Шыңғысхан ұрпақтарының әулетінде заңды некеде туылған бала мен кәзинактан туылған баланың құқықтарының айырмашылығы болғанын байқаймыз. Бір жағынан хандар мен сұлтандардың әйелдірінен немесе кәзинактарынан туылған ұлдары «Алтын тектілердің» мүшесі деп саналды, ал екінші жағынан өзінің әкесінің заңды әйелінен туылған ұлдары тірі тұрғанда, кәзинактан туылған ұлдың хандық таққа келуге үміті болмады [12, 3-б.]. Мысалы ретінде Ноғайды айтуға болады. Өзі және әкесі Татар да заңды некеде туылғанымен, алайда Татардың әкесі Бувал (Жошының ұлы) кәзинактан туылғандықтан [6, 122-б.] хандық билікке келуге мүмкін болмады.

Хан билігіне мұрагерліктің түрлері және нысандарын қарастыралық: Біріншіден, Моңғол империясының негізін салушы Шыңғыс ханның өзі хан билігінің әулеттік-мұрагерлік жолмен берілгенін қолдады. Бұл дегеніміз хан билігіне келетін адамның жеке қасиеттеріне, яғни жеткен жетістіктеріне, мінез-құлқына, Шыңғыс ұрпақтары арасында абыройлығына қарап таңдалатынын көрсеткен. Бұл дәстүр империяның ұлыстарында (мәселен Алтын Ордада) хан билігіне келудің жалғыз немесе негізгі саяси тәртіп болған жоқ, алайда Шыңғыс әулетінің соңына дейін көп жағдайда жүзеге асырылып отырды. Мысалы XVIII ғасырдың екінші жартысында Кіші және Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін, орыс үкіметі Қазақ даласында хан атағының хандық желісі бойынша ең жақын немесе үлкеніне берілмей, тек лайықты адамды таңдау ұсынысынан көруге болады [13, с. 158.].

Екіншіден, көзі тірісінде Шыңғыс хан өзінің тақ мұрагері ретінде Үгедейді тағайындауы хандық билікке өзінің мұрагерін таңдау дәстүрін қалыптастырды. Мәселен Алтын Орда ханы Өзбектің тірі кезінде-ақ алғашында үлкен ұлы Тыныбекті, кейінірек бұл ойын өзгертіп Жәнібекті мұрагері ретінде көрсетіп, болашақ тақ мұрагері ретінде жиналыстарға қатыстырып жүрген [14, 108-б.].

Үшіншіден, Ұлы хан Гуюктың билігі тұсында шыңғыстықтардың билікке келуінің жаңа формасы, яғни жоғарғы биліктің нақты бір отбасының өкілдеріне ғана тиесілі болатынын енгізілді. Рашид-ад-Диннің «Жылнамалар жинағында» 1246 жылығы құрылтайда Гуюк ханның таққа бір келісіммен ғана келетінін білдірді. Ол өзінен кейін билік тағының тек өзінің ұрпақтарына ғана тиесілі болуының мақұлдандуы еді. Осы сәттен бастап Моңғол империясының тарихында алғаш рет тақ әкеден балаға берілу дәстүрі енді. Ол бойынша билік баласы тірісінде немересіне берілмейтінін нақты көрсетті. Алайда мұндай биліктің отбасылық-әулеттік берілуі принципі жалпы шыңғыстықтар арасында қабылданған жоқ. Бұл дәстүр империяның ұлыстарында көп көрініс тапқан жоқ.

Төртіншіден, шыңғыстық ұлыстарда қалыптасқан билік басына келудің үлкендік принципі. Бұл принципке сәйкес хан ұрпағындағы ең үлкені хандық билікке құқығы басымырақ болды. Мысалы, ханның бауыры барлық туыстардан, яғни ағайын-бауырлардан және ханның балаларынан үлкен болып есептелді. Алайда кей жағдайларда осы тәртіп бойынша да тақ мұрагерлігіне ханның інісі емес, ханның ұлы өзінің жолы бойынша әкесінің інісінен үлкендігін алға тартып билікті алуға тырысты. Мұндай жағдайларда «үлкендік баспалдақта» (лествица старшинства) кім үлкен деген дау туындайды. Яғни жасы үлкенін немесе жолы үлкенін таққа мұрагер ету дауы. Бұл мәселе Алтын Ордадағы 1256 жылы Батый ханның өлімінен кейін, оның ұлы Сартақ пен інісі Беркениң арасындағы немесе 1283 жылы Туканның өлімінен кейінгі ұлы Туда-Менгу мен ханның інісі Менги-Тимур арасындағы таққа таластан айқын көрінеді.

Бесіншіден, биліктің берілуінің бір ұрпақтың ішінде болуы, яғни ағадан ініге берілуі. Бұл тәртіптің жүзеге асырылуын Г.А. Федоров-Давыдов зертеуінде «таққа мұрагерліктің архайкалық тәртібі» деп көрсетеді.

Көріп отырғанымыздай хан билігін тікелей мұрагерлік жолмен, яғни билік әкеден балаға (баласы өлген жағдайда немерсіне) берілу тәртібі жиі қолданылды. Бұл тәртіп Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде пайда болған хандықтарда көп жылдар бойы сақталды.

Ортағасырдағы хандардың билігінің құқықтары мен міндеттерін анықтап берді. Ханда мұндай құқықтар мен міндеттер кем дегенде бесеу болды. Олар:

1. Билік етуші әулеттің басшысы және жоғарғы сюзерені ретінде ханның бүкіл хандық аумағына, ұлысқа қарасты барлық жерге жоғары дәрежеде билік ету құқығы, оның негізгі қызметі мен басты міндеті - елді сыртқы жаулардан қарумен қорғауынан туындайтын құқығы болды.

2. Соғыс жариялау және бітім жасау құқығы тек ханға ғана берілді, мұның өзі әскерлердің қолбасшысы міндетінен туындайтын еді.

3. Ханның шет мемлекеттермен келіссөздер жүргізуге жоғарғы дәрежеде құқығы болды, мұның өзі мемлекеттің сыртқы саяси бағытын белгілеу міндетінен туындайтын.

4. Ханда өзіне бағынышты адамды өлтіру немесе тірі қалдыру құқығы - оның жоғарғы билік міндетінен туындайтын құқығы болды.

5. Сондай-ақ ханда заңдар және қоғамның барлық мүшелері үшін міндетті бұйрықтар шығару құқығы - оның сол кездегі қоғамдық құрылыс пен тәртіпті сақтау міндетінен туындайтын құқығы болды [15, 89–90-бб.].

Шыңғыс хан ұрпақтарының таққа отырғызу дәстүрін Моңғол империясының ұлы хандарынан бастап Алтын Орда хандары, Қазақ хандары да ұстанғаны баршамызға мәлім. Тағдырдың жазуымен XV ғасырда Алтын Ордада біраз уақыт тұрған неміс Иоганн Шильтбергер жаңа ханды сайлау салтанатының куәгері болды. Оның Алтын Ордаға арнаған тарауында мынадай әңгімені кездестіреміз: «ақ киізге отырғызады және үш рет көтереді. Содан кейін шатырды айнала көтеріп жүреді, таққа отырғызады да қолына алтын қылыш ұстатады. Осыдан кейін ол өз ғұрыптары бойынша ант береді» [16, 44-б.]. Арада төрт ғасыр өткеннен кейін жазылған А. Левшиннің кітабынан да осы суреттемені көреміз. «Сайлауға келгендердің саны ұлғайғанда, жалпы жиналыс тағайындалады және кілем мен киіз төселіп, оларға сұлтандар, ақсақалдар, билер, рубасылары танымалдығы немесе биліктегі мәртебесіне қарай жайғасады, ал қара халық солардың артында тұрады. Мұндай мәжілістің басталуы әдетте тыныш, ал аяғы шулы. Оны жасы үлкен немесе тәжірибесі мол құрметті адам ашады, батылдары жандандырады, ірілері бағыт береді, ең соңында бәрі қосылып екі, үш, тіпті одан да көп күнге созылатын пікірталасқа кіріседі. Хан сайланған соң бірнеше беделді сұлтан мен ақсақал оған хабар жеткізеді, жұқа ақ киізге отырғызып, төбелеріне көтереді, қайта жерге түсіреді. Іле-шала оларды алмастыратын қалың көпшілік жаңа билеушіні көтеруге лап береді. Әрі орасан зор дауыспен және айғаймен әдленеше уақыт көтеріп, түсіреді. Ақырында тақ орнына пайдаланылған киіз, кейде тіпті ханның үстіндегі киімі талапайға түсіп, сайлауға қатысқанның айғақ-дәлелі ретінде әркімнің қолында кетеді» [17, 126–127-бб.]. Міне, бұдан байқағанымыз, Шыңғыс хан заманындағы хан сайлау дәстүрінің жалғастығы үзілмей, Алтын Орда дәуірі тұсында және Қазақ хандығында да қайталанып тұрды.

Мемлекеттілік және билік мәселесінің тағы бір қыры, ол тақ пен тәж мәселесі. Қазақстандағы ортағасырлық мемлекеттердің мемлекеттілік атрибуттары мен билік символдарын зерттеу өте маңызды болып есептелінеді, дегенменде ғылыми мәселенің зерттелуі өте әлсіз. Оның үстіне мұндай тақырыптарға арналған еңбектер өте аз. Осы мәселелерге өз еңбегін арнаған зерттеушілердің бірі А.Г. Юрченко көшпелі империялардың билік атрибуттарына алтын шатыр, тәж, мемлекеттік өзіндік ерекшелігі саналатын ту, мемлекеттік мөр, сақина тәрізді т.б. жатқызады [18, 72-б.]. Бұл аталған атрибуттардың кейбірі ортағасырлық қазақ мемлекеттерінде де болған. Жазба деректермен қатар халық ауыз әдебиеттері де Қазақ хандығында биліктің тақ пен тәж тәрізді символдарының болғандығы жөнінде мәліметтер береді.



Әрине, тақ пен тәж тек Қазақ хандығында ғана емес, сондай-ақ Орта Азияның ортағасырлық мемлекеттерінің көпшілігінде-ақ, соның ішінде біздің тақырыбымызға арқау болып отырған Моңғол империясында да болған. Міне, біздің қарастырғалы отырған мәселеміздің екінші міндеті де осы жерден шығады. Өйткені, Алтын Орда мемлекетіндегі тақ пен тәждің Қазақ хандығындағы билеушілердің дәрежесіндегі көрінісін аша отырып, ондағы қандай да бір ұқсастықтарды қарастырып, яғни сабақтастықтың болғандығын анықтау қажет.

Дешті Қыпшақты мекен еткен жошылықтардың жоғарғы билігінде мұндай атрибуттардың болғандығы жөнінде мәліметтер бар. Вильгельм де Рубруктың айтуына қарағанда, Батыйдың тағы «ұзын әрі кең алтын жалатылған; тақтың үш мінбері болды; билеуші өзінің әйелімен бірге тақта отырды» [18, 90–91-бб.], яғни тақ өлшемі едәуір үлкен болғандықтан онда бірнеше кісі сыйып кететіндей еді. «Батудың қабылдауындағы Ярослав князьдың» аты аталатын орыс жылнамаларында (на Лицевом летописном своде) Алтын Орданың негізін салушысы басына тәж киіп, «билік жастығында» (тақта) отырғандығы суреттелген. XIV ғасырдағы араб саяхатшысы Ибн Баттутаның мәліметінде алтынордалық Өзбек ханның тағы келесідей суреттеледі: «...деревянный престол, обложенный серебряными позолоченными листиками; ножки его из чистого серебра, а верх усыпан драгоценными камнями. Султан садится на (этот) престол; с правой его стороны хатун Тайтуглы, и рядом с нею хатун Кабак, а с левой стороны - хатун Баяну и возле нее хатун Урдуджи» [19, 290-б.].

Ендігі кезекте биліктің аталмыш атрибуттарының Алтын Орда өмір сүруін тоқтатқаннан кейін пайда болған мемлекеттерде де сақталып қалғандығына тоқталсақ. Д.М. Исхаков XV–XVII ғғ. өмір сүрген түркі-татар мемлекеттерінде белгілі бір мемлекеттік символдардың болғандығы туралы өзіндік болжамдарын жасаған болатын. Зерттеуші олардың қатарында тақ, тәж, мөр тәрізді мемлекеттік биліктің элементтерінің болғандығы туралы дерек мәліметтерін келтіреді [20, 143-б.].

Бұл жерде біздің айтқымыз келіп отырғаны Қазақ хандығының да Алтын Орда мемлекетінің дәстүрлі мұрагерлерінің постжошылық саяси бірлестіктерімен бірдей деңгейде екенін ескерер болсақ, олардың арасындағы мемлекеттік билік символдары арасындағы сабақтастықтың болуы тарихи заңдылық деп есептеуге болады.

Деректер мен зерттеу еңбектерінен көріп отырғанымыздай тақ пен тәж Қазақ хандығында жоғарғы билік және мемлекеттілік символдарының бірі ретінде пайдаланылған. Өз кезегінде бұл символдар моңғол мемлекеттік атрибуттарымен тікелей байланысты деп айтуға болады. Әрине, моңғолдар да бұл атрибуттарды өздерінен ерте кезеңде өмір сүрген мемлекеттерден алған.

Сонымен қатар Қазақ хандығының билеушілері XVII ғасырдың аяғына дейін мұсылман падишаларымен алтынордалық хаттама дәстүрінде ресми хат жазысып тұрған, мұның өзі олардың орда рәміздерін жат бір нәрсе деп қабылдамай, етене дағдылы түрде пайдаланғанын дәлелдейді [21, 88-б.].

Алтын Ордада хан формальды түрде өз билігін карашы-бектермен бөлісті. Олардың ішінде біреуі үлкені болып *беклербек* немесе *улуг бек* атағына ие болған. Алтын Орданың моңғол-түріктерден шыққан атақты адамдарын алғашында нояндар деп аталған (моңғол термині), ал кейінірек бектер (түрік термині) деп аталды. Академик В.В. Бартольд «бег» сөзінің түрлі мағынасының (және оның туынды құрамы «бек», «бей» «би») үш негізгі түсініктемесін берді: 1) билеуші әулеттің сұлтандарына жатпайтын, қарапайым халықтан айырмашылығы бар абыройлы (асыл) адам; 2) хан басқаратын үлкен мемлекетпен салыстырғанда кішігірім тайпа немесе рудың басшысы; 3) өз билігін ханнан алуына немесе сайлану арқылы, не болмаса бүлік жасау арқылы иеленгеніне қарамастан басшылықтың барлық түрін жатқызуға болады. [22, с 502].

Кейбір тарихшылардың ең мықты түркі-моңғол әулеттерінің өкілі ретінде осы төрт карашы-бектер хан жанында кеңесті құрды деп болжайды. Алтын Орданың басқару жүйесінде түріктер мен моңғолдардың дәстүрлі органы *құрылтай* туралы мәлімет

кездеспейді. Бұл жөнінде В.В. Трепавлов Алтын Ордада құрылтай болуы мүмкін, бірақ тек ерекше жағдай туындағанда және жаңа билеушіні тағайындар кезде шақырылып отыруы мүмкін [23, 200–203-бб.]. Шын мәнінде карашы-бектер бұл ақсүйектер кеңесін алмастырған секілді.

Көшпелілер құрған әрбір мемлекетте әскери сала мемлекет өмірінде маңызды орын алды. Сонымен қатар оның халқы мен әскерінің басым бөлігі көшпелілерден тұрды. Сондықтан бірінші кезекте тәуелді (подданные) көшпелілерді басқару үшін Алтын Ордада әкімшілік институттар құрылды. Алайда отырықшы халық, яғни егіншілер, колөнершілер және саудагерлер де салық төлеуші ретінде тәуелді халықтың маңызды категориясына кірді. Уақыт өте XIV ғасырдың бірінші жартысында ислам дінінің қабылдануы мен қалалардың гүлденуі экономикада қала тұрғындарының рөлінің өсіп, олардың әлеуметтік маңыздылығын арттырады. Сондықтан орталық басқару жүйесі халықтың маңызды екі бөлігіне икемделді. Шартты түрде әскери іс және онымен байланысты ұлыстық жүйе беклербектің қолында болды, ал қаржы мәселесімен *уәзір* айналысты. Диван уәзірге бағынышты болды. Қарапайым тілмен айтқанда Алтын Орданың көшпелі халқы беклербектің, ал отырықшы халық уәзірдің қарамағында болды.

Егер беклербек институты түркі-моңғол мемлекеттік үрдісінің туындысы болса, уәзір мен диван – мұсылмандық мемлекеттік институттардың ықпалының нәтижесі. Жалпы Алтын Ордада беклербектердің болғандығы туралы алғаш мәлімет XIV ғасырдың бірінші ширегінде Тоқта мен Өзбек хандардың кезеңінде кездеседі деп көрсетеді В.В. Трепавлов [24, 22 б.]. Беклербек бектер сословиесінің (нояндар, әмірлер) номиналды басшысы болды. Яғни ол әскер қолбасшы болды. Сонымен қатар беклербек мемлекеттегі екінші тұлға ретінде шет мемлекеттермен қатынасты қалыптастыру, жоғарғы сот инстанциясы ретінде сот істерін қарастырды.

Тоқта хан және Өзбек хан тұсында алтынордалық басқару жүйесінде беклербек қызметінің пайда болуын бірнеше факторлармен түсіндіруге болады. Тайпалық қауымдастықтардың (ел) көшбасшылары бектердің күшеюі. Ол бірінші кезекте көшпелі халықтың оңтайлы экономикалық және демографиялық жағдайына байланысты болды; екіншіден, Тоқты мен Өзбек хандардың басқару кезеңіндегі билеуші әулеттегі дағдарыс, яғни билік үшін таласта Жошылықтар өздерінің туыстары арасында қолдау таба алмаған жағдайда, белді әулеттердің өкілдері бектерден қолдау тапты. Осыған сай бұл категория басқару элитасына кіре бастады. Бұл уақытқа дейін беклербекпен сай қызметті жошылық сұлтаннардың бірі жүргізді [24, 23-б.].

Алтын Орданың басқару жүйесінде беклербек немесе бас уәзір міндеті XV ғасырдан бастап Қазақ хандығында болғаны айқын. Қазақ хандары жоғары билікті иелене отырып атқарушы биліктің күнделікті істерімен айналыса алмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Олай болса қазақ хандығындағы беклербектің міндетін кімдер атқарды және ол қалай аталды деген заңды сұрақ туындайды. Қазақ хандығы дәуіріндегі «беклербек» лауазымын біз Қадырғали Жалайырдың дерегінен табамыз. Қадырғали Жалайри өзінің ата-бабаларының Ақ Ордадағы Орыс хан тұсында ұлы әмір лауазымын иеленгенін, ал Алаш мыңында (қазақ қоғамында) Алаш мыңының ағасы, яғни ел ағасы лауазымын иеленгенін баяндайды [25, 171–172-бб.].

Қорыта келгенде Алтын Ордада билікте болып, өздерінің мемлекеттік идеологиясын Шыңғыс ханның ата-бабалары мен өзінің жеке басындағы ерекше қасиеттер арқылы негіздеген шыңғыстық ұрпақтар түркі дәуіріндегі «ашинизм» мемлекеттік идеологиясының жалғасы болса, Қазақ хандығындағы хандар мен сұлтаннардың билігі мен қоғамдағы алатын статусы шыңғыстық идеологияның заңды жалғасы болып саналды. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі мемлекеттік идеологияның үздіксіз жалғасы тарихи сабақтастықты көрсетеді. Алтын Ордадағы хандық билік, ханның құқықтары мен міндеттері Қазақ хандығында да жалғасын табады. Хандық билік пен мемлекеттік идеологияның бір-бірімен біте қайнасып Қазақ хандығында көрініс беруі Қазақ мемлекеттілігін XIX ғасырдың бірінші ширегіне дейін алып келді. XX ғасырдың басына

дейін қазақ қоғамында төре тұқымдарына деген ерекше құрмет, сыйдың болуы оның көрінісі болып табылады. Моңғол империясында бүкіл мемлекет Шыңғыс әулетінің меншігі болып саналды. Бұл жағдай Алтын Орда мен Қазақ хандығында да қайталанды. Дегенмен де Қазақ хандығында хандық билік Алтын Ордадағыдай емес, біршама шектеулі болды. Алтын Ордада тақты мұралану дәстүрі Шыңғыс хан негізін қалағандай әкеден балаға беріледі. Алтын Ордадағы ыдыраушылық үдеріс кезінде билікті мұралануда екі дәстүр қалыптасады. Алғашқысы моңғолдық, екіншісі қыпшақтық. Қыпшақтық дәстүр – ол биліктің әкеден ініге ауысуы. Қазақ хандығының құрылуы мен осы дәстүр толық жеңіске жетеді. Алтын Ордадағы хан көтеру рәсімі толығыменен Қазақ хандығында сақталады. Алтын Ордадағы атқарушы билікті жүргізген қарашы-бектер және уәзір, диуан институттары Қазақ хандығында толық қайталанбаса да оның жекелеген институттары орын алады. Ол Алаш мыңының ағасы деген лауазымы. Бұл лауазым Қазақ хандығында хан билігі секілді мұрагерлік жолмен беріліп отырған.

Жалпы қорыта айтқанда Алтын Орда мен Қазақ хандығындағы арасындағы саяси билік жүйесінің тарихи сабақтастық мәселесі әлі зерттелмеген күрделі тақырыптың біріне жатады. Біз тек негізгі мәселелерін ғана қарастырдық. Бұл ауқымды тақырып болашақта талай зерттеушілердің зерттеу объектісі болары анық.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 бет.
2. Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: проблема исторической преемственности. – М., 1993.
3. Почекаев Р.Ю. Особенности формирования и эволюции правовой системы Улуса Джучи // Тюркологический сборник. 2005: Осы автор Основные этапы эволюции казахского суда биев (XV - начало XX вв.) // Зангер. – 2008. – №4 (81). – С. 51–58; Осы автор. Право Золотой Орды. – Казань, 2009.
4. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – Алматы, «Тарих тағылымы», 2010. – 665–666-бб.; Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана. 2004. 344 с. История казахской государственности (древность и средневековье): Монографическое исследование – Алматы: изд. «Адамдар», 2007. - 416 с.
5. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т.2. – 364 б.
6. Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. – М.-Л., 1952. – Т. I. – Кн. 2. –316 с.
7. Карибаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: Сардар. 2015.
8. Почекаев Р.Ю. Степные империи Евразии: власть-народ-право (очерки по политической и правовой антропологии). – Алматы: «АБДИ Компани», 2018. –218 с.
9. Трепавлов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды / Отв. Ред. И.М. Миргалеев. – Казань: ООО «Фолиант», 2011. – 252 с.
10. Юдин В. П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата, 1992. – С. 16.
11. Плано Карпини, Марко Поло, Гильом де Рубрук. История Монгалов. Путешествие в восточные страны. – Москва. 1997.
12. Вевеловский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. М. 1922
13. Сабырханов А. Исторические предпосылки ликвидации ханской власти в Казахстане. (На материалах Младшего и Среднего жузов). – Казахстан в эпоху феодализма. – Алма-Ата, 1981. – 158 с.
14. Почекаев Р. Цари Ордынские. Биография ханов и правителей Золотой Орды. М. 2010
15. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей.- ТОО «Астана Даму-21». – Астана: 2006. – 182-б. Осы автор. Кочевые племена приаралья XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – Москва. «Наука», 1982. 86-90 бб

16. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. – Баку. Издательство «Элм». 1984. – С. 44.
17. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких орд и степей. Часть 3. – СПб., 1832. – С. 126–127.
18. Юрченко А.Г. Элита Монгольской империи: время праздников, время казней. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 72.
19. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды В Тизенгаузена. Т. 1. Извлечение из сочинения арабских. – СПб., 1884. - 564 с.
20. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. – Казань: Татарское книжное издательство, 2009. – 143 с.
21. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. –Алматы: «Атамұра», 2010.
22. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 5. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов/ Сост. С.Г. Кляшторный. – Москва., 1968.
23. Трепавлов В.В. Степные империи Евразии: монголы и татары. – Москва.: Квадрига, 2015. - 368 с.
24. Трепавлов В.В. Беклербек в структуре монгольской и тюркской государственности.// Золотоордынское обозрение. – 2014. – №2 (4).
25. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері XV–XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер. Том 5. – Алматы. Дайк-Пресс. 2006. – 440 б.

### **Түйін**

Мақалада Алтын Орда мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи сабақтастық мәселелерінің бірі саяси билік жүйесіндегі сабақтастық қарастырылды. Автор билік жүйесіндегі әулеттік, идеологиялық және билік атрибуттарының жалғастығын ашуға тырысады.

### **Резюме**

Одним из проблем исторической преемственности между Золотой Ордой и Казахским ханством является преемственность системы политической власти. В статье автор стремится раскрыть в системе власти преемственность династических, идеологических и властных атрибутов.

### **Abstract**

One of the problems of historical continuity between the Golden Horde and the Kazakh Khanate is the continuity of the system of political power. In the article, the author seeks to reveal the continuity of dynastic, ideological and power attributes in the system of power.

## К ВОПРОСУ О ТОПОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ У САРАЙЧИКОВСКОГО ГОРОДИЩА

**Бирюков П.В.** - преподаватель ГБПОУ АО  
«Астраханское художественное училище  
им. П.А. Власова» г. Астрахань,  
Российская Федерация

Сарайчик имеет важное значение для изучения исторического наследия региона. Возникнув как транзитный пункт на участке Великого шелкового пути, в отличие от других золотоордынских городов продолжал функционировать на протяжении XV–XVI веков. Для полноценного изучения Сарайчика необходимо знать какую территорию занимал город в этот период. Как уже неоднократно упоминалось в различных источниках, Сарайчик потерял часть занимаемой территории в результате весенних паводков и изменений окружающих его русел рек Жаика (Яик, Урал) и Сарачинки (Сорочик, Сорочинка). Городище Сарайчик на сегодняшний день окаймляется с севера рекой Жаик и с южной стороны пересохшим руслом реки Сорочинки. Река Жаик как и ее протока Сарачинка относятся в типу меандрирующих рек, русла которых имеют отчетливо извилистый характер. Как правило, такие русла на протяжении времени порой меняют свои положения. Исходя из этого в данном исследовании был поставлен вопрос - менялась ли топографическая ситуация у городища на протяжении с момента возникновения города? Для решения этого вопроса были изучены картографические материалы фиксирующие положение рек у Сарайчиковского городища в различные исторические периоды.

Жаик стал фиксироваться на географических картах уже с XV века. На карте, созданной в 1459 году итальянским картографом Фра Мауро изображены Жаик и Волга впадающие в Каспийское море. На их побережьях обозначены существующие в то время города [1],



Рис.1 (Фрагмент карты Фра Мауро - 1459 г.)

Город Сарайчик со своим названием стал изображаться на европейских картах XVI века. Расположение часто было условным, картографы размещали его как на восточной стороне Яика (Э. Дженкинсон 1562, 1578.) [2], так и на западной стороне (Гастальди 1548.) [3]. На некоторых картах того времени Сарайчик изображен между Яиком и Волгой [4] или на восточном берегу Волги (А. Ортелиус 1570) [5].



Рис.2 Фрагмент карты Э. Дженкинсона - составленной в 1562 г.  
Город изображен с восточной стороны Яика.

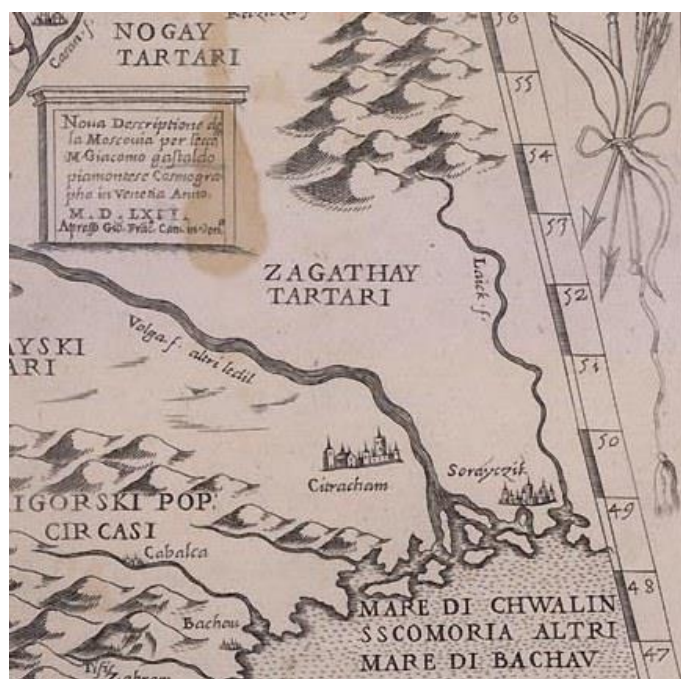


Рис. 3. Фрагмент карты венецианского картографа и инженера  
Д. Гастальди (ок. 1500-ок.1566) из издания «Руководства по географии»  
Клавдия Птолемея, выпущенного Гастальди на итальянском языке в 1548 г.  
Сарайчик изображен с западной стороны Яика



Рис. 4 Фрагмент карты Московии австрийского дипломата и историка С. Герберштейна (1567?)  
Сарайчик размещен между Волгой и Яиком.



Рис. 5 Фрагмент карты А. Ортелия «Tartariae Sive Magni Chami Regni» 1570 г.

В XVII веке город прекращает свое существование, но информация о нем не исчезает из письменных и картографических источников. На европейских картах упоминание города следует рассматривать как анахронизм (картографы часто использовали старые сведения при изготовлении новых карт). На картах встречаются изображения Сарайчика, как с западной стороны Яика (Н. Сансон 1674 [6], Ю. Данкерте 1680? [7], А. Жайо 1695[8]), так и с восточной (Н. Витсен 1687) [9].

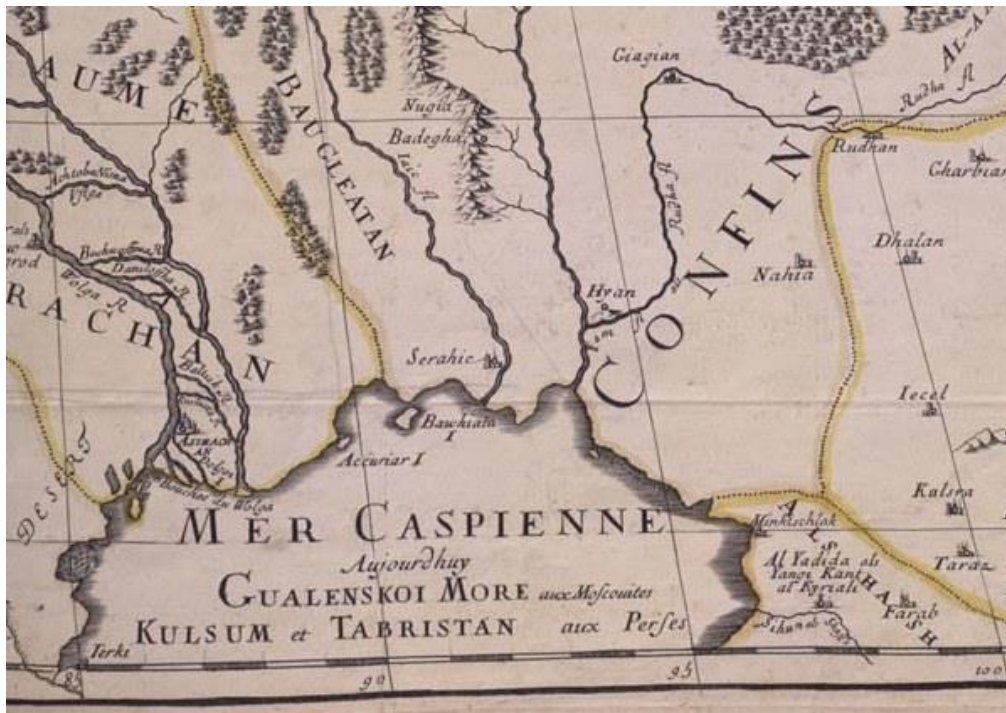


Рис. 6 Фрагмент карты французского географа и картографа Н. Сансона «La Russie Blanche ou Moscovie.....» 1674 г.



Рис.7. Фрагмент карты Н. Витсена «Новая географическая карта Северной и Восточной части Азии и Европы, простирающейся от Новой Земли до Китая» (1687 г.)

В русских картографических источниках XVII века топографическая ситуация вокруг Сарайчиковского городища освещается более подробно. Русское государство после Смутного времени стало активно осваивать низовья Волги и Яика. В Книге Большому чертежу составленной к 1627 году при описании нижней части Яика упоминается остров Сарачик – «да из Яика же реки, с левые же стороны, выше Сорочика острова 25 верст потек проток Саванлы.» [10 с. 95]. Хотя само название реки отходящей от Яика не упоминается, но название острова - Сарачик, который образуется в междуречье



Яика и безымянной протоки, вероятно, получил от городища расположенного здесь. В середине 1630-х годов в целях исследования низовьев Яика для строительства в дальнейшем русских крепостей, астраханским подьячим А. Путиловым был составлены чертежи, в том числе «чертеж Сарайчиковского городища» [11, с. 61]. В апреле 1646 г. по челобитию купца Михаила Гурьева для реконструкции городка в низовьях Яика ему разрешается брать «кирпич ... на Сарайчике, где бывали татарские мечети и палатишка» (11, с. 198).

В «Хорографической книге Сибири» (1697–1711 гг.) составленной С.У. Ремезовым есть два чертежа на которых можно рассмотреть ситуацию на Яике в конце XVII века. На листе № 163 изображен Яик, впадающий в Каспийское море [12, с. 163]. К востоку от Яика выше Гурьева упоминается урочище Сарайчик.



Рис. 8. С. Ремезов. (1697-1711 гг.) Фрагмент листа «Яикъ» из «Хорографическая книга Сибири»

Л. 163 «Глава ЛС. Яикъ»

На листе № 114 «Глава ЛС. Яикъ» [12, с. 114]. топографическая ситуация более подробная, в тоже время в некоторой степени запутанная. Упоминается следующие топонимы: остров Сорочинской, У (рочище) Сарайчик и г(ород) Сарайчик. Некоторую запутанность ситуации вносит помещенный выше Сорочиковского острова г. Гурьев через который проходит дорога из Бухары в Астрахань. Город Сарайчик показан не на острове, а выше по течению. На карте отмечена дорога из Бухары до Сарайчика, далее дорога направляется на северо-запад в сторону Узеней и доходит до Саратова. Запутанность топографической ситуации можно объяснить недостаточностью знаний или ошибкой картографа. Например, гора Индер изображена на западной стороне Яика.



Рис. 9. С. Ремезов. (1697–1711 гг.) Фрагмент листа «Яикъ» из «Хорографическая книга Сибири» Л. 114 «Глава ЛС. Яикъ»

В XVIII веке с развитием российской картографии появляются подробные карты нижнего течения Яика. На картах и планах наряду с русском Сарачиковском форпостом обозначается и бывшее городище, начинает изображаться протока Сорочик. На картах исток реки Сорочика начинается из Яика (после 1770-х годов - Урала) выше городища, затем протока огибала его с западной стороны, подходя близко к городищу с южной его стороны, делала поворот к юго-западу, пройдя некоторое расстояние вновь впадала в русло Яика.

На Ланкарте 1745 года, которую «описывал и сочинял» геодезист Степан Чичагов [13, с. 162–163] нанесена речка Сарачик которая с Яиком образывает остров, на котором расположены «Сарачиковской форпост (у) Сарачиковского города». На «Плане Гурьеву городку и протокам которая вышли из реки Яика и впали в морской розлив» которая также была составлена в 1745 г. этим же картографом на острове между Яиком и Сорочиком нанесено «Сорочиковское городисче» [13, с. 336]. Городище на плане имеет округлую форму. Оно расположено в северной части острова прижимаясь к берегу Яика. Сложно сказать о точности расположения городища относительно Яика. И. Гербер побывавший здесь в 1732 г. указал расстояние от городища до Яика: «прибыли в старый разрушенный город под названием Сарайчик, дальше на восток еще 4 версты до реки Яик». Он же составил первое описание городища, деля его на части: «Этот разрушенный Сарайчик, должно быть, был очень большим местом, разделенным на 3 части, которые еще показывают свои развалины; от зданий уже ничего не осталось, кроме нагроможденных камней и нескольких все еще изогнутых подвалов из обожженных камней» [14, с. 35].

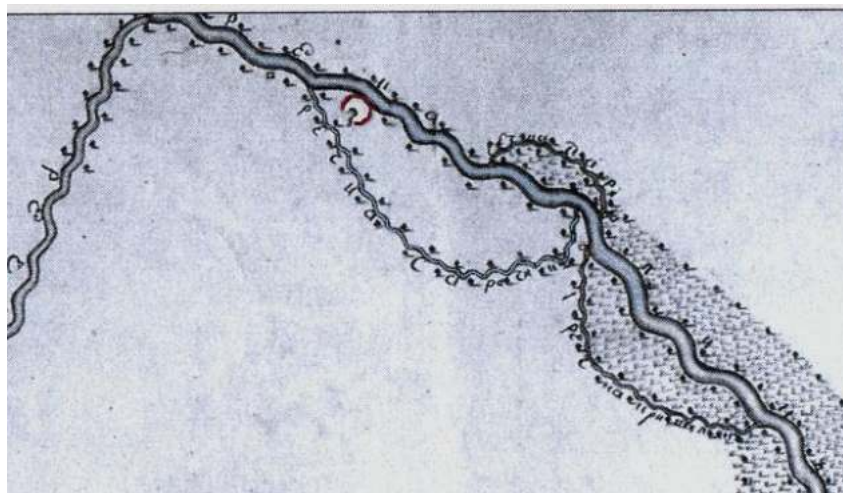


Рис. 10. Ф. Чичагов. (1745 г.) Фрагмент карты «План Гурьеву городку и протокам которые вышли из реки Яика и впади в морской розлив»



Рис. 11. И. Красильников. (1755 г.) Фрагмент карты «...нижняицкой дистанции до Гурьева городка и до Каспийского моря...» (переиздание 1880 г.)

Такую же ситуацию показывает И. Красильников. Форпост изображен в северной части острова, образуемого реками Яиком и Сарачинкой. Слева идет надпись – «Сарайчиковский тут же развалины старинного городка Сарачика» [15].

На более детальном плане 1757 г. видно, что русло Сарачинки находится на значительном расстоянии от городища и Сарачиковского форпоста (Рис. 12). Сам форпост изображен в северо-восточной части острова на берегу Яика.



Рис 12. Фрагмент плана 1757 г. с изображением Сараичиковского форпоста и дороги проходящей по территории городища (Предоставлен В. К. Афанасьевым)

П.С. Паллас в своих записях упоминает что «Форпост Сарайчик или Сарайковка стоит близ Яика на восточной стороне рва оставшегося от прежде бывшего на сем месте многолюдного татарского города Сарайчика» [16, с. 610].

Таким образом, исходя из рассмотренного материала можно предположить, что в XVII и XVIII вв. городище располагалось в северо-восточной части острова. Протока Сорочинка на картах значительно меньше Яика (Урала), исток ее находится на значительном расстоянии от городища. В описаниях путешественников того времени нет упоминаний о разрушении городища окружающими его водными руслами.

В XIX веке появился более качественный картографический материал местности. А.Е. Алексеевым был составлен инструментальный план Сараичиковского городища. Были также опубликованы отчеты о посещении городища путешественниками и исследователями [14, 50–52].

С 1801 по 1804 гг. была составлена, а в 1805 г. была издана подробная карта Российской империи и близлежащих владений. На 74 листе показана ситуация у Сараичиковской крепости. С восточной стороны на карте нанесена надпись: «Знаменитые развалины бывшего татарского Города». На карте показаны две луки, отходящие к северу и северо-востоку от крепости. Между этих лук проходит дорога, подписанная как «След бывшей дороги, называемой ныне Нагайской». С западной стороны городища нарисована Сорочинка («Ерик Сорочек») [17, л. 74]. Она, как и на плане 1757 г. истекает из Урала на значительном расстоянии от крепости.



описаниям, оставленным П.С. Палласом и К.Ф. Гебелем, оно располагалось к западу от крепости и не затрагивалась речными руслами Сарачинки и Урала.



Рис. 15. А.Е. Алексеев. 1861 г. «План развалин древней мусульманской крепости Сарай-Ал-Джедит и части нынешних построек Сарайчиковской крепости снятый инструментально в 1861 г.».

В 1861 г. Алексеевым был составлен инструментальный план «городища Сарай-Ал-Джедит» (Рис. 15). На плане в восточной стороне показана казачья крепость, определены границы древнего городища, отмечены реки Урал и Сарачинка. Протока Сарачинка показана только частично (по отношению к юго-западной части городища). А.Е. Алексеев указывает, что Сарачинка смыла часть «древнего кладбища с мавзолеями» [14, с. 55] (т.е. ранее ее русло проходило в другом месте и не затрагивало границ этого кладбища). Урал показан фрагментарно, по небольшому отрезку реки сложно судить о его направлении. На плане хорошо видно, что Урал разрушил большую часть казачьего укрепления (просматривается только западная часть крепости. Алексеев расстояние от крепости до городища определил в 150 сажень. К. Гебель побывавший здесь ранее, (в 1836 г.) писал, что крепость «плотно прилегает к берегу Урала», а городище находится «в половине версты от нынешнего Сарайчика» [14, с. 50–52]. Разницу в расстояниях может возникнуть, при перемещении домов с восточной подмываемой Уралом стороны крепости на запад, в сторону городища. Кроме упомянутых выше водных протоков, на плане Алексеева в южной части городища выявляются остатки более старого русла, которое на момент составления карты превратились в пересохшие ильмени («Ханские ильмени»). Ширина ильменей значительно превышают ширину действующей в то время речки Сарачинки, что говорит о

том, что ранее в этом месте проходило обширное водное русло, которое впоследствии превратилось в старицу, а затем распалось на отдельные водные фрагменты – ильмени.

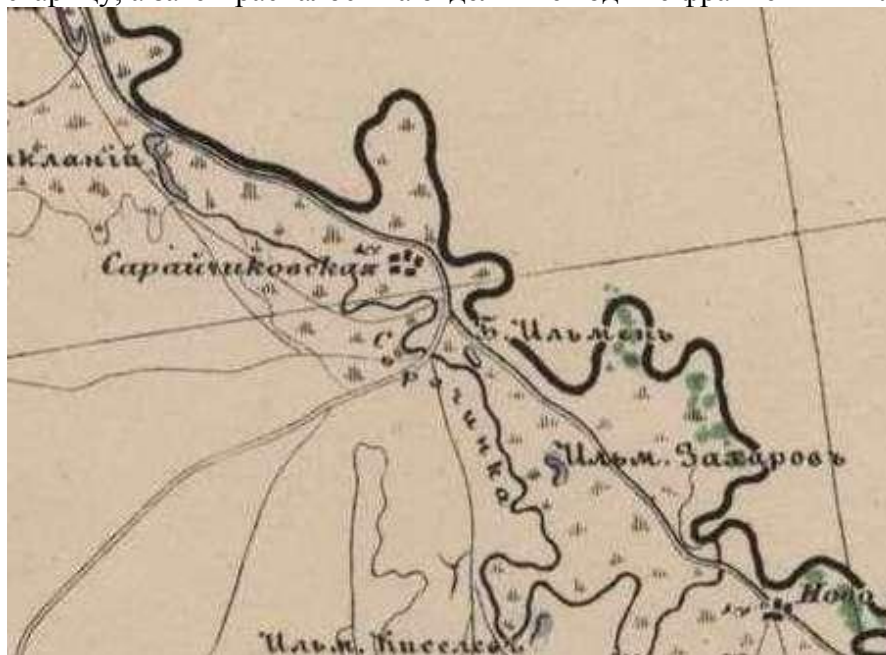


Рис 7. 1872 г. Фрагмент карты И. Стрельбицкого (Специальная карта Европейской России). Лист 132.

На карте И.А. Стрельбицкого (Рис. 7) дорога проходит между Уралом и Сарайчиковской крепостью. К северу от поселения имеется вытянутая к северу лука. Сарачинка выходит из Урала на значительном расстоянии от казачьего поселения. В письменных источниках нет упоминаний о следах обрушения городища.

В XX веке ситуация на местности продолжает изменяться. На карте 1930-х годов (Рис. 9) рукава Урала у основания северной «Жилой?» луки вплотную приблизились друг к другу. На карте хорошо видно, что старое уходящее к востоку русло Урала распалось на ряд озер и ильменей. Православное кладбище (изображенное на карте А.Е. Алексева), которое располагалось на территории городища в северной части поселка, уже находится на краю Урала. Исток русла Сарачинки, в сравнении с картой И.А. Стрельбицкого стал располагаться опять южнее, рядом с городищем (??).

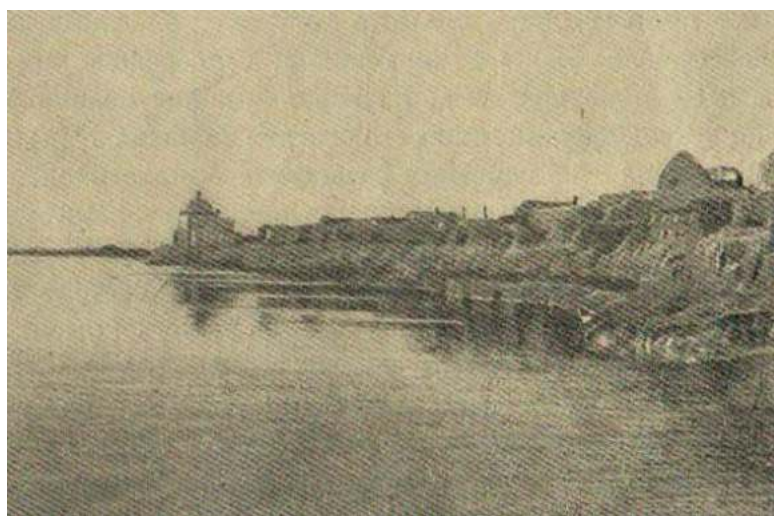


Рис. 8. Сарайчик на фотографии 1930 годов

В 1937 г. Н. Арзютов в своем отчете записал, что «Поселку Сарайчик все время приходится отступать вглубь от берега, в настоящее время от старого казачьего поселения, обозначенного на указанной карте (Плане Алексева) почти ничего не осталось, он все время отступал, выстраиваясь новыми улицами на самих развалинах.» [14, с. 89].

Определяя площадь разрушения городища Арзютов пишет: «в том месте, где речка Сорочинка впадает (???) в Урал, берег реки на северо-восток, север и запад также беспрестанно разрушается. Это разрушение берегов с двух сторон привело к тому, что так называемая «Жилая лука» превратилась в остров. Лука «Медведица» у основания прорвана новым руслом Урала, а старое, огибавшее луку, теперь сухое. Таким образом, за 70 лет утеряна площадь, длиной около 1100 м и шириной 300 м. В целом погибла площадь около 320 гектаров [14, с. 89–90].

В начале 40-х годов наблюдались очень высокие половодья, которые также способствовали разрушению северной части городища. Изменение русла у Сарайчиковского городища можно увидеть, сравнив топографические карты 1930 и 1980-х годов.

На карте 1980-х годов Урал соприкасается с северной частью поселка и городища. Основное русло реки, которое разрушало восточную часть казачьего поселения на протяжении XIX–XX веков ушло дальше к востоку.

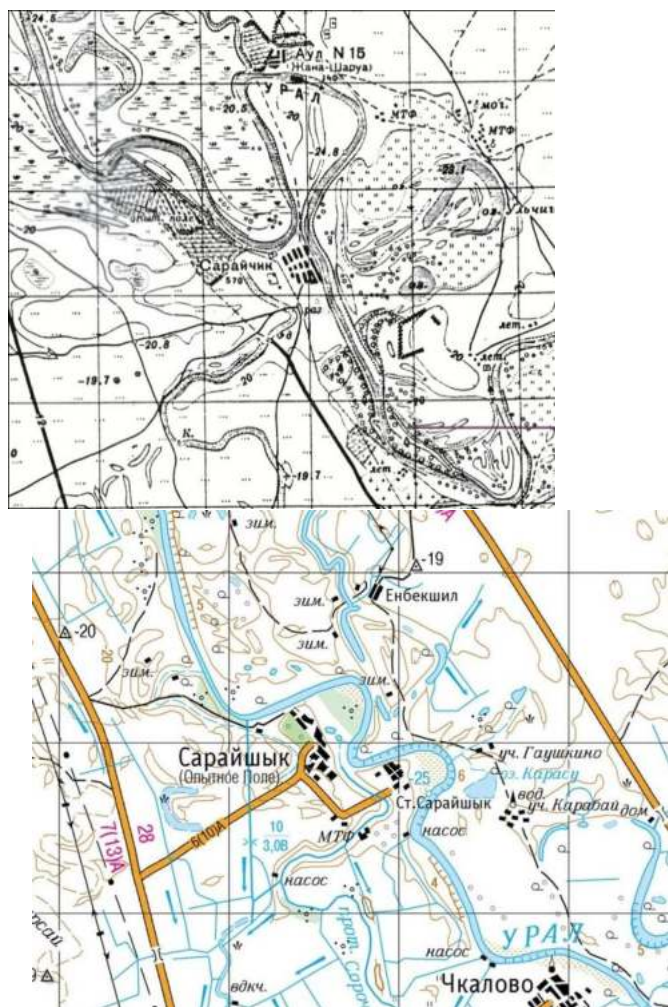


Рис 9. 1930-е г. (?) Фрагмент топографической карты

Рис 10. 1987–88 г. Фрагмент топографической карты

Анализируя картографическую ситуацию можно сделать некоторые предварительные выводы: Русла Сарачинки и Жаика с XVIII века неоднократно меняли свои положения и отличаются от сегодняшнего их расположения.

– в XVIII веке русла Яика (Урала) и Сарачинки, вероятно не соприкасались с территорией городища. Каких-либо упоминаний о разрушениях водой городища не имеется.



– в XIX веке происходило срезание берега с восточной стороны Уралом (смыта восточная часть Сарайчиковской крепости (форпоста). Исток Сарачинки, сдвинувшись ниже, своим усиленным течением стал смывать «древнее» кладбище в 200-х саженях к югу от городища (А.И. Алексеев).

– в первой половине XX века кроме подмыва берега с восточной стороны, стала смываться непосредственно северная часть городища (Арзютов). К сороковым годам в результате сильных наводнений северная «Жилая» лука была перерезана, русло Урала стало протекать по северной части территории городища в направлении запад-восток. В отчете Г.И. Пацевича упоминается что «по словам местных жителей, только в последние годы передвижкой русла вправо, т.е к северу, снесена водой примерно третья часть современного поселка и значительная часть территории развалин древнего Сарайчика [14, с. 107].

На сегодняшний день Жаик примыкает к северной части городища Русло Сорочинки расположенное рядом с городищем в настоящее время обезвожено. Нынешние остатки протоки Сарачинки только частично огибает с западной стороны поселок Опытное и здесь же заканчивается. (рис. 11).



Рис. 11. 2017 г. Реконструкция размещения городища по плану 1861 г. на современный снимок, выполненный с дрона.

Для определения площади утерянной территории, на котором располагалось Сарайчиковское городище, был использован план 1861 г. составленный Алексеевым и современные снимки, сделанные с космических и других летательных аппаратов. По подсчетам общая площадь утерянной территории окруженного земляными валами (Н. Арзютов расчет вел по этим площадям) составляет около 500 гектаров. Эта полоса шириной около 400 метров идущая от нынешней береговой линии Жаика к северу от кладбища и более 500 метров на восточной окраине поселка также идущая в северном направлении. Длина потерянной территории с запада от современного кладбища по направлению к востоку выходящая за окраины п. Старый Сарайчик совпадает с данными Арзютова и составляет чуть больше 1 километра. Эта территория накладывается на современное русло Жаика у городища и часть береговой зоны на противоположной стороне реки. При сравнении этих цифр с археологическим отчетом Н. Арзютова выявляется, что ширина полосы увеличилась на 100 метров с западной и более чем на 150 с восточной стороны.

К разрушению городища приводили и весенние паводки, которые приводили в негодность глинобитные постройки. Так остается спорным вопрос о наличии крепостных сооружений Сарайчика. В источниках, относящихся к XIX веку, имеются сведения об укреплениях в виде земляных валов (Левшин, Алексеев и др.). Г.И. Пацевич отсутствие «остатков старых крепостных стен» объяснял тем, что «они также были снесены вместе с остальной погибшей частью города», которую в последние годы смыла река [14, с. 107]. Сопоставление плана А.Е. Алексеева с современной топографической ситуацией городища, показывает, что в юго-западной части городища еще сохранилась значительная часть территории средневековой крепости и полностью «цитадель». Территория крепости на сегодня наполовину смыта Жаиком. Можно предположить, что первоначально город стал формироваться в западной части городища и примыкал к руслу Сарачинки (может быть в то время основному водному руслу). (На плане 1861 г. – наиболее значительные бугры (возвышения) отмечены в также в западной части). Н. Арзютов в своем отчете упоминает, что «по обрыву Урала видны весьма скромные остатки разрушенных строений». А «наиболее сохранившейся частью жилых кварталов, является к настоящему времени, по-видимому, береговой участок, расположенный между речкой Сарачинкой и современным поселком. По крайней мере в этом районе в обрыве сохранились следы жилых домов, да к тому же остатки их обнаружены в процессе раскопок» [14, с. 91]. Г.И. Пацевич также относил присутствие культурного слоя «к Западу и Сев.Западу от современного поселка и почти полному отсутствию таковых не только на поверхности территории поселка, но и в выбросе земли из ям поселка.»

Основной причиной разрушения сырцовых крепостных стен и земляных валов цитадели и построек городища стали частые наводнения в период половодий от разливов окружающих рек. Имеются упоминания о наводнениях у Сарайчика еще в XVI веке. Так ногайский бий Исмаил в письме Ивану Грозному летом 1557 года упоминал: «А пашню сарайчиковскую вода взяла» [17, с. 253]. Сохранились сведения о более поздних крупных паводках: в 1854 г. Урал поднимался на 11 метров, в 1922 г. на 12 метров, в 1932 и 1941 гг. – 7,7 м., в 1942 г. – 9,8 м. Возможно после таких весенних паводков и менялась кардинально топографическая ситуация около Сарайчиковского городища – русла рек меняли свои направления. На рисунке 12 показаны изменения русел Жаика и Сарачинки, по картографическим сведениям, в различные исторические периоды.



Рис. 12. Изменение русел Жаика(Урала) и Сорочинки за период с 1828 г. по 2010-е гг.

Красным цветом обозначено современное кладбище (цитадель).

Таким образом в отличии от многих среднеазиатских крепостей сохранивших свои очертания из-за отсутствия угроз затоплений и подмочек сырцовых стен (многие русла ушли или пересохли), Сарайчиковское городище все это время было окружено активными речными руслами.

Открытым остается вопрос нахождения русел Жаика и Сарачинки в период жизнедеятельности Сарайчика (с момента возникновения и до конца XVI века). П.С. Паллас упоминает, что казачий форпост поставлен на восточной стороне рва, что на самом деле могло быть бывшим руслом реки. В какой-то период еще одно водное русло проходило и с западной стороны городища. Л.Л. Галкин в отчете 1975 г. записал что «в верхней части /вверх по течению Урала/ исследованного участка культурный слой верхняя граница которого датируется начало XIV в. судя по керамике найденной здесь перекрыт аллювиальными отложениями мощностью до 1,5 – 2 м., что может указывать на довольно высокое стояние вод Урала в этот период» [14, с. 161]. Ханские ильмени, изображенные на плане 1861 г. в западной части городища, также в свое время были активным речным руслом.

Вопрос о топографической ситуации у Сарайчиковского городища требует более тщательного изучения, что поможет в дальнейшем точнее определить топографию города и окружающего его ландшафта.

### Список литературы

1. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Fra\\_Mauro\\_map,\\_sector\\_XXXIV.jpg](https://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Fra_Mauro_map,_sector_XXXIV.jpg)
2. *Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio* / Auctore Antonio Ienkensono Anglo: edita Londini Anno 1562 et dedicata illustriss. D. Henrico Sydneo Walliae presidi. – [Antverpiae [Antwerpen], 1579].
3. *Nova Descriptione de la Moscovia* / per l'ecceste M. Giacomo Gastaldo piemontese cosmographo. – Venetia: Giov[anni] Fran[ces]co Cam[ocio], Anno MDLXII [1562].
4. *Andere Landtaffel: in welcher der Moscoviten gebüet, mit sampt den Welden [Wälden] und Bergen auch etlichen gebreüchen und allen umligenden Landschaften begriffen* / [S. Herberstein]. – [Basel, 1567?].
5. *Tartariae sive Magni Chami regni typus* / [A. Ortelius. – Antverpen: C. Plantijn, 1570]. // *Theatrum orbis terrarum*. Л. [98].
6. *La Russie Blanche ou Moscovie divisée suivant l'Estendue des Royaumes, Duchés, Principautés, Provinces et peuples qui sont presentement soubz la domination du Czar de la Russie cogneu soubz le nom de Grand Duc de Moscovie* / Dressé sur plusieurs memoires et relations les plus recentes par le S-r Sanson Geographe ordre du Roy: Presentée à Monseigneur le Dauphin par son tres humble, tres obeissant et tres fidele serviteur H. Jaillot – A Paris: chez H. Jaillot, 1674.
7. *Novissima et Accuratissima Totius Russiae vulgo Muscoviae Tabula* / a Justo Danckerts. – Amstelodami [Amsterdam, 1680?].
8. *La Russie Blanche ou Moscovie Divisée suivant l'Etendue des Royaumes, Duchés, Principautés etc.* = *Nova Russiae Albae sive Moscoviae tabula, ad usum Serenissimi Burgundiae Ducis* / Presenté à Monseigneur le Duc de Bourgogne par son très humble et très obeissant serviteur H. Jaillot. – à Paris, 1695.
9. *Nieuwe Lantkaarte van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa. Strekkende van Nova Zemla tot China: Aldus Getekent, Beschreven, in Kaart gebragt en uytgegeen. Sedert een Nauwkeurig ondersoek van meer asl twintig Iaaren door Nicolaes Witsen.* – [Amsterdam], Anno 1687.
10. Книга Большому Чертежу. под ред. К.Н. Сербиной // Издательство АН СССР. – 1950.
11. Дубман Э. Промысловое предпринимательство и освоение Понизового Поволжья в конце XVI–XVII вв. – Самара, 1999.
12. Remezov Semën Ul'ianovich. *Khorograficheskaya kniga 1696–1711* [cartographical sketch-book of Siberia] MS Russ 72 (6) . Houghton Library, Harvard University , Cambridge, Mass.

13. Гусарова Е. В. Астраханские находки. История, архитектура, градостроительство Астрахани XVI–XVIII вв. по документам из собраний Петербурга. 2009.
14. Сарайшик – наследие предков. Атырау. Источники по истории городища Сарайчик. 2015.
15. Подробная карта Российской империи и близлежащих граничных владений. 1805.
15. Оренбургская губерния с прилегающими к ней местами по «Ландкартам» Красильникова и «Топографии» П.И. Рычкова 1755 г. Оренбург 1888 г.
16. П.С. Паллас Путешествие по разным провинциям Российского Государства. – Ч. 1. – СПб. 1773.
17. Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой. 1551–1553 гг. – Казань, 2006 г.

### **ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ЗЕРТТЕУШІСІ – З. САМАШЕВ**

**Ж.К. Диярова**

«Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени  
музей қорығы» РМҚК ғалым хатшысы

Ортағасырлық Сарайшық қаласы, оның тарихы қай заманда да қалың көпшіліктің назарында болды. Оның Жошы ұлысының, Ноғайлы мен Қазақ хандығының астанасы болуы, Еуразия аймағында Жібек жолының алтын көпірі болғаны әлемге аян. Мұның өзі қаланың болашық зерттелуіне және ертең үшін сақталуына айтарлықтай әсер етті.

Сонау XX ғасырдың 60-шы жылдары қоғамдық негізде ашылған өлкетанушылар бұрышы, кейінгі музей де соның әсерімен 1999 жылы 3 қыркүйекте «Хан Ордалы – Сарайшық музей-қорығы» құрылуына әкелді.

Сарайшық қаласы тарихына жаңаша көзқарас ел тәуелсіздігімен қаланды. Сарайшық қалашығына қатысты негізгі кешенді зерттеу жұмысы 1996–2000 жж. аралығында И. Тасмағамбетовтың ұйымдастырып, тікелей қатысуымен З. Самашев бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізілді. Зерттеулер нәтижесінде Сарайшықтың қалыптасып дамуының үш кезеңін анықталды. Археологиялық зерттеулер барысында қалашықтың әр бөлігінен оның өмір сүруінің әртүрлі кезеңіне жататын ауқымды жерлер ашылып, зерттелді [1, 16-б.].

Сарайшық қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қысқаша есебін З. Самашев 1999 жылдың 14 қыркүйегінде Атырау облысы мәдениет және туризм басқарамасының басшысы Б.С. Иманғалиевке хат жолдаған. Хатта ортағасырлық Сарайшық қаласындағы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған жәдігерлер Атырау облыстық музейге және жаңадан ашылған Сарайшық музей-қорығына тапсырылғандығын атап көрсеткен.

Сонымен қатар З. Самашев 1999 жылғы қысқаша есебінде 2000 м<sup>2</sup> асатын «керуен сарайының» орны ерекше екенін көрсетіп, көктемгі су шаюдан қорғап қалуға алдын ала іс-шаралар ұйымдастыру керектігін жазған.

Ол Сарайшықтың рухани орталықтардың бірі болғандығын атап өтеді. Өз есебінде «... Продолжались исследовательские работы и на раскопке включающем в себя мазар с подземным склепом. Площадью раскопа были задеты и остатки других видимо аналогичных комплексов. Необходимо их раскрытие которое требует предельной осторожности и тактичности, ибо эти древние мемориальные сооружения находятся в центре казахского кладбища. Однако эти исследования необходимы, ибо различные источники показывают, что в Сарайчуке было захоронено несколько золотоордынских ханов, и судя по ряду источников, один из самых деятельных Казахского государства хан Касим. В надежде восстановление и реконструкцию этих комплексов в будущем в

качестве исторического материала был проведен начальный этап работ по консервации и частичному восстановлению уже открытого мазара с подземным склепом.

Важность продолжения археологических исследований на этом участке заключается и в том, что на примере этого памятника сделан значительных шаг вперед в выяснении топографической ситуации города. Если дальнейшими раскопками будут раскрыты аналогичные комплексы, то реальность восстановления этого духовного-исторического мемориала вполне осуществима...» деп болжам көрсеткен [2].

Келесі бір хатында тағы да Сарайшық археологиялық қазба орындарын қорғау қажеттігін көтереді. 1999 жылы 1 қарашада З. Самашев М. Бердімұратовқа хат жолдайды. Ғалым хатында: «В связи завершением исследования на городище Сарайчик в сезоне 1999 г. обращаюсь к Вам с просьбой не направлять группы организованных посетителей и частных граждан на огражденные участки археологических раскопок. Они пока являются объектами научных исследований, не музеефицированы, официально не являются объектами туристическо-экскурсионных посещений. Поле создания соответствующих технических и материальных условий – проведения дорожек, смотревых площадок, укрепления специальными составами стен и интерьеров помещений, полной консервации и реставрации эти раскопки будут доступны всем. В настоящее время, до полной сдачи объектов органам государственной историко-культурного наследия, запрещается производство не согласованных фото-видеосъемок. Материалы экспедиции Вам будут переданы в апреле 2000 года» деп қазба орындарындағы күрделі мәселелерді көтереді [2]. З. Самашевтің ұсынысы орынды талап болатын.

2004 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануымен Сарайшық қалашығына зерттеу жұмысын 2004–2008 жж. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі болып З. Самашев жалғастырады. Жүргізілген қазба жұмыстары бірқатар жаңалықтар әкеледі. Қалашықтың төменгі мәдени қабатынан шақпақ тас жаңқалары, қола дәуірінің тас келсабы, ерте темір дәуірінің қола жебе ұштары табылған. Бұған қоса XI–XII ғасырлардағы тұрғын үй іздері мен қыпшақ дәуіріне (?) жататын шала күйдірілген қара түсті қыш ыдыстың бөлшегі табылған және Жайық төменгі ағысында Сарайшықтан басқа жерлерде XII ғасырдың қыш ыдысы кездеспеген. Осыған орай, зерттеушілер қалашықтың өмірін төрт кезеңге бөліп, алғашқысын XIII ғасырдың ортасына дейін қамтитынын көрсеткен [3, 11–12-бб.].

Осы кезең Сарайшық қалашығы орнында археологиялық жұмыстардың жандануымен ерекшеленеді. 2003 жылғы археологиялық қазбалар нәтижесінде З. Самашев Сарайшық музей қорығын 1341 жәдігермен толықтырады [2].

З. Самашевтің археологиялық қазбалары, оның қорытындылары бойынша облыс басшылары мен министрліктерге Сарайшық мәселесін көтере жолдаған ақпараттары мен ұсыныстары қолдау таба бастады.

Сарайшық қалашығындағы өзгерістер, ғалымның ұсыныс пікірлері көп ұзамай ел үкіметінің назарын аударды. Нәтижесінде 2008 жылы 21 наурызда Қазақстан Республикасы Үкіметі № 279 қаулысымен Сарайшық қалашығын Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне қосады. Осы жылы З. Самашев 300 м<sup>2</sup> жерді қазып XIII–XIV ғасырларға қатысты мәліметтерді жинақтайды.

2013 жылы Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі мен Атырау облысы әкімдігі Сарайшық қалашығын сақтап қалу мақсатында жаңа істерге бастамашы болады. Оған белгілі дәрежеде археолог ғалым З. Самашев өз үлесін қосқан болатын. Мәселен архивте оның Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрі М.А. Құл-Мұхаммедке жолдаған хаты сақталған. Ғалым хатынан: «Қадірлі Мұхтар Абрарұлы! Биылғы жылдың 13-маусымында «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы аясында өткен Қоғамдық кеңестің отырысындағы Елбасының баяндамасында ерекше аталып, үкіметке арнаулы тапсырма ретінде қарастырылған мәселенің бірі – Сарайшық қалашығын сақтап қалу жөнінде болғаны өзіңізге аян. Осыған сәйкес, мен, 1989 жылдан бері сол қаланы зерттеумен шұғылданып жүрген маман ретінде,

алдағы, 2009–2011 жылдарға арналған «Мәдени мұра» бағдарламасына Сарайшық қалашығының орнында арнаулы археологиялық құтқару қазба жұмыстарын кең көлемде одан әрі жалғастырудың жоспарын енгізуді сұраймын. Ал, негізгі шара – Жайық өзенінің жағалауын бекіту, немесе, оны ескі арнасына қайта бұру болғандықтан, бұл мәселеменен Атырау облысының Әкімдігі шұғылдануға тиісті деп есептеймін. Кезінде осы жоба бойынша әртүрлі жергілікті ұйымдар шұғылданған болатын. Соның ішінде, 2006 жылы «Толқын» ЖШС-і екі-үш жоба ұсынған. Бірақ-та, олар да мәселені түбегейлі шеше алмады. Сондықтан, бұл істі Министрлікпен жергілікті әкімшіліктің бірлескен комиссиясын құру арқылы шешкен жөн деп есептейміз» деген жолдарды оқуға болады. Осындай мәтіндегі хат Қазақстан Республикасы Президент Әкімшілігінің Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі Е. Қаринге де жолданады.

2013 жылы 11 қыркүйекте министр М. Құл-Мұхаммед Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары Б. Сағынтаевқа арнайы хат жолдайды. Хатта: «Құрметті Бақытжан Әбдірұлы! Мәдениет және ақпарат министрлігі Сіздің республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші – Сарайшық қалашығын сақтап қалу мәселесіне қатысты тапсырмаңызды мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесе қарап, төмендегіні хабарлайды. ҚР Қоршаған ортаны қорғау министрлігі Су ресурстары комитетінің мамандарынан арнайы жұмыс тобын құрып, мәселені Сарайшық қалашығының басында қарады. Нәтижесінде екі нұсқада ұсыныс жасады. Атап айтқанда:

1. Жайық өзенінің ағысын апатсыз өткізу үшін жер жұмыстарын жүргізу арқылы өзеннің қазіргі арнасын Сарайшық ауылының жоғарғы және төменгі бөліктерін бөгей отырып, ағысты ескі арнаға өзгерту;

2. Жайық өзенінің қазіргі арнасын өзгертпей Сарайшық қалашығының орналасқан жерінде ұзындығы 1500 текше метр құрайтын жағалауға бекіту жұмыстарын жүргізу.

Ал, Атырау облысының әкімдігі ортағасырлық Сарайшық қалашығын сақтап қалу бойынша жүргізілетін жұмыстардың бағытын анықтау үшін республикалық деңгейдегі комиссия құруды ұсынады. Мәдениет және ақпарат, Өңірлік даму және Ауыл шаруашылығы министрліктері Атырау облысының ұсынысына қолдау білдіреді. Ал, Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі өз құзыретіндегі мәселелерді қарауға дайын екенін жеткізеді. Осы ұсыныстарды саралай келе түпкілікті шешім қабылдау мақсатында ведомствоаралық арнайы комиссия құрып, оның отырысын объектіде ұйымдастыруды жөн деп санаймыз. Тапсырманы орындау тәртібінде енгізіледі» делінеді [2]. Көп ұзамай министрлік облыспен бірлесе арнайы жұмыс тобын құрады.

2013 жылы 5 желтоқсанда «Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші – «Сарайшық» қалашығын сақтап қалу мәселесін талқылау жөніндегі ведомствоаралық комиссиясы отырысы Атырау қаласында ұйымдастырылады. Отырысқа комиссия төрағасы, Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитеті төрағасы Т. Қышқашбаев, комиссия мүшелері Шәкімов, Ш. Мұқан, Ә. Әбілдинова, Әбілда, Қияшев, Төлеков, Қуанов, Ағытаев, Сарин, Кенжеғалиев және Самашевта қатысады. Отырыс барысында Сарайшық мәселесін жете зерттеп жүрген З. Самашев мәжіліске қатысушылар назарына өзінің 1989 жылдан бері жинаған деректерінің нәтижесінде көне қаланы құтқарып қалу шараларына арналған екі жобасын атап өтеді. Оның алғашқысы – Жайық өзенінің жағасын бекіту, екіншісі – 1942 жылы болған су тасқыны салдарынан су астында қалған қала орнын ашып алу. Ғалымның бұл сөзіне Жайық-Каспий бассейндік су инспекциясының басшысы Бисен Қуанов: «Екінші нұсқа шығыны көп және нәтижесі неғайбылдеу, сондықтан тек бірінші нұсқаны ғана бағытқа алған жөн. Сарайшықтың негізгі бөлігі Жайық өзенінің сол жақ бетінде орналасқан. Қазір жағаны бекіту жұмыстарын қолға алмасак, ертең кеш болады. Біз көп қаржы кетеді екен деп бұл жұмысты кейінге ысыра бермеуіміз керек. Егер қазірден бастап қолға алсақ, бір жылдың ішінде Сарайшықтың орнын аман сақтап қалар едік. Атырауға алыс-жақын шетелдерден, еліміздің әр аймағынан келетін туристер саны артып келеді. Сарайшықтың қазіргі орнын сақтап, жаңа технологиямен жағалауды бекітіп, жарықтандырсақ, ұялмай көрсететін

орынға айналар еді» деген пікірін білдіреді. Яғни ел азаматтары Сарайшық үшін арнайы екі жобаның дайындалғанын алға тартады. Отырыс соңында толтырылған хаттамада төмендегідей шешімдер қабылданады.

1. Атырау облысы әкімінің орынбасары Ш. Мұқанның, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Мәдениет комитеті төрағасының орынбасары Ә. Әбілдинованың, археолог З. Самашевтің республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші – ортағасырлық Сарайшық қалашығының қазіргі жай-күйі және оны сақтап қалу мәселесі туралы ақпараты назарға алынсын.

2. Қазақстан Республикасының Қоршаған орта және су ресурстары министрлігі Су ресурстары комитетінің «Су ресурстарын пайдалануды реттеу және қорғау жөніндегі Жайық –Каспий бассейндік инспекциясы» РММ-нің бастығы Б. Қуановтың ұсынымдары назарға алынсын;

1) Сарайшық қалашығы аумағынан айналып өту үшін Жайық өзенінің ағысын түзету;

2) Жайық өзенінің Сарайшық қалашығының аймағы жағалауын бекіту.

Ведомствоаралық комиссияның көшпелі мәжілісінің қорытындысы бойынша Ұсыным беріледі:

1. Атырау облысының әкімдігі заңнамада белгіленген тәртіпке сәйкес Жайық өзенінің жағалауын бекіту үшін ТЭН және ЖСҚ әзірлеуге қажетті қаржылық шығыстарды қарастырсын.

2. ҚР ҚОСРМ Су ресурстары комитеті жағалауды бекіту жұмыстары бойынша ұсынылған нұсқаларға қорытынды берсін.

3. Атырау облысының әкімдігі Сарайшық қалашығының іргелес аумағынан жер тілімін бөлуге мораторий жарияласын.

4. ҚР БҒМ, Атырау облысының әкімдігі, ҚР МАМ көне Сарайшық қалашығының тарихи-мәдени маңыздылығы және шекарасын анықтау үшін археологиялық іздестіруді жүргізу мүмкіндіктерін қарастырсын [2]. Осылайша жылда Жайық өзені шайып жатқан ортағасырлық қалашықты қорғауға алғаш рет тиянақты ұсыныстар жүзеге аса бастайды [2].

Жыл сайын көтеріліп келе жатқан Жайықтағы өр суының зиянын тоқтату мәселесі, көптің көмегімен 2017 жылы қолға алынып, Атырау облысының әкімі Н. Ноғаевтың қаражат бөлуімен 2018 жылы толық аяқталды.

2017 жылы Сарайшықта жанданған қазба жұмыстарын жүргізген тарих ғылымдарының докторы З. Самашев: «1999 жылы басталып, 2008 жылы тоқтаған қазба жұмыстарының қайта жандануын тарихи бір кезең деп атауға тұрарлық» деп мәлімдегенді [4].

3. Самашев 2017 жылғы Сарайшықтағы қазба жұмыстары Есебінде 2004–2007 жылдардағы қазба жұмыстарын тағы бір сын көзбен саралайды. Ғалым: «Мощный толчок в проведении мероприятий по исследованию, сохранению и популяризации исторического прошлого края дала Государственная программа «Культурное наследие», в ходе реализации которой в 2004–2007 гг. исследовалось и городище Сарайчик. Именно в этот период проводились полномасштабные работы по изучению древнего города. В этот период исследовался комплекс погребальных сооружений (корхана), остатки бани, печь для обжига поливной керамики, городские жилые постройки, архитектурный комплекс общественной постройки «хана». Применение тогда методик комплексного исследования памятника позволило получить интересные материалы по питанию и жизнеобеспечению средневекового населения города, выявить особенность технологии гончарного производства, денежного обращения, архитектурные особенности формирования древнего города» деп жасалған жұмыстарға бағасын береді.

Қазіргі таңда, Әлкей Марғұлан атындағы археология институты Астана бөлімшесінің бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы Зейнолла Самашев Сарайшыққа қатысты жер телімдерін заңдастыру мәселесіне назар аудару керектігін

айтты. «Қаланың нақты аумағын белгілеу қажет. 1997 жылы орталық бөлігін анықтадық, одан бері де біраз уақыт өтті, көп нәрсені су шайды. 1989 жылдан бері қарай 60 метр жер Жайыққа жұтылып кетті. Қанша тарихи жәдігерлерімізді жоғалтып алдық. «Хан ордалы Сарайшық» кешеніндегі музейді кеңейту мәселесі де ұмыт қалмағаны жөн. Туристік-музейлік инфрақұрылымды дамыту керек» - деп, Сарайшыққа айрықша маңыз беріп отыр [5]. Оның ойлаған мақсаты көп ұзамай жүзеге асып, облыстық деңгейдегі музей-қорық Қазақстан Республикасы Үкіметі шешімімен республикалық мекемеге айналып, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК-ны болып қайта құрылды. Ендігі таңда музей-қорық жұмысының жаңа тарихы қалыптасуда.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Saraichik. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.
2. Сарайшық музей-қорығы архивінен.
3. Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / құр. Ж.Қ.Жұмабаева, М.Қ.Кипиев // Ғыл. Ред. Ж.К.Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.
4. Сарайшықты жандандыру қажет // Aiqyn. – 2017. – 14 қараша.
5. Сарайшықты сақтай аламыз ба? // Ult.kz. – 2017. – 27 ақпан.

### **Түйін**

Бұл мақалада ортағасырлық Сарайшықты зерттеген ғалым З.Самашевтың көне ескерткішті сақтау, зерттеп-зерделеу және пайдалануға қатысты сіңірген еңбектері айтылады.

### **Резюме**

В этой статье рассказывается про З.Самашева который исследовал средневековый Сарайшык, также в этой статье собраны все его труды по сохранению и исследованию этого городища.

### **Resume**

This article deals with the research of the medieval Saraishyk scholar Z.Samashev about the preservation, study and use of the ancient monument.

## **АЛТЫН ОРДАНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ ЖОШЫ ЖӨНІНДЕ КЕҢІРЕК НАСИХАТТАУ**

**А.Г. Жарылқапова**

«Ежелгі Тараз ескерткіштері»

тарихи-мәдени қорық-музейің тарихшысы

Кез келген ұлт, мемлекет мәңгі болуы үшін оның іргетасы мықты болуы шарт, «Іргетас» деп отырғанымыз – ұлт пен ұлысты ұйыстыратын һәм ілгері жетелейтін идеология. Сол іргетастың бір бөлігі – пір тұтатын, ұлттың қатпар-қатпар тарихында аттары алтын әріппен жазылып қалған ұлы тұлғалары. Өйткені олардың ұлт үшін еткен қызметі, елін-жерін қорғаудағы жанқиярлық ерлігі, тұйықтардан алып шыққан даналығы бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болуы тиіс. Демек, ұлттық идеямен қатар, ұлттың ұлт болып қалыптасуына, тар жол, тайғақ кешу кездерінде толағай еңбек еткен ұлы тұлғалары да мынау алмағайып, жаһандану заманында, өзге өркениетке жұтылып кетпес үшін темірқазық іспетті рөл атқаруы тиіс. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев әрдайым «Біз сақ пен ғұндардың, сайын даланың сайыпқырандары түркілердің, кешегі алып империя Алтын



Орданың мұрагеріміз» дегенді жиі айтып отырады. Ақиқаты сол, біз ұлы далада өз заманында күнше күркіреп өткен, «бастыны идірген, тізеліні бүктірген» ұлы көшпенділердің ұрпағымыз. қазақ үшін «біздің батыр бабаларымыз» деген мақтанышқа айналғанымен, рухты көтеруге келгенде нақты тұлғаларға айнала қоюы екіталай. Өйткені олар өмір сүрген кезең тым әріде жатыр, һәм түркі халықтары үшін олар ортақ тұлғалар, ортақ тамыр. Сүйектері қайда қалғаны да белгісіз. Исі қазақ даласында ұлы империяның негізін қалаған, моласы осы қазақ жерінде тұрған Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы алаш жұртының ұлы рухына, ар-намысына айнала алар еді.

Алайда есімі ұлы даладан асып, әлемге кеткен Жошының орны ерекше болмақ. Мәселен, моңғолдар «бабамыз» деп отырған Шыңғыс хан, өзбектер иленіп отырған Ақсақ Темір, орыс жұртын біріктіруші Петр-I – бұлардың бәрі ұлы империя құра білген алып тұлғалар. Солар сияқты Жошы да әлем тархында 250 жылдық тарихы бар Алтын Орда (әу баста Жошы ұлысы деген атпен белгілі болған) атты ұлы империяның негізін қалаушы. 1223 жылы әкесі Шыңғыс хан бөліп берген аймақ – бүгінгі Қазақстан территориясы. Демек, біз Жошыны ұлы бабамыз деп танып, әлемге жар салуға, оны ұлы рухты оятушы тұлға ретінде атап, мақтануға хақылымыз. Жазушы һәм белгілі алаштанушы, ғалым Тұрсын Жұртбай: «Исі қазақ Жошымен, ол артына қалдырып кеткен Алтын Ордамен мақтануына болады. Жошы әлем тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі» дейді. 1223 жылы әкесі Шыңғыстың ұйымдастыруымен өткен Құланбасы жазығында өткен құрылтайға Жошы да қатысады. Осы құрылтайда Шыңғыс хан көзінің тірісінде жаулап алған ұлан-ғайыр өлкені бәйбішесі Бөртеден туған төрт ұлына бөліп береді. Жошының еншісіне Ертістен батысқа қарай, Жетісудың теріскей бөлігін қамти отырып, «атының тұяғы жеткен» төменгі Еділ бойына дейінгі жерді қоса, бүкіл Дешті Қыпшақ аймағы тиеді. Парсы тарихшысы Жужани 1260 жылы жазылған «Табанат-и-Насири» тарихнамасында былай дейді: «Жошы қыпшақтарды жақсы көріп кеткені сонша, ол Хорезмде моңғолдарға қандай да бір қыпшақ баласының маңдайынан шерткізбейді» [1].

Осыдан-ақ Жошының қыпшақ-қазаққа тым жақындығын байқауға болады. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Зардыхан Қинаятұлы: «Жошы қыпшақ-қазақ жеріне келіп өз ұлысын құрады. Осы жерге келген соң оның ұрпағы жергілікті халықтың салт-дәстүрі мен тұрмысына қарай икемделіп, сіңіп кеткен. Ғалымдардың пайымына сенсек, олар үшінші ұрпағынан бастап қазаққа айналған. Яғни, сол кезде мұсылмандықты қабылдап, қыпшақ тілінде сөйлеуге көшкен» деп жазған болатын. Алтын Орданың іргетасын қалап кеткен Жошы 46 жасында дүниеден өткен. Мазары Жезқазған қаласынан 45 шақырым жердегі Кеңгір өзенінің сол жағалауында орналасқан. Демек, Жошы қазаққа жат емес. Жошы хан оның ұрпақтары Қазақ мемлекетін құрып, қазақты ұлт ретінде, Қазақ елін ел ретінде қалыптастырып, қабырғасын қатайтуға ерекше үлес қосты. Қазақтың хан ұрпақтарының барлығы да Жошы әулетінен тарайды. Демек, мынадай алмағайып заманда әлемге аты мәшһүр, ұлы тұлғаны жанға тартып, ұлт мақтанышына айналдыруға әбден болады. Ақпарат құралдары Алтын Орданың негізін салушы Жошы жөнінде кеңірек насихаттауы тиіс. Дерек пен дәйекке негіздеген фильмдер түсіріп, жұртшылыққа Жошының кім болғанын танытса, Астанадағы басты көшелердің бірін атап, тұғыры биік, айбарлы ескерткіш орнатылса жөн-ақ. Қажет болса, туристерді өзімізге тарту үшін моңғол туристік компанияларымен келісіп, Шыңғыс ханның жүрген жерін көру үшін келген туристерге оның үлкен ұлы Жошының жатқан жерін көрсетеміз деп елімізге жетелеуге болар еді.

Ендігі мәселе, Жошы ханның тарихи рөлі жайлы. Жошы хан - әуелі артына текті де, өскелең ұрпақ қалдырған адам. Ол алғаш 1197 жылы 17–18 жас шамасында Керейт Жақамбының қызы Никтимиш-фуджинмен (моңғол жазбаларында - Бедешөміш) бас қосып, өз шаңырағын көтереді. Араға екі жыл салып Орда еженнің анасы, Қоңырат қызы Сартақты, және екі жылдан соң нағашысы Алшы ноянның қызы Үкі-фуджинді айттырады. Тарихшы шежірешілер Баты хан осы Үкі-фуджиннен туды деп жазады. Қадырғали Жалайыр Сартақ-хатунды бас бәйбіше деп көрсеткен. Менімше, соңғы екі деректің қай-қайсысы да сенімсіздеу. Юань әулетінің алғашқы қағаны әйгілі Қубылай қаған ата -

бабасының атақ даңқын мәңгіге қалдыру үшін, Бэйжиндегі (Пекин) қаған ордасы жанынан сегіз Үй-Музей тұрғызып, оның төртіншісін ағасы Жошы, оның бәйбішесі Бедешөміштің ескерткішіне арнаған. Егер Үкі-фуджин Жошының бас бәйбішесі, Баты ханның анасы екені рас болса, әуелі сол аталуы тиіс еді. Өйтпеді. Тулуйдың бәйбішесі Соркуктан-хатун және Жошының бас бәйбішесі Бедешөміш-хатун бір туысады, Керейт Жақамбының қыздары. Баты хан Тулуйдың бәйбішесі Соркуктан-хатунды ерекше сыйлап, одан туған Мөңке қағанмен етене жақын болғанына қарағанда, Баты хан Үкі-фуджиннен емес, Бедешөміштен туылуы мүмкін бе деп ойлаймыз. Өйткені Шыңғысхан әулетінде қаған, хан ұл туған бәйбішелердің ықпалы күшті болған. Ал, Баты хан туылды делінетін Үкіфуджиннің ықпалын еш жерден көре алмаймыз. Қалай дегенмен Жошының хан, бек, ноян ұлдары Сартақ және Бедешөміш хатуннан тарайды. Рашид ад-дин Жошыда 40 ұл болғанын айта келіп, олардың ішінен аты әйгілі он төртін ат-атауы, ұрық ұрпағымен саралап таратып жазған. Олар: 1) Орда (монғ. Ордана), 2) Баты (монғ. Бат), 3) Береке (монғ. Бэрх), 4) Беркечар (монғ. Бэрхшар), 5) Шибан (Монғ. Сыбан), 6) Тангкут (монғ. Тангад), 7) Бувал, 8) Чилаукун (монғ. Чулуун), 9) Шингкур (монғ. Шонхор), 10) Чимпай, 11) Мухаммед, 12) Удур, 13) Тука-Тимур (монғ. Тогоон-Төмөр), 14) Сингкум (монғ. Сэнгум) [2].

Қалай болғанда да, ол осы империяның басында тұрған Шыңғысханға өле-өлгенше адал ұл болып қалды. Ол әкесінің барлық тапсырмаларын белсенді орындап, оның барлық жорықтарына қатысты. Қазіргі қазақ жеріне моңғол әскерлері тұңғыш рет Жошы ханзаданың бастауымен 1216 жылы басып кірді. Олар өздерінің ата жауларына айналған түркітілдес Меркіттерді Ырғыз өзеніне дейін қуып келіп, түгін қалдырмай жамсатып қырып салды. Осыдан соң болашақ Алаш қауымдастығына белсенді мүше болуға әбден лайықты атақты Меркіт ұлысы тарих сахнасынан мүлде кетіп, ақырында кейінгі қазақ Керейлері құрамында шағын ру түрінде жан бағып қалды. Мұхаммед Хорезм шах Жошыны осында қуып жетіп, соғысуға мәжбүрледі. Қырғын соғыста Жошының өзі асқан ерліктің үлгісін көрсетті. Ол жаудың ту көтерушісіне бұза-жарып өтіп, талайдың басын алған қайқы қылышымен Мұхаммедтің өзінің қорғана көтерген қалқанына үш қайтара қуатты соққылар берді. Осы үрейлі көрініс шахтың мәңгі есінде қалып, оны өмір бойы қалтыратты және ақыры қатардағы қашқынға айналдырды. Шыңғысхан болса баласының ерлігіне аса сүйсініп, оны марапаттап қолпаштады. Осылайша Жошы «Қыпшақ даласын» билеуге өзінің әбден лайық екендігін әкесіне алғаш рет іс жүзінде аңғартты.

Жошының басқыншылық келбеті оның Сыр бойындағы қалаларды бағындыру жорықтарында айқын көрініс берді. 1218 жылы бағындырылған Отырар жері арқылы ол Қаңлылар мен Қыпшақтар аралас қоныстанған Сығанақ қаласына келіп жетті. Өзінің нөкерлері арасынан мұсылман Хасан қажыны «маған келіп бағынсын» деген тапсырмамен қала тұрғындарына жіберді. «Ерлікпен қорғансақ, жан қалады» деп ойлаған тұрғындар Хасан қажының берілу туралы ақылын тыңдамай, оның өзін өлтіріп тастады. Мұны естіп қаһарына мінген Жошы қалаға шабуылды бастады. Тәжірибелі моңғолдар қалаға бір сағатта-ақ басып кірді. Елшісінің кегін алған Жошы он мың мұсылманды баудай түсіріп, қырып салды және қалаға билеуші етіп, Хасан қажының баласын қойды. Келесі қала Үзкентте жағдай басқаша болды. Қала тұрғындары Жошы ханзаданы үлкен құрметпен, мол сый-сыяпатпен қошаметтеп қарсы алды. Ол тұрғындарға да, олардың меншіктеріне де мүлде тиген жоқ. Осыдан соң Жошы әскерлерімен әкесінің тапсырмасымен Қыпшақ даласына кетті. Мұнда ол жаңа ұлысты негіздеуді қолға алды. Жошы ұлысы «Бағынбағанның басы алынады, бағынғанның арманы орындалады» деген ұстанымды басшылыққа алды. Бұл жаңа ұлыста да бұрынғы Қыпшақ конфедерациясы тұсында шағын қауымдастықтарға біріккен ру-тайпалар этносаяси дербестіктерін сақтап қала берді. Дін, тіл, әдет-ғұрып бостандығы салтанат құрды. Шыңғысханның «Жасағын» (Яссасын) және «Білігін» мойындаған, қажет кезде даруғаларға бағынып, Жошыға әскер жинап беретін және белгіленген салықты уақтылы төлейтін кез келген рубасы өзінің тайпалық аймағында еркін үстемдік жасады. Мұның өзі бұрынғы автохтонды тайпалар мен

шығыстан келген түркілер қауымдастығын Қыпшақ даласына тығыз топтастыра түсті. Географиялық тұрғыдан бұл ұлысқа Батыс Сібірдің оңтүстігі, Төменгі Еділ аймағы, бүкіл шығыс Дешті Қыпшақ жері қарады. Мұнда Қыпшақтар, Алтындар, Жаппастар, Байбақтылар, Алашалар, Кердерілер, Табындар мен Тамалар, Адайлар, Беріштер, Адайлар, Хазарлар мен Бұлғарлар, Саксиндар мен Аландар, Астар мен Аорыстар қатар мекендеп жатты. Бұлардың біразы Батыс Қазақстан аймағында біржолата орнықты және болашақ Алаш қауымдастығының қалыптасуына этноәлеуметтік негіздер жасады. Осы ұлы далада, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, моңғолдардың еркінен тыс, әсіресе, болашақ Алты Алаш бірлестігінің бір бөлігін құрайтын тайпалардың Алшын бірлестігі мен Қыпшақ қауымдастығын біріктіретін тайпалар одағы этносаяси тұрғыдан жақындаса түсті және өздерінің түпкі тамырлары тереңнен бастау алатын қандас туыстар екендіктерін саналы түрде түйсіне бастады. Әрине, Алты Алаштың біржолата біртұтас этноқауым ретінде қалыптасуы Жошы ұлысының шығыс бөлігінде оның үлкен ұлы Еженнің Ақ Орданы этносаяси тұрғыдан нығайта түсуі барысында кейінірек, XIV–XV ғасырларда орын алды. Алты Алашты құруға атсалысқан Жалайыр, Найман, Қаракесек (Арғын), Қоңырат алғаш Шағатай ұлысы құрамында болып, кейінірек Батуханның батысқа жорығы барысында Түркістаннан Қыпшақ даласына қарай жылжыды. Қазақ тарихы үшін Жошы ұлысының біріктіруші күдіретінің және оның жапандағы Қыпшақ даласында өмір сүруінің басты тарихи маңызы осында. Оны негіздеуші тарихи тұлға қанішер немесе қатыгез басқыншы болған болар? Онда біздің жұмысымыз жоқ. Мәселенің құндылығы осы тарихи тұлға ұйымдастырған мемлекеттің болашақ қазақ деген халықтың тағдырында жағымды рөл атқарғанында болып отыр.

Жошыға әкесінің «моңғол атының тұяғы жеткенге дейінгі» шалғай жерлерді ұсынуын моңғолдарда қалыптасқан дәстүрмен түсіндіреді. Ол бойынша әке үлкен ұлдарына қамқорлықты көзі тірі кезінде жасауы тиіс болды. Үлкен ұлға неғұрлым алысырақ, «үлкен үйден» қашықтау аймақ бөлініп берілді. Әдетте әке шаңырағы кіші ұлға тиесілі еді. Десек те, Шыңғысханның өзінің тұңғыш баласының иелігіне «Қыпшақ даласын» қашан бергені туралы зерттеушілер әртүрлі әңгімелейді. Оларды сараптай келгенде мынаны айтуға болады: Жошыны әкесі 1221 жылы-ақ осы аймақты билеуге жіберді. Алайда оның еншісі (ұлысы) 1223 жылдың басында біржолата нақтыланды. Сонымен бірге Жошыны Шыңғысханға қарсы қоюға әрекеттеніп жүргендердің «зерттеулерінің» де негізсіз екенін айтпауға болмас. Қамшының сабындай қысқа өмірінде Жошы әке құзырына мүлтіксіз бас иіп қана қоймай, өзінің Ежен, Бату, Шайбан тәрізді даңқты ұлдарын да Шыңғыс аманатын бұлжытпай орындау рухында тәрбиелеп кетті. «Чингизнамеде» жазылғандай, өзінен жарты жылдай бұрын дүниеден өткен Жошының бәйбішеден туған екі ұлының (Ежен мен Батудың) өзінің көз алдында әкеден қалған таққа таласудың орнына, оны бір-біріне итеріп ұсынған адамгершілік қасиеттеріне босаған Шыңғысханның өзі Жошыны алғыс сезіммен есіне алып, егілген еді. Әке рухына адал олар аталары Шыңғысханның көшпелілердің бір орталыққа бағынатын мемлекет құру идеясына да беріле қызмет жасады.

Негізінен, өзінің нағашылары болып есептелетін көшпелі түркілерге арқа сүйеген Жошы өзінің ордасын да солардың қалың ортасына, Ұлытау маңына орналастырды. Оның Ежен мен Батудың күшімен тұрғызылған қабірі де осы аймақта орналасқан. Арқа төсін сүйікті атамекенге айналдырған Жошы осы өңірде өсіп-өнді, бұрын жауласқан тайпалар арасында бейбіт те мамыражай өмірді орнықтырды. Ал оның қаталдығы сол замандағы көшпелілердің жауды аямайтын жауынгерлігінен туындады. Қалай десек те, Жошы ұлысы қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы үлкен бетбұрыс болғанын есте ұстауға тиіспіз. Осындай мемлекеттік құрылымдар бүгінгі тәуелсіз де айшықты Қазақстанға берік саяси бастау, алғашқы арайлы алтын соқпақболады. Қорытындылай келе тарихы терең Ұлытауға Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан Президенті ретінде тұңғыш сапар жасап, зиярат етіп қайтты. Босқа барған жоқ, түгел түркі әлеміне түрткі болар ордалы ой айтты: «Тарихы терең Ұлытаудың қадір-қасиетін бағалай білу – баршамызға ортақ парыз.

Еліміздің осындай баға жетпес бай мұрасын өзге жұртқа танытудың жаңаша жолдарын ойластыруымыз керек. Мысалы, Монғолия Шыңғыс хан тұлғасын халықаралық туризмді дамыту үшін өте тиімді пайдаланып отыр. Ал, Шыңғыс ханның үлкен ұлы – Жошының мазары қазақ жерінде тұрғанын бүгінде еліміздегі және шетелдегі жұртшылықтың көбі біле бермейді. Оның тарихи тұлғасына әлемнің назарын аударып, кесенесін мәдени туризм нысанына айналдыру – өте маңызды міндет»-деп атап өтті Қасым-Жомарт Кемелұлы.

Иә, Еуразия кеңістігіндегі ерекше зор, алып империя Алтын Орданың атасы Жошы ханның тұлғасын асқақтату – түгел түркіге ортақ игілікті іс. Ал Алтын Орданың алғашқы астанасы Сарайшық та, Алтын Орданың тізгінін баласы Бату ханға тапсырып кеткен әкесі ұлы хан Жошы да Қазақ жерінде жатыр... Жошы – Шыңғыс ханның бірінші әйелі, қазақ қызы, қоңырат Бөртеден туған тұңғыш ұлы. Әрі Жошы ханның Ұлытауда таққа отырғанына 2023 жылы 800 жыл толады. Міне, Қазақстан Президенті айтқандай, Жошы ханға әлем назарын нағыз аударар кезең басталды деуге болады. [3].

Ал осындай әлем тарихындағы салмағы орасан саңлақ тұлғалар мен маңызы зор қалалар өзге бір елдің еншісінде болса не болар еді... Әріге бармай-ақ, Қасым-Жомарт Тоқаев айтқандай, кішкентай Моңғолияның өзі Жошы ханның әкесі, әлемді билеген Шыңғыс хан арқылы дүниеге дүбірін танытып жатыр... Мүмкін біз де Шыңғыс ханның алып ескерткішіндей Жошы ханға да одан кем емес кемел ескерткіш кешен тұрғызармыз. Ол кешенде Шыңғыс ханның да, Бату ханның да, Бөртенің де ескерткіші тұрса, тіпті керемет болар еді. 2017 жылы Ұлықбек Есдәулет ағамыз бастап, Моңғолияда өткен Дүниежүзілік Поэзия фестивалына барғанымызда Шыңғыс ханның аспанмен таласқан алып ескерткішіне таң қалып қарағанда, тақиямызды таппай қалғанбыз! Иә, біз ескерткішке жету үшін лифт арқылы алтыншы қабатқа көтерілгенде, Шыңғыс ханның тұлпарының тұяғының тұсынан ғана шықтық... Міне, құдіретті тұлғадан қуат алудың жарқын үлгісі! Шыңғыс ханмен қатар қарама қарсы жақта Шыңғыс ханның анасы, қазақ қызы, қоңырат Өелүн анаға тұрғызылған дәл сондай зор ескерткішін де тамашалағанбыз. Шыңғыс хан ескерткішін қазіргі Моңғолия президенті Халтмаагийн Баттулга тұрғызғанын ескерсек, Ұлытауда мазары жатқан Жошы ханның ескерткішін Қазақстанның қазіргі президенті Қасым-Жомарт Тоқаев тұрғызып жатса, ұлт рухы дүр сілкінер дүбірлі дүние болар еді. Жошы ханның киелі кесенесі мен келешек керемет кешені әлем саяхатшыларын тартып тұрар тарихи да, тартымды да, тамаша орынға айналар еді.

Ал біз ше? Мемлекет басшысы Алтын орданың 750 жылдығын мерекелеу туралы елдік маңызы ерекше ұтымды ұсыныс, бағалы бастама жасады. Бұған ұлт зиялылары не дейді? Қазақтың тарихынан, аңызы мен күйлерінен берік орын алған Алтын Орда мен Жошы хан тұлғасы әдебиетіміз бен мәдениетімізде, ғылым мен кино және бейнелеу өнерінде қалай көрініс таппақ! Рухымызды көтерер алып империя Алтын Ордамыздың тарихын күнделікті нәр берер рухани айналымға қалай қосамыз? Иә, мектеп пен жоғары оқу орындары оқулықтарында бұл бағалы да, баянды тақырыпқа басты назар аудару керек. Мәдениет қайраткері Мәскеу Ноқрабеков Алтын Орданың мерейтойынан соң Жошы ханның таққа отырғанына 800 жылдығы да есік қағып тұрғанын еске салуда. Кейбір тарихшылар Керей хан деп, Мәшхүр Жүсіп пен Қаныш Сәтпаевтар Шыңғыс ханның өзі болуы керек деп жорамалдап жүрген Алаша хан ақиқаты қашан ашылады?

Алтын Ордадай ауқымы алып, терең тақырыпқа бүкіл халық, барлық қоғамдық-саяси қозғалыстар өз үлестерін қосуы тиіс!

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Айқын. – 2017. – 4-б.
2. Зәріпханұлы Қ. Абай ақпараттық порталы. – 2016. – 3 мамыр.
3. Иса Қ. Қазақ үні. -2018. – 2 б.

### **Аннотация**

Еуразия кеңістігіндегі ерекше зор, алып империя Алтын Орданың атасы Жошы ханның тұлғасын асқақтату –түгел түркіге ортақ игілікті іс. Ал Алтын Орданың алғашқы астанасы Сарайшық та, Алтын Орданың тізгінін баласы Бату ханға тапсырып кеткен әкесі ұлы хан Жошы да Қазақ жерінде жатыр... Жошы – Шыңғыс ханның бірінші әйелі, қазақ қызы, қоңырат Бөртеден туған тұңғыш ұлы. Әрі Жошы ханның Ұлытауда таққа отырғанына 2023 жылы 800 жыл толады. Міне, Қазақстан Президенті айтқандай, Жошы ханға әлем назарын нағыз аударар кезең басталды деуге болады.

### **Аннотация**

Великая империя на евразийском пространстве - великое благословение тюркского народа - слава отца Золотой Орды Жоши-хана. Хан Жоши, сын отца Золотой Орды, который скончался в первой столице Золотой Орды Сарайчик и сын Золотой Орды, родился на казахской земле ... Джучи - первый сын Чингисхана, дочери казахской девочки по имени Боран. В 2023 году 800-летие правления хана Джучи в Улытау. Как сказал президент Казахстана, эпоха хана Жоши стала настоящим поворотным моментом в мире.

### **Annotation**

The great empire in the Eurasian space is a great blessing to the Turkic people - the glories of the father of the Golden Horde Zhoshi Khan. Khan Zhoshi, the son of the father of the Golden Horde, who passed away in the first capital of the Golden Horde Saraichik and the son of the Golden Horde, was born on the Kazakh land ... Jochi is the first son of Genghis Khan, the daughter of a Kazakh girl called Boran. In 2023, the 800th anniversary of Jochi's Khan's reign in Ulytau. As the President of Kazakhstan said, the era of Zhoshi's khan's real attention to the world has started.

## **ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЕРТЕ ОРТАҒАСЫРДАН ХІV Ғ. ДЕЙІНГІ АҚША АЙНАЛЫМЫНЫҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ**

**Т.М. Жолдасов**, магистр,  
«Әзірет Сұлтан» қорық-музейінің  
қор сақтаушысы

Қазақ жазирасы көне замандардан бері батыс пен шығысты жалғастыра «көпір» болғандығы белгілі. Адамзат арасындағы сауда қарым-қатынасын қалыптастырушы ең алғашқы дәнекердің бірі - Ұлы жібек жолының шығыс пен батысты байланыстырушы маңызды бағыттарының барлығы да қазақ жазирасын кешіп өтуі, бұл жерлерде ірі-ірі сауда орталықтарының орын алуына жол ашты. Қазіргі дәуір ғалымдарының көпшілігінің пікірінше ең алғашқы металл ақшалар біздің дәуірімізге дейінгі VI–V ғасырда пайда болған. Қазақстан территориясында табылған, біздің күнімізге жеткен ең көне, (В.М. Массонның анықтауы бойынша Грек-Бактрия билеушісі Эвкратидтің) кангюйлер таңбаларымен соқтырған күміс ақшаларды Қазақ жерін мекен еткен тайпалардың жеке немесе Грек-Бактрия билеушілерімен бірлесе соқтырған ақшалары деп қарастыруға болатындай [1, 167–169-бб.]. Бұл ақшалар б.д.д. II ғасырмен мерзімделеді.

Қазіргі таңда Қазақстан археологтарының қазба жұмыстары кезінде табылған ерте ортағасырлық нумизматикалық табыстар мен жеке коллекционерлер жинақтары бұл территориядағы сауда-саттықты зерттеуге мүмкіндік бере алатын едәуір көлемдегі материалдар ұсына алады. Нумизматикалық материалдар, Кангюйлерге тиесілі болған

Ташкент аумағы III ғасырдан бастап Шаш иелігі деп аталып, бұл аймақтың өзіне тән жеке ақша өндірісі болғандығын дәлелдейді.

Біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында өлке нумизматикасы көршілес аумақтарды мекен еткен Эфталиттердің, Грек-Бактриялықтардың т.б. ақша үлгілерімен немесе сол ақшаларға ұқсас, баламалы ақша түрлерімен қамтылып отырса, б.д. III–IV ғғ. өлкенің жеке ақша айналым қарымының аумағы кеңейіп, жаңа ақша сарайлары пайда бола бастады. Бұған дейін ақша соғу ісімен айналыспаған ірілі-ұсақты Соғды, Хорезм сияқты иеліктер де бұл аумақты өз ақшалармен қамтамасыз ете бастады [2, 37-б.]. Аумаққа VI ғасырдан бастап Түркі тайпаларының қоныстана бастауы өлке нумизматикасына да әсерін тигізді. Тиындар беттерінде түркілік түрлі символикалар мен тайпалар таңбалары орын ала бастады [2, 38-б.].

Соғды ақшаларынан бөлек, В.М. Массон 1953 жылы жариялаған сирек кездесетін тиын бетінде орын алған ерекше таңбаның Сырдария бойын мекен еткен Кангюй тайпасында кездесетіндігін айтып кеткен болатын. Алайда кезінде бұл пікірмен Б.И. Вайнберг, С.П. Толстов сынды ғалымдар келіспейтіндігін де атап өткен болатын. Ол ғалымдар бұл ақшаның Хорезмнің ақша өнімі екендігіне, және таңбаның Кангюй тайпасына тиесілі екендігіне күмән келтіретіндіктерін білдірген болатын [3, 11-б.]. Дегенмен, тиын беттеріндегі таңбалардың түркі тайпаларына тиесілі таңбаларға ұқсастығы аңғарылады.

Сырдарияның орта және төменгі ағыстарында орын алған қалалар мен қоныстардың ақша айналымы ерте кезеңдерден бастап, кейінгі ортағасырларға дейін ортақ болып, аумақтың ең ірі орталығы-Ташкент-Шаш атымен аталып отырғандығы белгілі. Бұл ақшалардың ортақ белгілері-бір бетінде Шаш аймағының таңбасы (көптеген ғалымдардың пікірінше) және келесі бетінде бір қырымен түсірілген (профильдік бейне) билеуші портреті, түрлі аңдар мен жануарлардың бейнелері болып табылады.

Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік территориясындағы қалалардың ақша жүйесі күміс және мыс ақшаларға, ал Жетісу қалалары тек мысқа негізделген болатын. Ал, аумақтағы алтын ақшамен жүргізілген сауда Византия алтын солидтеріне негізделсе керек.

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде Қазақстанның оңтүстігіндегі қалалардан V–VII ғасырларға тән Сасан билеушілері соқтырып отырған күміс тетрадрахмдарының едәуір көлемде табылып жатуы бұл аумақта жергілікті ақша түрлерімен қатар, аталмыш ақшалардың да айналымда болғандығын көрсетіп отыр [4, 20–24-бб.].

Сонымен бірге бұл аумақта Бұхарада V-ші ғасырдың ортасынан бастап соғыла бастаған, тарихта Бұхархұдаттар ақшалары аталып кеткен драхмдар өте ұзақ уақыт бойы айналымда жүрген. Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығыс аумақтарында VII–VIII ғғ. тән Түргеш билеушілерінің ақшаларының да көптеп табылып жатуы олардың өлкедегі сауда-саттықта айтарлықтай маңызы болғандығын көрсетеді. VI–VIII ғғ. Отырар алқабында садақ, ритуалды рәміздер, таңбалар түсірілген ақша түрлері соғылып отырды [5, 85–93-бб.]. В.Н. Настич бұл ақшаларды Кангу Тарбан деген түрік бірлестігінің билеушілері соқтырса керек деген болжам айтады [6, 96–115-бб.].

VII ғасырдың екінші жартысынан бастап араб әскерлері Мауареннахрды жаулау әрекеттерін бастады. Бір ғасыр ішінде бүкіл Орта Азияны бағындырған арабтар Мауареннахрға ислам идеологиясы мен араб мәдениетін ендірумен қатар өлкенің ақша жүйесіне де өзгерістер ендірді. Арабтар билігінің алғашқы кезеңдерінде ақша беттерінде исламға дейінгі зооморфты, антропоморфты бейнелер мен таңбалар түсіріп отыру сияқты үрдістер сақталып отырса, кейінірек толықтай, бейнелерсіз, каллиграфиялық жазба түрлерінің кұфалық үлгіде мәтіндер жазылған халифаттық ақша түрін соғу үрдісіне көшіріледі [5, 41-б.].

IX ғасырдың екінші жартысынан бастап өңірдің ақша айналымында Орта Азияның басым бөлігін, Иран мен Ауғанстанның бірқатар жерлерін иелене бастаған Саман

әулетінің билеушілері соқтырған ақшалардың орны басым бола түсті. Бұл ақшалар өлкедегі өзіне дейінгі ақша соғу үрдісінен ерекшеленіп, ақша соғудың бірыңғай халифаттық үлгісіне көшті. Ақшалар беттерінде ешқандай бейнелер мен таңбалар түсірілмей, тек, түрлі геометриялық пішіндегі картуштар ішіне орналастырылған куфи үлгісіндегі жазбалармен толтырылып отырды. Тиын жиектерін бойлай ақша сарайы атауы, соғылған жылдық жазбалары, эмитент аттары мен лақаптары т.б. түсірілсе, тиын шеңберінің ортасындағы алаңда Ислам дінінің негізі-калима жазбасы орын алып отырды. Е.А. Давидович Саманилер билігі тұсында Фараб өлкесінде ақша соғылғандығы және ақша сарайының жұмысы хорезмшахтар тұсына дейін ара-тұра үзілістермен жалғасын тауып отырғандығы жайлы айтады [9, 113-б.].

X ғасырдың басында өңірдегі билікті қолға алған Қарахандар мемлекеті де өзіне тән ақша жүйесін ендіردі. Қарахандар мемлекетінің алғашқы жеке ақша үлгілері Саман билеушілерінің ақшаларына ұқсас болғанымен уақыт өте келе өзіндік ерекшеліктері қалыптасты [2, 41-б.]. Қарахандар нумизматикасын зерттеуші белгілі ғалым Б.Д. Кочнев әулет нумизматикасының даму тарихын үш кезеңге бөліп қарастырады. Үш кезең бойында мемлекеттің ақша соғу ісі эволюциялық даму процесін өткеріп, Ислам нумизматикасындағы ең күрделі де әсем бөліктерінің біріне айналды. Осы кезеңде орын алған «күміс тоқырауы» Қарахандар мемлекетінің ақша жүйесіне де әсер етті. Бұған дейін жоғары сынамды күмістен соғылып отырған дирхемдердің орнын бастапқыда төмен сынамды күміс дирхемдер басса (қара дирхемдер), келе-келе олардың орнын металында күміс құрамы мүлдем жоқ, тек беттеріне жұқалап қана күміс жалатылған дирхемдер толықтай басты. Егер логикаға сүйенетін болсақ, ақша саясатындағы «күміс тоқырауы» кезеңінде мемлекеттің ақша айналымындағы күміс ақшалар орнын басқадай бір баламалы құнды металдан соғылған ақшалар басуы керек. Мәселен, сол кезеңдердегі басқа елдердегідей күмістің орнын алтын басуы қажет болатын. Алайда, Қарахандар мемлекетінде алтыннан ақша соғу ісі тек XII ғасырдың екінші жартысында ғана іске асырыла бастады. Е.А. Давидович Қарахандар мемлекетінде күміс тапшылығы кезеңінде алтын ақшаны айналымға ендірудің кешеуілдеуін, бұған дейінгі IX–X ғғ. айналымда жүрген «бұхархұдат» дирхемдерінің «мусаййаби», «мухаммади» және «гитрифи» деп аталған түрлерінің мемлекеттегі ақша айналымындағы белсенділігін төмендетпеуінен деген ой айтады. «Бұхархұдат» ақша түрлерінің сынамдары да түрлі болған. Мусаййаби дирхемдерінде 70 % күміс болса, мухаммадиде 40 %, ал, гитрифи дирхемдерінің құрамында күміс мүлдем болмаған. Осыған қарамастан гитрифи дирхемдері күміс ақшалармен тең келетін жоғары құндылықта айналымда жүрген болатын. Қарахан билеушілерінің Орта Азияда өздеріне дейін қалыптасып үлгерген, өңірдің күміс ақша айналымындағы ерекшелігін сақтап қалуы, XII-ші ғасырдың екінші жартысына дейін алтын ақшаларды айналымға жіберудің қажеттілігін біршама уақытқа тоқтатты [7, 113-б.]. Алтын динарлар Қарахандар мемлекетінің сауда айналымында да алдыңғы кезеңдердегідей данамен емес, тек салмақ көрсеткіштері бойынша ғана жүрген.

XIII ғасырдың басында Отырар алқабы Қарахандар қарамағынан Ануштегиндер билігіне көшкен болатын. 607/1210 жылы Елемес (Иламиш) шайқасынан соң хорезмшах Мұхаммед Отырарды (Параб) өз билігіне өткізіп, сол жылы оның атынан ақша соғылып шығарылды [8, 20-б.]. Ясы ақша сарайында Мұхаммед бин Текеш атымен соғылған, бүгінде, Эрмитажда сақтауға алынған екі дана күміс тангалар ол ақша сарайының XIII ғасырдың басында-ақ шекіме ісін атқарғандығын көрсетіп отыр. Бұл ақшалар қатарына 1972 жылы Отырарда жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған, типі бойынша алдыңғы екеуіне ұқсас танганы да қосуға болады. Үшеуінде де соғылған жылдық көрсеткіштері түспеген. Дегенмен хорезмшах Мұхаммед бин Текештің 1210 жылы Параб аймағын өз билігінің астына өткізгендігін және онда осы себеппен өз атымен күмістелген мыс дирхемдерді соқтырғандығын есепке алып, Ясы шекімесі де осы мерзімге жақын жылдарда іске асырылған деген болжам жасауға болады [9, 64-б.].

Хорезмшах Мұхаммед бин Текеш өлкедегі бұған дейін қалыптасқан алтын, бетіне күміс жалатылған мыс дирхемдер мен мыс фольстерден тұратын үш тірлі ақша шекімесін жалғастырды. Бұл кезеңде күміс жалатылған мыс дирхемдер екі номиналда соғылып отырған. Екі номиналды дирхемдерді бір-бірінен олардың типтері мен салмақтары бойынша оңай ажыратуға болатын еді. Сауда айналымында күміс ақшалар қызметін күміс жалатылған мыс дирхемдер атқарған. Хорезмшахтар көбіне ақша шекімесі ісінің саяси мазмұнына ғана көңіл аударып, ақша айналымының құрылымында сол елдерде қалыптасқан ерекшеліктерді сақтап отырғандығы аңғарылады [10, 102-б.]. Алтын ақша айналымында да динарлардың сыртқы келбетіне өзгешеліктер ендірілгенімен жалпы мазмұны Қарахандар билігі тұсындағыдай болды [11, 73-б.].

XIII ғасырдың басында Жетісу, Сырдарияның бойында орналасқан қалалар мен Мауареннахрды басып алған Моңғол мемлекеті бұған дейін өз ақша жүйесі болмауы себепті, ақша соғу ісін өзі жаулап алған, ертеден ақша соғу ісі дамыған елдердегі ақша жүйесі бойынша жалғастырды. Моңғолдар өздері жаулап алып отырған жерлердегі ақша сарайларының өнімдеріне алдыңғы кезеңдердегі ақшалардан аздаған өзгешеліктер ғана ендіріп, көпшілігінде билеушілердің аттары мен лауазым-атақтарын алып тастап, анонимді түрде ғана соғып отырды. Тиындар беттеріне адам аттарынан тек Халиф Наср лид-Дин Аллахтың аты ғана түсірілді. Бұл халифтің есімі оның өлімінен кейін де біршама уақыт түсіріліп тұрған. Дегенмен, бұл кезеңде аз көлемде болса да Шыңғыс хан, Үгедей, Мөңку қағандардың аттарымен алтын динарлар, күміс дирхемдер және күміс жалатылған мыс дирхемдердің соғылып отырғандығы белгілі [12, 73-б.].

Моңғолдың алғашқы хандары Шыңғыс хан, Үгедей мен Мөңке қағандардың билігі тұсындағы ақша айналымы тек 3 ақша металы негізінде жүрді (күміс ақшалар бұл кезеңде тек империяның шығыс аумақтарындағы бірнеше ақша сарайларында ғана соғылып, негізінен сол аймақтың нарығын ғана қамтып отырды.): 1 - төмен сынамды (580 сынамдық) алтын ақшалар, 2 - күмістелген мыс дирхемдер және 3 - мыс фольстер. Екі ғасырдай бүкіл Орта және Орталық Азияның ақша айналымында үстемдік еткен күміс тоқырауының әсері күміс ақшалардың алғашқы моңғол билеушілері тұсында бүкіл империя аумағында негізгі ақша түрінде айналымға енуіне мүмкіндік бермеді. Үгедей ханның билігі тұсында күміс ақша соғумен айналысатын бірнеше жаңа ақша сарайлары пайда болды. Бұл жаңа ақша сарайларының көпшілігі моңғолдар атажұрт атаған жерлерде ғана жұмыс істеді. Моңғолдар атажұрт жері деп тек Моңғолия ғана емес, сонымен қатар, Шығыс Түркістан мен Жетісу жерін де қарастыратын [9, 64-б.]. Аталмыш жерлерде соғылған күміс ақшалар тек жергілікті нарықты ғана қамтамасыз етіп отырған секілді. Себебі, бұл ақша сарайларының күміс ақшалары тек ақша сарайлары орын алған аумақтардан ғана табылуда. Бұл кезеңде Шағатай ұлысы құрамына енген Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігіндегі қалаларда сауданың басым бөлігі негізінен күмістелген мыс дирхемдермен жүргізілді. Мөңке қаған тұсында, 1251 жылы өткен құрылтайда, адам басына салынған күпшүр салығы товар түрінде емес, алтынмен жиналсын деген шешім шығарылған соң, көпес-билеуші Масуд-Бектің алтын ақшалар соғып шығарып отыратын бірнеше жаңа ақша сарайларын ұйымдастыруына тура келді. Алтын динарлардың сынамы күнделікті саудада қолданылуға ыңғайлы болуы үшін әдейі төмен етіп белгіленді (500–580 сынамды) [13, 131-б.]. Бұл кезеңде де алтын динарлар салмақ көрсеткіштері бойынша ғана айналымда жүрген. Күнделікті саудада да алтын ақшалар белгілі көлемде рөл атқарған. Алтын ақшалардан қажет салмақтағы бөлігі сындырылып алынып, төлемдер жасалып отырған. Оны осы кезеңге тән алтын ақшалар мен бұйымдардан тұратын көмбелер құрамында динарлардың түрлі көлемдегі сынықтарының көптеп кездесіп отыруы растайды.

Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан қалаларда толыққанды күміс ақшалар тек 670 хижра жылынан (1271–1272 жж.) бастау алған, тарихта Масудбек реформасы аталып кеткен ақша реформасынан басталады. Әрине, реформаның қысқа мерзім ішінде іске асырыла алмайтындығы белгілі. Күміс ақшалардың сауда айналымына толыққанды енуі



үшін бірнеше жылдар қажет болды. Реформа басталған алғашқы жылы, бұған дейін де күміс ақшалар соғып отырған Алмалықтан бөлек күміс ақша соғу ісіне жаңадан кіріскен Отырар ақша сарайы қосылды. Одан кейінгі жылы Отырардан бөлек Тараз, Кенжде ақша сарайлары да атсалысқан. Осылайша, хижраның 686 жылына дейін (1287–1288 жж.) бірі ерте, бірі кешірек 18-ден аса ақша сарайларында күміс ақша соғылып отырғандығы белгілі болып отыр [13, 132-б.]. Ақша реформасының алғашқы жылдары күміс ақшалармен қатар, күмістелген мыс дирхемдер соғу да бірнеше ақша сарайларда жалғасын тапты. Бұл күмістелген дирхемдердің алдыңғы кезең дирхемдерінен ерекшелігі беттеріне таңба түскен (алдыңғы кезеңде күміс жалатылған мыс дирхемдер беттеріне тек калима жазбасы мен Халиф наср лид-Диннің аты ғана түсіріліп отырған). П.Н. Петров, С.В. Акиндиновтың 2008 жылы жарық көрген мақаласында аталмыш кезеңде, бұрын ақша соғу ісімен айналысқандығы белгісіз болып келген Сайрамның [6] 70 х. ж. соғылған күмістелген дирхемінің бетінде Қайду ханның (П.Н. Петровтың анықтамасы бойынша) таңбасы түсірілгендігі айтылған. Бұған дейін осы таңба түсірілген күмістелген мыс дирхемдер тек бір рет Самарқан ақшасында ғана кездескен. Алайда, Самарқан ақшасының беттерінде соғылған жылдық көрсеткіштері түсірілмеген болатын. П.Н. Петров Самарқан археология институтының нумизматикалық материалдарымен танысу барысында оның көңілін аударған бір ерекшелікке тоқталады. Ол Сайрам ақша сарайының дирхемімен типтес Бұхараның күмістелеген мыс дирхемдерінің арасындағы айырмашылық тек ақша сарайлары атауларында ғана екендігін айтады [9, 65-б.]. Сонымен, реформаның алғашқы жылдары толыққанды күміс ақшалармен бірге күмістелген мыс дирхемдер де соғылып, бірте-бірте мемлекеттің сауда айналымында күміс ақшалардың айналым ауқымын тек нағыз күміс ақшалар ғана басады.

Бұл күміс ақшалардың ең бірінші ерекшелігі олардың толыққанды, жоғары сынамды күмістен соғылып отыруы болды. Бұл ерекшелік өлкедегі ақша соғу ісінде екі ғасырдай үстемдік еткен «күміс кризисін» тоқтатты. Е.А. Давидович Масуб-Бек жүргізген ақша реформасы тұсында соғылған күміс ақшалардың орталықтан белгіленген бір салмақ көрсеткіші бойынша ғана соғылып отырғандығын анықтады. Бұл салмақ көрсеткіші аумақта бұған дейінгі кезеңдерде қалыптасып, Моңғол ақша жүйесінде ең алғашқылардың бірі болып (630-шы хижра жылдарынан) күміс ақша соғу ісін бастаған Алмалық дирхемдерінен алынғандығы анықталды [14, 97–114-бб.]. Бұл кезеңнің күміс ақшаларының тағы бір үлкен ерекшеліктерінің бірі, барлық жағдайда тиындар беттерінің бірінде бүкіл шеңберді ала, бір немесе бірнеше таңбаның түсіріліп отыруы. Е.А. Давидович тиындар беттерінде орын алып отырған таңбаларды 7 түрге бөліп, дирхемдер беттерінде кездесу жиілігі мен территориялық ауқымына қарай 1 және 2-ші нөмірмен берген таңбаларды жалпы мемлекеттік, ал 3–7 нөмірмен белгіленгендерін жергілікті ауқымдағы таңбалар қатарына қосқан [15, 33-б.]. Моңғол билеушілері тұсындағы тиындар беттерінде орын алған таңбаларды зерттей келе, таңбалардың орналастырылу ерекшеліктері мен ақша сарайларының топографиясы, сол дәуірдегі саяси оқиғалар мен жалпы ахуалды есепке ала отырып, әрбір таңбаның белгілі бір тарихи тұлға немесе тұлғаларға тиесілі болғандығы жайлы П.Н. Петров дәлелдер келтірген [14, 84–95-бб.].

Аталмыш ақша реформасының тұсында, реформа жарияланған 670 х. жылдан бастап (1271–1272 жж.) Қазақстан территориясында орналасқан қалалардың арасынан ең алғаш болып Отырарда, одан кейінгі жылдары біртіндеп Тараз, Ыанги, Кенжде ақша сарайлары күміс ақшалар соғып отырды. П.Н. Петровтың зерттеу жұмыстары Масуд-Бек жүргізген ақша реформасы тұсында күміс ақшалар тек бір ғана емес, кем дегенде үш салмақ көрсеткішінде, яғни номиналдарда соғылып отырғандарын көрсетті [14, 62-б.]. Масуд-Бек реформасынан кейін өлкенің экономикалық өмірінің барлық саласына басты төлем құралы ретінде күміс ақшалардың енуі, реформаға дейін соғылып отырған алтын ақшалардың мәнін төмендетіп, айналымнан ығыстырып шығарды [16].

Масуд-Бек реформасы тұсында соғылған ақшалар аумақта 50 жыл шамасында, XIV ғасырдың 20-шы жылдарының аяғына қарай Кебек хан тұсында басталып, Тармашырын

хан тұсында жалғасын тапқан ақша реформасына дейін айналымда болғанға ұқсайды. Дегенмен, Кебек Хан реформасы Масуд-Бек реформасында соғылған күміс ақшаларды айналымнан бір мезетте мүлдем шығарып тастауды мақсат етпесе керек. Мұндай тұжырым жасауға Кебек хан реформасы тұсында соғылған ақшалар көмбелерінде Масуд-Бек реформасының ақшаларының қатар кездесіп отыруы себеп болып отыр. Кебек хан реформасы Персия мен Алтын Орданың күміс ақшалар соғу жүйесіне негізделіп, тиындар беттеріне билеушілер аттарын түсіре бастады. Тарихи деректер бойынша Кебек хан, Тармашырын хандардың арасында Елшігідай мен Дұрра Темір хандар билік жүргізгендері белгілі. Алайда, бұл хандар тұсында соғылған ақшалар қайтадан анонимді түрде, беттеріне Будда дінінің символикалары-ваджра мен мандала бедерлері түсіріліп отыруымен ерекшеленді [17, 201–213-бб.].

XIII–XV ғғ. қазіргі Қазақстан территориясының көп бөлігі Алтын Орда мемлекетінің құрамына кіргендігі белгілі. Алтын Орданың ең алғашқы ақшаларының беттеріне Наср лид-Дин Аллахтың аты түсірілген болса (XIII ғ. 40–50 жж.), 1251 жылдан 1259 жылға дейін Мөңке қағанның, 1259–1264 жылдар аралығында Арығ Бұғаның атымен Бұлғарда соғылған. XIII ғ. аяғы XIV ғ. басында Алтын Орданың Қазақстан территориясындағы қалалар Сығанақ, Сарайшық пен Қазақстанның оңтүстік аумақтарын ақша өнімдерімен қамтыған Хорезмнің өнімдері Қырым және Еділ бойы қалаларының ақша өнімдеріне қарағанда азырақ болған [9, 64-б.]. Дегенмен археологиялық және кездейсоқ нумизматикалық табыстардың көлемі, аталмыш кезеңде Қазақстанның оңтүстік және орталық аймақтарында Хорезм мен Сығанақтың ақша өнімдері көбірек қолданыста болғандығын көрсетеді.

XIII ғ. 60-шы жылдарынан бастап Алтын Орда ақшалары тек күмістен соғылған болса керек. Өйткені, бұл кезеңде соғылғандығы тиын беттерінде көрсетілген мыс ақшалар кездеспейді. Кей ғалымдар (Сингатуллина, 1998. Френ 1832, № 381; Янина 1954, №14) соғылған жылдары түсірілмеген, беттерінде сол дәуірге тән таңбалар түсіріліп отырған мыс ақшаларды осы кезеңмен байланыстырады [18, 301–305-бб.].

Қазақ жазирасының Алтын Ордаға қарасты жерлерінде орданың XIV–XV ғғ. тән ақшалары жиі кездесіп отыруы, бұл ақшалардың аумақтың ақша айналымында маңызды орын алғандығын көрсетеді.

### Әдебиеттер тізімі

- 1 Массон В.М. Денежное хозяйство Средней Азии по нумизматическим данным. – ВДИ, 1955. – №2.
- 2 Ртвеладзе Э. Древние монеты Средней Азии. – Ташкент, 1987.
- 3 Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М: «Наука» 1977. – С.11
- 4 Ртвеладзе Э. Древние монеты Средней Азии. – Ташкент, 1987.
- 5 Бурнашева Р.З. Монеты с городища Отрар-Тобе и Отрарского оазиса. // Археологические исследования в Казахстане. – А., 1975. – С. 85–93.
- 6 Настич В.Н. Монетные находки с городища Красная Речка. // Красная речка и Бурана. – Фрунзе, 1989. – С. 96–115.
- 7 Давидович Е.А. Новые данные по истории Саманидов (клад медных монет IX–X вв. из Самарканда) / Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1977. – С. 113.
- 8 Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209). – Ч. I. – М: «София», 2006. – С. 20.
- 9 Давидович Е.А. Золото в денежном хозяйстве Средней Азии IX–XVIII вв. / Ближний и средний восток. Товарно денежные отношения при феодализме. – С.64
- 10 Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209) Ч. I. – М: «София», 2006.
- 11 Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах южного Казахстана в XV–XVIII вв.

- 12 Буниятов З.М. Монетный чекан и денежное обращение в Государстве Хорезмшахов в XII - начале XIII в. / Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097–1231 гг. – Т.3. – Баку. 1999.
- 13 Петров П.Н., Белтенов Ж.М. Некоторые вопросы денежной реформы в великой Мопгольской империи в правление Хана Угедея. – А. 2015.; Жолдасов Т.М. «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының қорындағы бір алтын тиын жайында. – Туркестан, 2010. – 131-б.
- 14 Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Масуб-Бека (XIII в.)
- 15 Петров П.Н., Акиндинов С.В. Об одной медной монете 670 г.х. города Сайрама. / Нумизматика, медали, фалеристика, бонистика.– 2008. – №18. – С. 33.
- 16 Петров П.Н. Тамги на монетах монгольских государствах в XIII–XIV вв. как знаки собственности. / Труды II международной нумизматической конференции
- 17 Петров П.Н. Еще раз о монетной реформе Масуд-Бека 670/1271–1272 гг. В государстве Чагатаидов / Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. – Вып.1. – 2008. – С. 201–213.
- 18 Петров П.Н. Хронология праления ханов в Чагатаидском государстве в 1271–1368 гг. / Тюркологический сборник. – 2007–2008. – С. 301–305

### **Түйін**

Мақалада бүгінгі Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі Ертеортағасырдан XV ғ. басына дейінгі ақша айналымының тарихы қарастырылады. Зерттеу жұмыстары негізінен Қазақстанның оңтүстік территорияларынан табылған жекелеген және көмбелік ақшалармен жүргізілуіне байланысты, аталмыш аумақтың ақша айналымына тереңірек тоқталдық. Болашақта, Қазақстанның басқа да өлкелерінен табылған нумизматикалық материалдар көпшілік қауымға ұсынылып, қажетті зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндіктер туындайды деген үміттеміз. Сол зерттеулер нәтижелері бойынша жаңа, тың мәліметтер табылып жатса, Қазақстанның нумизматикалық тарихын толықтыруға зор мүмкіндік туар еді.

### **Резюме**

В статье рассматривается нумизматическая история Казахстана с раннего средневековья до XV века. Изучения проводились единичными и кладовыми монетами найденными на территории южного Казахстана. По этому нумизматическая история данного региона рассмотрена более детально. Надеемся в будущем все нумизматические находки из других регионов Казахстана тоже будут доступны для изучения и дополнят историю денежного хозяйства Казахстана новыми данными.

### **Resume**

The article considers the numismatic history of Kazakhstan from the early Middle Ages to the 15th century. The studies were carried out by single and panty coins treasure in southern Kazakhstan. There for, the numismatic history of this region is considered in more detail. We hope in the future all numismatic finds from other regions of Kazakhstan will also be available for study and will supplement the history of the monetary circulation of Kazakhstan with new data.

## ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ ЖӘНЕ ХАЗАРИЯ

**Ж.К. Жұмабаева, т.ғ.к.**  
Х.Досмұхамедов атындағы  
Атырау мемлекеттік университеті

Орта ғасырларда әлемдік қуатты түркілік империялар ошағы болған Еуразияның далалық аймақтарының шеті саналатын Қазақстанның батысы, мен Каспий – Қара теңіздері аралығы өркениеттер мен этностардың қалыптасу, өзара ықпалдасу аймағы болып, ежелгі дәуірлерден бері халықаралық байланыс пен саудада маңызды роль атқарғаны белгілі.

Каспий өңірі көптеген Еуразия халықтарының этникалық және мәдени бастауының маңызды бір ошағы. Каспий атауының тарихына тоқталсақ, ежелгі өркениеттердің теңізсу жағалауында қалыптасқанына сәйкес, бұл аймақта көне тарих іздері жатыр. Каспий б.э.д. дәуірлерден бастап, ғұн, авар, мажар/мадьяр/, бұлғар/дулу/,оғыз, қыпшақ сияқты түркі тайпаларының батысқа қарай жылжыған дәстүрлі көші жолында болғандықтан, транзиттік қақпа мен бағыттарға негіз салды.

Ғұн, авар, мажар, бұлғар, қыпшақтар Каспийдің солтүстігі арқылы Европаға қоныс аударып, онда Венгрия, Болгария, Албания мемлекеттерінің этникалық құрылымын қалыптастырды.

Оғыз тайпаларының экспансиясы Каспийдің оңтүстігі арқылы өтіп, қазіргі Түркменстан, Әзербайжан, Түркия сияқты мемлекеттердің негізін қалады.

Каспий – бағзы замандардан бері транзиттік сауда жолының қақпасы ретінде Ұлы Жібек маршруттарында маңызды тірек пункті болды, тек XV ғасырда ғана керуен жолдары күйреп, европалық теңіз сауда жолы ашылғаннан кейін, Каспий аймағы Еуразияның қиыр-түкпіріне айналды.

Мақалада осы аймақта қалыптасып, көшпелі және отырықшы өркениеттердің симбозы ретінде далалық түркілік өркениеттің маңызды орталықтарының бірі, Батыс пен Шығыстың саяси –мәдени, сауда экономикалық байланысына ықпал еткен, ерте орта ғасырлардағы Еуропа құрылығының қуатты мемлекеті, Хазар қағанатының тарихи рөліне маңыз беріліп, оның қазақ тарихына, өлке тарихына қатыстылығы тұжырымдалады.

*Хазария- түрік қағандығының мұрагері*, VII ғасырдың ортасында Каспий мен Қара теңіз аралығындағы далалық аймақта Түрік қағандығының ыдырау кезеңінде қалыптасты. Хазар қағандығының астанасы VII–VIII ғғ. *Семендер (Дағыстанда)* қаласы, VIII ғасырдың ортасынан бастап Еділ өзенінің Каспийге құяр сағасындағы *Итиль* қаласы болды. Оны түрік Ашина әулетінен шыққан қаған басқарды. VII ғасырда хазарлар Каспийдің батыс жағалауында Кубрат хан құрған Ұлы Бұлғарияны ыдыратып, оның Ботбаян, Қотрақ деген ұлдары басқарған Дағыстанды, Еділ, Кама өзендерін жайлаған бұлғарларды (құтырғыр және ұтырғыр тайпаларын) бағындырды. Бұлғарлардың қалған бөлігі Кубраттың Алсек, Кубер атты ұлдарымен батысқа кетіп, германдардың варварлық корольдіктерінің(Паннония, Италия) саяси өміріне арласты. Ал, Аспарух бастаған ұтырғырлар (бұлғарлар) көші Дунайдың Қара теңізге құяр сағасына жетіп, 681 жылы қазіргі Дунай Бұлғариясының(Болгария) мемлекетінің негізін салды. Мұның өзі Хазар қағандығының қуаттылығының дәлелі.

VII–VIII ғғ., тоғысында Хазар қағандығы Солтүстік Қара теңіз жағалауын, далалық Қырым мен оның оңтүстік жағалауын, Таман түбегін, ондағы халықтарды: бұлғарлар, савирлер, славяндар, аландарды бағындырып, Араб (Багдад) халифатының Закавказьедегі экспансиясын тоқтатып, арабтардың батыс елдеріне; славяндар мен европалықтарға ислам дінін жаюына тосқауыл қойды. Европалықтар кейіннен Хазарияның осы маңызды тарихи миссиясына зор баға берді. Хазарлар, сонымен қатар, саяси бытыраңқылықтағы орыс княздіктеріне де шабуыл жасады. Сондықтан сол замандардағы ең ірі Византия

империясы Хазар қағандығымен одақтастық қатынастар орнатып, оны арабтарға қарсы күресте пайдаланды.

VIII–IX ғғ. Хазар қағандығында феодалдық қатынастардың дамып, мемлекеттің территорияларының ұлғаюына байланысты хазар билеушілері иудаизм дінін қабылдап, оны мемлекеттік дінге айналдырды.

Тарихнамада Хазар мәселесіне қызығушылық, оның пайда болуы, гүлденуі және күйреуі туралы пікірталастар толастаған емес.

Тарихқа жүгінсек, Түрік қағанатының Шығыс мен батыс боп, ұзақ және қиян-кескі күресі (581–603) ақыры қағанаттың Батыс және Шығыс түрік қағанаттары (603–604) боп бөлінуімен аяқталғаны белгілі. С.Г. Кляшторныйдың айтуынша, Шығыс қағанаты – орталықазиялық, Батыс – ортаазиялық болды [1].

Батыс түрік қағанатын тек ортаазиялық деп шектеу қисынға келмейді, себебі бұл мемлекеттің құрамына Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Азау теңізінің өңірі де кіретін. Бұлғарлар, әсіресе хазарлар, Батыс қағанатындағы оқиғаларға белсене қатысты. Аталған жерлер Істемі жабғудың баласы Қара-Чурин, немесе Тардуш хан «қытайша – Дяньгу Дату хан, грекше- Тарду) биледі.

Батыс қағанатқа Алтайдан Азау теңізіне дейінгі жерлер қарады. Нигю Чуло ханның ордасы «бұрынғы Үсін жеріне», яғни Іле бойына орналасты. Осы жерде Батыс қағанаттың болашақ қазақ тарихымен тікелей байланыстылығына көңіл аударған жөн. Түріктердің Қазақстан жеріне Орталық Азиядан, негізінен Монғолиядан (ол кезде онда монғолдар болған емес) келгені мәлім.

Жоңғария, Жетісу, Батыс Тянь-Шань, Еділ, Жайық, Азау, Қара теңізге дейін түркі халықтары мекендеген, сондықтан да түріктер бұл жерлерде табанды қарсылық кездестірмеді. Егер Қазақстанның батысында хұн (ғұн) тайпаларының қалдығы немесе ғұндар мен жергілікті халықтардың араласуынан тараған тайпалар мекендесе, Жетісуда V–VI ғасырларда теле (оғыз) тайпалары, Жоңғарияда хұндардың тұқымдары өмір сүрді.

Француз тарихшысы Э. Шаванның зерттеулеріне сүйене отырып, Л. Гумилев Жетісудағы дулу және нушиби тайпаларының әдет-ғұрыптары жағынан түріктерден айырмашылығы жоқ, тілдері де ұқсас деген тұжырым жасайды [2].

Түріктердің өзара ұрыс-таласы, тақ үшін қиян-кескі күресі Түрік қағанатын әлсіретіп, жалпы түріктердің күш-қуатын төмендетті. Керісінше, дулу және нушиби тайпаларының рөлі күшейді. Олар енді Батыс түрік қағанатында басшылық жасауды талап етті. Бұдан былай Батыс қағанаттың тағдыры дулу мен нушибилердің өзара қатысына, олардың ұстаған бағытына тәуелді болды.

604 жылы Батыс түрік қағаны болып Нигю Чуло хан Таман сайланды. 612 жылы Шаштың әмірі Шеғұй нушибилерге сүйеніп, Таманның әскерін талқандап, өзін шығысқа, Қытайға қуып жібереді. Шеғұй Тон жабғу хан деп аталды. Сөйтіп, ол қағанатта Қара-Чурин кезіндегі жағдайды қалпына келтірді.

Шеғұй хан да, Тон жабғу хан да нушибилердің қол шоқпары болды, олар Қытаймен одақтасып Иранға қарсы соғыс жүргізді. Тон жабғу ханның шығыс түріктерімен соғысы сәтсіз болды. Елде наразылық туды, қарлықтар, дулу тайпалары көтеріліс шығарды. Бүлік одан әрі өріс алмау үшін ханның ағасы Моходу хоу (Батыр хан) Тон жабғуды (630) өлтіріп, Күлік Сібір хан (Кюлюг Сибир хан) деген атақпен такқа отырады. Бір жылдан кейін оның өзі де опат болады.

Тон жабғу ханның өлімі тек нушибидің билігін әлсіретіп қана қайған жоқ, жалпы түрік билігіне қатты соққы болып тиді. 635 жылы Сібір ханның жиені, Азау, Қара теңіз бойындағы бұлғарлардың әміршісі Құбрат Батыс Түрік қағанатынан бөлініп шығып, дербес Бұлғар қағанатын, оны басқарушы Дуло (Дулу) династиясының негізін қалады [2, с. 4].

*Бұдан біз Кама бұлғарлары, Дағыстан балқарлары және Европадағы Болгарияның негізін қалаған бұлғарлардың шығыстан батысқа көшкеніне тағы куә боламыз.*

635 жылы дулу және нушиби тайпалары өзін-өзі басқару дәрежесіне жетті. Егер осыған дейін ұлы шораларды, ұлы еркіндерді түріктерден, Ашина тұқымынан тағайындаса, енді олар дулу, нушибидің ақсүйек билерінен сайланатын болды.

Батыс қағанатында бұрынғыша Ашина руынан сайланды. Сөйтіп, жоғарыда аталғандай, Хазар қағанаты, хазарлар мемлекеті өз тарихын 651 жылдан бастайды. Хазар қағанатының «туған жылы», яғни мемлекет болып қалыптасып, тарихи аренаға шығуы күмән тудырмайды. Алайда оның құлауы датасы, себептері, тарихи жағдайы осы күнге дейін даулы мәселе.

Кеңес тарихнамасында Хазар қағанатының ақырын Киев князі Святославтың 965 жылғы жорығымен байланыстырады, бұл патшалық Ресей тарихшылары қабылдаған дәстүр еді. Себебі, орыс тарихшылары да, кеңес тарихшылары да ортағасырлық араб ғалымы Ибн Хаукалдың: «Қазіргі кезде бұлғарлардан да, бұртастардан да, хазарларлардан да ештеңе қалған жоқ, өйткені оларға рустар шабуыл жасап, жерлерін тартып алды» деген мәліметіне сын көзбен қарамай, оны шындық деп қабылдады.

Святославтың жорығы туралы хабарды Ибн Хаукал үш жылдан кейін, яғни 968 жылы ғана естіген. В.В. Бартольдтың айтуынша, Ибн Хаукал рустардың қайтып кеткенін, Хазар қағанатының қайта қалпына келгенін тіпті білмеген. Орыс жылнамасындағы (1095) «Хазар қағанаты Святославтың жорығының нәтижесінде құлаған жоқ» деген хабар да олардың жаңсақ пікірін өзгерте алмады [3].

Кеңес тарихнамасында осындай қате пікірдің сақталуын (академик В.В. Бартольдтың қарсылығына қарамастан), қазақстандық белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Б. Ермұқанов, бұл – орыс жеңісіне деген «мақтаныш» сезімінің айқын көрінісі – деп, бағалады [4].

Орыс князі Святослав Хазарияны біржолата жоя алмады, оның оған құдіреті де жетпеді. Святослав жорығының өзгешелігі мен нәтижесі туралы кеңес тарихшыларының арасында да бірыңғай көзқарас жоқ. Оны В.В. Мавродин оны соқыр Хазарияны орыстар құлаты деп есептейді. Мұнымен қазақстандық тарихшы Б. Ермұқанов келіспейді. Себебі орталықтанбаған, саяси бытыраңқы Русьтың Хазарияны жеңуі мүмкін емес еді. Византия императоры Константин Багрянородный Дунайдан хазарлардың Дондағы Саркел қаласына дейін бесенелер үстемдік етті, «пачинакиттерден (печенегтерден) зиян көреміз бе деп, ростар өте қынжылады, себебі бұл халық өте күшті. Ростар пачинакиттермен одақтасып, олардан көмек алмақшы болды», деп жазды [4, 86-б.]. Өз күшімен Хазар қағанатына шабуыл жасауға Русьтің дәрмені жоқ, сондықтан ол оғыздармен келісіп, хазарларға тұтқиылдан тиісті. Сөйтіп, 965 жылы хазарлар екі майданға қарсы соғысуға мәжбүр болды.

Ал, шындығында, оларға қарсы үшінші майдан ашылуы да әбден ықтимал еді. Бұл жолы хазарларға бесенелер де шабуыл жасауы мүмкін болатын. Келісу арқылы 3 жақтан: батыстан – бесенелер, шығыстан – оғыздар, солтүстіктен – ростар хазарларға қарсы шыққаны күмәнсіз. Хазар әскерінің қауіпті жауға – оғыздар мен бесенелерге қарсы тұруы ақылға қонады.

Сондықтан да хазарлардың астанасы Итиль қорғаусыз қалып, рустарға жеңіл олжаға болды. Русьте атты әскер болмаған, олардың күші жаяу әскер еді. Олар көбіне қайық арқылы су бойымен жүзіп отырып, тұтқиылдан шабуыл жасаған. Артамоновтың пікірінше, қазіргі Астраханнан солтүстікке қарай 120 шақырымдай жердегі қорғаусыз қалған Итильді Гумилевтің пайымдауынша орыстар басып алған, соған қарамастан. Хазар қағанаты өзінің мемлекеттік қабілетінен айрылмады. Итильді қиратқаннан кейін рустерге хазарлардың қиыр шеттегі шағын қаласы - Таматарха (Тмутаракань) ғана тигені Святославтың стратегиялық жоспарының сәтсіздікке ұшырағанын дәлелдей түседі. Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша, XII ғасырда Итильдің орнына Саксин деген атпен жаңа қала пайда болады. X ғасырдың аяғында өмір сүрген араб тарихшысы әл-Мукадассидің мәлімдеуі бойынша, Итиль халқы көбейіп, «тұрғындары иудейлер (еврейлер) емес, мұсылмандар болды» [5].

Хазар қағанатының күш-қуатын әлсіреткен бесенелер мен оғыздар деуге болады. Бұл пікірді С.А. Плетнева да қолдайды. Шынында да, X ғасырдың аяғында ұлан-байтақ жерді алып жатқан Хазар қағанатынан шағын ғана территория қалды. Плетнева пікірінше, Хазар мемлекетінің территориясы қағанның жеке билігіндегі жер көлеміне дейін азайды, ол қазіргі Калмыкия жерін қамтиды.

Ал, басқаларының пайымдауынша (Л. Гумилев), хазарлар Еділдің төменгі ағысындағы, Терек пен Сулактың арасындағы жерге ие болды [6].

Ресми түрде Хазар қағандығы X ғасырдың 965 жылы құлады делінгенмен, бұл пікірге сенім аз. Тарихшы А.П. Новосельцев XI ғасырдың 50–60-жылдарын атайды. Данлоптың пікірінше, Хазар мемлекеті XIII ғасырда монғол шабуылының нәтижесінде біржола талқандалды [7].

Ал, проф. Б. Ермұқановтың пайымдауынша, хазарлар дербес ел ретінде XIII ғасырға дейін өмір сүрген. Алайда, ол кезде хазар атауынан гөрі Саксин деген атау жиі қолданылған. А.Л. Монгайттың ой-пікірі бойынша, Саксин – хазарлардың ескі астанасы Итильдің жаңа атауы. Итиль оғыздардың, Хорезмнің, Русьтің шабуылынан қирап, тек XII ғасырда ғана қайтадан қалпына келеді. Оны оғыздар иеленді.

Археологтар болса, әзірге Саксиннің де, Итильдің де орнын тапқан жоқ. Тоған (белгілі түрік тарихшысы Зеки Велиди) Саксин Сарай-Батудың орнында болған деп болжайды. XV ғасыр авторы әл-Бакувидің айтуы бойынша, оның кезінде Саксиннің орнында Сарай-Берке тұрғызылды Ибн Исфандиар (XIII ғ.) Саксиннің сауда орталығы болғанын, оған Сириядан, Ирактан, Хорасаннан, тіпті Үндістаннан да мұсылман саудагерлері келіп, жылына 400-ден астам үлкен теңіз кемелері тауар әкелгенін айтады.

Нақты дерек көздері Саксиннің Еділдің бойында болғанына күмән келтірмейді. Осындай дерек көзі әл-Гарнатидің еңбектері болып табылады. 1130 жылды Гарнати Дағыстанға келеді. Келесі жылы Дербенттен кемемен «Хазар еліне бағыт алдым, - деп жазды ол. Тигр өзенінен бірнеше есе үлкен, орасан зор өзенге келдік, одан тарам-тарам үлкен өзендер ағады. Сол өзенде Саджсин (Саксин) деген қала орналасқан. Қаланы оғыздардың 40 тайпасы мекендейді, әр тайпаның өз әмірі бар. Жер-жерден, Магрибтен де келген сан алуан, әртүрлі халықтың саудагерлері қалада құмырсқадай қаптап жүр. Хазарлар да бірнеше тайпа, олардың жұма намазын оқитын үлкен мешіттері бар (Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати. – С. 27).

Гарнатидің суреттеуінде тарам-тарам болып теңізге құятын өзеннің аты Итиль деп шегелеп айтады. Итилдің 70 тармағы бар, соның өзінде де Саджсин тұсында әлі де зор өзен болып қалады дейді [4, 91-б.].

Хазар қағанаты құрылуы араб шапқыншылығымен қатарлас болғандықтан, 652 жылы араб қолбасшысы - Салман ибн Рабаи хазарлардың жеріне басып кірді, бірақ Баланджар қаласының маңында қағанның атты әскері арабтарды ойсырата жеңді, Салман шайқаста опат болды. 661–662, 684, 689 жылдары хазарлар арабтардың қол астындағы Закавказье елдеріне шабуылдар жасайды. Әзірбайжан мен Арменияға хазарлар 717–718, 721–722, 723–725 жылдары да шабуылдады.

730 жылы хазарлар арабтардың орасан зор әскерін (150–200 мыңдай) талқандап, қолбасшысын өлтіреді. Бұл оқиға Оңтүстік Әзірбайжанда, Ардебил қаласының маңында болған. Хазарлар 789–799 жылдары Грузияға шабуыл жасады. Бұл – олардың соңғы үлкен шабуылы еді. Орасан зор олжа мен 200 мыңдай тұтқын қолға түсті, хазарлар еліне оралды [5].

Хазарлардың иудей дінін қабылдауы негізінен Ғарұн ар-Рашидтің (786–809) кезінде болса керек. Византия императоры Роман I Лекопиннің (919–944) патшалығы кезінде иудей діні Хазарияда өзінің үстемдігін орнатуы әбден ықтимал. Алайда, Хазар патшасы Иосифтің (920–960) хатында (960 жылдың шамасында) хазарлардың иудей дінін қабылдау даталары әжептәуір ерте, яғни VIII ғасырдың 30–40-жылдары ретінде көрсетілген және бұл оқиға Бұлан патша кезінде болған. Еврейлердің XII ғасырдағы белгілі жазушысы Иехуду Галеви өзінің «Хазар кітабында» Бұланның жаңа дінді ешкімге білдірмей

жасырын қабылдағанын, өте сақтықпен әуелі тек ең жақын деген адамдарына айтып, біртіндеп халықты өз жағына тартқанын, ақыры жақтаушылары көбейген соң ғана, ашық іс-қимылға көшіп, басқа хазарларды жаңа дінді қабылдауға мәжбүр еткенін жазады.

Иудей дінінің Ашина руынан шыққан түріктердің қағанының билігі ІХ, тіпті Х ғасырларда әлсіреп, өкімет «патшаға» ауысқан кезде үстемдік құруы әбден ықтимал. Ал, еврейлердің 3 ғасырдай патшалық атқаруы, біздің ойымызша, асырып айту.

Хазар мемлекеті Түрік қағанатының мұрагері болғандықтан, қағанаттың негізгі саяси, әскери және басқа да дәстүрін сақтап, өзіндік жаңалықтар да қосты, солардың негізгісі - өкіметтің «патшаға» ауысуы, қағанның тек киелі, қасиетті ел бастығы ретінде қалуы. Патша деген атаққа еврейлер ие болды.

Сөйтіп, түріктердің Ашина тұқымынан сайланған айбарлы қағаны барлық биліктен айырылып, патшаның құрметті тұтқыны, шын мәнінде халық табынатын киелі тұлғаға айналды. Ибн Фадлан да, Масуди де қағанның жай қол шоқпар емес екенін, бірақ оның патшаға мүлде тәуелді, бағынышты екенін анық көрсетеді. Қағанның киелілігі де оған зиянын тигізеді. Айталық, әскер сәтсіздікке ұшырап, елге жау басып енсе, немесе ашаршылық болса, мұндай апат, бақытсыздықтың бәріне де қаған жауапты деп, халық патшадан оның өлімін талап етеді. Ол қырық жылдан артық қаған болмауға тиіс, сайланған мерзімнен артық қаған болса, оны өлім жазасына тартатын.

Хазарлардың иудей дінін қабылдауы туралы, оның халыққа, Хазар қағанатына ықпалы, маңызы, салдары жайында зерттеушілердің пікірі, ой-толғамдары бірыңғай емес, қарама-қайшы көзқарастар да кездеседі. Ғылыми тұрғыны былай қойғанда, ондай тұжырымдардың пайда болуына авторлардың саяси, идеологиялық, ұлттық, ал кейде нәсілдік позициялары ықпал етеді. Айталық, М.И. Артамонов иудаизмді мемлекеттік дін етіп көтерудің маңызы - өзін саяси тұрғыдан таныту мақсатында жасалғанына назар аударады. Ол – тек қана тәуелсіздікті көрсету емес, сонымен қатар Хазар қағанатының Византия империясы және Араб халифатымен бірдей, тең екенін дәлелдеу.

«Иудаизмді – ұлттық дін деген Артамонов «иудей дінін қабылдау хазарларға қатерлі қадам болды» [8]. Бұл дін түрлі тайпадан құралған тұрғындарды біріктірмейді, керісінше, оларды ажыратады, иудаизм жолын ұстаушы үкіметті халықтан бөлектегенін көрсетті. Л.Н. Гумилевтің пікірінше, ХІ ғасырда, иудей Обадия билікті алып, Ашина тұқымынан шыққан (әке жағынан) ханды қуыршаққа айналдырып, раввинистік иудаизмді Хазарияның мемлекеттік дініне айналдырып, мемлекеттік төңкеріс жасады деп санайды. Ол Обадияны ол жергілікті еврей емес, караим да емес, транзиттік керуен саудасымен айналысатын, сырттан келген еврей қауымының өкілі санады. Өкімет басына келген еврейлер өз билігін бекіту үшін қағанаттағы ру-тайпа ақсүйектеріне қарсы күрес бастады.

Бұл соғыста еврейлер қанына сіңген қатігездік көрсетті. Хазарлардың біраз бөлегі қашып, венгерлердің арасынан пана тапты. Олар кабар деген атпен (мадьяр) этносының құрамына кірді. Қазіргі кезде Кавказдағы кабардалар солардың ұрпақтары болуы мүмкін.

Хазар қағанатында, деп қорытады Гумилев, хазарлар ең езілген азшылық болды, иудейлерден тұратын басқарушы тап көпэтникалық елдің нағыз қожайындарына айналды. «Бұл дүниеде иудилер тек өздерін, өз істерін, өз тұқымдарын ғана жақсы көреді. Өз этносының табысы үшін иудейлер құпия мен өтірікті пайдаланады», - деп жазды Л.Гумилев .

Л. Гумилев иудаизмнің Хазар қағанатына тигізген әсері соншалықты, тіпті хазар тарихын екі кезеңге бөлуге тиістіміз және оларды былай деп атаған жөн дейді: «иудей-хазарлар», «түрік-хазарлар» [9].

Ибн Рустенің пікірін Бартольдтың ой-тұжырымы да растайды. Оның пайымдауынша, хакан, ишад, ақсүйектердің бәрі де иудаизмге табынады, қалғандары, яғни бұқара халық оғыз-түріктердің дініне сенеді (Бартольд, 8-т., 57–58-бб.).

Б.Н. Заходер Хазарияның діни тарихы туралы мәліметтер мен зерттеулердің көбіне біржақтылық сипат беретінін айтады. Оның, әрине, шын ғылыми мақсаттарға қатысы шамалы дей келіп, Заходер Хазарияда иудаизмнің қалыптасу тарихын екі кезеңге бөледі:



1) Ғарұн ар-Рашидтің заманы ( 786–809), бұл кезде иудаизмді патша ғана қабылдады; 2) Византия императоры Роман I Лекопиннің заманы (919–944), бұл кезде ол жалпы мемлекеттік дін болып қалыптасты (Заходер, аталған еңбек, 152-б.).

Жоғарыда келтірілген тарихи мәліметтерді сараласақ, иудаизм діні, оның Хазарияда өріс алып, мемлекеттік дәрежеге жетуі, иудейлердің Хазар қағанатында билік жүргізуі, бұл діннің халыққа, қағанаттың тағдырына, жалпы хазар халқының тағдырына тигізген әсері жөнінде белгілі ғалым-зерттеушілердің ой-пікірлері бірыңғай еместігін байқалады.

Олай болуы заңды да. Иудаизмді орта ғасырда мемлекеттік дәрежеге жеткізіп, Хазар қағанатындай құдіретті елді еврейлердің басқаруы, әрине, таңғаларлық және өте күрделі оқиға. Сондықтан да бұл мәселені шешуде субъективтік көзқарас ғылыми зерттеулерге өз әсерін тигізді. Алайда, ғылым субъективизмнің, яки біржақтылықтың ыркына көнбеуге тиіс. Сондықтан да біз Б.Н. Заходердің пайымдауы орынды деп санап, соған қосыламыз.

Тамаша шығыстанушы В.В. Григорьев өзінің студент кезіндегі ғылыми зерттеуінде хазарлардың, Хазар қағанатының тарихтағы рөлін көрегенділікпен бағалап, «Хазар державасы Еуропаның қараңғы көкжиегінде жарық метеордай жарқырап, өзінің тіршілігінен ешбір із қалдырмай сөніп кетті», - деп жазды. Хазар халқының ыдырап, бөлшектеніп кеткені туралы М.И. Артамоновтың еңбегінде де сөз болады. «Олардың көпшілігі басқа туысқан халықтармен араласып, оларға сіңіп кетті, ал қалған азшылығы Итильде тұрақтанып, ұлттылығынан айырылып, иудейлік түрлі арамтамақ топқа айналды», - деп жазды ол.

Хазар тарихын жан-жақты, терең зерттеген Гумилев Хазарияның тарихтан ғайып болу себебінің бірі ретінде Каспий теңізі суының көтерілуін атайды. Бұл – жаңа түсініктеме. Ғалымның пікірінше, VI ғасырда Каспийдің деңгейі қазіргі кездегі түгіл, X ғасыр деңгейінен де төмен болған.

XIII–XIV ғасырларда Каспийдің суы тасып, бұрынғы Хазарлардың мекендеген жері – Еділдің атырауы судың астында қалады. Еділдің атырауы да қазіргі кездегідей болмаған, ол Нарын құмындағы қазіргі Ганюшкино селосына дейін созылып жатқан. VI ғасырдың аяғында Каспийдің деңгейі Гумилевтің айтуы бойынша, 32 метрге төмендеп, X ғасырдың ортасында 19,5 метр болған. X ғасырда ол 2–3 метрге, XIII–XIV ғасырларда 10 метрге дейін көтеріледі. Сөйтіп, XIII ғасырдың аяғында хазарлар мекендеген жерді түгел су басып, тұрғындары кейін Алтын Орданың халқымен араласып кетеді. Хазарлар Астрахань татарларына айналып, осымен хазар тарихы аяқталды, дейді Гумилев [9, с. 93.]. Климаттық өзгерістердің адамзат қоғамына ықпалын ғылыми негіздеп, «Этногенез и биосфера земли», «Тысячелетие вокруг Каспия» атты еңбектер жазған ғалымның жаңаша пікірлері Хазар қағанаты территориясын Ресей, Кавказ аймағымен ғана шектемей, Қазақстанның батыс облыстары, соның ішінде Атырау аймағы ареалына енгізеді. Бұл пікірді дамытып қолдағандардың қатарында қазақстандық тарихшы замандасымыз Бейімбет Ермұқанов та бар. Ендеше, хазарлардың қазақ этногенезіне қатысуы туралы тұжырым жасауға болады. Ресейлік тарихшылар хазарлардың ұрпағы саналған Алтын Орда татарлары арасында біздің ата- бабаларымыз да бар.

Осылайша, Маңқыстау мен Атырау аймағы да ерте орта ғасырлардағы қуатты держава - Хазар қағандығына қатысы болуы мүмкін деген гипотеза пәнаралық зерттеулер жүргізу қажеттігіне назар аударамыз

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – С.86.
2. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – А. «Білім» 1994. – 480-б.
3. Бартольд В.В. Соченения. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 689, 849; – Т. 5. – С. 65, 600.
4. Ермұқанов Б. Қазақстан: тарихи-публицистикалық көзқарас. – А., 2000. – 268-б.
5. Плетнева С.А. Хазары. – М., 1986. – С.48.
6. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С.15.

7. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153). – М., 1971 / Пер. С арабского, вступ. Ст. и примеч. О.Г. Большакова. Исторический коммент. А.Л.Монгайта. – С. 95–97.
8. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. – Л., 1936. – С. 265, 458.
9. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. – М., 1966. – С. 147.

#### **Андатпа**

Мақалада көшпелі және отырықшы өркениеттердің симбиозы болған Хазар қағандығының әлемдік қатынастардағы тарихи орны, этносаяси, экономикалық рөлі жанаша зерттеулер негізінде тұжырымдалады. Хазарияның Қазақстан және өлке тарихына қатыстылығы туралы болжамдар ұсынылады.

#### **Резюме**

В данной статье на основе различных исследований и мнений обосновываются место и особая роль Хазарского каганата, как симбиоза кочевых и оседлых культур в мировой истории, этнополитических и экономических процессах. Обсуждается предположение об общности истории хазар и предков казахов.

#### **Summary**

Based on various studies and opinions, this article substantiates the place and special role of the Khazar Khaganate as a symbiosis of nomadic and sedentary cultures in world history, ethno-political and economic processes. The assumption of a common history of the Khazars and the ancestors of the Kazakhs is discussed.

## **ЕВРОПАДАҒЫ АВАР ҚАҒАНАТЫ МЕН ВИЗАНТИЯ: САЯСИ ҚАТЫНАСТАРЫ**

**Ж.К. Жұмабаева, т.ғ.к**

**А.С. Батырханова**

тарих мамандығының магистранты

Х. Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университеті

Ғұндардан кейін Европаға қоныс аударып, онда күшті мемлекет құрған, 200 жылдан аса уақыт Европа тарихына үлес қосқан, қазіргі уақытта өз атын жоғалтқан елдердің бірі – Авар қағанаты. Аварлардың түркілік тегі кеңес заманында айтылмай келді. Оны орыс тарихшылары *обр* деп атайды. Бірақ кейін белгілі түркітанушы, атақты кеңес тарихшысы Лев Гумилев өзінің «Көне түріктер» еңбегінде аварлардың – *жуан-жуан* немесе *жуужан* атты түрік тайпасы екендігін, олардың түрік қағанатынан жеңіліске ұшырап, батысқа кеткендігін жазады.

Аварлардың түркі немесе ғұндармен ұқсас екендігін VI–VIII ғғ. Византия тарихшылары – Евсевий Панфил, Приск Панийский, Агафий Миренейский, Константин Багрянородный, Менандр Протектор, Прокопий Кессарийский, Феофан Византийский, Феофилакта Симокатта да атап көрсетті [1].

Авар қағанатының VI–IX ғғ. тарихына қатысты мәліметтер герман тайпалары арасынан шыққан тарихшылар - Эйнхард, Григорий Турский, Исидор Севильский, Павел Диакон, Видукинд Корвейский т.б. еңбектерінде сақталған. Сонымен қатар, орыс жылнамасында «Повесть временных лет» авар-славян қатынастары сөз болады [2]. Авар тарихының тарихнамасы өте ауқымды. Шетелдік тарихшылар оны хұн-ғұн проблемасы аясында XIX ғ. аяғынан бастап нақты зерттей бастады. Алғашқы зерттеулер тек сипаттау

бағытында, этнографиялық материалды баяндау, қорытындылауға мән берді. Қазіргі кезде кешенді зерттеуге назар аударылып, Авар мемлекетінің генезисіне, оның ішкі және сыртқы байланыстарын терең талдауға тырысады. Сондықтан аварлардың европалық тарихтың дамуына ықпалын зерттеудің өзектілігі жоғары.

Шетелдік тарихнама ХІХ ғ. бастап, Дунай бойына келген халықтардың (авар, бұлғар, мажарлардың) этникалық бастауларын іздестіруге мән берді. Авар тақырыбын ХІХ ғ. – мақсатты, әрі кешенді зерттегендер қатарында орыс ғалымдары саналады. Орыс ғалымы В. Вернадский де аварлар тақырыбына қалам тартады. В. Радлов және Ж. Маркварто Шығыс Европа мен Византияның халықаралық қатынастарының дамуына аварлардың шапқыншылығы ықпал еткенін жазады [3]. М. Артамонов жужандар мен аварлардың этникалық туыстығына күмән келтірсе, А.Н. Бернштам «Ғұн тарихының очерктерін» [4] аварларды – ғұндардың жалғасы ретінде қарастырып, Авар қағанаты мен ғұн империясының әлеуметтік-саяси дамуындағы ұқсастыққа назар аударып, осы фактор (ұқсастық) екі мемлекеттің де құлауына әсер еткенін жазады. Ол «авар қағанатының қипыптасуы – ғұн империясын қалпына келтіру әрекеті болды» деген гипотеза ұсынады.

XX ғ. 60 жж. Лев Гумилевтің «Көне түріктер», Хұндар» еңбектерінде аварлар – жужандардың мұрагерлері ретінде көрсетіледі. Олардың түрік қағанатынан жеңіліп, бас сауғалауы нәтижесінде, жужандар енді авар деген атпен Европаға өткен, авар сөзін этимологиялық тұрғыдан қарастырсақ, қазақтың( түркінің ) «ауар»- қоныс аудару мағынасында түсінуге болады. Шындығында, бұл халықтың Орталық Азиядан тұтас халық боп батысқа қоныс аударғанын көруге болады.

Қазіргі кезде Авар қағанаты туралы жаңа зерттеулер шығып жатыр. Оны Ресейлік, Венгриялық тарихшылар еңбектерінен көруге болады. Бұл зерттеулер авар қағанатының европалық тарихқа тигізген әсерін ғана қарастырып қоймайды. Авар қағанатының қалыптасу, даму және құлау тарихын ортағасырлық Европадағы сыртқы саяси жағдайлармен байланыста қарастырады.

Византия мен Ұлы даланың көшпелі халықтары арасындағы қарым-қатынастары туралы кеңестік тарихшы Ф.И. Успенскийдің «История Византийской империи» атты 5 томдық еңбегі бар. Алғашқы томында Византия империясының құрылу қарсаңы, Юстиниан І-ден Ираклийге дейін (518–610 жж.) және 610–716 жыл аралығындағы Ираклий мен мұрагерлері тұсындағы тарихы баяндалады. Екінші томда мақала тақырыбына арқау болып отырған Авар қағанаты мен Византия империясы байланыстар толықтай көрсетілген. Александр Васильевтің «Византийская империя. До крестовых походов» зерттеу еңбегінде көшпелі ғұн тайпаларынан бастап, түрік, аварлар, бұлғар, оғыз, печенег халықтарының Византия мемлекетімен байланыстары қарастырылған [3]. Серб византиятанушысы Георгий Александрович Острогорскийдің «История Византийского государств» еңбегінде Византия мен түркі халықтары арасындағы байланыс туралы баяндалады[4]. Қазақстандық тарихшылар арасынан авар тақырыбын зерттеген ҚазҰУ профессоры Қ.Т. Жұмағұлов [5].

Зерттеу нысаны боп отырған аварлар деген кімдер еді? Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында Авар қағандығы - Орталық Азияда (IV ғ-дың соңы) және Шығыс Еуропада өмір сүрген түркі тілдес тайпалар мемлекеті делінеді. V ғасырда қағандық екі бірлестікке бөлінді. Батыс қағандықтың билеушісі Шэлунның ордасы Монғолиядағы Халха өзенінің бойына орналасты. Әскери-әкімшілік реформалар, сәтті жорықтар арқылы ол мемлекет жерін едәуір ұлғайтты. Авар қағандығы Орталық Азия мемлекеттері қатарынан берік орын алып, аймақта көшпелі мемлекеттер жүйесінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды [6, с. 76].

Аварлардың батысқа қарай көшуінің себептері Түрік қағанатындағы саяси-экономикалық процестерге байланысты болды. Орыс ғалымы Г. Вернадскийдің пікірінше, аварлардың тарихи отаны Қытаймен шекаралас аймақтар (Монғолия). Ғұн империясы ыдырап, белсенді ғұндар II ғасырда Еділ-Жайық аралығына қоныс аударып, одан IV–V ғғ. Рим шекарасында Ғұн Ордасын құрып, Римді шабуылдаған кезде Маньчжурия мен

Шығыс Түркістанда жужандар мемлекет құрған еді. Олардың құрамында болған ғұн ұрпақтарының бір тобы – түріктер 551–552 жылдары Түрік қағанатын құрып, жужандарға соққы берді.

Түрік ханы Бумын 558 жылы қаған лауазымын иеленіп, Жужан ордасы ыдырап кетті. Оның бір бөлігі түріктерге бағынса, келесі тобы Корея мен Солтүстік Қытайға, бір бөлігі батысқа ығысты. Батысқа ауған авар тайпалары қазіргі Қазақстан, Еділ бойы, Солтүстік Кавказды мекендеген ғұн тайпаларымен қосылып, Кавказ арқылы Византия шекарасына қарай жылжыды. 558 жылы олардың Кандих бастаған алғашқы елшілігі Византияға келіп, әскери одақтас болуды ұсынды және қоныстануға жер сұрады. Менандер Протектор Византиялықтарға келген аварлардың елшілігін сипаттады, олардың мақсаты империяға қоныстануға жер сұрады [1, с. 53].

Ал тағы бір бөлігі өз көлемін батысқа қарай бұрып, авар деген атпен белгілі болды. 558 жылы Аварлар VI ғасырдың 50-жж. Каспийдің батыс жағалауындағы далаларға (қазіргі Атырау, Орал, Батыс Қазақстан жерлері) жетіп, одан Жайық-Еділ арасына қоныс аударды. Кейін Еділден өтіп Қара теңіз жағалауларына жетті.

Аварлардың шыққан тегі - жужандар екендігі ғылымда ұзақ уақыт талас тудырғанмен, кейін мойындалды. Сондықтан аварлар тарихының Жужандық (жуан-жуан) және аварлық (европалық) кезеңдерін бөліп көрсету қажет.

Жужандардың (авар) батысқа қашуына түркіттер кедергі жасай алмады. Өйткені бұл кезде Орта Азияда ақ ғұндар – эфталиттермен соғысып жатқан Естеми (Бұмынның інісі) аварларды қайтара алмады. Бірақ Естемидің «Аварлар әуеге ұшып кететін құс емес, теңіздің тұңғығына сүңгітін балық емес, түріктің шоқпарынан құтыла алмайды» деген сөзін византиялық авар Менандр Протектор келтіреді. Менандрдың бұл еңбегі 558–582 жж. оқиғаларды қамтиды.

Аварлар жаңа қоныс іздеп, 557 жылы Днепр өзені маңындағы славяндар – анттармен соғысты. Одан кейін оларды қосып алып, Византияға бет бұрды. Сондықтан Византия шекараларына аварлар 558 жылы жетті деуге болады. 558–560 жж. аварлар Қара теңіз маңындағы Византияның жаулары – савир және ант тайпалық одағын талқандап, Дунайдың төменгі құйылысындағы славянның хорват тайпаларына және Карпат тауы етегіндегі *дулеб славяндар* одағын шабуылдады.

Бұл кезде Солтүстік Кавказдағы аландар Византиямен достық қатынаста болғандықтан аварлардың келе жатқанын Закавказьедағы византиялық қолбасшы Юстинға хабарлап, ол Константинопольді хабардар етеді. Бұл кезде Византияны бұлғар тайпалары шабуылдап жатқан болаты. Бұлғарлар аварлардың жақындағанын естіп, кері қайтуға мәжбүр болды. Бұдан авар әскерінің бұлғарлардан күшті болғаны байқалады. Бұлғарлардың құтырғыр тайпасының ханы – Заберған 558 жылы аварларды шабуылдағанмен, кейін авар ханы Баянның билігін мойындап оның вассалы болды. Осыдан кейін Баян хан қаған (император) лауазымын мелеңді. Аварлардың одан арғы шабуылы Днестр өзеніне бағытталды. 561 жылы Днестрден өтіп, Бессарабиядағы анттарға тиісті.

Византиялық автор – Менандрдың мәліметінше, анттар қарсылық көрсеткенмен 562 жылы аварлар Добруджаға (Дунайдың Қара теңізге құяр жері) кіріп, соған қоныстануды ойлады. Бірақ бұл Византияға ұнамады. 558 жылғы келісім бойынша, аварлар Византияның шекарасын бұлғарлардан қорғауы тиіс болатын. Ал бұлғарлардың аварлардың қол астына өтуі Аварларды күшейтіп, Византияға қауіп тудырды.

Сондықтан Византия Дунайдың оңтүстік жағалауындағы әскерді күшейтті, екінші жағынан, анттар аварларға қарсы шабуылдарын тоқтатпады. Осыған байланысты аварлар Фракияға тұрақтай алмай, Паннонияға, Дунайдың орта жағалауына бет алды. Онда 568 жылы лангобардтарды ығыстырып, германдардың генид тайпаларын бағындырып, Паннонияда хандық мемлекет құрды. Авар ханы Баян Дунай өзенінің төменгі сағасындағы жерлерді бағындыру арқылы сауда жолдарын бақылауға алды.

Бұлғарлардың құтырғыр тайпалары және ант-славяндар 50 жылдан аса авар қағанының билігіне бағынды. Осы пайдаланған хан Баян Византияға қауіп төндірді. Вернадский Баян ханның өз саясатында Аттиляның стратегиялық жоспарын қайталағанын атап көрсетеді[2].

558 жылы Авар қағандығының шекарасы Еділ өзенінен Дунай өзеніне дейінгі аралық қамтыса, 578 жылдан бастап Баян хан Византияның Солтүстік империя (Адриат теңізі жағалауы) аймағына қауіп төндірді. 581 жылы аварлар Сава өзенінің төменгі құйылысындағы Сирлий бекінісін алып, Византияның қорғаныс шебін бұзды. Аварлардың шабуылын тоқтату үшін Византия императоры –Тиберий аварлармен келісімге келіп, жылына 80 мың алтын ақша салық төлеуге уәде берді. 1 жылға жетпей, Тиберий өліп, орнына келген Маврикий (582–602) салықтың көлемін 100 мың ақшаға өсірді. Бірақ Баян қаған бұған келіспей, одан да көп ақша талап етті. Маврикийдің аварлардың талаптарын орындамауы соғысқа әкеп соқты.

583 жылы аварлар Иллирияға (қазіргі Сербия, Хорватия) басып кіріп, Балқан тауларынан асып, Бургас маңында Қара теңіз жағалауына жетті. Баянның шабуылы Византия мен аварлар арасындағы ұзаққа созылған соғыстардың бастамасы болды. Маврикий император тұсында аварлардың қолдауына сүйенген славяндар да Византияға шабуыл жасады. Соғыстың алғашқы 10 жылында византиялық әскерлер қорғану соғысын жүргізіп, 590 жылы Маврикий теңсіз, әділетсіз келісімге қол қойды. Өйткені Византия бұл кезде өзінің басты қарсыласы Сасанидтік Персиямен (Иран) соғысып жатты. Персиямен соғыс аяқталғаннан кейін 591 жылы Маврикий славяндар шабуылын тойтарып, оларды Дунайдың арғы жағалауына ығыстырды.

597 жылы аварлардың бір тобы Синдунг бекінісін (қазіргі Белград) алып, қалғандары Фракия мен Македонияға басып кірді. 598 жылы Далмация, Дунайдың оңтүстік жағалауы, төменгі Мезия, Скифия (Добруджа), яғни Балқан түбегінің біразы алынды. 599 жылы славян және византиялықтар аварларға қарсы тұрды, алайда жеңіліс тапты. Аварлар Константинопольды шабуылдады, алайда қабырғадан өте алмай, 600 жылы бейбіт келісімге келді. Оның шарттары бойынша Дунайдың төменгі сағасы аварлар мен Византияның шекарасы боп мойындалды. Византия аварларға 20 мың алтын монета салық төлеуге келісті. Өйткені бұл келісім Византия күш жинау, әскерін қалпына келтіру үшін қажет болды. Кейін Византия славяндармен бірігіп, аварларға қарсы шабуылға шықты. Дунайдың арғы жағына шығып, Тиса өзеніне дейін шегіндірді.

VI ғ. басында Византияда әскердің күшімен император Маврикий тақтан тайдырылып, орнына әскербасы Фока отырды. Император Фока Персиямен (Иран) соғысу үшін аварлармен бейбіт қатынасты сақтап, оларға төленетін салықты көбейтті. Персияны (Иран) жеңе алмаған Фока тақтан тайдырылып, орнына тағы бір әскербасы Ираклий отырды. Бұл кезде Персия (Иран) Византияның Сирия, Палестина, Египет жерлерін жаулап алғанмен, император Ираклий бұл жерлерді кері қайтарды.

VI ғасыр Византияда құлиеленушілік римдік басқару дағдарысқа ұшырап, Балқан түбегіне славяндардың жаппай қоныстануы (экспансия) үрдісі жедел қарқынмен 2 бағытта жүрді: Солоники мен Эгей теңізі бағытында және Истрия, Далмация - Адриат теңізі бағытында. VII ғ. ортасында славяндар Балқан түбегінің Фракия,Иллирия тұрғындарының басым көпшілігін құрады және Грекияның кейбір аймақтарына жетті. Ал славяндар Авар қағанатының ықпалында болғандықтан, авар ханы Баян оларды тоқтатпады, славян экспансиясын қолдады, өйткені Византиямен болатын болашақ соғыста ол славяндарға сүйенді [3, с. 220].

602 жылы авар ханы Баян Италиядағы герман тайпаларының бірі -лангобард королі Агилульфпен келісіп, итальяндық кеме жасаушыларды алдыртты. Сөйтіп Дубровник қаласында (Рагуза) кеме жасау орталығы қалыптасты. 617 жылы Баян II қаған қайтыс болғаннан кейін, Авар қағанаты мен Византия арасындағы келісім қайта жасалуы тиіс болды. Мұны авар қағаны Византияға шабуыл жасау үшін пайдаланды. Ол Мрамор теңізі жағалауындағы Гераклея (қазіргі Эрегли) қаласында келіссөздер жүргізуге ұсыныс беріп,

сонда император Ираклийді тұтқынға түсіргісі келді. Бірақ Ираклий мұны соңғы мезетте сезініп, қашып құтылды. Авар қағаны Константинопольді шабуылдағанмен, қаланы ала алмады [6, с. 172].

Византия Иранмен соғысып жатқандықтан аварлармен соғысты тоқтатты бірақ Византияның дәстүрлі дипломатиясына сәйкес көшпелі ордаларды бір-біріне айдап салды. Кезінде Юстиниан I құтырғылар мен ұтырғыларды бір-біріне қарсы қойса, енді Ираклий аварларға қарсы құтырғыларды пайдаланды. Құтырғылар аварлардың қол астында болатын. 631 жылы құтырғылардың көтерілісін уақытша тоқтатқан аварлар 632 жылы Кубрат құрған Ұлы Бұлғариямен санасуға мәжбүр болып, солтүстік Қара теңіз жағалауларынан және Дунайдың Қара теңізге құйылысынан бас тартуға мәжбүр болды. Авар – византиялық қатынастар қайшылықты, тұрақсыз сипатта болып, әскери күш пен бір-бірінің потенциалын пайдалану әрекеттерінен тұрды. Дегенмен, Византия көшпелілердің әскери потенциалын мойындауға мәжбүр болды. Авар қағанаты жаңа жердегі өз орнын табу үшін әртүрлі халықтармен байланысқа түсті. Аварлардың отырықшы халықтармен байланысы оның Европада орнығып, жартылай отырықшылыққа көшуіне ықпал етті.

Аварлардың VII ғ. соңы мен VIII ғасырдағы және жойылған уақыты IX ғасырдың басына дейінгі тарихы Паннонияда германдық варвар корольдіктері мен Франк мемлекетімен қатынастары шеңберінде өтті.

Халықтардың Ұлы қоныс аудары кезінде тарихи сахнаға шыққан көшпелі түркі халықтарының бірі аварлар өзінің мемлекеттігін қалыптастыру үшін соқпақ жолдардан өтіп, Европаға бас тіреді. Осы Ұзақ сапарда олар әртүрлі халықтар мен мемлекеттермен араласып, әлемдік тарихи процеске араласты. Византиямен, ортағасырлық европалық мемлекеттердің қалыптасуына өз ықпалын тигізді. VII ғасыр ортасында сонау Рим заманында, IV–V ғғ. Аттила ғұндарының орталығы болған Паннонияда Авар қағанатын, құрып, тарихи миссиясын орындады. Германдардың варварлық корольдіктерінің үрейін ұшырған, Авар қағанаты 200 жылдан аса Европадағы көшпелі империя статусын сақтап, Европа мемлекеттерінің бірігуіне ықпал етті. Тарихи сахнадан кеткенімен этногенетикалық, экономикалық, саяси ықпалдасу миссияларын орындап, тарихи үдерісте өз орын қалдырды.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Успенский Ф.И. История Византийской империи. В 5 томах. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 624 с.
2. Вернадский Г.В. История России. – Т.1. Древняя Русь. – М.-Тверь, 2000.// <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Васильев А.А. Византийская империя. – М.: Алгоритм, 2012. – 432 с.
4. Острогорский Г.А. «История Византийского государств» / Пер. с нем.: М.В. Грацианский; ред.: П.В. Кузенков. – М.: Сибирская Благозвонница, 2011. – 895 с.
5. Жұмағұлов Қ.Т. Аварский, каганат в истории Евразии <https://ru.wikipedia.org/wiki>. 01.10. 2007
6. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Ленинград, 1951. – 262 с.
7. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 319 с.

### **Аңдатпа**

Мақалада әлемдік тарихта орны бар, бүгінде жоғалып кеткен халықтардың бірі – Авар қағанатының Византиямен саяси қатынастары талданады. Олардың тарихи отаны- Орталық Азиядан ауа көшіп, этникалық атауын авар етіп ауыстыруы, жаңа жер іздеп, Европалық тарихқа араласуы Византия қатынастары негізінде сарапталады.

## Резюме

В настоящей статье рассматривается история исчезнувшего, но оставившего глубокий след в мировой истории, Аварского каганата, его пути вынужденной миграции и обретения новой родины в Европе через освещения аваро – византийских отношений во времена великого переселения народов.

## Summary

This article discusses the history of the Avar Kaganate, which disappeared but left a deep mark in world history, its path of forced migration and the acquisition of a new homeland in Europe through the coverage of Avaro-Byzantine relations during the time of the great migration of peoples.

## ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ КЕРУЕН САРАЙЫ: ОНЫҒ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

**А.Ж. Жұмабаев**

«Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени  
музей қорығы» РМҚК  
аға ғылыми қызметкері, магистр

XIII ғасырда Еуропа мен Азия арасындағы керуен саудасы кең құлашын жайды. Қытайға теңіз жолы ашылғанға дейін керуен жолдарының мәдени маңызы зор болды, ол екі континентті байланыстыратын көпір болды.

XIII–XIV ғасырлардағы Қазақстан жеріндегі Жібек жолы картасына көз жіберсек, Қытайдан Көктал-Сүмбе арқылы Қашғария еліне асатын бір тармақ болғанын байқаймыз. Келесі тармақ Алакөлдің түстігін айналып өтіп, Көктума-Дүнгене-Жаркент-Талғар-Баласағұн-Суяб қалалары арқылы оңтүстікке ойысатын. Үшінші тармақ – бұл Қазақстан жерін шығыс-оңтүстіктен сонау батысына дейін аралап өтетін Жібек жолы бөлігі – Каспийдің солтүстігін айналып өтіп, Алтын Орда астанасы Бату сарайы, Сарайшық арқылы Сыр бойы қалаларын аралап, Жетісу жолымен Таразда жалғасады [1].

Керуен өтетін жолдарда қалалар мен сауда орталықтары пайда болды. Керуен жолдары өткен жерлерде ауқымды некропольдар, демалатын және тоқтайтын орындары болып қана қоймай, өркениеттің тасушылары болған көпірлердің қалдықтары, керуен-сарайлардың іздері сақталған. Осы керуен жолдарында ең басты сауда тораптарының бірі – Сарайшық. Екі континенттің шекараларында орналасқан Сарайшық арқылы Еуропа мен Азиядан тауарлары тиелген көптеген керуендер, көпестер және саяхатшылар өткен.

Сарайшық, Ескі Сарай және Жаңа Сарай – бір-біріне жақын орналасқан үш алтын ордан қалалары. Сарайшықтың атауы оның сарайлары, мешіттері бар бай феодалдық қаланың мәртебесін білдіреді. Ескі Сарай Волганың шығыс жағасында, бүгінгі Астрахань қаласына жақын орналасқан. Жаңа Сарайдың қалдықтары Волгоград қаласының жанында орналасқан. Осы қалалардың егжей-тегжейлі суреттемесін XIV ғасырдың 30-шы жылдары Ибн-Батута қалдырып кеткен. «Из Сарая мы ехали 10 дней и прибыли в город Сарайджук (Сарайчик). Он лежит на берегу большой и быстрой реки, которая называется «Улусу». На ней мост из судов, как мост Багдадский. У этого города кончалась наша езда на лошадях, везущих арбы»- деп жазады Ибн-Батута [2, 404-б.].

Сарайшықта қол өнері дамыды, қыштан құмыра түрлерін, су жүретін құбыр жасау шебер игерілді, олар қала тұрғындарының игілігіне пайдаланылды. Одан өзге зергерлік, әшекей, әсемдік бұйымдарды қымбат металдан, асыл тастардан, сүйектен жасайтын шеберханалар, сондай-ақ тиын ақшалар соғу игерілді. Сарайшық шеберлері қолынан

шыққан өнімдердің қай-қайсысы болса да, шетелдік базарларда ұялмай ұсынарлық деңгейде болған. Жібек Жолы керуенімен бұнда Сирияның көздің жауын алатын түрлі-түсті эмальдармен әсемделіп, жиектеріне алтын жалатылған шыны ыдыстары, Қытайдың құлпырған жібегі, айнасы мен лакталған ыдыстары, Иранның әсемдік бұйымдары, Парсының теңдессіз кілемдері, Ферғананың асыл тұқымды аттары, Араб арғымақтары келетін. Византия мен Римнен, Үндістан мен Ираннан, Араб елі мен Еуропадан сирек кездесетін жоғары сапалы қымбат бұйымдар: жасмин суы, мұсқат жаңғағы, женьшен, айдаһардың өті, алмас, янтарь, маржан, піл сүйегі, құйма күміс пен сом алтын, бағалы аң терілері мен соғыс құралдары әкелінетін. Сарайшық шеберлері өзге елден әкелінген тауарларды зерттеу арқылы сапалы өнім жасаудың әлемдік озық әдіс-тәсілдерін меңгеру жолында ізденеді, нәтижесінде Жібек Жолы саудасы талғамына сәйкес деңгейде тауар өндіруге қол жеткізеді. Оған қала асты қазбасынан табылған 5-6 ғасыр бойы топырақ астында жатса да, сыры да, сыны да кетпеген түрлі бедерлі, әшекейлі керамикалық ыдыс сынықтары, әдемі өрнектермен жасалған қыш құмыралар түрлері, шебер безендірілген тиын ақшалар, т.б. әшекей бұйымдарының сынықтары дәлел. Тарихшы ғалым А.Ю. Якубовскийдің деректеріне сүйенсек, Орта Азия XIII және XIV ғасырлардағыдай Шығыс Европамен бүкіл феодализм дәуірінде қарқынды да, жүйелі сауда жасап көрген жоқ. Бату Сарайы мен Берке Сарайы қалалары ірі колөнер өндірісі мен сауда орталығы бола отырып, XIV ғасырда Қытай, Орта Азия, Кавказ және Персиямен сауда жасауда орасан зор шешуші рөл атқарған [3].

Сарайшық ірі сауда орталығы болғаны туралы Ә.Х. Марғұлан былай дейді: «Феодализм туып, көркею заманында және осыған байланысты халықаралық сауда мен айырбастық жандануына сәйкес, сауда жолдарының бойынан елді мекендер пайда болып отырған. Бұлар тіпті географиялық қолайлы орналасу жағдайларына байланысты экономикалық жағынан іріленіп, көрікті қалаларға да айналып, тарихи дамуымызда елеулі із қалдырған. Сондай жолмен Қазақстан территориясында пайда болған «Ортағасырлық қалалардың бірі – Сарайшық».

Ә.Х. Марғұлан 1951 жылы Бүкіл Одақтық археологтардың кеңесінде жасаған «Сарайшық қазбалары» атты баяндамасында: «Сарайшық қаласы XIII ғасырдың II-жартысынан бастап XV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың ең басты қалаларының бірі болды және Шығыс Европа мен Орта Азияны, Қытайды өзара байланыстыратын керуен жолының өте маңызды түйініне айналды» - деп баяндады [4].

Сарайшық қаласынан Хиуа бағытына шығатын, Каспий мен Арал теңіздері арасынан өтетін үш жол болғанын жазады. А.И. Левшин: «По древней, так называемой Ногайской дороге, ведущей из Сарайчиковской крепости к остаткам древнего Ургенджа, есть много развалин, а именно:

а) Узунтам. На левой стороне реки Сагыз, чрез которую в сем же месте был построен каменный мост или плотина. Оставшиеся от нее плиты тесаного камня еще видны. Говорят, что она была сделана по повелению одного из сыновей Чингисхана.

б) Бокашаулия на Эмбе

в) При колодце Учукан

г) На Чинке (крае Устюрта), по словам киргизов были три крепости

д) Куптам, где находятся два колодца, обложенные кирпичом, и около их до 30 разрушившихся каменных зданий.

е) Беляулиатай, посреди Устюрта. На сем месте, по словам киргизов, один из святых построил мечеть и медресе. Строения сии еще не совсем развалились донныне. Они были сделаны из каменных плит с кирпичными сводами. При них находится колодезь, глубиною сажень в 30. Стена, окружавшая сии строения, составляла род замка и имела четверо ворот, покрытых сводами. Урочище сие составляет довольно приметное возвышение [5, с. 109].



Екінші жол Жем өзеніне Үстірт арқылы Желді тауының жанымен жүріп, Көптам арқылы Қосбұлақ құдығына жетеді, одан Есекқырған даласымен керуен Үстірттен түсіп ежелгі Үргенішке келеді.

Сарайшықтан Хиуаға баратын үшінші жол – Қайнар тауының жанынан жоғарыдағы баяндалған жолдардан бөлініп, шығысқа бұрылып, Сарықасқа құдығы мен Біркүндік алқабы арқылы Аққудан бұлағына жетеді. Үстіртке Арсай мен Қарсай жыралары арқылы көтеріліп, Аралға жетеді. Аралды жағалап, Дуаналы – құлама мен Құлмағыр шығанақтары арқылы Әмудария жағасындағы Қоңырат қаласына келеді».

Сарайшық пен Үргеніш аралығындағы сауда жолы мен осы екі ірі сауда орталығының арасындағы керуен-сарайлар мен бекеттер туралы Ә.Х. Марғұлан былай деп жазады: «XIII–XV ғасырларда Сарайшық пен Үргеніш арасындағы керуен жолының бойында көптөгген керуен-сарайлар өмір сүрген. Бұл керуен-сарайлар Сағыз, Қайнар және Жем өзендерінің бойында. Бұл керуен-сарайлардың бірі – Астана қалашығы. Осы Астана қалашығы туралы 1750 жылы П.И. Рычков қалашықтың орнынан үйлердің үйінділері мен су арықтарының ізін байқап, бұл жөнінде «Топография Оренбургской губернии» деген еңбегінде жазған. Сонымен қатар П.И. Рычков аты аталған еңбегінде Ойыл өзенінің жағалауында орналасқан Мәулемберді керуен сарайы туралы: «XVII ғасырдың ортасына дейін 40–70 шақты үй орындары және суару арықтарының іздері көзге айқын көрінетін» - деп жазады [2, 405-б.].

А. Тұрарұлы «Керуендер ізімен» мақаласында 2009 жылы қараша-желтоқсан айларында бұрынғы «Атырау облыстық тарих және археология орталығы» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорыны қызметкерлері құрамында, Ұлы Жібек жолының Атырау облысының аумағынан өткен жерлеріне ұйымдастырылған экспедицияға қатысқанын, міндеттері Сарайшықтан Үргенішке бағыт алатын жолды зерттеу болғанын келтіреді.

Экспедиция өз жұмысын оңтүстіктен, Жылыой ауданындағы Ұшқан қонысынан бастап, көне керуен жолымен Мақат, Махамбет аудандары аумағымен өтіп Сарайшық қазбасына дейінгі жерді жүріп өтті. Осының нәтижесінде керуен жолы бойындағы қоныстар, құдықтар, қорымдар, т.б. ескерткіштер зерттелді. Сонда анықталғаны, керуен жолдары негізгі тұщы су көздеріне, өзен өткелдеріне қарай бағытталып отырған. Осындай жерлерге керуен-сарайлар мен қоныстар салынып, үздіксіз ағылып, жол азабын тартып келе жатқан керуендерге қызмет көрсеткен. А.И. Левшин жазғандай, бүгінгі күні облыс аумағында екі керуен-сарайдың құландысы белгілі. Оның бірі Ұшқан қорымы орнындағы қоныста болған. Қоныстың солтүстік-батысында жер астынан шыққан бұлақ суы ағып жатыр. Бұл қоныстың үстінде ірі қорым орналасуына байланысты ескерткіштің негізі бұзылған. Мұны кейбір бертіңгі бейіттердің ортағасырлық ескерткіштерге тән қыш ыдыс сынықтары, ірі және ұсақ мал сүйектері кездеседі. 1367 жылы ағайынды Пициганилердің картасында, осы аудан шамасында ірі қала Трестаго белгіленген. Одан басқа, XIV ғасырдағы итальяндық карталарда Каспий теңізінің солтүстік, солтүстік-шығысында Лайте (Ақтөбе-Лаэти), Конниликари қалалары көрсетілген [6].

Сарайшық шаһарынан шығысқа бағытталған «Ұлы Жібек жолы» туралы көптеген авторлар орта ғасырдан бермен қарай сан алуан деректерге бай зерттеулер жүргізіп келеді. Олардың ішінде В. Григорьевтің мәліметтері ерекшелеу мысалы, «Сарайшық бекінісінен (форпост) Жайықтан (Урал) өтіп, жол 80 шақырымға жуық созылып, Сағыз (верст) өзеншісіне жетеді. Өзенде табиғи ақтастан Шыңғыс хан ұрпақтарының бірі салдырған өткелден өткен. Өткел тереңдігі – 3–4 вершков. Левшиннің мәліметі бойынша бұл жер «Ұзын там» деп аталады. Ал, Л. Мейердің пайымдауынша «Тас кешу» деп аталады. «На этом пути особенно замечательна крепость Таскечу на р. Сагызе, построенная, очевидно, с целью обеспечения переправы караванов через речку.

По времени существования и материалам построек ближе к упомянутой крепости подходит часть развалин на Сыр-Дарье. Здесь мы встречаем одинаково хорошо сохранившийся квадратный кирпич».

Вероятно, Л. Мейер имел в виду обожженные квадратные кирпичи из развалин башен цитадели и древних мавзолеев некрополя г. Джанкента, отмеченные и другими исследователями прошлого века.

В 1950 г. Уральско-Устюртский отряд Хорезмской археолого-этнографической экспедиции около Таскешу обнаружил и обследовал остатки караван-сарая, построенного из крупного квадратного кирпича (28 x 28 x 6 см) [7].

«Тас кешу» Атырау қаласының түстік-шығысында шамамен Доссор-Мақат-Кенбай кенттерімен жүргенде 230–240 шақырымдай қашықтықта Сағыз өзенінің бойына орналасқан тарихи ауқымды ескерткіш. Себебі, тарихи мұра «Тас кешу» өткелі, «Керуен Сарайы», «Шыңырау құдықтар» және «Жетібай» атты ескі қорымдардан құралады. Жалпы тарихи кешеннің көлемі – 10800 м<sup>2</sup>. Мысалы, «Керуен Сарай» Сағыз өзенінің терістігінде 250–300 метрдей жерде орналасқан жалпы 50x50 метрлік көлемді құрылыс. Құрылыстың батыс-түстігінде ерекше, яғни, жартылай шеңберлі формада күйдірілген кірпіштер өрілген биік қарауыл-мұнара, шығыс түстігінде ені 4 метр қақпасы, түстігінде бірнеше шағын бөліктерден тұратын монша және жиырмаға жуық жатын, асхана, намазхана, қойма тағы басқа бөлемелер болған сияқты.

«Керуен Сарайдың» қақпасының болуы – ауқымды құрылыстың қорғанмен қоршалғандығы 50x50 метр алаң қоршалып, төрт бұрышында жоғарыда атап көрсетілгендей биік қарауыл мұнаралар болған. Сондықтан да тарихи ескерткішті зерттеушілер әртүрлі, яғни «бекініс», «бекет» тағы басқа сипаттаған және көлік қоралары мен жем-шөп, құрал-жабдықтар, дәретхана басқа да шаруашылық тұрмыстық қажеттіліктерді өтейтін құрылыстар болғандығына ой жетелейді.

Өлкеміздің өткен дәуірлерінде сан ғасырлар бойы Шығыс пен Батыс өркениеттерінің бірін-бірі байытып, жалпы адамзат дамуына өлшеусіз үлес қосқан «Дала жолы», «Ұлы Жібек жолы» немесе «Ноғай жолы» деген атаулармен Еуразия тарихын қалыптастырған қасиетті күре тамырдың рухани санамызға берері мол, нәрлі түйіндердің бар екендігі даусыз.

Қазақ археологиясының негізін ғылыми түрде қалаушы Ә.Х. Марғұлан: «Сарайшық пен Үргеніш арасындағы керуен жолдарында көптеген «Керуен Сарайлар» қалыптасқан. Бұл «Керуен Сарайлар» Сағыз, Қайнар және Жем өзендерінің бойларында өмір сүрген» десе, орыстың белгілі өлкетанушысы П.И. Рычков «Керуен Сарайлар» мен бекеттерде шағын көлемдерде де болса тұрақты, яғни, отырықшы өмір салттары қалыптаса бастаған», - дейді [2, 406-б.].

Тарихшы ғалым А.Ю. Якубовский: «XIII және XIV ғасырлардағыдай Орта Азия ешуақытта да Шығыс Европамен бүкіл феодализм дәуірлерінде қарқынды да, жүйелі сауда жасап көрген жоқ. Сарай Бату мен Сарай Берке қалалары ірі қол өнер өндірісі мен сауда орталығы бола отыра XIV ғасырда Қытай, Орта Азия, Кавказ және Персиямен сауда жасауда орасан зор шешуші рөл атқарады- деп, тұжырым жасайды.

Әрине, бұл тұжырымдардан біз Сарайшық қаласының Европа мен Азияны жалғастырудағы мәні жоғарыда аты аталған қалалардан ешқандай кем емес маңызды рөліне күмән келтіре алмаймыз. Себебі, Сарай Бату мен Сарай Берке қалаларынан Орта Азия қатынайтын керуен жолы – тек қана Сарайшық арқылы өткен. Олай болса, Сарайшықтың XIII–XV ғасырлардағы халықаралық және құрылық аралық саудадағы орны барынша нығайған кезеңі. Сондықтан да бұл мәселені айрықша зерттеп, арнайы әңгіме жасауға тұрарлық жай, өйткені «Ұлы Жібек жолын» зерттеген көптеген тарихшы-зиялылар В.К. Бартольд, А.Н. Зеленский, С.П. Толстов тағы басқалар оның тарихы біздің жыл санауымыздан бұрын басталғанын дәйектеумен қатар, X ғасырлар сауда ұлғайып, Хазар мен Хорезм саудасы Сарайшық, Ақтөбе, Тас кешу, Ақмешіт, Ұшқан, Қарашүңгіл, Бейнеу, Құшшы, Білеулі және Қоңырат арқылы Үргенішке жететінін жазады.

Сарайшық орта ғасырдағы Европа мен Азияны жалғастырудағы бірден-бір екі құрлықты бөліп жатқан Ақ Жайықтың үстіндегі – алтын көпір іспеттес. Осылай деп, тұжырымдауымызға табиғи жағдайлар мен мол тарихи деректер мәжбүр етеді. Яғни,

біріншіден, Сарайшық қаласының Европа мен Азияны бөліп жатқан Жайық өзенінің дәл жағалауында орналасуы болса, екіншіден, белгілі жиһанкез Ибн-Баттутаның басқа жерді емес, нақ Сарайшық қаласындағы жүзбелі көпірді «Бағдаттағыдай» деп, сүйсіне жазуы дәлелдейді.

### **Әдебиеттер тізімі**

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. I-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 544 б.
- 2 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011. – Т.9. – 472 б.
- 3 Ғизатов Ж. Сарайшық – астана қала. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 192 б.
- 4 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950.
- 5 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общ. ред. акад. М.К. Козыбаева). – Алматы, «Санат», 2009. – 656 с.
- 6 Тұрарұлы А. Керуендер ізімен // «Ибн Баттутаның Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалар жинағы. – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы, 2017. – 202 б.
- 7 Мендикулов М. Развалины Ногайской дороги // Памятники народного зодчества Западного Казахстана. – Алма-Ата, «Өнер», 1987.

### **Түйін**

Мақалада Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ортағасырлық Сарайшық керуен сарайының қызметі және оның тарихи маңызы баяндалады.

### **Резюме**

В статье рассказывается об историческом значении средневекового караван-сарая Сарайчика, расположенного вдоль Великого шелкового пути.

### **Summary**

The article tells about the historical significance of the medieval caravanserai of Saraishyk located along the Great Silk Road.

## **ПОЛИТИЧЕСКИЙ КРИЗИС В УЛУСЕ ДЖУЧИ 1362–1380 ГГ.**

**Т.С. Жұмағанбетов**, д.и.н.,  
профессор АРГУ им. К.Жубанова

Данное событие самый малоизученный период в истории улуса Джучи. Оно известно, как «золотоордынская смута», «великая замятня» и т.д. Чаще всего пишут, что «за 20 лет на престоле Золотой Орды было 25 ханов». По мнению автора данной статьи это поворотный период в истории как государства, так и цивилизации созданного джучидами.

В конце успешного похода на Азербайджан и Персию хан Джанибек сильно заболел, а его сын – султан Бердибек, покинул экспедиционную армию, возвратился в г. Сарай аль-Джедид, стремясь захватить трон, убил отца, младших братьев, ближайших сородичей и сел на престол при поддержке немногочисленных придворных.

Официальный, объявленный ханом Джанибеком, наследник престола калга–султан Кульпа бежал и сохранил жизнь.

Хан Бердибек (1357–1359 гг.) не сумел долго удержать власть в своих руках. Он не был официальным наследником хана, поэтому захватив престол, развернул репрессии в отношении тех, кто мог быть его потенциальным врагом. Небольшая часть знати рода кият во главе с сыном бывшего беклярибека Исатая – Тенгиз-Бугой, по сведениям Утемиш-хаджи, при правлении хана Бердибека откочевала в низовья Сырдарьи [1, с. 85]. Вероятно, были и другие откочевки. Такие миграции были признаком ослабления центральной власти.

Чинимые ханом Бердибеком репрессии вынудили отдельных членов правительства к заговору. Правительство Золотой Орды, возглавляемое беклярибеком Могулбукой из рода «конграт» решило остановить творимые бесчинства и вернуть законного на тот момент правителя.

В результате последовавших трагических событий в 1359 г. хан Бердибек был убит заговорщиками [2, с. 276]. Власть была передана калга-султану Кульпа. По сведениям, которыми располагает А.П. А.В. Григорьевы Кульпа единокровный брат хана Джанибека и приходился дядей Бердибеку (при кузенной системе исчисления родства). О нем известно то, что когда хан Джанибек отправляясь вместе со своим сыном Бердибеком в поход на Персию он именно его оставил замещающим хана [3]. После того как через год (в 1357 г.) Джанибек вернулся в Сарай аль-Джедид больным, султан Кульпа фактически стал полновластным правителем. Однако, он не составлял заговоры и не приближал, искусственно, время прихода к власти.

Хан Кульпа правил пять месяцев и в начале весны 1360 года был свергнут Наврузом. А.П. В.П. Григорьевы считают его братом Кульпы, а Ю.Р. Почекаев имеет сведения, что это некий Базарджи, потомок Тангута одного из младших сыновей Джучи, который сев на трон стал известен, как Мухамад Наврузбек хан [4, с. 205].

Данный момент вызвал в правительстве, в которой и так не было единства, новый виток борьбы между родами кият и конграт, однако это не вызвало распада государства. Политический кризис ещё не начался, борьба в этот период велась между батуидами. Эти факты опровергают версию В.П. Юдина о том, что батуиды были уничтожены ханом Бердибеком. Опровергает гипотезу об истреблении батуидов и Р.Ю. Почекаев [5, с. 204–205]. До хана Хызра на престоле сменялись только батуиды из ближайшего круга.

После смерти хана Бердибека самой влиятельной политической фигурой в высших государственных кругах улуса Джучи оставалась его мать и регентша хатун Тайдулла. Она воспользовалась недовольством части двора и членов правительства в отношении некоторых действий хана Навруза и приняла деятельное участие, по версии Утемиш-хаджи, в возведении весной-летом 1360 г. на престол шейбанида Хызр-хана [6, с. 84–85]. Данный момент находит свое подтверждение в русских летописях: «Тое же весны приде на царство Волжское некий царь с востока Заядьскы, иненемь Хидырь, приде взял Ордоу и царя Навроуса оубил и царицю Таидулу, а князи ординскихъ Муалюоузиноу чадь множество оубиль, а сам седе на царство. И бысть в Орде замятня велика» [7]. Хан Хызр из генеалогической линии Шейбана удержался на престоле только один год и пользовался поддержкой беклярибека Могулбуки. По версии Утемиш хаджи хатун Тайдулла хотела (видимо по закону левирата) выйти замуж за хана Хызра. Однако это не понравилось новому окружению правителя, которые убедили хана казнить хатун Тайдулу. У Г.А. Фёдора-Давыдова есть не аргументированная версия, что перед Хызр ханом на престоле в очень коротком промежутке был некий Орда-шейх [8, с. 151], но данная версия пока не подтверждается историческими источниками.

По мнению исследователя «замятины» В. Румянцева «...при хане Кидыре Золотая Орда ещё хотя бы чисто формально представляла собой единое государство. Доказательством этого служит тот факт, что при Кидыре монеты с его именем чеканилась

во всех крупных золотоордынских городах в 761–762 г.х. (1360–1361 гг.), в т.ч. и в Сарае, где до этого были найдены монеты лишь с именем Бердибека» [9].

Хан Хызр был убит сыном Тимур-ходжой [10, с. 167], который в свою очередь (через 5 месяцев) видимо в начале 1362 г., после поражения Тимур-ходжи от эмира Мамай, был устранин с престола младшим братом Орду-Маликом, который так же был на троне не более полугода.

Эмир Мамай уже при хане Бердыбеке был одним из ключевых министров-карачеев, внук беклярибека Исатая, возглавлял «киятовскую» партию в правительстве, гурган. К моменту переворота был беклярибеком. С приходом хана Хызра беклярибекство в правительстве возвращается Могулбуке из рода «конграт». Эмир Мамай, видный политический лидер рода «кият» естественным образом включился в борьбу за возвращение на престол батуидидов [11, с. 201–203]. Политический кризис в улусе вывел эмира Мамай на большую политическую сцену.

Параллельно этим событиям в столице, дядя Тимур-ходжи и Орду-Мелика – Мюрид, младший брат Хызра, захватывает город и округ Гюлистан, объявляет себя ханом и правит там, по гипотезе А.Г. Григорьева, основанного только на нумизматических источниках, с 1361 по 1365 гг. Появляется третьи, временный, политический центр в улусе Джучи.

Ситуация, когда при живых батуидидах на власть претендует такое количество шейбанидов, по нашему мнению, было связано с желанием хатун Тайдуллы (пока она была жива), кстати не старшей супруги покойного хана Узбека, через конгратовскую часть правительства удержать власть за собой, своими детьми и внуками.

Ослаблением центральной власти воспользовались на периферии государства. Так, в 1361 г. в период свержения хана Хызыра эмир Булат-Тимур, неизвестного происхождения, пользуясь ситуацией, захватывает г. Булгар и весь административный юрт [12, с. 167]. С данным захватом связана не логичная версия о гибели города, но как мы показали выше, город продолжал функционировать и после 1361 года. Правление эмира Булат-Тимура в Булгарском юрте продолжалось до 1367 г. Он погибнет после неудачного похода на Нижний Новгород от рук хана Азиза. Мы не знаем политическое место Булат-Тимура в «замятне...», но именно он положил начало возникновению на месте периферийной провинции Золотой Орды полусуверенного владения на Средней Волге. Данное владение будет восприниматься местным населением, как возвращение суверенитета булгарскому этносу.

На границе двух десятилетий (1359–1361 гг.), воспользовавшись политической смутой, независимость получает Румыно-валахское княжество, а на Севере Хорезма формируется, как мы упоминали выше, независимое от Золотой Орды, саффафидское государство с конгратовским правительством, отпадает от центра киятовское княжество в Низовьях Сырдарьи и т.д.

По версии Ю.Р. Почекаева в 1362 г. (вероятно в начале года) при поддержке Яглыбая сына Тоглубая из влиятельного монгольского рода «бахрин» в результате дворцового переворота свергнув Орду-Малика на трон садится некий хан Келдыбек. Это вызвало удивление как в русских летописях, так и других источниках того времени, например в «Рогожском летописце» [13, с. 167–168].

Причина удивления авторами источников не раскрывается. Утемиш ходжа приводит позднюю, фольклорную, версию этих событий. В частности именно из его книги мы знаем, что будущий хан Бердибек, для того чтобы стать единственным наследником престола, тайно, ещё во время правления отца, убил своего старшего брата Келдыбека.

Это неприглядное для семьи хана событие официально не оповещалось широкому кругу людей, но приближенные к трону вельможи и близкие к трону дипломатические круги знали об этом событии. Таким образом, для большинства осведомлённых вельмож и дипломатов, возведенный на престол претендент - это Лже-Келдыбек. Однако, открыто восстать против него они не могли, так как новый хан имел поддержку части

правительства. В. Румянцев считает, что за этим заговором стояла хатун Тайдулла, которая по его мнению к этому времени была ещё жива. Поставив на престол законного батуида она будто бы пыталась остановить нарастающую династийную смуту. Схожих взглядов придерживается С.М. Шпилевский [14, с. 168].

По нашему мнению, это ответные действия правительства в Сарай аль-Джедиде на события произошедшие в августе 1361 г. в г. Солхат. Беклярибек альтернативного правительства, - Мамай провозгласил ханом малолетнего оглана Абдаллаха, батуида.

Формально в обеих центрах империи на троне оказались батуиды. Эмир Мамай в своей борьбе за власть в государстве опирался на батуидов и естественно был встревожен и династийным и идеологическим конкурентом. Он спешно с войсками выступил из Крыма и в кровавой битве между двумя претендентами победа досталась эмиру Мамаю, но хан Лже-Келдыбек остался жив. Пока хан Келдыбек находился в походе во дворце созрел заговор. Хан Лже-Келдыбек перед выходом в поход против эмира Мамаю уничтожил всех кто сомневался в его легитимности, в том числе премьер-министра государства, беклярибека Могулбуку и других конгратских эмиров. Сын Могулбуки – Ильяс был обязан отомстить за отца. Когда получивший поражение хан Лже-Келдыбек вернулся в Сарай аль-Джедид заговорщики во главе с новым беклярибеком Ильясом убили его [15, с. 255].

Именно с конца лета 1362 г. с битвы ханов Абдалаха и Лже-Кельдыбека, т.е. с прямого, масштабного военного противостояния начинается 18-летний политический кризис в империи, период смуты и междоусобиц. Таким образом, активная, открытая фаза «замятни» начинается не в 1359 г., как это было принято считать, а гораздо позже с 1362 г.

Министры-конгратовцы перехватывают политическую инициативу и возводят на престол некого хана Базаршы. Однако, хан Базаршы не успел принять меры к обороне города от беклярибека солхатовского правительства Мамаю. Мамай захватил Сарай аль-Джедид. В сентябре 1362 г. хан Абдаллах приобрел полную легитимность, сев на престол в столице империи. Этот факт отмечает А.Г. Григорьев: «Итак, Абдулла, которого Мамай провозгласил ханом еще в августе 1361 г., воссел на престол в Новом Сарае только в сентябре 1362 г. Там он чеканил монету и в 764 г. х. Возможно, Абдулла удержался у власти до конца 1362 г.» [16, с. 9–54]. Он аргументирует этот факт тем, что зимой 1362 на 1363 г. выступивший из Гюлистана Мюрид, разгромил войско Мамаю и прогнал Абдаллаха из Сарай аль-Джедид на западный берег Итиля. Этот факт подтверждается тем, что монетный чекан хана Мюрида под этим годом фиксируется такими городами, как Сарай аль-Джедид, Гюлистан и Сарай-Бату. Учитывая, что год хиджры не совпадает с григорианским календарем, мы считаем, что смена власти и изгнание Мамаю и Абдаллаха из столицы произошло весной 1363 г. Имеем все основания полагать, что успешное наступление Мюрида произошло при помощи части знати рода конграт и в частности эмира Ильяса, который призвал нового хана на трон империи.

С 1363 г. в русских летописях появляется термин «Муратова орда», обозначающий ордынские земли на восток от Волги. Территория Золотой Орды к западу от Волги получает наименование «Мамаевой орды» [17]. После свержения хан Абдаллах больше не возвратился на основной престол. Доказательством его пребывания на центральном престоле служит монетный материал из мусульманизированных погребений данного времени в т.ч. в бассейне р. Урал. Каким-либо другим способом и в другое время эти монеты не могли оказаться в зоне подконтрольной конгратовскому правительству [18].

Приход к власти в начале 1363 г. на основной трон шейбанида Мюрида (в огузо-карлукском диалекте - Бурута) привело к тому, что окончательно нарушилась основополагающая норма Яссы и публичного права Золотой Орды, т.е. принадлежность трона батуидам. Таким образом, после устранения Лже-Келдыбека, основным монополистом идеологического императива связанного возвращением батуидов на законный престол, становится беклярибек крымского правительства Мамай при хане Абдаллахе.

Эмир Мамай, зять хана Бердибека в 1363 г. вынуждено возвращается с ханом Абдаллахом в г. Солхат, где возобновляет длительную и в целом успешную борьбу за основной трон ханов Золотой Орды в Сарай аль-Джедиде.

Через три года (в начале 1366 г.) беклярибек Мамай захватывает г. Гюлистан (по другим сведениям в сентябре 1365). Город был сожжен и практически полностью разрушен. Монетная чеканка в нем прекратилась [19, с. 104]. Алогичный поступок Мамаю можно объяснить желанием уменьшить количество имеющих возможность суверенизироваться политических центров в Золотой Орде.

Военные неудачи хана Мюрида стали причиной заговора против него внутри правительства. По сведениям Г.А. Федорова-Давыдова хан был убит своим же сторонниками во главе с беклярибеком Ильясом. Конгратовское правительство Сарай аль-Джедиде призывает на трон хана Азиза, по сведениям «Анонима Искандера» сына Тимурходжи, который прибывает в центр со значительными военными силами и отбивает наступление Мамаю и хана Абдаллаха на столицу. Хану Азизу на время удается восстановить управляемость в восточной части государства, путем присоединения ряда полусамостоятельных владений [20, с. 169; с. 151].

В Западной части государства с 1363 по 1370 гг. власть продолжает удерживать поддерживаемый эмиром Мамаем хан Абдаллах. После неудачного похода осенью-зимой 1365–1366 гг. хан Абдаллах попытался постепенно дистанцироваться от своего «первого министра», но в 1370 г. хан умирает. Есть две версии смерти хана Абдаллаха, о том, что умер по естественным причинам и версия о том, что был убит своим покровителем [21]. Власть переходит к хану Мухаммад-Булаку так же из батуидов и было ему примерно 8–9 лет [22, с. 127–128.].

Стабильная ханская власть благоприятно сказалась на экономике западной части государства. Крымско-причерноморские юрты и эли при «замятне» пострадала не значительно. Гораздо сильнее урон экономике был нанесен в центре в Поволжье и в Степном Приуралье в зоне перманентных боевых действий. Это обстоятельство стало экономической предпосылкой для отделения в будущем (1402 г.) провинции Крым от остальной части Золотой Орды.

Весной 1370 г. эмир Мамай начал новое наступление на Сарай аль-Джедид, что вызвало политический кризис в столице империи.

Хан Азиз был свергнут золотоордынским ханом Жанибеком II, а он в свою очередь ханом Хасаном.

Зимой с 1370 на 71 гг. Мамаю удалось захватить Сарай аль-Джедид и посадить на центральный престол хана Мухаммада-Булака, тем самым легитимизировав своего претендента.

Лишившись в 1371 г. столицы конгратовское правительство обратилось к самому сильному политику в восточной части империи – улуг-султану Урусу. В 1372 году он совершил поход на Среднюю Волгу, вытеснил из столицы хана Мухаммад-Булака и вернул под контроль рода конграт – столицу Сарай аль-Джедид. В благодарность конгратовские эмиры и их сторонники провозглашают улуг-султана Уруса ханом и сажают его на основной трон.

В первый раз он удержался на ханском престоле два года. В попытке установить единовластие хан Урус в 1374 году направился походом на правителя Хаджи-Тархана (Астрахани) – ходжа Черкеса, но потерпел от него поражение и был вынужден из-за беспорядков в столице отступить в свою вотчину г. Сыгнак. Улуг-султан из династийной линии тукай-тимуридов ходжа Черкес захватил на один год столицу империи и был провозглашен очередным ханом «конгратовского» правительства. Однако, уже в начале 1375 года он потерпел поражение от войск Мамаю и хан Мухаммад-Булак был возвращен на престол.

В июне того же 1375 года хан Урус возвращается из Сыгнака и на один месяц возвращает престол, но уже в июле Мухаммад-Булаку и беклярибеку крымского правительства Мамаю удаётся снова вернуть контроль над столицей.

В начале 1376 г. хан Урус окончательно возвратился в Ак-Орду, где через два года вступил в борьбу с эмиром Тамерланом и Тохтамыш огланом. Тамерлан поддержал Тохтамыша с целью вернуть в будущем под контроль чагатайдов регион Ак-Орды с центром в Сыгнаке, отвоеванный орда-эрженидам в 1310 г. В этой борьбе продолжавшейся в течение 1377–1378 гг. погиб и сам хан Урус и его приемник улуг-султан Тимур-Малик.

Известно, что Ак-Ордынское правительство улуг-султанов Чимтая и его сына Уруса возглавлялось конгратовским «премьер-министром» Бадыком (Балтыкча) отцом будущего беклярибека Едиге. В.П. Юдин базируясь на сведениях автора «сборника летописей» Рашид ад-Дина ошибочно считает Балтыкча отцом улуг-султана и хана Уруса [23, с. 61; с. 258] и относит его к тукай-тимуридам. Такое мнение было достаточно широко распространено среди историков ещё в 90 гг. XX в. На самом деле большинство источников современников Золотой Орды считает отцом Уруса улуг-султана Чимтая и относит его к линии Орда-Эржена. Данный установленный факт очень важен для вопроса о происхождении казахских ханов и Казахского государства. Вероятно Рашид ад-Дина неудачно перевели. Позднесредневековые источники отмечают, что султан Урус относился к улугбеку Ак-Орды Балтыкча «как к своему отцу». Эмир Балтыкча был сподвижником его отца улуг-султана Чимтая, а после его смерти стал верным слугой и наставником молодому Урусу и его приемнику султану Тимур-Малику. Верность к династии орду-эрженидов он пронёс до самого конца своей жизни. Он был пленен султаном Тохтамышем и отверг предложение продолжить службу ему, предпочтя казнь измене [24, с. 260].

Необходимо отметить, что ещё в начале 60 гг. XIV в. низовьях р. Сырдарья, после смерти хана Бердибека, восточная группа рода «кият» возводят на престол хана Кара-Нога, по версии В.П. Юдина из генеалогической линии Тукай-Тимура [25, с. 86]. Киятовскому юрту на Сырдарье противостояла контролируемая конгратовцами и естественно союзная Сарай аль-Джедиду – Хорезмский юрт и улус орда-эрженидов (акордынских султанов) с центром в Сыгнаке. Улуг-султан Урус захватил юрт киятовцев на Сырдарье и присоединил его к Ак-Орде в начале 70-х гг. XIV в. [26, с. 61]. Вероятно в этот период он поставил под свой контроль юрт принадлежащий тукай-тимуриду Туйходжа. Эти военные мероприятия он проводил в рамках подготовки похода для помощи «конгратовскому» правительству в Сарай аль-Джедиде.

В период с 1370 по 1380 гг. росло влияние и авторитет беклярибека Мамаю, который установил контроль над большей частью улуса Джучи, в том числе над такой его богатой провинцией как русско-владимирские княжества. В течение этого периода он упрочил свою власть на всей контролируемой им территории от нижнего течения Днепра, Крыма, до р. Дон и Поволжья.

В конце 1375 года власть в основной столице – Сарай аль-Джедиде, у хана Мухаммад-Булака и беклярибека Мамаю, была отбита шейбанидами тюменской ветви – ханом Каганбеком, он же хан Айбек. Ему удалось удержаться на престоле два года до 1377 г. Вначале на троне он сидел единолично, но в последний год соуправлял с сыном Араб-шахом. Араб-шах совершил удачный поход на Нижний Новгород в результате, которого ему удалось возобновить налоговые поступления с русских княжеств в пользу Сарай аль-Джедиде. 1377–1378 гг хан Араб-шах борется с ханом Урусом, который в последний раз попытался вернуть контроль над Сарай аль-Джедидом. По версии В.В. Похлёбкина хан Урус возвращал престол в третий раз 1377–1378 гг. Наступление оглана Тохтамыша заставило хана Уруса вернуться к берегам р. Сырдарья. После его гибели в районе Средней Сырдарьи, по версии этого историка, на основном престоле до 1380 г. сидел сын хана Уруса, - Токтога и его племянник Тимур-Малик [27, с. 22]. По нашей



версии власть этих улуг-султанов в Сыгнаке и Сарай аль-Джедиде была короткой. К концу 1378 года оглан Тохтамыш уже в Сыгнаке и организывает там своё новое правительство во главе с улугбеком Алибеком, а 1379 г. он захватил столицу Сарай аль-Джедид

Таким образом, изложенный выше материал не подтверждает гипотезу В.П. Юдина основанного на данных Гаффари, Утемиша-хаджи и др. о том, что после хана Бердибека прервалась именно генеалогическая ветвь батуидов. С точки зрения здравого смысла, убить всех потомков человека, через 150 лет успешного размножения достаточно трудно. Не все они были у трона, а убивали претендентов.

Причина политического кризиса, это финансово-экономический и идеологический ресурс золотоордынского хана. Он был настолько велик, что стал своеобразной приманкой для региональных политических лидеров, которые попытались в период политической смуты получить контроль над значительными ресурсами хана улуса Джучи.

Центральное правительство, контролируемое беками из рода конграт, при восстановлении единства государства сделали ставку на династии улусбеков – орда-эрженидов, тукай-тимуридов, шейбанидов. Данная политика привела в последствии к постепенному отстранению из политики батуидов и рода «кият» из которого происходили ханы и султаны государства. Нарушение политического равновесия между основными султанско-ханскими династиями стало причиной 18 летнего политического кризиса в империи.

Род кият во главе с их лидером эмиром Мамаем стремился так же контролировать как можно больший круг вопросов касающихся высшей власти в государстве. По публичному праву Золотой Орды только интронизация в столице Сарай аль-Джедиде делало претендента полноправным монархом-сувереном. Именно по этой причине в период Смуты шла такая ожесточенная борьба за столицу на Средней Волге. Территория представлявшая личный домен хана Золотой Орды, - земли от р. Дон до Заволжья, весь этот период представлял собой очаг политической и экономической нестабильности.

Лидеры рода конграт в течение всего периода Смуты придерживались тактики привлечения не только кандидатов на престол (они владели столицей), а приглашали улусбеков обладающих значительными военными силами и финансовыми средствами для продолжения борьбы с крымским центром. В случае поражения, какой-либо стороны конфликта, проигравшая сторона гарантированно истреблялась или вытеснялась.

В случае победы над Крымом соответствующая династия улуг-султанов получала бы возможность, на легитимной основе, продолжить свою генеалогическую линию в новом более высоком статусе, - на ханском престоле. В случае победы Крыма батуиды возвращали центральную власть и прежний статус-кво. Для достижения этих целей оба центра Золотой Орды бросали на борьбу значительные материальные и людские ресурсы. Каждый из претендентов на трон в Сарай аль-Джедиде рассчитывал на силы своего удела и орды, но, как правило, изгонялись следующим претендентом на трон или своим же правительством в случае поражения от очередного претендента. За 18 лет ни у одного из претендентов не оказалось решающей военной и политической силы для того, чтобы удержаться на престоле. При этом оба соперничающих правительства не были заинтересованы в сильном монархе. В борьбу между партиями «кият» и «конграт» вмешался третий, внешний, политический игрок, - беклярибек чагатаидского правительства Тамерлан и его протеже джучид оглан Тохтамыш. Хану Тохтамышу удалось стабилизировать положение в стране и завершить длительный политический кризис в улусе Джучи.

### **Список литературы**

1. Юдин В.П. Утемиш-хаджи «Чингиз наме». – Алматы: «Гылым», 1992.
2. “Китаб ал-ибар” Ибн Халдун //История Казахстана в арабских источниках. – Алматы: «Дайк пресс», 2005. – Т.1.

3. Григорьев А.П. Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: Хронология правлений // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки / Отв. ред. Г. Я. Смолен. – Л., 1983. – Вып. 7. [Электронный ресурс] – URL: <http://info.charm.ru/library/1983-Grigoriev.htm>
4. Почекаев Р.Ю. Ханы Золотой Орды. СПб.: Евразия, 2010; А. П. Григорьев Золотоордынские хана 60-70 годов XIV в. Хронология правления....
5. Почекаев Р.Ю. Указ. раб. (2010).
6. Юдин В.П. Утемиш-хаджи....
7. Полное собрание русских летописей. т.XV, 2000, л.286
8. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строи Золотой Орды. – М.: «МГУ», 1973.
9. Румянцев В. Чингизиды. [http://moscowia.su/images/konkurs\\_raboti/2005.htm](http://moscowia.su/images/konkurs_raboti/2005.htm)
10. Шпилевский С.М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники в Казанской губернии. – Казань: «Университетская типография», 1877.
11. Почекаев Р.Ю. Указ. раб.
12. Шпилевский С.М. Указ раб.
13. Шпилевский С.М. Древние города ... ; «Рогожский летописец» ПСРЛ, – Т. XV, 2000, л.288;
14. Шпилевский С.М. Указ раб.
15. «Аноним Искандера» История Казахстана по персидским источникам (ИКПИ). – Алматы: «Дайк пресс», 2006. – Т.4.
16. Григорьев А.Г. Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений... 17. там же
18. Кушаев Г.А. Научный отчет об археологических раскопках 1968, 1969 гг.
19. Евстратов И.В. О золотоордынских городах, находившихся на местах Селитренного и Царевского городищ: Опыт использования монетного материала для локализации средневековых городов Поволжья // Эпоха бронзы и ранний железный век древних племен южнорусских степей: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения П.Д. Рау (1897–1997) / Отв. ред. И.И.Дремов. – Саратов, 1997, – Ч.2.,
20. Шпилевский С.М. Древние города....; Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строи...
21. «Раскрыта еще одна тайна Золотой Орды?». [www.pravda.ru//05.09.2011](http://www.pravda.ru//05.09.2011)
22. Кучкин В.Л. Ханы Мамаевой Орды.// Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань: ФЭН, 2010
23. Юдин В.П. Указ раб.; «Аноним Искандера». ИКПИ, т.4.
24. «Аноним Искандера». ИКПИ, т.4.
25. Юдин В.П. Указ раб.
26. Юдин В.П. Указ раб;
27. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. (От битвы на реке Сить до покорения Сибири), – М.: «Международные отношения», 2005.

### **Резюме**

Причина политического кризиса, междинастийная борьба. Центральное правительство, контролируемое беками из рода «конград» сделали ставку на потомков: Орда-Эржена, Тукай-Тимура, Шейбана. Данная политика привела к вытеснению из столицы - Сарай аль-Джедида представителей династии хана Бату и рода «кият». Из этой династии и рода происходили ханы, султаны и старая знать государства. Нарушение политического равновесия между основными султанско-ханскими династиями стало причиной 18 летнего политического кризиса в империи.

В борьбу между партиями «кият» и «конград» вмешался третий деятель - беклярибек чагатайского правительства Тамерлан и его протеже джучид оглан Тохтамыш. Хану

Тохтамышу удалось стабилизировать положение в стране и завершить длительный политический кризис в улусе Джучи.

### **Түйін**

Саяси дағдарыстың себебі, әулет аралық күрес. Қонграт ру қолдауымен басқарылатын орталық үкімет ұрпақтары: Орда-Эржен, Тукай-Тимур, Шейбанға сүйенді. Бұл саясат Бату хан әулеті өкілдері мен Қият руы - Сарай аль-Джедидтің биліктен кетуіне әкелді. Бұл әулет пен рудан хандар, сұлтандар және мемлекеттің ежелгі ақсүйектері шыққан. Негізгі сұлтан-хан әулеттерінің арасындағы саяси тепе-теңдіктің бұзылуы империядағы 18 жылдық саяси дағдарысты тудырды. Үшінші көсем, шағатайлар үкіметінің өкілі бекларибек Тамерлан және оның протезі оглан Токтамыс Қият пен Қонырат партиялар арасындағы күреске араласқан. Хан Токтамыс елдегі жағдайды тұрақтандырып, Жошы ұлысындағы ұзаққа созылған саяси дағдарысты жеңе алды.

### **Summary**

The cause of the political crisis, inter-dynasty struggle. The central government, controlled by the Beks of the Congratus clan, relied on the descendants: Horde-Erzhen, Tukai-Timur, Sheyban. This policy led to the ousting of the representatives of the Batu Khan dynasty and the Kiyat clan from the capital, Sarai al-Jedid. From this dynasty and clan came the khans, sultans and the old nobility of the state. The violation of the political balance between the main Sultan-Khan dynasties caused the 18-year political crisis in the empire.

The third leader, beklaribek of the chagataid government Tamerlan and his protégé Juchid oglan Tokhtamysh, intervened in the struggle between the Kiyat and Congrat parties. Khan Tokhtamysh managed to stabilize the situation in the country and end the long political crisis in the Juchi ulus.

## **УӘЛИ АБЫЛАЙҰЛЫНЫҢ РЕСЕЙ БАҒЫТЫНДАҒЫ ЕЛШІЛІКТЕРІ ТАРИХЫ**

**Р.Б. Жүсіпов**

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай  
мемлекеттік университетінің докторанты

Уәли Абылайұлының дипломатиялық қызметі Ресейге бағытталған елшіліктері негізінде талдау жұмыстары жүргізілді. Бүгінгі таңға дейін Отандық тарихи ғылымның төңірегінде Уәли ханның жалпы саяси-қоғамдық қызметі толыққанды зерттеліп аяқталған жоқ. Оның Ресей мемлекетімен арадағы қарым-қатынасына байланысты қалыптасқан пікірлер, өткен ғасырымыздың дәстүрге айналған тарихнамасында, сонын ішінде кеңеске дейінгі және кеңестік дәуірдің төңірегінде орыс шенеуніктері мен зерттеушілердің көзқарастары негізге алынып сарапталған болатын, яғни еуропацентристік көзқарастың төңірегінде XVIII ғасырдың аралығында «болу» не «жоқ» деген екі сөздің бұғауында қалған жергілікті халықтың жан-айқайы ескерілмей, керсінше жалмауызша арпалысқан мемлекеттер халықтың басына түскен қысыл-таян шақтағы уақытты өздерінің пайдасына қарай жайғастыра білді. Дегенменде қазақ тарихында елдің мүддесі үшін сол дәуірдегі жағдайды еске отырып, елдің тұтастығын сақтауда саяси элиталарымыз өздерінің бойдағы бар мүмкіндіктерін ортаға салды. Соның ішінде Уәли Абылайұлының ел тұтастығын сақтауда қаншалықты өзінің септігін тигізгені төменде келтірілген мәліметтердің негізінде байқауға болады.

Көтерілген мәселелерді талқылау, әрі оның мәнісін кеңірек ашу үшін Уәли Абылайұлының дипломатиялық қызметін екі кезеңге бөліп қарастыруды жөн көрдік.

Бірінші кезең – әкесі Абылай Уәлиұлының сұлтандық билік және хандық құрған жылдар аралығындағы Уәли Абылайұлының сұлтандық қызметі, екінші кезең – хандық билік құрған, яғни 1781–1821 жылдар аралығын қамтиды.

Уәли Абылайұлының сұлтандық дәрежеде дипломатиялық қызметін атқарған кездегі саяси ұстанымының қалыптасуына ықпал еткен, әкесі Абылайдың барша қазақ даласына Бас хандық билігін құрған, тіпті оның бұған дейін атағы күлі қазақ даласына таралған сұлтандық қызметті атқарған кездегі уақыттарымен сабақтас келді. Ресей тарапына бағытталған елшіліктерді жіберуде, олармен хат алмасу барысындағы саяси қызметтерге Абылай сұлтан елдегі белгілі сұлтандармен қоса, өз ұлдарын жие араластырған. Солардың қатарында Уәли сұлтан да тасада қалған емес. Әкесі Абылай ұлы Уәлиді елдің әскери және сыртқы саяси қызметтеріне жастық шағынан бастап баулыған. Әсіресе ол әкесінің тұсында Ресеймен екі арадағы қарым-қатынасты жүргізуде шындалған болатын. Уәли сұлтан әкесінің тарапынан жүктелген міндетті атқаруда табандылық таңытты. Сол себепті екі мемлекеттің арасындағы саяси үрдістердің төңірегінде қалыптасқан шекаралық шиеленістерді шешуде еңжарлық танытпай, керсінше белсенділігімен ерекшеленді. Мұны Уәли сұлтанның тарапынан Ресей шекарасына жіберілген елшіліктердің негізінде көруге болады. 1771 жылы 3 қаңтарда Уәли сұлтан өз атынан елші ретінде Кұтантай мырза және Әлмет батырды Троицк бекінісінде болған полковник М.М. фон Траубенбергке жібереді. Сұлтан өз хатында қанжығалы, қарауыл мен керей руларының 2000 жылқысын ресей тарапының адамдары айдап әкеткенін және бұл қандай жағдайға байланысты орын алғандығы түсініксіз екендігін хабарлайды. Теңдіктің аясында шынайы қызметтес болып отырған адамдарды реңжітпеу үшін тоңалған жылқыларды қайтаруды сұраған [2, с. 288]. Осы жылдың 2 сәуірінде Уәли сұлтан Петропавл бекінісінің комендантына тілмәш Речеп Анечков арқылы жазып жіберген хатында Байжігіт мырзаның тоналған 50 жылқысының 34-і қайтарылмағандығы айтылды. Оларды тауып, орыс шенеуніктері тілмәшпен қоса Уәли сұлтан аттандырған уәкілдері Терекелді және Жанұзақ қазақтар арқылы жіберуге тиіс болды. Егер Петропавл бекінісінде табылмаса, оны тез арада хабар етуді тапсырған және генерал-майор С. Кириловке наразылық хатын жіберетіндігін жазған [2, с. 289]. Абылай хан мен Уәли сұлтанның Ресейге бағытталған елшіліктерінің барысында көтерілген саяси мәселелердің реттелуіне орыс үкіметінің тарапы ыңта таңытпағандықтан, біршама қиындықтар туғызатын. Оның өзіндік себептері бар еді. Сонын бірі Абылай ханның «хандық институтты» күшейту мақсатында жүргізген саяси ұстанымы орыс үкіметінің империалдық саясатының өрбуіне тегеурінді қабырға іспеттес болды. Уәли сұлтан әкесінің хандық билікті күшейтуде атқарған іс-әрекеттеріне қолдау көрсету мақсатында өзіне міндеттелген екі мемлекеттің солтүстік шекара аймағында қалыптасқан саяси-экономикалық мәселелерді оңтайлы реттеу арқылы өзінің зор үлесін қосты. 1771 жылы 2 қазанда Абылай хан мен Уәли сұлтан Озерный бекінісінің коменданты А. Корфке жазған хатында тілмәш Киленей Мамкинмен қоса аттандырылған 3 қазақпен бірге жіберілген Сауғал батыр бастаған елшілік арқылы 7 орыс тұтқының орыс шекарасына табыстайдығын жазған. Бұдан бөлек, былтырғы жылы 18 орыс тұтқыны босатылғандығы айтылған. Мұнын бәрі ұлдарының арқасында іске асырылғандығын жеткізеді. Сол себепті келісім шарттын нәтижесі ретінде Абылай хан мен Уәли сұлтан өз хатында орыс шенеуніктеріне Қазақ хандығына тиесілі орыс шекарасына өтіп кеткен қалмақ тұтқындарын қайтаруға міндетті екендіктерін жеткізеді. Сондай-ақ біз ресей мемлекеттінің талаптарын орындағандықтан, біздің тарапымыздан бағытталған талаптарды орыс үкіметі бұлжытпай орындаулары керектігін талап етеді. Сонымен қатар балық өндірісіне қажетті жұмысшыларды жіберуді сұраған [1, с. 323]. Әкесі Абылай хандық билік құрған жылдар аралығында елді сыртқы жаулардан қорғау мақсатында соғыстың бел ортасында жүргендіктен бар ғұмыры ат үстінде өтті. Сол себепті көп жағдайда елдің ішкі жағдайына жауапты ұлы Уәли сұлтан болатын. Әкесінің ұстанған саясатының қолдаушысы ретінде Е. Пугачев бастаған шаруалар көтерілісі кезінде өте сақ, әрі байсалды саясат жүргізе білді. 1774 жылы 2 маусымда Уәли сұлтанның Орынбор

губернаторы генерал-поручик И. А. Рейнсдорпқа жазған хатында Шынат мырза бастаған құрамында 73 адамы бар өкілдерін сауда жасау мақсатында жіберілгендігі туралы айтылады. Уәли сұлтан Шынат мырзаны Е. Пугачевтің қолынан тартып алып, елге қайтарғаны үшін алғысын білдіреді. Бұл хатта сұлтан әкесі Абылай хан ортақ жауды талқандағандығын естіртеді және елдегі билік тізгініне жауапты тұлға ретінде қалғандығын өзін көрсетеді [2, с. 289]. Уәли сұлтан әкесі Абылай ханның нұсқаулығымен жүктелген аса жоғарғы жауапкершілікті, яғни мемлекеттік маңызды істерді атқару барысында оң нәтиже көрсете білді. Елшілік алмасудың барысында жүргізілген қазақ-орыс келісім сөздердің нәтижесі ретінде Уәли сұлтанның екі мемлекеттің арасындағы қалыптасқан мәселелерді шешудегі саяси рөліне орыс әкімшілігінің шенеуніктері ерекше назар аудара бастайды. Тіпті орыс шенеуніктері Қазақ еліндегі басты саяси тұлғалардың бірі ретінде Уәли сұлтанның назарын өздеріне аудару мақсатында күш сала бастайды. Мәселен, 1774 жылы 12 желтоқсанда генерал-поручик И. Деколонг өзінің Мемлекеттік шетелдік істер алқасына жазған баянатында Уәли және Сұлтанбеттің ұлы Орыс сұлтандарға жылма-жылғы жалақы тағындау мәселесін шешуді көтереді. Ол үшін император жарлығын жазып беруді сұрайды [3, с. 78]. Генерал-поручик И. Деколонгтың бұл ұсыныстары 1775 жылы 14 қазанда және 1776 жылы 12 қаңтарда Мемлекеттік шетелдік істер алқасына жазған баянаттарында өз жалғасын табады [3, с. 81]. Бұнын өзі орыс үкіметінің елдегі белгілі саяси тұлғаларды өз жағына тартуды түбегейлі шешуді ойластырғанын байқауға болады. Жалпы XVIII ғ. 80 жылдардың басына дейінгі аралықтағы Уәли сұлтанның қазақ-орыс бағытындағы қарым-қатынасты реттеуде үлкен шиеленістірге боялдырмауы, оның мемлекеттік күрделі мәселелерді шешудің әдістері мен жолдарын жақсы білгендігін көрсетеді. Мәселен, 1777 жылы көктемде генерал С.В. Сумароковтың Құдайменді сұлтанды тауып беру туралы өтінішіне жауап хатты жеткізу үшін Уәли сұлтан өзінің сенімді атығай арғын Байтоқаны уәкіл ретінде жібереді. Ол хатында «әкем Абылай келгеннен кейін, тілегіңіз орындалады, бүлікшіл бұзықтарыңызды тыныштандыруға мен өз еркімен әскер алып бара алмаймын. Бұл – әкемнің құзырындағы шаруа», тіпті өзін орыс шенеуніктерінің бекініске шарқырылуына «мен әкемнің бұйрығынсыз бұл жерді тастап кете алмаймын» - деп жауап қайтарады [4, 465-б.].

Уәли сұлтанның әкесі Абылай ханның билік құрған жылдар аралығындағы елшілік алмасу нәтижесіндегі қазақ-орыс қарым-қатынастарды реттеудегі сұлтандық саяси қызметін бағалар болсақ, әкесінің нұсқауымен екі мемлекеттің арасындағы бір-бірінің алдындағы келісім-шартқа байланысты талаптардың бұлжытпай орындалуына аса жоғары жауапкершілікпен қарағандығын көруге болады. Әсіресе орыс әкімшіліктің тарапынан Қазақ хандығының саяси тұлғаларының қойған талаптарының орындалуын басты назарда ұстай отырып, бұл істерді жабық күйінде қалдырған емес. Дегенменде екі мемлекеттің бір-біріне қойған талаптары толық орындалды деп есептеуге болмайды, соған қарамастан екі көршілес мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастың нәтижесі үлкен шиеліністерге ұласқан жоқ. Жалпы Абылай хан көбінесе сыртқы көршілес мемлекеттермен арада туындағын шиеліністерді реттеу мақсатында сырт аймақта жүргендіктен, ел тізгінің өз қолында ұстаған Уәли сұлтан елдің ішкі және сыртқы, әсіресе сонын ішінде орыс үкіметімен елшілік алмасу арқылы жүргізген саясатының нәтижесінде елдің біртұтастылығын сақтауда өз септігін тигізді.

Уәли Абылайұлының саяси қызметінің екінші кезеңі, яғни хандық билік құрған жылдар аралығындағы сыртқы және ішкі саясаттағы ұстанған саяси ұстанымына назар аударсақ. 1780 жылдың күзінде Абылай хан елдің оңтүстігіндегі қырғыздарға жорығы барысы кезінде қаза табады [4, 467-б.]. Бұл жағдайдан хабардар болған Ресей мен Қытайдың әкімшілік шенеуніктері Уәли ханның әрбір іс-әрекетін аңдумен болды. Бұл аралықта Уәли Абылайұлы Хан дәрежесіне көтерілген соң, көршілес мемлекеттерге хабарлау мақсатында әкесі Абылай ханның өсиеттің орындауға кіріседі. Сондықтан бұл мәселенің бастамасы ретінде көршілес мемлекеттерге елшіліктерін жібереді. Ең бірінші кезекте 1781 жылы 23 мамырда Уәли ханның өкілдері Кусәс батыр мен Тәуекел молла

арқылы жіберілген, оның хаты Сібірдің жеке корпусын басқарушы генерал-майор Н.Г. Огаревке жеткізіледі. Онда Уәли хан марқұм әкесі Абылай ханның Ресеймен 50 жыл қызметтес болғандығын атап көрсетеді және осы тұрғыда байланысты жалғастыратындықтарын жеткізеді. Сондай-ақ өзінің тарапынан Орынбор және Тобыл губернаторларына елшілік жіберетіндігін айтады. Оны генерал-майор Н.Г. Огарев қамтамасыз етуге тиіс болды. Мұндағы негізгі мақсат жалпы Қазақ хандығы мен Ресей империясының арасында бұрындары жасалған келісімге сәйкес қызметтес болу. Сонын барысында Ресеймен екі арадағы жағдайды бірінші кезекте жақсарту, сондай-ақ одан әрі дамыту үшін Уәли хан өз тарапынан іс-әрекетке көшкен болатын. Сонын бір мысалы ретінде, осы уақыт аралығында Дат батыр арқылы қазақ даласында орыстардың теңселіп жүрген 11 жылқының 10-ның Әулие Петр бекінісіне жіберілгендігін, ал соңғысын аяқтанғаннан кейін табыстайдығын жеткізеді [1, с. 290–291.]. Бұдан бөлек орыс үкіметі де Уәли ханды өз жағына тарту мақсатында белсенді қимылдарға көшкен еді. Бұған қосымша Қазақ хандығын іштен ыдырату арқылы өздерінің империалдық пиғылдарын іске асырудың жолдарын қарастыруды ойдан шығарған емес. Бұнын дәлелдемесі ретінде келесіде келтірілген мәліметтердің негізінде көруге болады. 1781 жылдың 23 тамыздағы Уфим және Сібір генерал-губернатор қызметін атқарушы генерал-поручик И.В. Якоби өзінің Мемлекеттік шетелдік істер алқасына жазған хатында өзіне жіберілген Троицк шекаралық кеденінің директоры П.Н. Чучаловты Уәли ханның қонысына аттандырғанын жеткізеді [5, 35-б.]. Орыс елшілігінің Қазақ хандығына келудегі ең басты мақсаты Уәли сұлтаннан басқа қазақ даласында Хандық билікке үміттенген саяси тұлғаны анықтау еді. Мәселен, Мемлекеттік шетелдік істер алқасына жазған (П.Н. Чучаловтың анықтаған ақпаратына сәйкес) И.В. Якобидің баянатында былай делінген: «...И хотя при том выбор не оставлено рассуждать о праве наследия и других солтанов из ханских фамилий, о Таир солтане, Бараковской фамилий, о Солтамамет солтане же Валиевской фамилий, в которой был и Аблай хан, так же и о Абулфейса солтан Большой Орды Абульмамбетской фамилий, причём из них первые двое сами, о от последнего дети присланы были, однако все они от принятия ханского достоинства отреклись, а согласно приговорили, чтобы быть ханом Вали солтан, следовательно нет ни малейшего сомнения, чтобы кто либо из солтанов то достоинство кроме его Валия претендовать мог» [5, 36–37-бб.]. Бұл дегеніміз Абылай ханның өсиетіне қазақ сұлтандары берік болғандығын көрсетеді. Бұл баянатта осы кезде қазақ даласына Қытай елінен келген 60 түйеге тиілген заттары бар (30 түйе – қағаз, 30 түйе - жібек мата және басқа да заттар) елшілік туралы баяндалады. Сондай-ақ қазақ сұлтандары мен батырлардың П.Н. Чучаловқа берген жауаптары бір арнадан шыққанын келесі мәліметтердің негізінде көруге болады: «...Однако многие киргизцы одногласно сказывали ему Чучалову якобы тот посол прислан для такого же как и с Российской стороны возведения или подтверждения его Вали солтана ханом» [5, 37–38-бб.]. Бұл аралықта Қытай мен Ресей империясының елшіліктері мен саудагерлерінің қаптаған кезеңі еді. Ондағы олардың негізгі іс-әрекеттерінен Қазақ еліне ықпал жүргізуде таласқандықтарын байқауға болады. Бұл кезде Қазақ хандығының тағдыры Уәли ханның қабылдағын шешіміне байланысты болды. Мәселен, Уәли ханға Қытай мемлекеті Ресей империясына қарсы соғыс ашуға ұсыныс білдерген. Дегенменде Уәли ханның ұстанған саяси көзқарасы мен айтылған сөзін, оның кеңесшісі Дат батыр Омбы көпесі Захармен кездесу барысы кезіндегі әңгімелерінен байқауға болады «...не дозволяют мне заводить против России беспокойстви ибо покойной мой отец Аблай солтан во всю свою жизни не имел от оной никакова себе и к Орде огорчения и недовольствия, жил мирно и согласно. И присмерти своей на крепко завещал нам своим детям дабы мы жили с Россию во всякое время тихо и спокойно и пользовались бы теми выгодами каковы прием от России оказывани были» [6, 15-б.]. Жалпы Уәли сұлтанды Ресей мен Қытай мемлекеттерінің бірін таңдады, яғни Қазақ хандығының біртұтастығын сақтауда Ресей империясының ығына қарай жығылды деп айтуға болмайды, оның дәлелдемесі ретінде Уәли Абылайұлының сұлтандық, әрі хандық билікті басқарған сәттердегі Қазақ хандығы мен Қытай

мемлекетінің арасындағы сауда байланысты үзген емес, керсінше оны одан әрі жандандыра түсті.

1781 жылдың 23 мамырда Уәли ханның Сібірдің жеке корпусын басқарушы генерал-майор Н. Г. Огаревке Орынбор губернаторына елшілік жіберетіндігі туралы жазылған хаттын негізінде, осы жылдың 16 маусымында ол Орынбор губернаторы генерал-майор М.А. Хвабуловқа старшын Түлек мырза мен Тәуекел батыр арқылы жіберілген хатта біріншіден, әкесі Абылай хан дүниеден өткендігін императорға жеткізу мақсатында інісін сарайға жіберу үшін елшілікті қамтамасыз етуді сұрайды, екіншіден, әкесінің императормен келіскен екі арадағы шартқа сәйкес қызметтес болғандықтан, осы қызметке сәйкес, оның өтем ақысы ретінде жалақы тағайындалған болатын. Сол себепті әкесіне бекітілген жалақыға мүдделі екендігін жеткізеді [1, с. 291]. 1781 жылдың тамыз айында Уәли ханның тарапынан император сарайына Екатерина II патшайымның атына жазылған хаты, осы айдың 23-і күні табысталған болатын. Бұл хатта Уәли хан қазақ жүздерінің барлық сұлтандары мен қарапайым халқы қоғамдық кеңес құра отырып, мені хандық құрметке лайықты тұлға ретінде танып, әкесінің билігін оған табыстағандығын жеткізеді. Сол себепті Ресей патшайымы тарапынан хандық атағы мойындалып, әкесіне бекітілген жылдық жалақыға ие болып, Ресеймен қызметтес болуға мүдделі екендігін білдіреді. Сондай-ақ әкесінің тірі кезінде Ресеймен қызметтес болған өзінің інілері мен старшындарды тізіп шығады, сонын ішінде сұлтандар: Шыңғыс, Рүстем, Жиғанкер, Шығай, Тоғым, Қасым мен Байыр, старшындар: Дауытбай тархан, Байғұт тархан, Жанғұй баһадүр, Бекболат би, Бикша би, Нұрқабек, Түлек, Сейтен, Қош, Оразхан, Сарықазак, Отаршы Дат баһадүр, Тәуекел молла, Құлыбек, Бабәке, Баубек, Шауқан, Байтұқа, Түкбаһадүр, Алыпқара, Бетжан. Олардың Ресеймен екі арадағы қарым-қатынасты дамытуда өз ойларынан таймағандықтарын жеткезеді [3, с. 103]. Осы хаттың дәлелдемесі ретінде 1781 жылдың күзінде император сарайына Уәли хан інісі Есім сұлтан мен бірге 9 адам аттандырылғандығын жазған еді. Сонын ішінде старшындар: атығай руынан Түлек мырза, Сауқал батыр, Байтөк Алдыбай, керей руынан Тілеуқабыл, арқар руынан Мырзатай, қарауыл руынан Қойлыбай және төлеңгіттердің ішінен 3 қызметкер Өрікші, Қалыбек, Тоғыс. Барлығы Орта жүзден Әулие Петр бекінісінен (Бұл елшілік 1781 жылдың 6 қарашасында болды [6, 1-б.]) Орынбор арқылы Санкт-Петербургтегі император сарайына келген елшіліктің құрамы 10 адамды құрады [5, 41-б.]. Бұл елшіліктің жалғасы ретінде 1782 жылы қараша айында Әулие Петр бекінісінде Ресей империясының тарапынан Уәли Абылайұлының хандық билігін мойындау рәсімі өткен болатын [5, 105-б.] Бұл рәсімге қатысқан сұлтандардың саны – 15, билер мен батырлар және старшындар – 120, қара халықтың саны – 500 адам жуық [5, 101-б.] Рәсім 14 күнге созылды. Негізінде бұл рәсімді Ресей империясы тез арада кез келген шекара аймағында орналасқан бекіністердің бірінде өткізу керек екендігін ойластырған. Сол себепті Уәли ханның қонысына жақын арасы 4–5 күнді құрайтын жоғарыда аталған бекініс таңдалған болатын. Сондай-ақ ең бастысы хандық билікті мойындау рәсімі орыс мемлекетінің территориясында өткізілуге тиіс болды. Мұндай психологиялық-саяси ойын, яғни қазақ басқарушыларын құлдық санаға көндіру саясаты Әбілқайыр хан өлгеннен кейін Нұралы сұлтанды хандық билікке бекіту барысында жүргізілген еді. Негізінде бұл әрекет Абылай ханның тұсында жүргізілген болатын. Бірақ Абылай хан Ресейдің тарапынан жүргізілген бұл әрекетке тосқауыл қоя білді. Оның қазақ тарихында Ұлы хан ретінде ұлықталуындағы ерекшелігінің негізгі себебі осында жатыр. Қазақ қоғамында әкесі Абылай хан ие болған «құрмет», Уәли ханның пешенесіне жазылмағандықтан, елдегі ішкі алауыздықты тоқтату және сыртқы мемлекеттердің бұл алауыздықты өз пайдаларына асыруына тосқауыл қою мақсатында тез арада шешім қабылдау мақсатында мұқтаждықтан туындаған іс-әрекеті ретінде бағалауға болатындай дәлел келтіруге болады. Оның дәлелдемесі ретінде төменде келтірілген Уәли ханның Ресей тарапына ұйымдастырылған елшіліктердің негізінде көруге болады.

### Әдебиеттер тізімі

1. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И. В. Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 1032 с. + вкл. 12 с. – Т. I: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг.
2. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И. В. Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 1032 с. + вкл. 12 с. – Т. II: Письма казахских правителей. 1738–1821 гг.
3. Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867) (Сборник документов и материалов). Изд. АН Каз ССР. – Алма-Ата, 1964.
4. Мұқтар Ә. Қ., Сыздықов Е. Б. XVII–XIX ғасырдағы Қазақ хандығы. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖСШ, 2015. – 688 б.
5. РИССМ, 122 қ. 3 т. Орта жүз. 1781–1784 жж. 2 іс.
6. РИССМ, 122 қ. 3 т. Орта жүз. 1781 ж. 3 іс

## НОВЫЕ ДАННЫЕ ОБ ОДНОЙ ГРУППЕ ПОЗДНЕДЖУЧИДСКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ, ОТЧЕКАНЕННЫХ ЛИЦЕВЫМИ ШТЕМПЕЛЯМИ С ИМЕНАМИ РАЗНЫХ ХАНОВ

**Ю.В. Зайончковский**, доцент,  
Харьковский национальный университет  
строительства и архитектуры,  
**В.Е. Тишкин**, независимый  
нумизмат-исследователь

В последние десятилетия был достигнут значительный прогресс в изучении позднеджучидских серебряных монет – были прочитаны новые имена эмитентов и новые монетные дворы, опубликованы неизвестные ранее монетные типы. И что особенно важно – появилась возможность использовать нумизматические памятники как источники для реконструкции событий политической истории XV века [9, с. 1].

Нужно констатировать, однако, что не все актуальные проблемы нашли свое решение, не все монетные легенды были адекватно реконструированы, не все монетные типы на настоящий момент введены в научный оборот.

Предметом предлагаемой работы является интересная и недостаточно пока изученная группа позднеджучидских серебряных монет, отчеканенных лицевыми штемпелями с именами разных ханов.

Результатом изучения авторами этих нумизматических памятников методом поштемпельного анализа является графическая реконструкция оттисков лицевых и оборотных штемпелей, объединенных штемпельными связями. Были выявлены 6 штемпелей аверсов и 4 реверсов, работавших в 10 штемпельных парах. (Рис. 1).



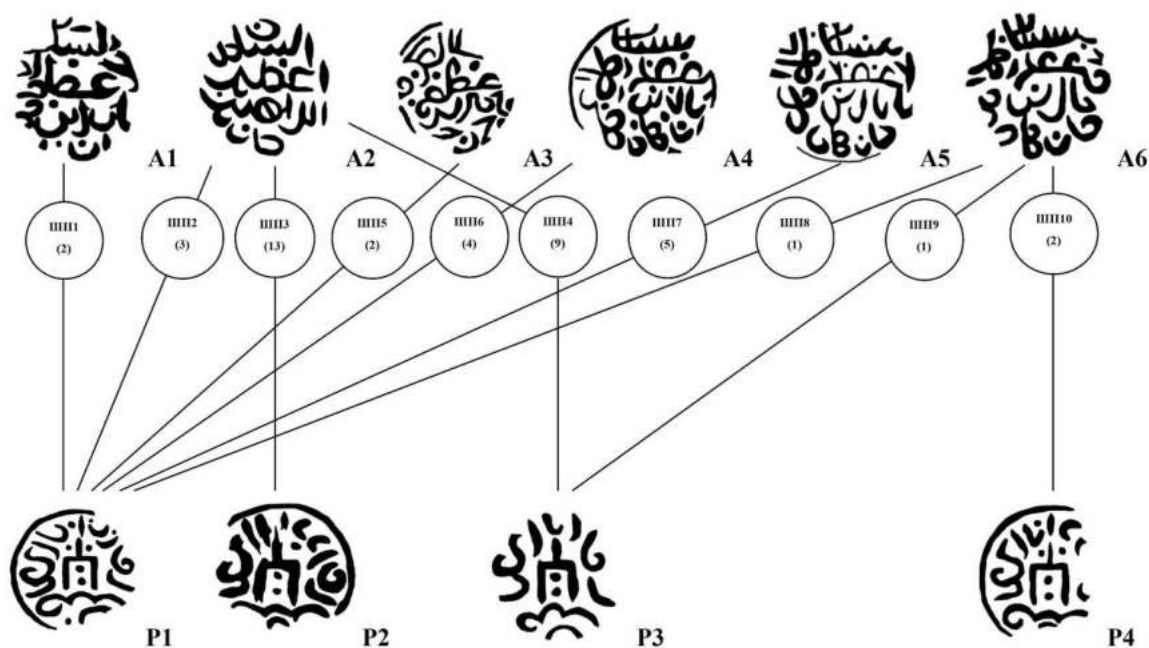
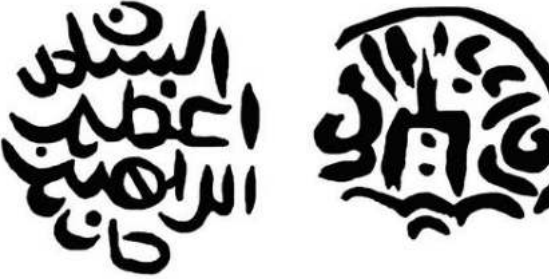







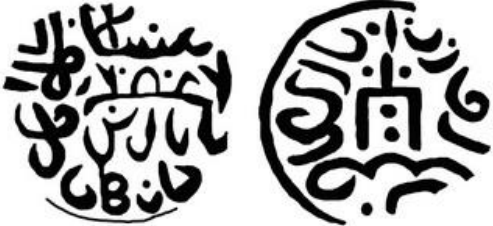



Рис. 1. Графические реконструкции оттисков штемпелей позднеджучидских дангов, выбитых от имени разных ханов, и схема штемпельных связей.

На Рис. 2 воспроизведены графические реконструкции оттисков штемпелей и фотоизображения монет, отчеканенные этими штемпельными парами (с указанием веса в тех случаях, когда он известен). На сетке в кружках даны номера штемпельных пар (ШП 2, например) и известное авторам на момент сдачи статьи в печать количество экземпляров, выбитых этой штемпельной парой.

Штемпельная пара 1.			
			0.45 г.
Штемпельная пара 2.			
			0.31 г.
Штемпельная пара 3.			

	 <p style="text-align: right;">0.55 г.</p>
Штемпельная пара 4.	
	 <p style="text-align: right;">0.4 г.</p>
Штемпельная пара 5.	
	
Штемпельная пара 6.	
	 <p style="text-align: right;">0.62 г.</p>
Штемпельная пара 7.	
	
Штемпельная пара 8.	

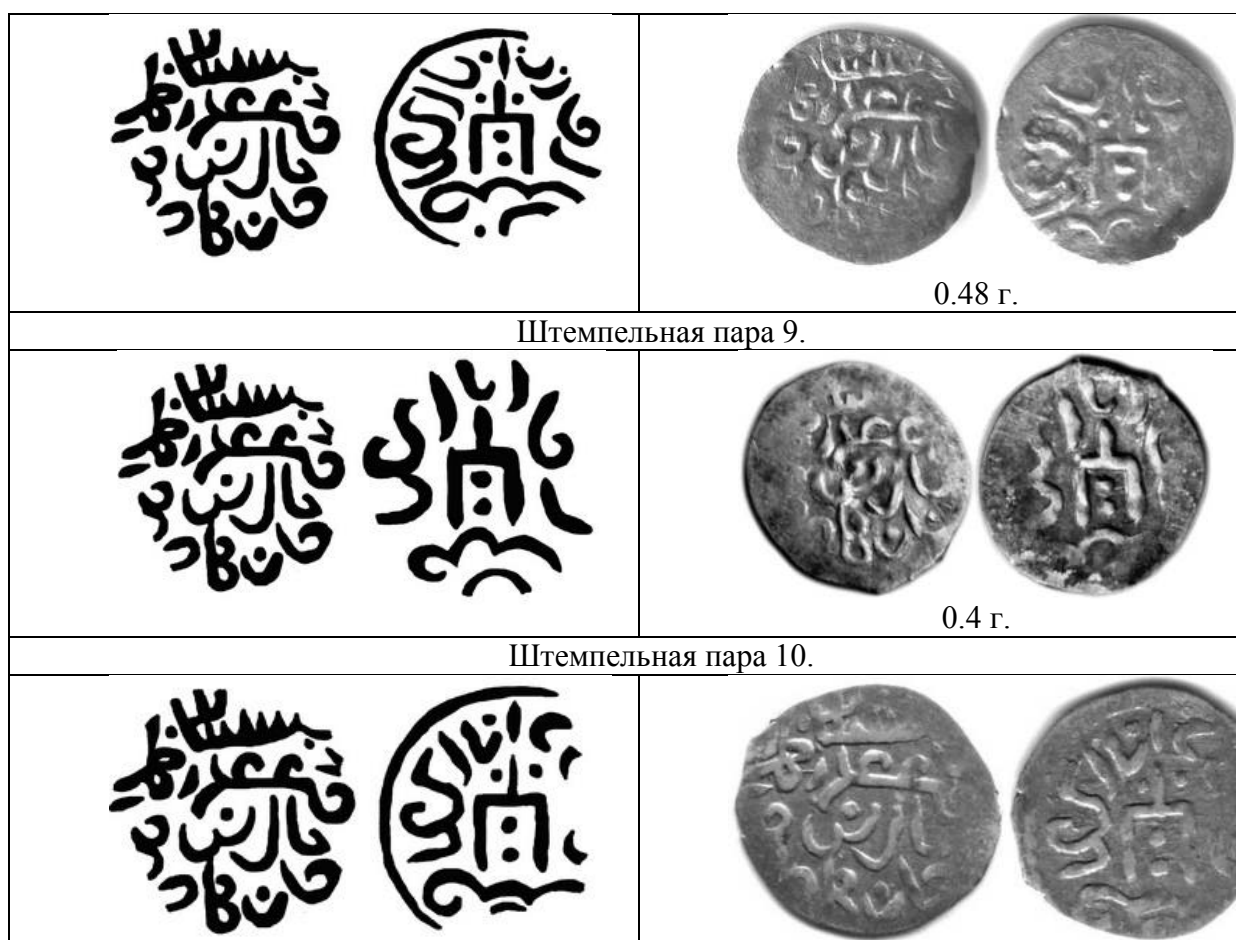


Рис. 2. Реконструкции оттисков штемпелей и монеты, отчеканенные этими штемпельными парами

Большинство монетных типов, воспроизведенных на Рис. 2, были опубликованы А.Л. Пономаревым в 2014 году с предложенными им вариантами реконструкции монетных легенд [7, с. 195, Рис. 7; с. 199–200]. Авторам удалось, прорисовав вновь обнаруженные экземпляры, дополнить реконструкции штемпельных оттисков (особенно это касается штемпелей А3, А4, А5). Выполненная реконструкция позволила увидеть монетные легенды более полно и дала основания высказать сомнения в правильности некоторых выводов А.Л. Пономарева.

К сожалению, доступный авторам материал источников не позволил дать однозначное прочтение имен эмитентов на лицевых штемпелях А3, А4, А5 и А6. Учитывая сказанное, целью данной работы является введение в научный оборот обнаруженных фактов и их предварительная интерпретация. Не претендуя на окончательность выводов, авторы выражают надежду, что предлагаемое исследование активизирует изучение этой интереснейшей группы монет и будет способствовать нахождению адекватных ответов на связанные с ней вопросы.

Предваряя анализ монетных легенд необходимо прокомментировать установленную авторами штемпельную связь ШП 2.

Как видим на Рис. 1, лицевой штемпель с именем и титулами Ахмада (А1) работал в паре с оборотным штемпелем (Р1). Штемпель аверса (А2) с именем и титулами Ибрахима использовался вместе с «ахмадовым» реверсным штемпелем Р1, а также со штемпелями Р2 и Р3, которые, насколько это известно на настоящий момент, не работали в парах с лицевиками Ахмада. По мнению авторов, наиболее вероятным объяснением существования данной штемпельной связи будет использование при чеканке дангов Ибака оборудования монетной мастерской, находившейся в захваченном Ибрахимом в январе 1481 года «ордобазаре» Ахмада [2].

Что касается надписи на реверсах дангов, то А.Л. Пономарев предложил прочтение одного из реконструированных им оборотных штемпелей (Rv 8) «Бито в Орде», на других он видел стандартную легенду «Бито в Ордобазаре» [7, с. 200], в отдельных случаях харфы в этой легенде «искажены до неузнаваемости или гравированы зеркально» [7, с. 196]. Мы полагаем, что на P1, P2, P3, P4 размещена легенда «Чекан Орда-Базари» с теми или иными искажениями.

Реконструкция и перевод легенд штемпелей А 1 и А 2 не вызывает особых сложностей.

А 1: ...السلطان/لاعظم/احمد/خان ابن محمد/خان...

«Султан / верховный Ахмад / хан б. Мухаммад / хан...».

А 2: السلطان/الاعظم/ابراهيم/خان

«Султан / верховный / Ибрахим / хан».

Легенду штемпелей А3 и А4 (Av 15 и 17 по А.Л. Пономареву) Андрей Леонидович предложил понимать, как «Султан / верховный Ахмад / хан сын Мухаммад / хана [нечитаемо]» [7, с. 199].

Прорисованные авторами оттиски штемпелей позволили увидеть всю легенду лицевых штемплей А4, А5, А6:

«Султан / верховный Ахмад / хан сын [имя?] / хана 05 (?)».

Написание имени хана, отца хана Ахмада (по мнению авторов), на штемпеле А4 приведено на Рис. 3.



Рис. 3. Фрагмент оттиска штемпеля А 4.

На штемпелях А5 и А6 это имя, предположительно, дано в «редуцированном» написании.

Даже если предположить, что знаки, расположенные в конце нижней строки и истолкованные авторами как цифры, являются графемами и относятся к написанию имени хана, прочесть, по видению авторов, на этом штемпеле «Мухаммад» не представляется возможным. А.Л. Пономарев, не имея в своем распоряжении экземпляров с хорошо прочеканенной этой частью легенды, вполне логично предположил, что там должно быть имя Мухаммад, ибо другие позднеджучидские ханы по имени Ахмад кроме Ахмада б. Мухаммада б. Тимура достоверно не известны.

Однако, изучив легенду штемпелей А4, А5, А6, можно осторожно допустить, что данные серебряные монеты выбиты не от имени Ахмада I (б. Мухаммада б. Тимура), но от имени другого Ахмада - условно Ахмада II.

Известны четыре поздних джучида, носившие имя Ахмад:

- Ахмад б. Кичи-Мухаммад, золотоордынский хан;
- Ахмад б. Мамук, сибирский султан;
- Ахмад-Гирей б. Менгли-Гирей, крымский султан;
- Ахмад-Гирей б. Муртаза, сибирский султан [10, с. 717–718].

О сомнительности отнесения этих монет к эмиссиям Ахмада б. Мухаммада было сказано выше, из оставшихся трех исторических персонажей, руководствуясь доступной информацией о времени и месте их политической активности, а также методологическим принципом Бритвы Оккама авторы наиболее вероятным считают рассматривать в качестве «Ахмада II» Ахмада б. Мамука.

Аргументируя этот тезис, сделаем краткий экскурс в историю позднего «Тюменского ханства».

Устюжская летопись рассказывает о событиях января 1481 года: «И как Ахмат разделися своими ити салтаны, на зимовище приде и ста зимовати расплошася. А царь Ивак приде на него силою своею безвестно с мырзями месяца генваря в 6 день. Приде на него на утре изноровся, а царь Ахмат еще спит. А царь Ивак сам вскочи в белу вежу цареву Ахъматову и уби его своими руками. А силы межи собою не билися» [11, с.95]. Далее события, по сообщению летописца развивались так: «И стоял царь Ивак 5 дней на Ахматове орде и поиде прочь, а ордобазар с собою поведе в Тюмень, не грабя, а добра и скота и полону литовскаго бесчисленно поимал и за Волгу перевел» [11, с. 95].

После убийства Ахмада б. Мухаммада Ибак стал открыто претендовать на роль верховного хана улуса Джучи [8, с. 206]. Во второй половине XV века монетные эмиссии ханов, по мнению А.Г. Нестерова [3, с. 277], носили декларативный характер и имели значение одного из атрибутов верховной власти в государстве. Чеканка монет со своим именем была осуществлена и ханом Ибрахимом (с использованием, как было сказано выше, оборудования захваченного в ставке Ахмада). Датировать эмиссии Ибака, как представляется, на настоящий момент можно лишь широко – от 1481 года и до ухода этого хана с политической арены.

А.В. Парунин утверждает, что в русских летописях личность Ибака после переговоров 1494 года более не фигурирует, что дает основание полагать о его скорой смерти [5, с.103]. Считается, что Ибак был убит Тайбугидами в 1495 г. [10, с. 118].

Приблизительно в 1495 - начале 1496 гг. новым ханом Тюмени становится Мамук, называемый в летописях братом Ибака [5, с. 104]. Мамук совершил два похода на Казань и даже захватил город, но закончилась эта кампания для него в итоге полным фиаско. По пути из Казани в Сибирь Мамук умер [4, с. 84]. «Имеющиеся в нашем распоряжении источники позволяют четко и недвусмысленно датировать смерть Шибанида Мамука в 1497 году», пишет А.В. Парунин [5, с. 107]. Кто был преемником Мамук-хана в Тюменском ханстве, неясно [4, с. 84].

По мнению В.В. Трепавлова, «ногаи не оставляли надежд посадить на сибирский трон своего ставленника, который освящал бы законность их гегемонии в Деште. Однако попытки возведения на престол таких ханов... оказались неудачными из-за очевидной слабости и невысокого политического престижа кандидатур». Одной из таких кандидатур, по мнению исследователя, возможно, и был Ахмад б. Мамук [10, с. 208].

Если исходить из того, что «Ахмадом», упомянутым на штемпелях А4, А5, А6 был Ахмад б. Мамук, то монетную легенду можно реконструировать следующим образом:

السلطان/لاعظم احمد/خان بن ممك/خان ٥٠

«Султан / верховный Ахмад / хан б. Мамук / хан [9]05».

А.Г. Нестеров пишет имя Мамука как *مامك* [4, с.83], авторы привели написание *ممك*, чтобы не оставлять лакун в легенде.

Можно предположить, что Ахмад б. Мамук осуществил декларативную монетную чеканку после гибели своего отца (905 г.х. соответствует 1499–1500 гг. от Р.Х.), когда была предпринята неуспешная попытка посадить его на ханский трон, используя оборудование монетного двора, доставшее ему в наследство от Мамука (А3), а тому, в свою очередь, от Ибака (А2).

Отметим еще раз, что авторы не рассматривают приведенную выше интерпретацию как истину в последней инстанции и относятся к ней как к рабочей гипотезе, призванной активизировать изучение монет этой интересной группы. Вопросов и проблем остается еще много. Так, например, как полагает А.Г. Нестеров, само «имя «Мамук» представляется лишь ласкательной формой или прозвищем данного правителя (подобно тому, как Сайид Ибрахим хан часто именовался Ибаком или Иваком). Каково было полное имя этого правителя, неясно, но вполне допустимо предположить, что полностью Мамук хана звали Махмуд» [4, с. 84]. С другой стороны, фактом является и то, что влиятельный крымский политик третьей четверти XV века, ширинский бей – «делатель королей», известен как Мамак [6, с. 146].

Необходимо еще много работать над исследованием топографии находок монет этой группы (данги, фотоизображения которых воспроизведены на Рис. 2 найдены на огромных пространствах от Тюменской области РФ до Винницкой области Украины) и над изучением метрологии эмиссий. Имеющиеся нумизматические данные, к сожалению, недостаточны как для надежных выводов относительно определения хронологической последовательности эмиссий с учетом износа штемпелей, так и для полноценных палеографических изысканий. В связи со сказанным, авторы обращаются с просьбой присылать качественные фотоизображения монет рассматриваемой группы (желательно с метрологией и указанием административного района и области находки) на электронную почту [zyvkharkov@gmail.com](mailto:zyvkharkov@gmail.com).

В то же время публикация предварительных итогов проведенных исследований и версии интерпретации накопленного нумизматического материала необходима, по нашему мнению, как шаг в поисках научной истины.

### Список литературы

1. Зайончковский Ю.В. Политическая карьера конгратского бека Хайдара по нумизматическим данным (середина 1420 – начало 1440-х гг.) // Тюркологические исследования. – 2019. – № 2(1). – С. 62–75.
2. Зайончковский Ю.В., Тишкин В.Е. О штемпельной связи позднедзучидских серебряных монет ханов Ахмада б. Мухаммада и Ибака // В печати.
3. Нестеров А.Г. Монеты сибирских Шейбанидов // Восток-Запад: диалог культур Евразии: Проблемы истории и археологии. Под ред. А.А. Бурханова. – Вып. 2. – Казань: Волго-Ур. Центр САА РАЕН-РАО, Институт истории АН Татарстана, 2001. – С. 274–279.
4. Нестеров А.Г. Тюменское ханство: государство Сибирских Шейбанидов в XV в. // Уральское востоковедение. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2007. – Вып. 2. – С. 78–84.
5. Парунин А.В. Походы Сибирских Шибанидов на Казань в конце XV в. // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды: сборник научных статей, посвященных памяти В.П.Костюкова / Д.В. Марыксин, Д.В. Васильев [отв. ред. и сост.] – Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2011. – С.102–109.
6. Пономарев А.Л. Ибрагим, сын Махмудека: вхождение во власть и кошельки (1) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 1. – С. 128–162.
7. Пономарев А.Л. Ибрагим, сын Махмудека: вхождение во власть и кошельки (2) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 2. – С. 191–225.
8. Рева Р.Ю., Казаров А.А., Зайончковский Ю.В. Монеты хана Ибрахима // Труды Государственного Эрмитажа. – LXXXI. Материалы и исследования отдела нумизматики. «Два века мусульманской нумизматики в России. Итоги и перспективы». – Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2017. – С. 198–211.
9. Рева Р.Ю., Недайвода А.В. Монеты с именем амира Ваккаса и два правления Махмуда, хана Большой Орды // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – Т. 16. – № 7: Археология и этнография. – Новосибирск, 2017. – С. 151–159.
10. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с.
11. Устюжские и вологодские летописи XVI – XVIII вв. – Полное собрание русских летописей. – Т. 37. – Ленинград: Наука, 1982. – 228 с.

### Резюме

Авторы изучили методом поштемпельного анализа группу позднедзучидских серебряных монет, что позволило по-новому поставить вопрос о прочтении имен на четырех лицевых штемпелях. С выводом А.Л. Пономарева об отнесении этих дангов к эмиссиям хана Ахмада б. Мухаммада б. Тимура не представляется возможным

согласиться т.к. имени Мухаммада, по мнению авторов, на них нет. Для активизации усилий по изучению этих интересных нумизматических памятников высказана гипотеза об «Ахмаде II» - претенденте на «тюменский» престол Ахмаде б. Мамуке, от имени которого эти монеты бились в самом конце 90-х годов XV века.

### Resume

The authors examined a group of late Juchid silver coins using a method of graphic reconstruction of die's impressions. As a result the question of correct reading of khan's name on four obverse dies arose: is not possible to agree with A.L. Ponomarev's conclusion about the attribution of these dangs as emissions of khan Ahmad b. Muhammad b. Timur because the name of Muhammad is absent in coins' legend. To intensify researching efforts of numismatists concerning these interesting numismatic monuments, a hypothesis was put forward about "Ahmad II" - a pretender for the "Tyumen" throne Ahmad b. Mamuk, on behalf of whom these declarative coins were struck at the very end of the 90-s of the XV century.

## К ПРОБЛЕМЕ НАЗВАНИЙ ДЖУЧИДСКИХ ГОСУДАРСТВ

А. Исин, к.и.н., профессор  
Университета Шакарима г. Семей

Как известно, в науке существуют разные названия Джучидских государств, которые, к тому же неоднократно менялись исторически. Понятия Улус Джучи, историко-географическое Дешт-и Кыпчак были универсальными в средневековых восточных (арабо-персидско-тюркских) историографиях. Совпадение этих понятий в расширительном толковании произошло после знаменитого Западного похода тюрко-монгольских полководцев при Угедей-кагане. Дешт-и Кыпчак (Дашт-и Кыпчак) в современном историко-географическом осмыслении подразделяется на восточный и западный. С приданием им государственного значения существуют понятия Восточный и Западный Дешт-и Кыпчак.

С делением Улуса Джучи на правое и левое (западное и восточное) крыло и возникновением на их базе в результате распада Монгольской империи независимых государств терминология обозначения их расширяется. Демографическое, политическое и военное превосходство переходит к западному, правому крылу Улуса Джучи, по отношению к которому применяется сокращённый в русском восприятии термин «Орда» (от ставки хана) и более позднее научное обозначение «Кыпчак» по преобладающему языку племён степной территории – географической базы государства. Но последнее не получило широкого распространения.

В русских летописях термин «Золотая Орда», хотя и был впервые применён во второй половине XVI в. по отношению к Большой Орде XV в., но в науке стал всеохватным для обозначения сменявших друг друга западноджучидских государств XIII - первого десятилетия XV в. В науке термин «Золотая Орда», ставший классическим, утверждается много позже и в переводе переносится на европейские языки. Если он первоначально использовался для обозначения ханской ставки, золочёной ханской юрты «Азбека-царя», то возник не ранее годов правления Узбек-хана. Возможно, термин «Золотая Орда» сам является переводным от персидского «Орда Заррин», под которым первоначально имелось в виду ставка западноджучидского хана. Арабо-персидские обозначения государства и его центра распространяются через средневековую научную литературу в связи с утверждением в степи с 20-х годов XIV в. ислама.

По аналогии с понятийным обозначением «Урду ал-муазим» - «Высочайшая орда», имея ввиду главную ставку, возникло и тюрко-арабское обозначение столицы по

местоположению ханского дворца западноджучидских правителей – «Сарай ал-Махруса» («Священный Сарай»). Тюрко-арабским было и официальное название более поздней столицы: Сарай ал-Джадид (Новый Сарай).

Термин «Золотая Орда» в переводе на многие языки стал доминирующим обозначением Западноджучидского государства. Многие исследователи распространили применение этого термина и на Восточный Дешт-и Кыпчак, который отличался демографически (значительно меньшая численность населения, чем в западных частях степи) и этнически (более однородным, с кыпчакским по языку населением, в отличие от полиэтнического запада степи) и имел свою политическую традицию, с унаследованием местной кыпчакской политической системы.

По отношению к политико-географическим Западный Дешт-и Кыпчак и Восточный Дешт-и Кыпчак не без споров среди исследователей применяются известные из восточных источников понятия «Ақ Орда» и «Көк Орда». Предполагается деление Улуса Джучи на западное и восточное крылья с цветовыми обозначениями уже в XIII-м, но более определённо в XIV в. Учитывая, что переводные на русский язык понятия «Золотая Орда» и «Белая Орда» плохо совмещаются географически, выдвинуты предположения о принадлежности цветовых обозначений «Белая» и «Синяя» к территориям Восточного Дешт-и Кыпчака. Причём, в русской историографии понятие «Синяя Орда», известное также из летописных данных, сопоставляется с восточными территориями джучидов, с территорией современного Восточного, Северного и частично Северо-Западного Казахстана, в то время как термин «Белая Орда» соотносится с присырдарьинскими степями Казахстана.

В казахстанской же историографии преобладает точка зрения, что Государство Восточного Дешт-и Кыпчака вместе с присырдарьинской территорией – это Ақ Орда (Белая Орда), а относительно обозначения Көк Орда (Синяя Орда) существуют разные мнения: первоначальное обозначение восточного крыла Улуса Джучи, с переносом политического центра Восточного Дешт-и Кыпчака с прииртышских земель на Сырдарью возобладание термина «Ақ Орда» и использование термина «Көк Орда» к северо-западным, приуральским степям, как это отражено в русских летописях второй половины XIV в.

Шейбанидская историография XVI–XVII вв. в споре за право обладания присырдарьинскими и прикаспийскими территориями выдвинула версию о даровании символических золотой юрты – Бату, синей юрты – Орда-Еджену, белой юрты – Шибану. Политические противники шибанидов середины XIV в. на этой территории – тукай-тимуриды – оставлены были в такой трактовке без цветовой юрты и могли претендовать только на мифические **Боз Орду** (Серую Орду) или **Йуз Орду** (Орду сотню). XIV век не был веком, когда династийный спор вёлся с обладателями всей восточной части Улуса Джучи – могучей династией Орды-Еджена. Территориальные претензии им были предъявлены позже, в XV–XVI вв. тимуридами и шейбанидами, когда происхождение казахских ханов возвели к тем же тукай-тимуридам, «оставленных» шибанидами без цветовой юрты, а следовательно, и без права обладания теперь уже присырдарьинскими землями.

Более точным было принято рядом исследователей обозначать джучидские государства по правящим династиям. Так, Государство Западного Дешт-и Кыпчака или Западного Кыпчака, получившее в науке название Золотая Орда, – это **Государство Батуидов**. В таком случае это государство – **Ранняя Золотая Орда** - пало после гибели Бердибек-хана в 1357 г.

Вторая половина XIII века была осмыслена позже как время доминирования эмира Ногая, от которого берёт начало в народной памяти устойчивое политико-территориальное обозначение «Ноғайлы».

К периоду междуусобиц конца 50-х - 70-х гг. XIV в. применим, на мой взгляд, термин **Поздняя Золотая Орда**. Для обозначения всей территории, политически



подвластной в своё время Узбек-хану, возникает понятие «Узбекский Улус», географически сдвигаемое на восток вместе с многочисленными родовыми коллективами, спасавшимися от несчастий и резни в Нижнем Поволжье. Нужно было время для утверждения понятия, поэтому применение обозначения характерно для восточных хроник уже XV-XVI вв.

Государство Западного Дешт-и Кыпчака в 80–90-х гг. XIV в. – это не привычная всем Золотая Орда, а именно это и есть **Улуф Улус** - Великий Улус Токтамыш-хана. Государство Токтамыш-хана я обозначаю как **Объединённое Джучидское государство**, которое распалось после разорительных походов Тимура и ожесточённой международной борьбы за власть между Токтамыш-ханом и Едиге-бием, между сыновьями Токтамыш-хана и Едиге. До Токтамыш-хана кроме Узбек-хана на обозначение Улуф Улус не мог претендовать ни один хан Золотой Орды. Токтамыш-хан, не батуид, представитель тукай-тимуридной ветви джучидов нашёл идеологическое обоснование и право для своей обширной объединяющей власти. В народном обозначении, передаваемой из поколения в поколение историческими рассказами и поэзией жырау, и Ранняя, и Поздняя Золотая Орда, и Объединённое Джучидское государство Токтамыш-хана – это **Ногайлы**.

После распада Объединённого Джучидского государства её осколки получают свои названия – территориально-географические, политические и этнические. На Нижнем Поволжье Тахт елі (Страна престола) получает название **Улуф Орду**, обозначаемая в русских летописях как Большая Орда или Великая Орда. В восточных источниках нередко это государство называли **Номаганов юрт** по имени одного из ветвей тукай-тимуридов (потомство правнука Тукай-Тимура - Нугмана). В этот период осмысливается и передаётся в более позднее время и в новом содержании понятие «Золотая Орда», теперь уже не как ставка, а как политическое объединение, страна-наследница всемогущих золотоординских ханов XIV века.

Токтамыш-хан (седьмой потомок от Тукай-Тимура), скитаясь в степях, оставил большое политическое наследство в Крыму и причерноморских улусах, в результате чего, памятуя и второго политического предшественника Сейдахмет-хана, чьё территориальное наследство в степях Украины досталось Хаджи-Герей и Менгли-Герей-ханам, крымские ханы после разгрома остатка центра бывшей империи Тахт елі («Страна престола»), называемого в русских источниках Большой Ордой, заявили претензию на верховенство среди западных джучидских правителей, обозначая Крымское ханство тоже как «Улуф Улус» - «Великая Орда».

Народное обозначение западных джучидских государств как «**Ногайлы**» было устойчивым и в дальнейшем получило более широкий территориальный охват, совместив на востоке письменное обозначение «**Өзбек Ұлысы**» - «Узбекский Улус». **Поздние Ногайлы** – это **Ногайская Орда**, основанная Едиге-бием в 1396 г. первоначально как альтернативное к власти Токтамыш-хана и его сыновей политическое управление, а в дальнейшем, в начале XV в., как обозначение полностью независимого от чингизидов государства. Восточное обозначение - «**Мангытский юрт**» - не вышло за пределы хроник.

Устойчивы в науке и вполне обоснованы такие территориально-этнические названия Крымское, Казанское, Астраханское, Казахское ханства.

Государство Восточного Дешт-и Кыпчака по воспринятой наукой восточной традицией принято называть также **Государством Ордуидов** (Ордаидов). Расплывчаты, неясны были бы такие аналоговые обозначения как Государство Шибанидов, Государство Тукай-Тимуридов, не представлявших какого-то целостного территориально-политического материала. Шибаниды возглавили сороколетнее всего Ханство Абулхаира, неудачно названное в узбекской историографии второй половины XX в. как Государство кочевых узбеков, Сибирское ханство (Государство Хаджи-Мухаммадханидов), Государство Шейбанидов, Бухарское ханство (Государство Аштарханидов), а также Хивинское ханство (Государство Арабшахидов или Государство Йадгарханидов).

Казахское ханство, устойчиво обозначавшееся в русских источниках как «**Казацкая Орда**», в ногайской дипломатической переписке Сарайшыка и Москвы называется «**Урус ханов юрт**» и «**Барак-ханов юрт**» по именам наиболее ярких предшественников казахских ханов. После ликвидации Российской империей Крымского ханства последние государственные образования джучидов сохранились в казахской степи. После ликвидации ханской власти в Среднем жузе и двух ханствах Младшего жуза «**қара шаңырақ**» («чёрная юрта», законный наследник предков) оставался с 1841 до его гибели в 1847 г. у последнего хана джучидов – Кенесары-хана, внука великого казахского хана Абылая.

### **Түйін**

Мақалада Жошы мемлекеттерінің түпнұсқалық, шығыстық және орысша атаулары талданып, XIII–XIV ғасырлар тарихына қатысты Ерте Алтын Орда, Кейінгі Алтын Орда, Біріккен Жошы мемлекеті (Ұлығ Ұлыс) деген атауларды да ғылыми зерттеулер мен тарихты баяндауда қолдану, сонымен бірге Жошы мемлекеттерінің қалыптасқан академиялық атауларымен қатар дәлірек болатын әулеттік және Ноғайлы сияқты халықтық атауларды да қолдану ұсынылады.

### **Резюме**

В статье, анализируя оригинальные, восточные и русские названия Джучидских государств, предлагается использовать в научных исследованиях и при изложении исторических событий такие обозначения для XIII–XIV вв., как Ранняя Золотая Орда, Поздняя Золотая Орда, Объединённое Джучидское государство (Улуг Улус), а также использовать наряду с сложившимися академическими обозначениями джучидских государств в ряде случаев более точные династийные и такие как Ногайлы народные названия.

## **ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫҒЫС КАРТАЛАРЫНДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ ЖӘНЕ КАСПИЙ ТЕҢІЗІ**

**Кенжеахмет Н**, т.ғ.д., профессор  
Бонн университеті, Германия

Каспий теңізі жағалауындағы жер аттарына талдау жасау арқылы оның төңірегін мекендеген халықтардың тарихына қатысты көптеген мағлұматтарды кездестіреміз. Маңғыстау араб-парсы карталарында Сиях-кух деп аталды, парысша мағынасы Қаратау дегендік. Махмұд Қашқарида Манғышлақ деп аталды. Каннидо картасында (XV ғ.) Маңғыстау Хэйшань (Қаратау) деп, ал теңіздегі екі арал хайдау (теңіз аралы) деп аталды. Каспидің солтүстік жағалауындағы әйгілі Еділ қаласы бірде арабша Байза немесе Байда деп аталды, Ақ Үй, Ақ Қала деген мағына береді. Каспидің батысындағы қазіргі Дербенд қаласын арабтар Баб ал Аубаб (қақпаның қақпасы) деп атаса, түріктер Темір Қапы деп атады. Көне түркі тілінде тау өткелдері қапы немесе қабық деп аталды. Ортағасырлық араб-парсы деректерінде Кавказ тауы Қабақ тауы деп аталды, түрікше қақпа тауы деген мағынада (Дербентке байланысты шыққан), ол кейін фонетикалық өзгерістерге түсіп Қаб таулары деп атала бастады.

Араб карталарында Каспийдің солтүстік шығыс жағын Оғыз мемлекеті йемденсе, солтүстік және солтүстік батысын Хазар мемлекеті йемденді. Хазарлардың Еділ қаласы мен Оғыздардың Женд, Яңы-кент, Баршыныкент қалалары ортағасырлық карталарда

маңызды қалалар ретінде көрсетілді.

Картадағы Қазақстанның пішініне қарасақ, Каспий теңізіне қарай жылжып бара жатқан алып тасбақаны көреміз, бір аяғы теңізде. Барысқа ұқсамайды. Логикалық жақтан да үйлесімді: тасбақа, теңіз, бостандық, мәңгілік! (Сурет I) 1991 жылы СССР ыдыраған соң, Каспий көл ме, әлде теңіз бе деген мәселе көтерілді. Каспий теңізі деген атау қазақ тіліне бұрыннан сіңісті ұғым. Қазіргі академиялық ұғымдарда да Каспий көл емес, теңіз: Caspian Sea (ағылшын); Ли хай=Ішкі Теңіз (қытай); Kaspisches Meer (неміс); Каспийское море (орыс); даря-и Хазар (парсы); Hazar Denizi (түрік), т.б.

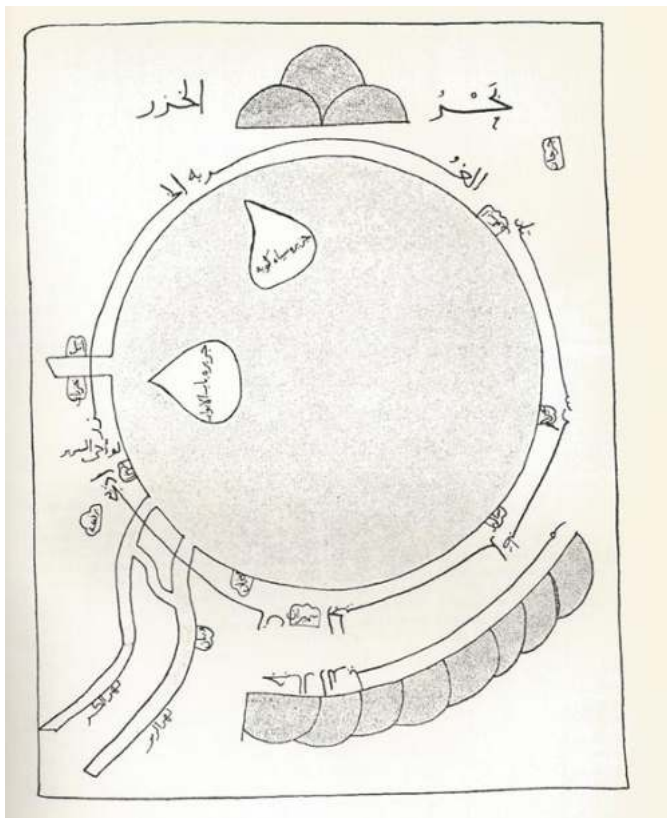


Сурет I. Қазақстан

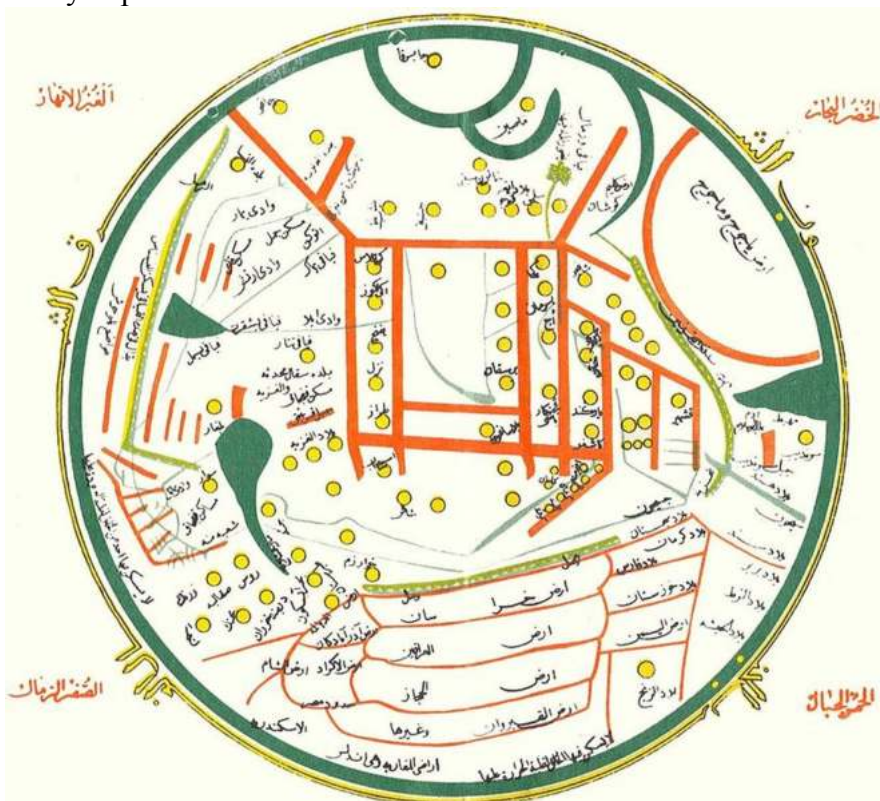
Қазір Каспийді көл деп айтушылар да белең бере бастады. Бұл еріксіз қытайдың ‘аяғың үлкен болса, етікке сай аяғыңды кес’ деген мәтелін еске түсіреді, жоқтан бар жаса дегендік.

Ежелгі және ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты деректердің арасында картографиялық тұрғыдан барынша құнды деректердің бірі Каспийге қатысты мәліметтер. Каспий ежелгі грек, ортағасырлық араб, парсы және қытай тарихшы-географтарының өз еңбектерінде соқпай кетпейтін маңызды жағырафиялық нысаны болған.

Тарихта Каспий теңізінің 70-ке жуық атауы болды. Қйлы замандағы қйлы өзгерістерге сай, оның аты мың құбылса да, алайда теңіз деген мәртебесі өзгеріссіз қалды. Ортағасырлық араб-парсы, қытай карталарына зер салсақ, бәрінде теңіз деп түсініктеме берді. Мысалы, Ибн Хаукал (X ғ.) картасында Бахр әл-Хазар (Хазар Теңізі) деп аталса, Махмұд Қашқари картасында Абескун теңізі деп аталды (Сурет II, III) . Қазвини оны Гурган немесе Журжан теңізі деп атады, әйгілі Каннидо картасында (XV ғ.) Ширван (Силювань) деп, ал теңіздегі екі арал хайдау (теңіз аралы) деп аталды (Сурет IV).

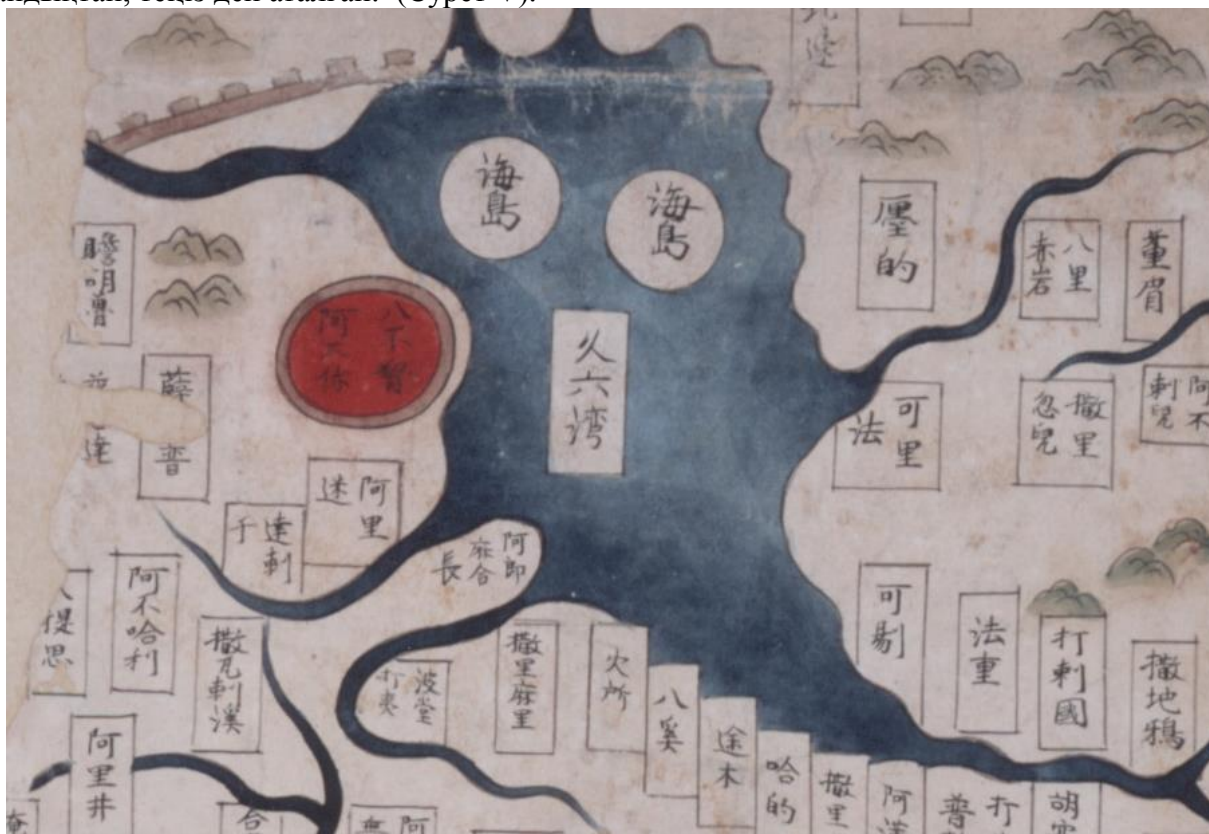


Сурет II. Ибн Хаукалдың Бахр әл-Хазар (Хазар Теңізі) картасы: картада Еділ қаласы, Маңғыстау көрсетілген

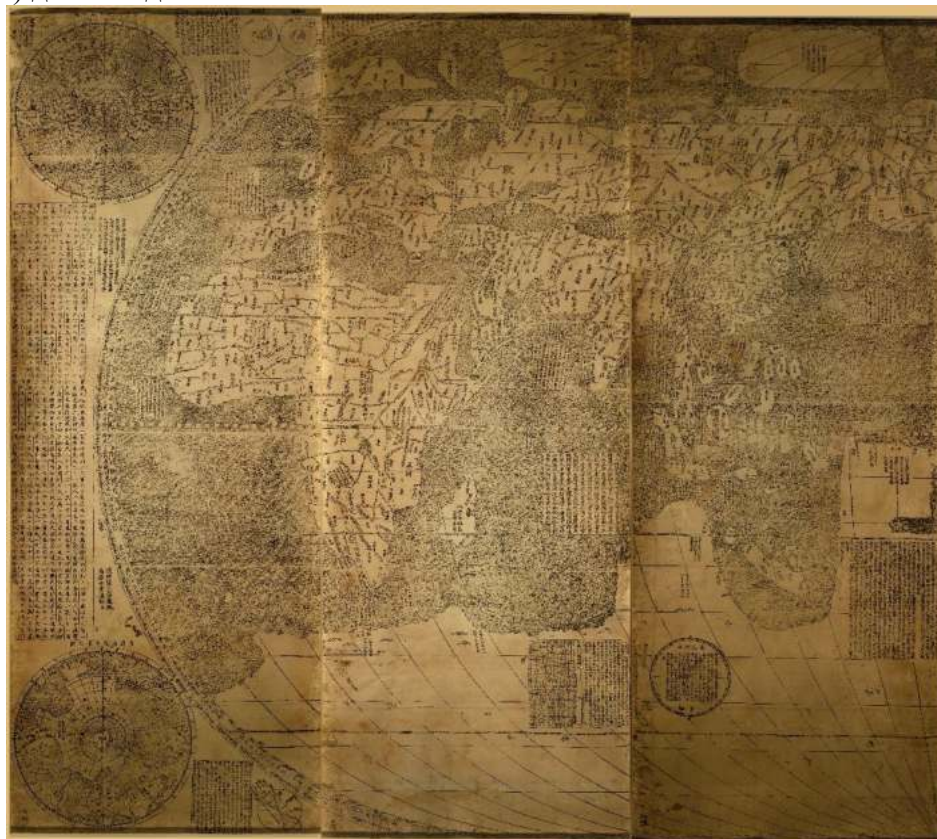


Сурет III. Махмұд Қашқари картасындағы Абескун теңізі және Маңқышлақ  
Араб-парсы тілдеріндегі жағырафиялық әдебиетте Каспидің оқшауланған теңіз екендігі туралы антикалық түсініктер барынша орныққан қалыпты жағдай болатын.  
Италиялық миссионер Маттео Риччидің (1552–1610; қытайлар арасында Ли Маду деген лақаппен белгілі) қатысуымен сызылған «Кунью Ваньго Цюаньту» атты әйгілі дүние жүзі картасында Каспий теңізі Бэйгау хай теңізі деп аталады, әрі былай түсініктеме

беріледі: мұның солтүстігінің суы кең әрі буырқанған, басқа ешқандай теңізбен қосылмайды, сондықтан көл ме, теңіз бе деген күдік туындаған; алайда оның суы тұзды болғандықтан, теңіз деп аталған.’ (Сурет V).



Сурет IV. Каннидо картасындағы Каспий теңізі: теңіздегі екі арал хайдау (теңіз аралы) деп аталды



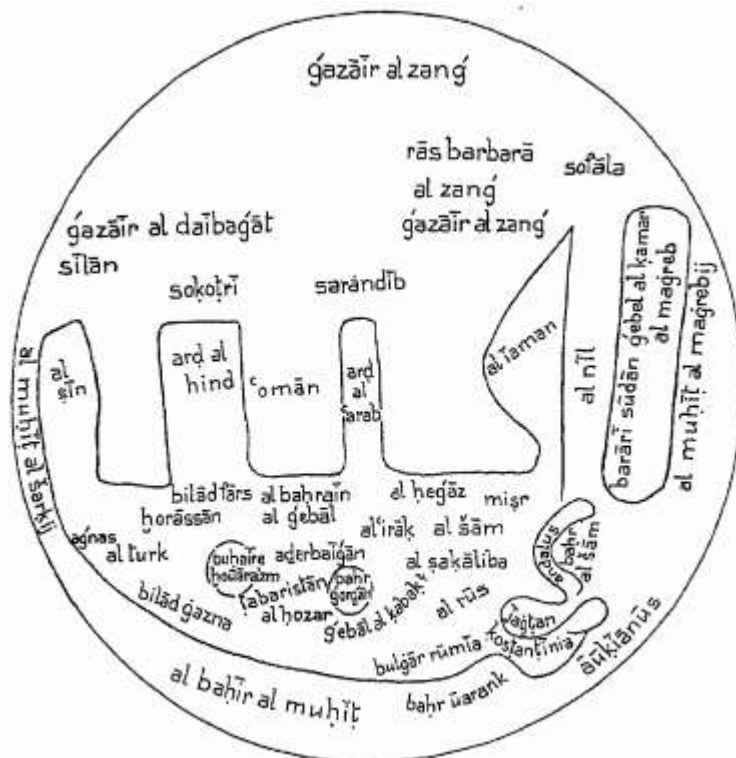
Сурет V. «Куньюй Ваньго Цюаньту» картасында Каспий теңізі Бэйгау хай теңізі деп аталды

Птолемей еңбектерінде Каспи теңізін Ирканийа немесе Каспий деп атайды (Сурет V)



Сурет VI. Птолемей картасындағы Ирканийа [Иркуниан (Caspian) Sea] теңізі

Араб географтарының деректері бойынша, дүние жүзінде 7 теңіз болды, солардың біреуі Каспий; кей араб географтары 9 теңізді атайды, оның ішінде Каспий қамтылады Сурет VII.



7. Kazwini's Karte der 7 Meere nach Oxford Bodl.

Сурет VII Қазвинидің 7 теңіз картасы, мұнда Каспий Гұрған теңізі деп аталған

Жоғарыдағы тарихи деректер бойынша, Каспий көл емес, теңіз, теңіз болғанда да кәрі құрылықтағы 7 немесе 9 теңіздің бірі.

## Әдебиеттер тізімі

- 1 Kenzheakhmet, Nurlan, The Place Names of Central Asia in the Kangnido. *Journal of Asian History* (49) 2015, 1/2, pp. 141-160.
- 2 Kramers and Wiet, *Ibn Hauqal Ibn Hauqal: Configuration de la terre (Kitāb Ṣūrat al-ard)*, trns. J. H. Kramers, ed. G. Wiet. 2 vols [Collection UNESCO d'oeuvres représentatives, Série arabe] (Paris, G.-P. Maisonneuve & Larose, 1964).
- 3 Maḥmūd al Kāshgharī *Compendium of the Turkic Dialects* [Dīwān Luyāt at-Turk]. Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard University, Part I, 1982; Part II, 1984; Part III, 1985.
- 4 Miller, Konrad. *Mappae Arabicae: Arabische Welt- und Länderkarten*. Stuttgart, 1926-31. 6 vols.
- 5 Qiong Zhang, *Making the New World Their Own: Chinese Encounters with Jesuit Science in the Age of Discovery*, Brill: Leiden/Boston, 2015, 46.
- 6 Ricci, “Kunyu wanguo quantu,” in idem, *LiMadou zhongwen zhuyi ji* (利瑪竇中文著譯集 The Chinese Works and Translations of Matteo Ricci), edited by Zhu Weizheng 朱維錚 (Shanghai: Fudan University Press, 2001).

## ФОРМИРОВАНИЕ ЗОЛОТООРДЫНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИКАСПИЯ XIII–XIV ВВ. <sup>1</sup>

П.М. Кольцов, д.и.н.  
Ю.Д. Обухов, аспирант  
(Россия, г. Элиста,  
Калмыцкий государственный университет  
им. Б.Б. Городовикова)

В период с XIII по XIV вв. на всей территории Золотоордынского государства, в том числе и в Северо-Западном Прикаспии, происходит смешение и взаимовлияние нескольких культур. Возникает неповторимая, уникальная золотоордынская культура, вмещающая в себя обычаи, предметы ремесла и произведения искусства монголов, русских, волжских булгар, половцев и др.

Для позднекочевнических погребений Северо-Западного Прикаспия характерной чертой является преобладание в них западной ориентировки, хотя немало захоронений и с положением покойного головой на северо-восток.

Как уже отмечалось во введении, еще в середине 30-х годов П.С. Рыков пытался датировать погребения XIII–XIV вв. на основе господствующей в них западной ориентировки [6]. Г.А. Федоров-Давыдов погребения в постной могиле, с западной ориентировкой костяка человека с захоронениями костей коня, разложенных в анатомическом порядке (по классификации Г.А. Федорова-Давыдова могилы типа БП) связывает с печенежско-торческими племенами, с половцами он связывает погребения с восточной ориентировкой костяка человека и захоронением над ним целого остова коня, обращенного головой на запад (могилы типа БХШ).

С приходом монголов в Европу Федоров-Давыдов связывает появление погребений с северной ориентировкой костяка человека, без костей коня, иногда с подбоем (по классификации Г.А. Федорова-Давыдова могилы типа ДП) [9]. А.Г. Атавин в своей работе «Некоторые захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв.» за основу датирующего признака выделяет способы расчленения коня [1].

В частности, он считает, что для печенежско-торческого населения характерным признаком является отчленение ноги коня по первые суставы, а иногда в могилу клали только голову животного.

По мнению А.Г. Атавина для половцев характерно захоронение целого остова коня, но с отчлененными по колено или выше ногами [1].

<sup>1</sup>Исследование выполнено при финансовой поддержке Калмыцкого государственного университета им. Б.Б. Городовикова в рамках научного проекта № 1090 «Северная ветвь Великого Шелкового пути на участках Нижнее Поволжье – Калмыцкая степь – Северный Кавказ: изучение караван-сараев как связующего звена между городскими центрами средневековья»

Изложив мнения исследователей по вопросу этнической принадлежности отдельных типов могил поздних кочевников, проанализируем погребения XIII–XIV вв., исследованных на территории Калмыкии. Из 100 погребений золотоордынского времени, выделенных исследователями в регионе, 49 погребений имеют западную, 10 восточную, 34 северо-восточную и 7 погребений северную ориентировку.

Из 49 погребений с западной ориентировкой к печенежско-торческому населению можно, видимо, отнести следующие четыре погребения, с костями коня, в которых ноги последних отчленены по первые суставы (впускное погребение кургана № 11 Три Брата, основное погребение кургана № 13, погребение 4 кургана № 27 Дюкер [11], погребение 9 кургана № 25 Джангар [13]). В перечисленных погребениях кости коня лежали в анатомическом порядке на ступеньке входной ямы, черепом ориентированы на запад. Но погребения с западной ориентировкой костяка человека были и у половцев, только в них встречаются захоронения целого остова коня. Половецкими следует считать такие погребения как: основное погребение кургана № 14 II Лолинского могильника, погребение I кургана № 8 II группы Восточного Маныча, основное погребение кургана № 17 Элистинского могильника, погребение I кургана № 32 Дюкер. Ориентировка остова коня соответствует ориентировке человека - на запад.

Погребение 2 кургана 1 могильника Шаред и погребение 2 кургана 2 могильника Улан-Эрге имели восточную ориентировку костяка человека, с северной стороны от него находились кости лошади. Эти признаки погребального обряда характерны для половцев, но более позднего времени [2, с. 90–92]. Об этом свидетельствуют костяное навершие рукояти плети из улан-эргинского погребения, датируемое XII–XIII вв. [9, с. 22], а также обряд погребений, который в Южном Приуралье датируется второй половиной XIII–XIV вв. [4, с. 52]. К этому времени относится и погребения из могильника Шаред, о чем свидетельствует наконечник стрелы типа В XI по классификации Федорова-Давыдова Г.А. [9, рис. 3,4], который присутствует в памятниках XIII–XIV вв. [9, с. 28]. Учитывая наличие в погребениях костей лошади, которых во второй половине XIV - первой половине XV вв. (мусульманский период в Золотой Орде) не помещали в могилу, дату захоронений можно ограничить второй половиной XIII–XIV веками.

С приходом монголов в Восточную Европу здесь появляется монгольский головной убор «бокка», который, по мнению Федоров-Давыдова, утрачивает свои специфические качества. В золотоордынский период «бокку» носили как монгольские, так и половецкие женщины. Опираясь на выводы Г.А. Федорова-Давыдова, с половцами мы связываем следующие три погребения с западной ориентировкой костяка человека, в которых найдены \*бокка" (основное погребение кургана № 14 Три Брата, основное погребение кургана № 8 II группы Три Брата, основное погребение кургана № 16 II Лолинского могильника, погребение женщины Малые-Дербеты 2).

К монгольским захоронениям можно отнести погребение 1 кургана 1 и погребение кургана 2 на участке 3 могильника Иджил. Костяки человека лежали головами на северо-восток, рядом находились деревянные колеса, что характерно для монголов [3, с. 113]. Покойных не сопровождало чучело коня.



На участке 4 в кургане 5 обнаружено погребение человека, головой ориентированного на север [3, с. 116–117]. Учитывая северную ориентировку покойного и отсутствие в могиле костей лошади, погребение можно отнести к монголам. На том же участке, в кургане 7 обнаружено погребение человека с северо-восточной ориентировкой, в инвентаре присутствовали костяные палочки для еды и серьги в виде знака вопроса.

На участке 5 встречено еще одно монгольское захоронение – северная ориентировка костяка человека, шапочка бокка, отсутствие костей лошади.

Другие 29 погребений с западной ориентировкой трудно связать, с каким-либо конкретным этносом. Трудность заключается в том, что состав могильного инвентаря этих погребений практически не отличается от инвентаря погребений с восточной или северо-западной ориентировкой.

Отсутствие в инвентаре предметов, характерных для определенной этнической группы, не позволяет точно установить этническую принадлежность данных погребений.

Основным населением Золотой Орды и главным образом ее степной части оставались прежние кипчакские (половецкие) племена. Исследовано большое количество курганов в степях, относящихся к XIII-началу XIV вв. Установлено, что обряды и набор вещей, характерные для половцев XII-начала XIII вв., существовали и в золотоордынский период. Пришлые монголы оставили погребения и группы курганов, но не внесли существенных изменений в этнический состав населения степей. Погребения с северной ориентировкой, подбойные могилы, встречающиеся иногда в могилах вырезанные из листовой бронзы идолов и головные уборы типа шапочки-бокки оставили, вероятно, пришлые с монголами этносы Сибири.

Плано Карпини описывает обряд, который совершался при погребении знатных лиц [5, с. 32]. Характерно то, что захоронение происходило тайно, без отсыпки над могилой насыпи (кургана), в отличие от погребений рядовых монголов. Небольшие, почти исчезнувшие к нашему времени надмогильные насыпи характерны для монгольских погребений. В.В. Бартольд утверждал, что «курганное погребение..., судя по монгольским преданиям, не было безусловно чуждо монголам ...» [10, с. 222]. Для монгольских курганных подбойных могил характерна северная ориентировка костяка. Г.А. Федоров-Давыдов пишет, «что у монголов был распространен культ Юга, в отличие от культа Востока у тюрков. Очевидно, этим объясняется погребение покойника головой на север так, чтобы он смотрел на юг... » [9, с. 159].

С приходом монголов заметно изменился состав инвентаря в позднекочевнических погребениях. Основным вооружением монголов были луки и стрелы, которые имел каждый воин. С монгольским нашествием появляются железные черешковые плоские наконечники стрел в виде узкой вытянутой лопаточки с закругленными, вогнутыми или сходящимися под тупым углом верхними ударными гранями. Колчаны украшались широкими костяными пластинами, богато орнаментированными резьбой и гравировкой. Чаще всего их находят в комплексах XIII–XIV вв.

Большинство погребений второй половины XIII–XIV вв. содержат арочные стремена с овальной или прямоугольной в плане плоской дужкой, расплющенной сверху и с небольшим выступом внизу под прорезью, причем верхний край дужки образует правильную дугу.

Во второй половине XIII–XIV вв. широкое распространение получают круглые металлические зеркала с крестовидно-арочным орнаментом, с крестовидным усложненным орнаментом, с изображением четырех животных, бегущих по кругу, двух драконов, рыб, с орнаментом в виде многолепестковой розетки.

Из украшений этого времени, характерны проволочные серьги в виде «знака вопроса» с несомкнутым кольцом в верхней части и отходящим вниз стержнем. Стержень может быть односоставным, перевитым тонкой проволокой, с бусиной на конце на тонкой проволочной петле, или без обмотки, с бусиной на конце. Одновременно попадаются простые несомкнутые проволочные серьги, с одним концом, загнутым спиралью.

Все указанные вещи могут быть датирующими для памятников второй половины XIII–XIV вв. и широко встречаются в погребальном инвентаре позднекочевнических курганов на территории Северо-Западного Прикаспия.

Примерами таких погребений могут служить:

1) Основное погребение кургана № 1 (Балкин хутор), исследованное В.П. Шиловым в 1962 г., с восточной ориентировкой костяка в яме с подбоем в южной стене, с удилами, стремяем, берестяным колчаном, орнаментированными накладками, четырьмя наконечниками стрел, четырьмя железными пряжками, железным кинжалом с бронзовым перекрестием, кресалом, тремя золотоордынскими серебряными монетами, костями барана [12, с. 25–27];

2) Основное погребение кургана № 2 Лолинского второго курганного могильника, исследованного И.В. Синециным и У.Э. Эрдниевым в 1963 г. [7], с западной ориентировкой костяка в простой могиле, с бронзовым зеркалом и следами ткани темно-коричневого цвета;

3) В Элистинском могильнике [8, с. 86–100], в кургане № 24, с северной ориентировкой костяка, в яме с уступами вдоль длинных стен, с ножницами, серебряной серьгой, стеклянными бусами, тремя подвесками из раковин каури, бронзовым зеркалом, деревянным гребнем, стремяем, шелковой тканью.

Анализ письменных источников и погребений XIII–XIV вв. исследованных на территории Калмыкии позволяет сделать следующие выводы:

1. Элементы локального варианта кочевнической культуры в Нижнем Поволжье и Северо-Западном Прикаспии начали появляться еще в домонгольский период, когда происходила ассимиляция печенежско-торческих племен с половцами. На Нижней Волге, в зоне контакта торков и печенегов, шел быстрый процесс смешения этих племен в единый народ. Когда в X в. в Заволжье появились кипчаки-половцы, печенежско-торческие племена влились в их состав или бежали на запад, но половцы в домонгольский период не стали хозяевами степей Северного Прикаспия, и не закрепились в своей массе в Нижнем Поволжье.

2. После монгольского нашествия и образования Золотой Орды на Нижней Волге начинает формироваться локальный вариант кочевнической культуры с явной примесью монгольского элемента на древнетюркской основе. В золотоордынский период половцы были переселены в Нижнее Поволжье и составили основную массу населения городов и степи. Монголы постепенно смешались с половцами, о чем свидетельствуют не только археологические материалы, но и данные письменных источников [10, с. 155].

3. Характерной особенностью локального варианта кочевнической культуры в Нижнем Поволжье, сформировавшемся в XIV в., являлось смешение различных типов погребений и вещей, что обуславливалось этнической пестротой населения Золотой Орды, которое представляло собой сильно метисированную группу, состоявшую как из европеоидных, так и монголоидных элементов.

4. В золотоордынское время в Поволжье вновь появляются характерные для печенежско-торческого мира ранние типы погребений с костяком человека, обращенного головой на запад, и расположенных к северу от него, иногда на ступеньке, черепом и четырьмя ногами коня.

5. В формировании локального варианта кочевнической культуры в Нижнем Поволжье монголы сыграли заметную роль, в кочевнической среде с их приходом, широко распространились фигурки человечков из бронзы и женский головной убор – «бокка».

6. В печенежско-торческий и половецкий периоды, человечки из бронзы и «бокка» в степях Юго-Восточной Европы не встречались, лишь с приходом монголов эти вещи появляются в Европе, и концентрируются в основном в Нижнем Поволжье и степях Северо-Западного Прикаспия. Всего этих вещей, на Нижней Волге и на Северо-Западного Прикаспия найдено 27, больше всего их насчитывается в простых могильных ямах с

западной ориентировкой костяка, без костей коня и в простых ямах с восточной ориентировкой костяка, также без костей коня. Эти типичные монгольские вещи быстро распространились по степи и стали характерными признаками локального варианта кочевнической культуры степного Поволжья.

7. По сравнению с предмонгольским половецким периодом в погребениях второй половины XIII–XIV вв. на территории Северо-Западного Прикаспия, а также в Поволжье и Заволжье в целом, заметно дополняется погребальный инвентарь. Можно выделить некоторые типы вещей, которые связаны с пришедшими с Востока племенами, в том числе и с монголами: появляются плоские наконечники стрел в виде узкой вытянутой лопаточки с закругленными, вогнутыми или сходящимися под тупым углом верхними ударными гранями; головной убор монголов (бокка); золотоордынские джучидские монеты. Однако эти вещи встречаются и в обычных половецких погребениях. Кроме этих вещей, непосредственно связанных с приходом монгольских племен, большое распространение в погребениях второй половины XIII–XIV вв. получают круглые металлические зеркала с крестовидно-арочным орнаментом с изображением животных, рыб, а также проволочные серьги в виде «знака вопроса» с несомкнутым кольцом и отходящим вниз стержнем, перевитым тонкой проволокой. Иногда встречаются серьги со стержнем без обмотки. Все перечисленные вещи, согласно классификации, Г.А. Федорова-Давыдова [8, с. 118], датируются XIII–XIV вв. и довольно часто встречаются в погребениях позднекочевнических курганов на всей территории Северо-Западного Прикаспия.

8. В позднекочевнических памятниках на территории Северо-Западного Прикаспия встречено минимальное количество погребений с северной ориентировкой человека, вовсе отсутствуют каменные обкладки над погребениями (характерно для монголов), что позволяет сделать вывод, что территория Северо-Западного Прикаспия во второй половине XIII–XIV вв. была заселена половецкими племенами, входившими на правах унаган-богола (родоплеменная зависимость) в состав Золотой Орды, с незначительной долей монголов и иных кочевников.

### **Список литературы**

1. Атавин А.Г. Погребения VII-начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н.э. – Самара, 1996. – С. 208–264.
2. Васюткин С.М., Кардонов В.Т., Кольцов П.М. Средневековые погребения Восточных Ергеней // Материалы и исследования по археологии Калмыкии: Сб. науч. трудов КГУ. – Элиста, 1995. – С. 90–106.
3. Васюткин С.М., Кольцов П.М. Средневековые погребения зоны Калмыцкого магистрального канала // Материалы и исследования по археологии Калмыкии: Сб. науч. трудов КГУ. – Элиста, 1995. – С. 107–160.
4. Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.). – М.: Наука, 1988. – 91 с.
5. Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 291 с.
6. Рыков П.С. Краткие сведения о раскопках в Калмыкии летом 1935 г. // ИНВИК. – Саратов, вып. VII, 1936.
7. Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1962–1963 гг.). – Элиста: Калмиздат, 1966. – Вып. 2, – 184 с.
8. Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Элистинский курганный могильник (по раскопкам 1964 г.). Труды/ Калм. науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории и Респ. краевед. музей. – Вып. 3. – Элиста, 1971. – 138 с.
9. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: Издательство московского ун-та, 1966. – 276 с.

10. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Московский университет, 1973. – 181 с.
11. Цуцкин Е.В. Отчет о работе археологической экспедиции Калмыцкого научно-исследовательского института // Научный архив КИГИ РАН. Фонд 14. Опись 2. Дело 29.
12. Шилов В.П. Проблемы освоения открытых степей Калмыкии от эпохи бронзы до средневековья // Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. – Элиста: Изд-во Калмыцкого НИИ ИФЭ, 1982. – С. 24–53.
13. Шилов В.П. Исследование Волго-Донской археологической экспедиции в 1981 г. // Архив ИА РАН. Р-1 10968.

### Резюме

В данной статье рассматривается проблема формирования золотоордынской культуры на территории Северо-Западного Прикаспия XIII-XIV вв. На основе анализа письменных источников и археологического материала сделан вывод, что локальный вариант кочевнической культуры в регионе стал формироваться с приходом монголов на древнетюркской основе.

Смешение различных типов погребений и вещей на территории Северо-Западного Прикаспия было обусловлено этнической пестротой населения Золотой Орды, с преобладанием половецких племен.

**Ключевые слова:** Золотоордынская культура, локальный вариант кочевнической культуры, Северо-Западный Прикаспий, монголы, половцы, погребения.

### Summary

This article discusses the problem of the formation of the Golden Horde culture in the territory of the North-Western Caspian of the XIII-XIV centuries. Based on the analysis of written sources and archaeological material, it was concluded that the local version of the nomadic culture in the region began to form with the advent of the Mongols on an ancient Turkic basis.

The mixing of various types of burials and things on the territory of the Northwest Caspian was due to the ethnic diversity of the population of the Golden Horde, with the predominance of Polovtsian tribes.

## ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІ БОЙЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР ТУРАЛЫ ЖАЗБА ЖӘНЕ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

**М.Қалменов**, т.ғ.к.

**А. Бижанова**, т.ғ.к., доцент  
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Соңғы кездері Батыс Қазақстан өңірінде орта ғасырлармен белгіленетін бірқанша қалашықтар, мекен орындар, кішігірім қоныстар сияқты тарихи-мәдени мұра нысандары табылып жатыр, олардың ішінде ірі қалалардың да қалдықтары табылуда. Орта ғасырлардағы қаланың инфрақұрылымы қандай болғанын туралы, ортағасырлық араб жазба деректері ауқымды мәліметтер береді. «Қала – екі қаладан тұрады, біріншісі екіншісінің қақ ортасында (*их-дахума фи васат ал-ухра*) орналасқан. Кіші қала (*ал-мадина ас-суғра*) – шахристан деп аталған. Ол бірнеше қақпа-дарбазасы бар бекініс қамалынан тұрған, ал үлкен қала (*ал-мадина ал-кубра*) кіші қаланы қоршап, оның да қақпа-дарбазасы бар бекініс қамалы болған. Сондай-ақ, үлкен қаланың айналасы жүзім бақтармен, ал бақтар егіншілік жерлерімен қоршалған» – деп Закария Казвини жазып кеткен [1, с. 101]

Йакут ал-Хамави ортағасырлық қалаға мынадай сипаттама берген: «Кахандиз сөзінің мағынасы – қала ортасындағы қамал (цитадель), ал Хорасан мен Мавереннахр тұрғындары бұл сөзді – кухандиз деп айтады. Бұл сөз «ежелгі бекініс» деген мағыны білдіреді, кухун – «ежелгі», ал дуз (даз) – «бекініс». Кейін ала, бұл сөзбен қаладан аулақ жердегі емес, ал қала ортасындағы бекініс қамалын атап кеткен...» [1, с. 103] Бұндай инфрақұрылымды қалалар тек моңғолдарға дейінгі заманға тән. Моңғолдар басып алғаннан соң қаланың сыртқы айналасында бекіністер болмаған. Оған түрткі болған Шыңғысханның Үргеніш қаласын бірнеше ай ала алмай қоршауда ұстағаны, осы оқиғадан кейін олар жаулап алған қалаларында бекіністермен қоршауға тиым салды.

Біздің өңіріміздегі орта ғасырлар жататын қалалар туралы қандай деректер сақталған?

Батыс Қазақстан аумағындағы қалалары туралы осы күнге дейін жетіп келген алғашқы жазба деректер Алтын Орда дәуіріне дейінгі заманға тиісті, бұл дәуірде оғыз мемлекеті, ал одан кейін қыпшақ бірлестігі өмір сүргенін тарихтан жақсы білеміз. Ахмет Ибн Фадланның «Еділ Булгариясына саяхат / Путешествия в Волжскую Булгарию» (X ғ.) және Абу Хамид аль-Гарнатидің «Шығыс және Орталық Еуропаға саяхат / Путешествие в Восточную и Центральную Европу» (XII ғ.) еңбектерінде Батыс Қазақстаннан өткен сауда және керуен жолдары, осы жерлерде орналасқан қалалар мен мекен орындар туралы жазба деректер бар [2, с. 340 б].

Араб саяхатшысы Ибн Фадлан 921–922 жж. Халифат елшілігінің құрамында Еділ Булгариясында болды. Оның жүрген жолының бір тармағы Жайық өзені жағасынан өткен. Саяхатшының жазбаларын аударған белгілі шығыстанушы А.П.Ковалевский елшіліктің жүріп өткен жолдарының картасын берген. Ол Жайықтың Азиядан Еуропаға, солдан оң жағалауынына өткелін Шаған мен Жайықтың қиылысатын жерінде өткенін атап кеткен. Қазір бұл жерлерде Орал қаласының ескі бөлігі орналасқан. Ибн Фадланның айтуынша бұл жерде X ғ. өз заманының өркениетті қала мәдениеті болғанын келтіреді [3, с. 345].

Ортағасырларда Еділ мен Жайық аралығын мекендеген халықтар мен араб мемлекеттері арасында қарым-қатынас болғандығын басқа да дерек көздерінен білеміз. Сол дәуірде-ақ, шығыстың географтары біздің өңіріміз туралы біршама мәліметтерге ие болған. 1154 ж. араб географы Ал-Идриси Руза деп аталған өзенді сипаттаған. Руза, сондай-ақ Даранд атауымен аталған өзендерді зерттеушілер – Жайық өзенімен баламалайды [5, с. 612]. Сонымен қатар, біздің тақырыбымызға тиісті деректерді Рашид-ад-Диннің, Ибн-Саидтың, Абул-Фиданың еңбектерінде кездестіруге болады. XI ғ. халықтардың жайласқан орындары және олардың қандай шаруашылықпен айналысқаны туралы мәліметтерді Махмұт Қашқари «Дивану лұғат-ат-түрк» еңбегінде де баяндалған [6, с. 120].

Алтын Орда дәуірінде бірқанша еуропалық зерттеушілер мен саяхатшылар өздерінің жазбаларында Жайық өзені туралы атап өткен. Олардың ішінде Рим папасы Инокентий IV-нің елшісі Джованни Пано Карпини (1249 ж.), Франция королі Людовик IX-ның елшісі Гильом де Рубрук (1253 ж.) еңбектері айрықша орын алады [6]. Қырым түбегінен Жайық өзені арқылы шығысқа апаратын жол торабын «Сауда тәжірибесі / Практика торговли» деп аталатын еңбегінде, Франческо Бальдуччи Пеголотти жазған [7]. Автор Таннан (Қырым) Сарайшыққа баратын жолының ерекшелігін, қандай тауарлар өтімді және жергілікті айналыста қандай ақшалар болғандығын жазып қалдырған.

1333 ж. Жайық өзенінен марокколық саяхатшы-саудагер Ибн Баттута өткен [8, с. 128].

XIV ғ. Алтын Орданың гүлденген кезінде, Батыс Қазақстан өңіріне сауда қарым қатынастарын орнату және миссионерлік жұмыстарын жүргізу, сонымен қатар Моңғолияға бару мақсатында көптеген еуропалық елшіліктер сапар шеккен. Осындай сапарлар арасынан Джованни Мариньоллидің (1338–1353 жж.) [9], саудагерлер Франциско және Доминико Пициганилердің (1367 ж.) сапарларын айтсақ болады. Олардың жазбаларында Жайық бойында екі ірі қаланың болғандығы туралы деректер

сақталған. Католик миссионері Пасхалия 1336 ж. өз жазбасында Сарайшық қаласын белгілеп, оның солтүстігінде атсыз тағы бір қаланы белгілеген. Арадан 30 жыл өткесін Пициганилер дәл осындай екі қала туралы дерек береді, біріншісі Сарайшық, ал оның солтүстігінде атсыз тағы бір қала бейнеленген [10].

Осындай мәліметтерді 1562 жылы жарияланған Антоний Дженкинсонның әйгілі картасында да көреміз. Оның картасында Жайық өзенінің төменгі ағысының батысында, оң жағалауында Сарайшық қаласы бейнеленген, ал одан солтүстікте осы жағада Shakafni (Шакафни) атымен берілген қала бейнеленген. Осы картаны зертеген белгілі ғалым Б.А. Рыбаковтың тұжырымынша – «Дженкинсонның картасы 1497 жылы жасалған ескі картаның бір нұсқасы. Ал, бейнеленген екі қала, Сарайшық пен Шакафни картада бірдей шартты белгілермен белгіленген – тастан жасалған татар мешіттері» деп жазған [11]. Ғалымның осы тұжырымына сүйене отырып, солтүстіктегі қала XIV ғ. өмір сүргендігі, ал оның маңыздылығы Сарайшықпен тепе тең болғандығын айта аламыз.

1626 жылмен белгіленетін Джон Спидтің «Тартарияның жаңа картасы / Новая карта Тартарии» [12] картасында Шакашик қаласы берілген. Бұл карта ағылшын тарихшы-картографы Ортелианың 1570 жылы жасалған картасының көшірмесі болуы мүмкін [13, с. 513–520]. Жайық өзенінің жағасында Шакафни немесе Шакашик атымен берілген қала 1601 жылы Антверпен қаласында Ян Кербергиус шығарған «Ресей, немесе Московия / Россия, или Московия» картасында [14], 1608–1624 жылдары шыққан Хондиустың «Азия картасы / Карта Азии» картасында кездеседі.

1635 жылы голландық картографтар Виллем Янсон Блау мен Иоанн Блау шығарған «Блаудың Үлкен Атласы / Большой Атлас Блау» Атласында Шакашик қаласы көрсетілген.

Жоғарыда айтқанымыздай, X–XIV ғғ. саяхатшылардың, саудагерлердің, миссионерлердің шығармалары мен XVI–XVII ғғ. тиісті карталарда Еділ мен Жайық аралығында, соның ішінде Жайық өзені жағалауында бірқанша қалалар болғандығын көріп отырмыз. Олардың саны 30 дейін жеткен. Бұл деректерде XIV ғ. Сарайшықтан басқа оның солтүстік бағытында, Жайық бойында тағы да бір қала болғандығы тікелей аталған. Бұл қала тастан тұрғызылған ғимараттардан тұрып, қазіргі Орал қаласының аумағында орналасқан. XVIII–XIX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектері де Жайық өзені бойында орта ғасырларда қалалардың болғандығын растайды. Ең алғашқы орыс карталарының бірі болып есептелетін «Үлкен Сызба / Большой Чертеж» XVI ғ. аяғында жасалып, мемлекеттің барлық территориясын бейнелеген. Уақыт өте бұл карта жарамсыз болғасын түсініктемесін қоса жаңа сызба жасауға шешім қабылданды. Осылай «Үлкен Сызба Кітабы/ Книга Большому Чертежу» картасы пайда болды [15]. Бұл туындының өзі бізге жетпеген, бірақ бірнеше тізімнен тұратын түсініктемесі жеткен. Оның ішінде Жайық өзенінің орта және төменгі ағысындағы географиялық нүктелер туралы мәліметтер жазылған. Карта және оның түсініктемесі ішінде қателіктер мен кемшіліктер көп болған. Оның үстіне, әр жылдары түпнұсқасынан көптеген көшірмелер алынып жаңадан қателіктер енгізілген. Мысалы, Каспийдің солтүстік және шығыс жағалаулары белгісіз жерлер сатына кіргізілген. Бір картада Жайық көптеген тармақты ірі өзен болса, ал басқасында кішігірім өзен ретінде берілген. Картада қазір бізге белгісіз Ризань қаласы бейнеленген, ал оның солтүстігінде Шакашик орналасқан. Сондай ақ, сол уақытта келіп қиралған Сарайшық та берілген [16].

1692 жылы Аврил тарапынан тайындалып шыққан картасында қазіргі Орал қаласы орнында Меджет деп аталған мекен бейнеленген, ал Жайық пен Ілектің құйылысында Солянский деген орын берілген. Түсініктемеде былай жазылған, «Жайықтың оң жағалауында Ноғай мен Алтын Орда, ал сол жағында Қалмақтар», ал казактар туралы мәлімет жоқ. Дәл осындай мәліметті 1700 ж. жарық көрген француз астрономы Делилдің картасында да көреміз [17, с. 155–162]. Қорытындап келе, «Үлкен Сызба Кітабы/ Книга Большому Чертежу» бірқанша кемшіліктеріне қарамастан Батыс Қазақстан өңіріндегі тарихи ескерткіштер туралы бағасыз мәліметтер береді.

1748 жылы П.И. Рычковтың «Орынбор губерниясының топографиясы / Топография Оренбургской губернии» еңбегінде Жайық өзені бойында бірнеше қалалар өмір сүргендігі туралы көптеген мәліметтер беріледі. Автор бұл өңірде дамыған қалалар жүйесі туралы жазған. Олардың ғимараттары күйдірілген кірпіштен тұрғызылған, өзендерге жақын орналасқан ирригациялық жүйесіне ие, ал діни-ғибадаттық орындарының сипаты шығыс типтегі қалалар екенін дәлелдейді – деп атап өткен [18, с. 193–194]. Қалалар бір-біріне жақын орналасып, ара қашықтығы бір немесе екі күндік болған. Тұжырымдап келгенде, бұл қалалар сауда-қолөнер орталықтары функциясын атқарып, отырықшы мәдениеттің ошағы болған. Ресей зерттеушілерінің арасынан П.С. Палласты атап өткеніміз орынды. Ол біздің өңірімізде үш рет болған. Сапар кезінде Атыраудан (Гурьев) Оралға дейін жүріп Жайық өзенін бойлап Бөкей ордасын зерттеген. П.С. Паллас өз еңбегінде кездестірген екі қалашық туралы жазған. Біріншісі Жайық бойында орналасқан ежелгі бекініс туралы: «Киндели форпостынан 12 верст қашықтықта, Киндели өзені құйылысында жайласқан. Бекініс гректің П әріпі сияқты екі қатарлы болып жағаның оңтүстік бөлігінде ор мен үйіндісі болған. Бекініс ішінде құрылыстар сақталмаған» деп жазған. Кездестірген екінші қалашықтың қалдықтары Үлкен және Кіші Өзен аралығында болған. Бұл жерде П.С. Паллас тереңдігі бірнеше футтан тұратын көптеген арықтардың іздерін, үйлердің қалдықтары мен топырақ үйінділерді көріп, осы жерде бір кездері қала болған деген тұжырымға келген. Тұжырымдап айтқанда, П.С. Паллас, оған дейінгі басқа зерттеушілер сияқты Жайық өзені жағасында көптеген тарихи ескерткіштерді атап өткен. Ол ескерткіштерді қала мәдениетінің жәдігерлері деп түсіндірген [19, с. 65–112].

Қорытындыдап айтқанда, жоғарыда аталған деректердің негізінде біздің өңірімізде қалалық мәдениеттің XIII ғасырда-ақ қалыптасқандығы дәлелденіп отыр. Сондықтан да, тарих және мәдениет ескерткіштерін жоғарғы ғылыми тұрғыда терең зерттеліп, оның нәтижелерін насихаттау өзекті ғылыми және мәдени маңызға ие. Бұл тарих ғылымында анағұрлым дұрыс зерттелмеген ортағасырлардағы тарихымыз туралы білімімізді кеңейтуге, қазақ халқы мен Жайық өңірінің басқа да халықтарының этногенездік процестерін тереңірек түсінуге және бұрмаланған тарихи фактілер мен шешімдерден ашық түрде бас тартуға мүмкіндік береді.

### Әдебиеттер тізімі

1. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов–Ануштегинов (1097–1231), – Москва, 1986.
2. Большаков О. Г. Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971.
3. Ковалевский, А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. – Харьков.: Изд-во Харьковского Гос. унив-та им. А.М.Горького, 1956.
4. Ал-Идриси // МИТТ. – Т.1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники. Под ред. С.П.Волина, А.А. Ромаскевича, А.Ю. Якубовского. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
5. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
6. Джованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны. Книга Марко Поло. Перевод И. М. Минаев. – М.: 1997.
7. Иософат Барбаро. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. – М. Наука. 1971.
8. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М.: Наука (Главная редакция восточной литературы), 1988.
9. После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий. – М. Наука. 1968.
10. Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск, 1993.

11. Рыбаков Б.А. Русские карты Московии. – М., 1974.
12. «Обозрение самых известных мест мира» (A Prospect of the Most Famous Parts of the World) / Электронный Фонд Российской Национальной Библиотеки.
13. Кусов В. С. Картографические труды Ортелия // Известия ВГО. – 1978. – Вып. 6.
14. Speculum orbis terrae / [Gerarde de Jode, Cornelis de Jode]. - Antverpiae [Antwerpen]: Sumtibus viduae et hererdum Gerardi de Judaeis: 1593. - 1 атл. (тит. л., [182] л./ Электронный Фонд Российской Национальной Библиотеки.
15. Книга Большому Чертежу. Под ред. К. Н. Сербиной / Издательство АН СССР. 1950.
16. Осипов И. А. Рисунки в сочинениях иностранных писателей о Московии 17 века: заимствования, интерпретации, фантазии. – Сыктывкар, 2014.
17. Красникова О. А. О карте Китая, присланной Петру I императором Кам-хи // Пятые Международные исторические и Свято-Иннокентьевские чтения "К 270-летию выхода России к берегам Америки и начала освоения Тихого океана (1741–2011)" : материалы : 19–20 окт. 2011 г. – Петропавловск-Камчатский, 2012.
18. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа. 1999.
19. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб, 1794. – Т.3.

#### **Аннотация**

Мақалада Жайық (Урал) өзені бойында орта ғасырларда қала өркениеті болғандығы туралы жазба және картографиялық деректер туралы мәліметтер беріледі. Соңғы кездері Батыс Қазақстан өңірінде орта ғасырлармен белгіленетін бірнеше қалашықтар, мекен орындар, кішігірім қоныстар сияқты тарихи-мәдени мұра нысандары табылып жатыр, олардың ішінде ірі қалалардың да қалдықтары табылуда. Жайық (Урал) өзені алқабындағы қалалары туралы осы күнге дейін жетіп келген алғашқы жазба деректер Алтын Орда дәуіріне дейінгі заманға тиісті, бұл дәуірде оғыз мемлекеті, ал одан кейін қыпшақ бірлестігі өмір сүргенін тарихтан жақсы білеміз.

#### **Аннотация**

В статье рассматриваются картографические и письменные источники, которые касаются о существований городской цивилизации в средние века на берегу реки Жайык (Урал). Последнее годы специалисты находят множество объектов исторического и культурного наследия, таких как небольшие города, поселения, а также остатки крупных городов. Средневековые арабские письменные источники содержат обширную информацию о средневековой инфраструктуре города. Первые письменные источники про городов на территории Западного Казахстана датируются эпохой Золотой Орды, в это время существовали государства Огузов, а затем и Кыпчакская конфедерация.

#### **Annotation**

The article deals with cartographic and written sources that relate to the existence of urban civilization in the Middle Ages in the bank of Zhayik (Ural) river. In recent years, experts have found many objects of historical and cultural heritage, such as small cities, settlements, as well as the remains of large cities. Medieval Arabic written sources contain extensive information about the medieval infrastructure of the city. The first written sources about cities in the bank of Zhayik (Ural) river date back to the era of the Golden Horde, at that time there were Oguz states, and then the Kypchak confederation.



## ГОРОДИЩЕ САРАЙШЫК – В ИСТОЧНИКАХ

**М.С. Қасенов**, к.и.н.

Атырауский государственный  
университет им. Х. Досмухамедова

**А.Ж. Жұмабаев**, магистр

старший научный сотрудник

РГКП "Государственный историко-  
культурный музей-заповедник Сарайшык"

Развалины городища Сарайчик находятся около нынешнего села Сарайчик Махамбетского района Атырауской области, на правом берегу реки Урал в 58 км. к северу от города Атырау. В настоящее время осталась одна третья часть городища. Остальная часть была размыта наступающей рекой. Письменные сведения о городе оставили нам путешественники и историки. Нет сведений о том, какой город был на месте городища в древности, в каком веке он был построен. При археологических исследованиях из нижнего культурного слоя города встречаются памятники VIII века. Поэтому установлено, что на месте города было древнее поселение [1].

В период Алтын Орды первые сведения о Сарайчике дал арабский купец и путешественник Ибн-Батута. Он приехал сюда в 1333–1334 годах. Ибн-Батута в своих путевых заметках пишет: - «Мы выехали из Сарая и через десять дней прибыли в город Сарайджук, джук – означает маленький. Он расположен на берегу большой и быстрой реки по названию Улысу. Через реку проложен паром из лодок, как в городе Багдаде. В этом городе закончилось наше конно-гужевое путешествие. В связи с дешевизной коней мы свои исхудавшие кони и повозки продали в городе по низкой цене по четыре динара за коня. Для запрягания в арбу мы наняли верблюдов.

В этом городе есть жилище (Завия) уважаемого праведника - набожного человека из турков, его зовут-Ата. Он пригласил нас в гости и дал свое благословение. Нас также пригласил в гости кази этого города, имя которого я не запомнил. Мы отсюда спешно добирались до Хорезма в течение тридцати дней, в пути останавливались только на два часа, один раз в полдень, в другой раз-вечером» [2].

Оригинал данного труда называют также: «Тухфатуль анзар фи гарайбль амсар уа ажибль асфар» [3]. Городское население занимаются ремесленничеством, торговлей и обслуживанием караванов и путешественников. Основным видом пищи был богатый улов рыбы. Из археологических раскопок жилищ в большом количестве были найдены рыбные кости.

В 1360–1370 гг. в Алтын Орде среди знати началась междоусобная борьба за трон. Разбогатевшая на торговле и войне знать не хотела подчиняться центру. В 1359 г. умер потомок Батухана Бердибек. На трон Сарая (р. Едил) наметились потомки Орда Ежена - ханы Ак Орды. За власть боролись марионеточные ханы, велась ожесточенная борьба. Пришедший к власти хан, уничтожил потомков и соперников.

В 1370 г. город был во власти потомка Шайбана Айбека. Ордой правили потомки Ежена Орыс хан, позже Шайбана Арабшах. По сведениям историка XVII в. Махмуд Ибн-Валида, он хотел перевезти свою Орду из Сыганак в Сарайчик.

В 1380 году при поддержке Эмир Тимура власть в Алтын Орде берет в свои руки Токтамыс. Позже между Хромым Тимуром и Токтамысом начинается распри за власть. Хромой Тимур завоевал и разграбил города в подчинении Токтамыса. Среди них был и город Сарайчик.

Биограф Тимура Ибн Арабшах пишет: «Длился этот бой и погром около трех дней; рати Токтамыса разбежались и отступили, а полчища Тимура разбрелись по владениям Дештским. Он покорил племена их и ему подчинились последние и первые из них. Завладел он движимым и разделил его, да недвижимым и увез его собой, собрал все

захваченные и роздал добычу, дозволил грабить да полонить, произвел гибель и насилие, уничтожил племена их, истребил их, изменил порядки да увез с собою все захваченные деньги, пленных и имущество. Передовые войска его дошли до Азака и он разрушил Сарай, Сарайчук, Хаджитархан и вся эти края. Возвысилось положение Идику при нем. Затем он перебрался в Самарканд, в сообществе с Идику пожелав от него, чтобы он последовал за ним» [4].

По некоторым сведениям город Сарайчик разгромил не Хромой Тимур. Считают, что его распад пришелся на период общего разъединения Алтын Орды из-за междоусобной войны между правителями. «Идику» в данных фактах –это Едиге батыр. Тимур и Едиге были союзниками и вели борьбу против Токтамыса. Сарайчик был ордой Едиге. Это и спасло город от разрушения.

Ногайский период соответствует XV–XVI векам. Можно сказать, что Ногайская Орда образовалась (и просуществовала) в 1426–1557 гг. [5].

Ногай батыр был военачальником Алтын Орды. В качестве своей орды он выбрал город Сарайчик. Ногай был одним из основных правителей Алтын Орды. Во времена борьбы за трон принимал участие в борьбе за власть среди ханов. Был убит в 1300 году. Роды и племена в его подчинении называли себя Ногайским юртом.

В Сарайчике жили мангытские племена Ногайского юрта. Этноним «Ногай» появился в конце XV века. В территорию Ногайской Орды входила степь между реками Едил (Волга) и Жайык (Урал).

В состав Ногайской Орды входили более двадцати родов и племен: найманы, кыпчаки, алашы, канлы, алшыны, конграты, катаганы, уйгуры, ткаицы, мангыты и др. Это был в основном не этнический, а политический союз. После распада Ногайской орды многие роды и племена, сохраняя этнический состав и родовые связи, участвовали в сложном процессе образования казахского народа и вошли в состав казахских жузов.

После 1420 года город Сарайчик расцвел и укрепился в годы правления сына знаменитого Эмира Едиге Нур-аддина (1426–1440 гг.). Когда у власти был его внук Окас, город начал превращаться в центр династии Мангытов, образовавших отдельное государство - Ногайскую Орду [6].

В период Казахского ханства в кровопролитной войне с Шайбанидами за города при Сырдарье казахскому ханству нужен был новый плацдарм для восстановления и сосредоточения сил. Ханы Бурундук и Касым для этих целей выбрали город Сарайчик, расположенный в западных землях. В то время это было правильное решение. После распада Алтын Орды территория между реками Жайык и Едил (Урал и Волга) осталась ничейной. Появилась возможность расширить земли казахского ханства к западу и присоединить новые роды и племена к ханству. За два года Казахское ханство усилилось в ставке Сарайчика, увеличилась численность войска и были разгромлены шайбаниды.

Сарайчик в 1519 году был столицей Казахского ханства. Во владения Касымхана (1511–1521 гг.) вошли побережье Каспия и реки Жайык. Во времена правления Бурундукхана и Касымхана границы Казахского ханства расширились до Едила.

Вельяминов-Зернов В.В. в труде о Касымхане пишет: «При Бурундук и Касым ханах власть их распространилась до Урала и даже до Волги (1519 г.). Своей столицей они сделали город Сарайчик на Яике» [7].

М.Х. Дулати пишет в труде «Тарих-и Рашиди»: «Бурундукхан находился в Сарайчике; Касымхан же (откочевал и), отдалясь от него подошел к границам Могулистана и избрал своим зимовьем Кара-Тал» [8]. Эти сведения приводит М.Тынышпаев: «Бурундук считавшийся главным ханом, проживал обычно в Сарайчике» [9].

В знаменитом произведении М.Х. Дулати XVI в. «Тарих-и Рашиди» отмечается, что: «Бурундук хан, который был ханом до Касыма, долгое время держал свою орду в городе Сарайчике, и хотя Касым не имел степени хана, его власть настолько была высокой, что никто не думал о Бурундук хане». Последние годы правления Касым хана, прошедшие в

общем довольно мирно, окончательно упрочили его влияние и стяжали ему славу и любовь всего народа. И ничто так не свидетельствовало о внешнем его могуществе и силе, как сама внутренне успокоившаяся степь, покорно шедшая за своим любимым государем.

Историк А.П. Чулошников сообщает: «Большого подъема политического значения казахского народа нельзя было и ждать, не даром современники утверждали, что хану Касыму ничего не стоило выставить в поле до 300 000 всадников и даже сравнивали его с первым кипчакским ханом, добавляя, что он был так могуществен, как еще никто не бывал после Джучи-хана» [10].

В описании родословной Ураза-Мухаммеда сказано: «Каждый из них (сыновей и внуков Жаныбек – хана ) образовал свой род, был государем у себя и сумел прославиться. Имена их до сих пор сохранились в памяти. Первый из них был Касым – хан, рожденный от Жаган – бикем. Он несколько времени царствовал в отцовском улусе и покорил многие соседние страны; его и теперь всюду помнят. Скончался он в Сарайчике, там и поныне находится его гробница» [11].

Ученый А.П. Чулошников сообщает, еще в начале XVII в. В г. Сарайчике можно было видеть гробницу хана Касыма: «...он умер еще за несколько лет до этого (около 1518–1520 гг.), в г.Сарайчике, где и был похоронен, уже как повелитель и Дешт-Кипчака» [12].

Город Сарайчик в середине XVI в. вышел из-под влияния Казахского ханства. В 1568 году хан Хакназар (1538–1580 гг.) вернул город во владение казахских земель.

В XV–XVI вв. в Сарайчике происходит изменение топографии. Жилые участки, расположенные вдоль Жайыка пустеют и население начинает концентрироваться в южном районе города, вдоль ныне сухого русла реки Сорочинки,огибавшей город с запада и вытекающей из Жайыка у его северо-западной окраины. Видимо, вновь произошли природные изменения в сетке русел реки.

Посол Австрии Москвии Сигизмунд Герберштейн в 1549 г. писал, что Сарайчиком в то время владел князь Шидак, а на карте поместил город на левом берегу реки Жайык [13].

Во второй половине XVI в. Орда распалась на несколько самостоятельных владений, в процессе ее распада часть населения вошла в состав Младшего жуза. Этому способствовали экономические, социально–политические потрясения внутри Ногайской Орды и неблагоприятные внешние факторы. «За татарами Казанским прежде всего встречаем татар с прозвищем ногай (Nadai), живущих за Волгою, около Каспийского моря, по реке Яику, вытекающей из области Сибирской. Они не имеют царей, а только князей. В наше время эти княжества занимали три брата, разделившие области поравну между собою: первый из них, Шидак, владел городом Сарайчиком (Scharaitzik, Saraitzick-нем.), (изд.) за рекою Ра, в направлении к востоку, и страну, прилегающей к реке Яику; другому, Коссуму, принадлежало все, что находится между реками Камой, Яиком и Ра; третий из братьев, Шихмамай, занимал часть области Сибирской и всю окрестность страны. Слово Шихмамай значит святой, или могущественный. Эти страны почти богаты мехом, за исключением той, которая простирается у Сарайчика:она степная» [14].

Столичный город к концу XVI в. превратился в поселение и подвергся разбойному нападению казаков в 1580 г. И все же оставался святым местом.

По описанию исследователя XVIII в. П.Рычкова: «Сарайчик – призрак величественного города на р. Яик, не доезжая Гурьева за 50 верст, где ныне форпост, называемый Сарайчик. Там еще поныне в земле находятся многие палатки (здания). Здесь же много гробниц знатных людей» [15].

О том, что город Сарайчик был крупным центром торговли пишет академик А.Х. Маргулан: «В связи с возникновением феодализма, во времена расцвета и оживления международной торговли и обмена, появлялись поселения вдоль торговой пути. В связи с удобным географическим расположением они экономически укрупнялись, превращались в цветущие города и оставили яркий след в нашей истории. Один из таких

«средневековых городов-Сарайчик» появился на территории Казахстана подобным образом» [16].

В настоящее время городище быстро исчезает с лица земли. Этот процесс связан с изменением русла реки Жайык. Мощный поток воды стал интенсивно подмывать непосредственно его территорию.



Сарайшык. 1930 год.

### Список литературы

1. Агеева Е.Н., Сенигова Т.Н., Пацевич Г.И. Археологические работы за 1950 -1953 г. // Архив И.А. МН – АН РК. Описание 2, Дело №24.
2. Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествия по Средней Азии. – М., 1998. – С. 72.
3. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к Золотой Орде. Т.1. – СПб., 1884. – С. 192.; Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времени до XVI в. – Соч. – Т.3. – М., 1965. – С.5.; Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алматы, 1950. – С.8.
4. Ирмуханов Б.Б. Прошлое Казахстана в письменных источниках. – А., 1997. – С. 208.
5. Мұстафин Ж. Сарайшық ашық мұражай. // Қазақ тарихы. – Алматы, 2001. – №4. – 75 бет. Его же; Сарайшық қаласының қалыптасуы. // Ізденіс. / Поиск. – Алматы, 2001. – №3. 75–81 бб.
6. Аманжолов Қ.Р. Түрік халықтарының тарихы. – Алматы, 2002. – 76 бет.
7. Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о Касимовских царях и царевичах. – Ч.2. – СПб, 1864. – С.145.
8. Дулати М.Х. Тарих и Рашиди. // МИКХ. – Алма-Ата, 1969. – С. 223.
9. Мухамеджан Тынышбаев. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925. – С.45.
10. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. – Оренбург, 1924. – С. 127.
11. Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о Касимовских царях и царевичах... – С.125.

12. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен... – С.127.
13. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М., 1988. – С.179.
14. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Под редакцией проф. С.Асфандиярова и проф. П.А.Кунте. – Алматы, 1997. – С. 156.
15. Рычков П. История Оренбургская, по учреждению Оренбургской губернии. – СПб, 1759.
16. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950.

### **Түйін**

Мақалада Алтын Орда, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы дәуірінің атакты қаласы Сарайшық туралы жазба деректердегі хабарлар мен зерттеулер баяндалады.

### **Резюме**

В статье рассматриваются данные письменных источников и исследований средневекового Сарайчика - знаменитого города периода Золотой Орды, Ногайской орды и Казахского ханства.

### **Summary**

The article discusses the data of written sources and studies of medieval Saraishek - the famous city of the Golden Horde, Nogai Horde and Kazakh Khanate.

## **ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ РУХАНИ АСТАНАСЫ - САРАЙШЫҚ ЕЛ БИЛЕУШІЛЕРІНІҢ ПАНТЕОНЫ**

**Ә.Қ.Мұқтар**

т.ғ.д., профессор,  
«Сарайшық» мемлекеттік  
тарихи-мәдени музей-қорығы»  
РМҚК директоры

Бүгінде Жошы Ұлысы-Алтын Орда тарихындағы шешімін таппаған мәселелердің бірі Сарайшықтағы пантеон және ондағы жерленген ел билеген тұлғалар тарихы болып отыр. Сарайшық пантеоны 1475 жылғы венециялық монах Фра Мауроның картасында Жайықтың оң жағалауына салынған. Италияндық картограф оны күмбезбен белгілеп, «Билеушілер қабірстаны» деп анықтайды [1, с.510]. Картадағы деректі XVIII ғасырдағы П.И. Рычков [2, с.131], П.С. Паллас [3, с.37-38], XIX ғасырдағы А.И. Левшин [3, с.44], 1861 жылғы топограф А.С. Алексеевтің [3, с. 55] еңбектері кеңірек тарқатады. Оларды саралап Сарайшықта алғашқы кешенді археологиялық қазба жүргізген саратовтық археолог Н. Арзютов өзінің ғылыми есебінде зерттеу барысындағы міндеттерін анықтай келе: «4) сбор антропологического материала, последний пункт работ – это отыскание усыпальниц золотоордынских ханов в окрестностях, примыкающих к Сарайчику, так как, и по существующим теперь преданиям, и по указаниям источников, район Сарайчика был местом погребения золотоординских ханов (Карта Пипиогене конца XIV в.)» [3, 93-б.]. 1950 жылы Г.И. Пацевич Рашид-ад-дин, В.В. Бартольдтың еңбектеріне сүйене отыра, «Сарайшықты Жошы ұлысының астанасы және алғашқы Алтын орда хандарының жерленген орны болғандай» [3, 105-б.] деп түйіндейді. Дегенмен Сарайшық тарихына

қалам алушылар Сарайшықта жатқан біртуар тұлғалардың аттарын атамайды. Олай болса, XIX ғасырда өмір сүрген ақын Шығияз Шанайұлы Сарайшықта жерленген хандардың санын нақты неге сүйеніп жазды? Біз оны тарихи шындық ретінде неге сүйеніп қабылдадық? Жазушы Әнес Сарай «Ноғайлы» еңбегінде жазғандай ақын өлеңдерінің бірінші басылымында «Сарайшықта бар дейді, тоғыз ханның моласы» деген өлең жолдары қай уақытта 7 ханға өзгерген? [4, 39-б.]. Неліктен 1983 жылы кеңестік тарихшы В.Л. Егоровтың: «Вполне возможно, что именно здесь находится также место захоронения самого Бату и других золотоордынских ханов, не принявших ислама. В этом случае похоронный обряд совершался в соответствии с канонами монгольской языческой традиции, т.е. в глубокой грунтовой могильной яме без каких-либо обозначений ее на поверхности земли. Можно предположить также, что в четырех мавзолеях Лапаса погребены четыре хана-мусульманина: Берке, Узбек, Джанибек и Бердибек» деген болжамы қабылданбады? [5, с. 117–118]. Соған қарамастан бүгінгі Сарайшық музей-қорығындағы хандар кесенесінде жазылған үш Алтын Орда хандары - Мөңке Темір, Тоқтағу, Жәнібек, Қазақ хандығының билеушісі Қасым, Ноғай ордасы билері Әмір Оқас, Шейх-Мамай, Жүсіп билер қандай тарихи дерекке негізделген? Осындай сан түрлі пікірлерге қарамастан 1999 жылы 3 қыркүйекте Сарайшықта хандар кесенесі ашылған кезінде оны орнатушылар бір ортақ пікірге келгендей. Оның дәлелі тарихшы-археологтар З. Самашев [6, с. 57–58], М.Б. Қожа [7, 29 б.], Д.А. Талеевтің [7, 45-б.] еңбектері. Олар Сарайшықта жерленген Алтын Орда хандарынан Мөңке Темір ханды (1266-1280), Тоқты ханды (1290–1312), Жәнібек ханды (1342–1357), Бердібек ханды (1357–1359), Тоқтамыс ханның басын, қазақтың Қасым ханын және Ноғай билері Едіге, Шейх Мамай, Жүсіп, эпикалық батырлар Ер Тарғын, Қамбарды көрсетеді. Ал тарихшы М.Қасенов тізімге Ақ орда ханы Барақ ханды қосады [8, 36б. ].

Тарихи тұлғалар арасынан Тоқты мен Жәнібек, Қасым хандар ғана талас тудырмайды. Өйткені, Қасым ханның Сарайшықта жерленгенін кезінде Н.М. Карамзин, В.В. Вельяминов-Зернов [9] жазса, кеңестік тарихшы А.П. Чулошников 1925 жылы: «Хана Касима в это время не было живых, он умер еще за несколько лет до этого (около 1518–1520 гг.), в г. Сарайчике, где и был похоронен, уже как повелитель и Дешт-Кипчака» дей келе, түсініктемесінде «мы говорим Дешти-Кипчака – имея в виду пространство от среднего течения реки Урала до такового же р. Сыр-Дарья. Ибо в более широком смысле Дешти-Кипчаком называлась вся степь от самого Дуная. Еще в начале XVII в. в г. Сарайчике можно было видеть гробницу хана Касима» деп нақтылағанды [10, с. 127]. Ғалымның пікірін М.Тынышпаев: «По киргизским преданиям он похоронен в Сарайчике» [11, с. 133], Әлкей Марғұлан 1950 жылы тамыз айында Сарайшықтағы археологиялық қазбадан соң: «Жазба қайнар көздерінен байқауымызша, XV–XVI ғасырлардағы тамаша сәулет ескерткіштері қазақ хандары Жәнібек пен Қасымханға Сарайшықта тұрғызылды. 1524 жылы Сарайшықта қазақ ханы – Қасымның қаза тауып, жерленгені қайнар көздерінен белгілі» деп дәлелдей түседі [12, 404–406-бб.]. Дегенмен Ә. Марғұлан осы бағыттағы зерттеулерін аяғына жеткізбеді. Оның Алтын орда тұлғаларын арнайы зерттеуі кеңестік билікке ұнамады. Соңында ғалым қудалауға ұшырап, Сарайшық бағытындағы зерттеулерін біржолата тоқтатуға мәжбүр болады. Ал Ә. Марғұлан жазған қазақ ханы Жәнібек кейінгі жылдары Созақта жерленгені анықтала бастады.

Құнды ақпаратты XVII ғасыр басындағы Қадырғали Жалайыридің «Жылнамалар жинағы» [13], XVII ғасырдың екінші жартысындағы Әбілғазының «Түрік шежіресі» [14] және эпикалық жырларымыз береді. Қадырғали Жалайыри Қасым хан жөнінде: «Оның хикаясы әр жерді айтылады, сондықтан мәлім, мәшһүр болды. Ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күндері оның қабірі Сарайшықта жатыр» [13, 121-б.] десе, ал Әбілғазы Алтын Орда хандары Тоқтағу хан Мөңке Темірұлын «патшалық өмірі алты-ақ жыл болды, Сарайшық шаһарында жерленді», Жәнібек хан Өзбекұлын «ол он жеті жыл патшалық құрды. Сарайшықта жерленді» [14, 116–117-бб.] деп анық жазады. Әбілғазы еңбегін пайдаланған ресейлік тарихшы, ноғайтанушы В. Трепавлов Тоқтағу мен Жәнібектің

Сарайшықта жерленгеніне күмәнмен қарап, «мүмкін ол Еділ бойындағы Сарай болуы мүмкін» деген қорытынды жасайды[1, с. 570].

Қадырғали мен Әбілғазы еңбектерінде өзге хандардың тікелей Сарайшықта жерленгенін жазбайды. Соған қарамастан жоғарыдағы қазақстандық тарихшы-археологтар Мөңке Темір мен Бердібекті Сарайшықта жерленгендер қатарына қосады. Әбілғазы еңбегінде Мөңке Темір туралы артық әңгіме болмағанымен, «Жәнібек хан өлгеннен соң Тебризден Бердібекхан Сарайшыққа келді», содан билікті қолға алғанын, «екі жылдан кейін 762 жылы опат болды» (б.ж.с. 1359 жылы – Ә.М.) деп түйіндейді[14, 117-б.]. Ал XVI ғасырдың ортасында түркі тілінде жазылған «Шыңғыс-наме» бойынша Бердібек хан: «Три года был государем в городе Сарай, затем скончался» деп Сарайдың қай қала екенін анық жазбайды [15, с. 108].

Біз Әбілғазы дерегін негізге алып Бердібектің Сарайшықта хан болғанын алға тартып, Сарайшықтағы әкесінің жанына жерленуі әбден мүмкін деп түйіндейміз.

Соңғы жылдары татар ғалымдары аударған «Шыңғыс-наменің» жаңа нұсқасында қазақ хандарының атасы Барақ ханның Сарайшық маңында қаза тапқаны туралы құнды дерек береді. Еңбекте «Барақ елі Жайықтан өтіп Жемге жетті. Шайқас Қайнар Сағызда болды. Қыпшақ Айас Барақты ұстап басын алып, Мұхаммед хан мен Қади бекке берді. Өзі Сарайшық даруғасы (қала басшысы – Ә.М.) болды» деп жазылған[16, с. 77–78]. Осы деректі Қ. Жалайыри Барақ хан: «Ақыр аяғында Еділ төңірегінде, Жайық бойында Сарайшық қаласына жақын жердегі Қас, Наурыз өңірінде опат болды» деп тарқатады [13, 114-б.]. Дегенмен Жалайыри еңбегіндегі Қас пен Наурыз біздіңше жер атау емес. Оларды Шыңғыс-наме Едіге бидің балалары ретінде жазғанын атап өтеміз[15, с. 77–78]. Жоғарыдағы ақпаратты Абдулгаффар Қырымидің 1747 жылғы «Умдет-ал-ахбар» еңбегіде толықтыра түседі. Қырымидің зерттеуінде «Орыс хан ұлы Барақты халық хан сайлады. Ол қазақ жайлауында орналасты» дей келе, ханның Күшік Мұхаммед ханмен шайқасын баяндайды. Зерттеуші жазбасынан: «Затем напали на след Барака хана. Он был ранен, из-за этого не мог взобраться на коня, и остался на вершине холма только с одним слугой. Кыпчак Айас бег, отрезал ему голову, вместе с ханом привел к Гази беку. Ему в руки был дан ярлык и должность даруги города Сарайчык, с выплатой каждый год тридцать тысяч золота. Это и является причиной того, что по сегодняшний день они называют себя правителями кыпчакского народа в Сарайчыке. В это время Курлеву Магреб бег во время упомянутой битвы, ранил Барака. Он пел на пьяных торжествах: «мой палец, который стрелял в Барака – жив, моя глотка хочет меда» деген жолдарды оқимыз [17, с. 81–83]. Бұдан шығатын қорытынды Барақ хан өлтіріліп, Сарайшыққа жеткізілген. Яғни, Барақ хан Сарайшықта мәңгілік мекенін тапты деуімізге әбден болады. Дегенмен Барақ хан Моғолстанда өлтірілді деген де пікірлердің бар екенін айтуға тиіспіз. Егер ол Моғолстанда өлтірілсе сонау батыстағы Сарайшыққа қалай әкелінеді? Тарихшы Н. Кенжеахмет: «Шахрухтың орда тарихшысы Абд ар-Разақ Самарканидің (1431–1482) мағұлматы бойынша, Жәнібектің әкесі Барақ хан 1429 жылы Моғолстанда Сұлтан Махмуд оғлан дегеннің қолынан қаза табады» деп жазған болатын [18, 235-б.].

Сарайшық Москваны бағындырған Токтамыс ханның да мәңгілік мекеніне айналғандай. Токтамыс Жошының ұлы Тоқай Темірден тарайтын Тайқожаның ұрпағы еді. Тарихшылар оның 1406 жылы Түмен маңында Едіге бидің ұлы Нұрадынның қолынан өлтірілгенін жазғанымен, оның басының Сарайшыққа әкетілгені туралы аңыз-әңгімелер жетерлік. Оған негізгі дерек ретінде ноғай халқының «Едіге» жыры алынады. Жырда Нұрадын атынан:

Токтамысдай бабанды  
Артын кувып еткенмен,  
Еткешден аман-заман дегизмей,  
Эрдинь басын шорт кыйып,  
Канжыгага такганман,  
Канжыгамдан калыр деп,

Ат облеге боьлетип,  
Эт койныма салганман,  
Кан суьеги кие деп,  
Канларды койган Сарайжык-

Бабаньдынь басын анда аькелип койганман – деп айтылады [19, с. 174].

Біздіңше, жырдағы ақпаратқа толық сенуге болады. Өйткені, Нұрадын әкесі Едігенің кегін қайтарып, ханның басын көпке көрсету үшін ноғайлар қоныс тепкен Сарайшыққа әкелуі заңдылық.

Жоғарыдағы деректерді негізге ала отыра, Алтын орда хандары Жошының Батуынан тарайтын ұрпақтары Тоқтағу Мөңке Темірұлы, Жәнібек Өзбекұлы, Бердібек Жәнібекұлы, Жошының Тоқай Темірінен тарайтын Тоқтамыс Тайқожаұлы, Жошының Орда Еженінен тарайтын қазақ хандарының атасы Ақ орда ханы Барақ Құйыршықұлы, Қазақ хандығының билеушісі Қасым Жәнібекұлы Сарайшықта жерленген деген қорытынды жасаймыз. Ал Сарайшық кесенесіндегі Бату хан немересі Мөңке Темір Тұқанұлын археолог ғалымдар [6;7;8] «осында жатыр» деп көрсеткенімен, оны айғақтайтын деректер әзірше сенімсіздеу. Ол тыңғылықты зерттеуді қажет етеді. Болашақта жаңа деректермен Сарайшықта жерленген хандар тізімі толығымен деген сенімдеміз.

Сарайшық Ноғай ордасының да астанасы болғандықтан ноғай билерінің осында жерленгені еш талас тудырмайды. Дегенмен нақты кім жерленген, оны қандай деректер дәлелдейді деген сұрақтар көзі қарақты оқырманды қызықтырады. Орыс архивтерінде ол турасында әзірше дерек кездеспегенін ноғайтанушы А. Исин айғақтайды. Әнес Сарай «Ноғайлы» зерттеуінде «Ноғай билері мен мырзаларының орыс патшалығына жазған хаттары мен қарым-қатынас жолдамаларында: «Жайықта біздің зиратымыз», «Жайықта, Жайықтағы Сарайшықта біздің ата-бабаларымыз жатыр» деп талай мәлімдеген. Тарихи оқиғалардың даму барысына қарағанда Жаңбыршы, Мұса, Орақ, Мамай, Жүніс сынды тарихи тұлғалардың қабірлері осы Сарайшықта», ал кесенеді жазылған Шейхмамайды «1549 жылы өз өлімімен өліп, Ор (Орск) бекінісі іргесінде, Ырғызға баратын қара сүрлеудің жиегіне жерленген» деп жазғанымен оны қандай деректен алғанын көрсетпейді [4, 41, 154-б.]. Ноғай билерінің ішінен атақты Едігенің де Сарайшықта жерленгені туралы жазылып жүргені белгілі [6; 7; 8]. Бұл пікірге қарама-қайшы Едіге бидің мәңгілік мекені Ұлытауда [20], Ақтөбе жерінде [21], Маңғыстауда [22], Ресей Федерациясындағы Астраханның шығысында [23] екенін жазып жүргендер де баршылық. Оларға енді эпикалық жырлардағы Ер Тарғын, Қамбар батырларды қосыңыз. Мұның өзі ортағасырлық Сарайшықтың ел билеп, жауға шапқан тарихи тұлғаларының пантеоны екенін дәлелдегенімен оларды терең зерделеу қажеттігін айғақтайды. Ол тарихшылардың алдағы міндеті болмақ.

### Әдебиеттер тізімі

1. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. / Отв. ред. М.А.Усманов. 2-изд., испр. идоп. – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 764 с.
2. Труды П.И. Рычкова. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым / Научно-популярное издание под ред. С.В. Богданова. Серия «Труды П.И.Рычкова». – Оренбург, Печатный дом «Димур», 2012. – 432 с.
3. Сарайшық - бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 бет.
4. Сарай Ә. Ноғайлы (зерттеу) / Әнес Сарай. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 480 б.
5. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1985.
6. Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.



7. Ибн Баттутаның «Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалар жинағы (8 қараша 2017 жыл) / Жалпы редакцияны басқарған Қайырғалиева Г.Қ. – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы, 2017. – 202 б.
8. Қасенов М. Сарайшық қаласының тарихы. – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2007. – 80 б.
9. Жақсығалиев Ж. Әз-Жәнібек хан: тағдыры мен «ақтаңдақтар» // <https://e-history.kz/kz/contents/view/581>
10. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая древнее время и средние века. – Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. – С. 291.
11. Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. – Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993. – 224 с.
12. Марғұлан Ә. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. – Алматы: «Толағай групп», 2010. Т.9
13. Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128-б.
14. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі баспасы, 1991. – 208-б.
15. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусейтовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.
16. Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскрипция И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; перевод на русский язык И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой; общая и научная редакция И.М.Миргалеева. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 312 с.
17. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие». – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. – 200 с.
18. Кенжеахмет Н. Орда мұрағатындағы ақиқат // Халық тарих толқынында. Ғылыми серия. / Құраст. Т.Шанбай, А.Ибраев. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің типографиясы, 2015. – 367 бет.
19. Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х. Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – М.: Наука, 2016. – 512 с.
20. Жүністегі К. Ел қамын жеген Едіге // EGEMEN QAZAQSTAN. – 2019. 24 сәуір
21. Ер Едігенің моласы - Ақтөбе жерінде ! - Ақтөбе газеті <https://aqtobegazeti.kz>
22. Маңғыстау облысынан Едіге қолбасшының мазары // <https://qazaquni.kz> 2016/09/22
23. Қазыбек Н. Алтын Орданың құрылуынан құлауына дейін. – Алматы, 1998.

### **Духовная столица Улуса Джучи - Сарайчик пантеон правителей страны**

В статье рассматривается проблемы истории средневекового города Сарайшык. Исследователи доказали что Сарайшык являлся местом захоронения правителей Улуса Жошы, Казахского ханства и Ногайской орды. XIX веке акын Шынияз писал что Сарайшыке захоронено 9 ханов. По нашим исследованиям захоронение Золотоордынских ханов Токтагу, Жанибек, Бердибек, Токтамыса, хана Белой орды Барака, хана Казахского ханства Касыма не вызывает сомнения. Оно подтверждается средневековыми историками как Кадырғали Жалайыри, Абулғазы, Абдулгаффар Кырыми и народными эпосами.

### **The spiritual capital of Ulus jochi - Saraichik pantheon of rulers of the country**

The article considers the problems of the history of the medieval city of Saraishyk. Researchers proved that Saraishyk was the burial place of the rulers of Ulus Zhosha, the Kazakh

Khanate and the Nogai Horde. In the 19th century, akyn Shyniyaz wrote that 9 khans were buried in Sarayshyk. According to our research, the burial of the Golden Horde khans Toktagu, Zhanibek, Berdibek, Toktamys, Khan of the White Horde Barak, Khan of the Kazakh Khanate Kasym is not in doubt. It is confirmed by medieval historians like Kadyrgali Jalaiyri, Abulgazy, Abdulgaffar Kyrymi and folk epics.

## САРАЙШЫҚ КӨРКЕЮІНІҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЛАРЫ

**Ж.Ж. Мұстафин**, т.ғ.к.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау  
мемлекеттік университеті

Қазақстан тарихы - бұл негізгі халқы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан елдің тарихы. Бірақ, бұдан Қазақстан аумағында қалалар және қала елді мекендер болған жоқ және көшпелі халықтар тарихында қалалардың ешқандай ролі жоқ деген қорытынды шығару, шын мәнісінде ұлттық тарихымызға зор қиянат болар еді. Керісінше, Қазақстан аумағында ежелгі және орта ғасыр дәуірлерінде көптеген қалалар пайда болып, өз даңқтарын шартарапқа жайған. Бұл қалалардың аттары тек тарихшы кәсіпқой мамандарға ғана емес, миллиондаған оқырман жұртшылыққа бұрыннан да таныс. Қазақ елінің терристориясында орта ғасырлық қалалардың жиі пайда болып, өмір сүрген аймағы - Сырдария өзенінің орта ағысының тұсы. Мысалы, бұл аймақтағы қалалардың ең белгілері: Сығанақ, Сауран, Созақ, Иясы (Түркістан), Отырар, Сайрам, Үзгенд және басқалар. Бұл қалалардың кейбіреулері орта ғасырдың өзінде өмір сүруін тоқтатты да, ал кейбіреулері осы күнге дейін елге игілікті қызмет атқаруда. Көне қалалардың біразы тарихшылар мен археологтардың назарын аударып, Сырдария қалаларының тарихы жөнінде өткен ғасырдың 60–70 жылдары ғылыми айналысқа түсіп, жарық көрген авторлардың зерттеу еңбектерін атап өткен ләзім [1].

Сырдарияның төменгі ағысында да орта ғасырда бірнеше қалалар өмір сүрген. Мысалы, Дженд, Баршын, Баршынкент (Баршылығыкент) және басқалар. Бұл қалалар біздің дәуірлерімізге дейін сақталмаған. Кезінде, бұл қалаларды «Хорезм археологиялық-этнографиялық комплексті экспедициясы» зерттеген еді.

Ежелгі және орта ғасырлық қалалар Іле өзенінің бойында да болғаны белгілі, бірақ, бұлар біздің дәуірімізге дейін жетпеген. Тіпті, кейбір қалалардың аттары да сақталмаған, сондықтан да тарихшылар олардың тарихи аттарын анықтау жолында ізденістер жүргізіп келеді.

Шығыс Дешті-Қыпшақ, яғни, қазіргі Қазақстанның негізгі аймақтарында орта ғасырда пайда болған мемлекеттер құрамына кейбір кезеңдерде отырықшы, жер шаруашылығымен айналысқан Хорезм өлкесі де енген. Хорезм - ертеден жоғары дәрежеде дамыған мәдениеті бар, орта Азияның алдыңғы қатарлы аймақтарының бірі. Хорезм территориясындағы қалалар өркениеттілігі жоғары деңгейдегі мәдениетінің арқасында Орта Азия да маңызды рөл атқарумен қатар, оның мәдени ықпалы Шығыс Дешті-Қыпшақ далаларына да жайылған.

Шығыс Дешті-Қыпшақ даласында пайда болған тарихына зерделей қараған зерттеушіге барлығына ортақ бір белгісі байқалады. Ол - қалалардың барлығы да отырықшы жер шаруашылығымен шұғылданған аймақтарға және сауда жолдарының бойына орналасып, тұрақты егін, бау-бақша шаруашылығымен айналысатын аймақтармен үздіксіз, жүйелі байланыс жасай алатындай, географиялық жағынан өте қолайлы аудандарда пайда болуы. Мысалы, Отырар қаласы отырықшы егіншілікпен айналысқан

Сырдария өзенінің жағасындағы құнарлы жерге орналасқан. Бұл пікірімізді Хорезм және Іле өзенінің бойындағы қалаларға да қолдануымызға болады. Ал, Еділ бойындағы қалаларға жоғарыдағы пікір әбден сай.

Жоғарыдағы аты аталған аймақтардағы бүкіл қалалардың пайда болу себептерімен олардың тарихтағы ролін тарихшы-ғалымдар түрліше дәлелдейді. Кейбір тарихшылар қалалар отырықшы, жер шаруашылығымен айналысқан халықтардың ұзақ уақыттарға созылған дамуы арқасында табиғи өркендеу нәтижесінде пайда болған десе, екіншілері - отырықшы халықтар мен көшпелілердің мәдени және шаруашылық, тұрмыстық байланыстарының барысында негізі қалаған дейді, ал үшіншілері - көшпелілердің дербес тарихи дамуына байланысты, тұрмыс қажеттіліктеріне орай, кейбір мал шаруашылығымен айналысқан халықтардың мекеніне бой көтерді деп санайды. Тарихшылардың төртінші бір тобы - жаулаушылардың «күштеу» саясаттарының нәтижесі деп дәлелдеуге тырысады.

Сарайшық қаласының өзіндік ерекшелігі бүгінгі мән-мәйегі асқаралы асуларға бет алған халқымыздың күні кеше пайда болған құранды-сұранды, яғни жасанды жұрт емес екендігін дәлелдеумен бірге, ұлтымыздың тарих көші-ілгеріден ғасырларға жалғасып, өз дәуірінде бүкіл адамзат өркениетіне елеулі үлес қосқандығын табиғи-тарихи дәйектермен тұжырымдау.

Тарихымыздың өзекті түйіндерінің бірі Сарайшықтың ғасырлар көшіндегі орнын айқындау, ұлттық тарихымыздың жоғалғанын түгендеу жолындағы талпыныстар.

Өйткені, Сарайшық - орта ғасырдағы Қазақстан аумағындағы далалық - Жалқы қала. Ол - Алтын Орданың және одан кейінгі құрылған мемлекеттердің қалаларына қарағанда мүлдем өзгеше жағдайда тұр. Сарайшық шаһарының жағдайы неліктен өзгеше? Мүмкін, бұл сауда керуендерінің қарқынды жүруі үшін қызмет жасайтын далалық түкпірге орналасқан қала болуы, немесе, сауда керуендерін азық-түлікпен, сумен және көлікпен қамтамасыз ететін қала болуы да мүмкін. Бірақ, батыс пен шығысты байланыстырушы негізгі сауда жолын құрлықтан теңізге ауыстырғанда да бұл қаланың өмір сүруін тоқтатпағанын қалай түсіндіруге болады?

Алтын Орда құлауына байланысты және Шығыс Дешті Қыпшақтағы хандардың өзара қырқыс-тартыстарынан да аман қалған өміршендігін немен түсіндіруге болады? Сарай тағы басқа қалалар Алтын Орданың ыдырауымен бірге құрып кетсе, Сарайшық бұдан кейінде бірнеше ғасыр өмір сүріп, өз өңіріне елеулі ықпал жасаған еді.

Сарайшық қаласының күйзеліп, тоқырап, ақырында шаһар ретінде маңызының жойылуына тікелей жасалынған қарақшылық жорықтар, үздіксіз жүргізілген тағылық тонаулар мен күшейе бастаған Ресей патшалығының жүйелі және түбегейлі жүргізген отаршылдық саясаттары себеп болған. Сарайшыққа жасалынған қарақшылық жорықтың ұйымдастырушылары орыс-казагы Митя Бритоус бастаған атамандары болатын. Бірақ, бұдан кейін де қала біршама уақыт өмір сүрген.

Сонымен, Сарайшық қаласының өміршендігін қандай пайымдаулармен дәйектеуге болады? Оның Шығыс Дешті-Қыпшақ даласының батыс бөлігіндегі сауда, қол-өнер орталығы болғандығынан ба? Әлде, Жошы ұлысының мәдени, әкімшілік орталығы екендігінде ме? Тарихи деректерден Сарайшыққа Алтын Орда және одан кейінгі мемлекеттердің, яғни Ноғай Ордасы мен алғашқы қазақ хандығының астанасы болғандығынан да, белгілі хандар мен бектердің жерлегендіктерінен бе? Бұл сияқты сұрақтар орта ғасырлық Шығыс Дешті-Қыпшақ қалаларының тарихымен шұғылданушы тарихшы, зерттеушілердің алдынан шығары даусыз және шешімін, ахикатын таппай қоймайтын мәселелер.

Сарайшық сияқты далалық Жалқы қаланың өміршендік құпиясын айқындау. Сондықтан, Сарайшық шаһарының қалай пайда болғанын, оның өсу, көркею, құлдырау және күйреу тарихымен танысып, зерделеу - Қазақстан көне қалаларының тарихын зерттеуге қосылған үлес болар еді.

Өйткені, Қазақстанның өзге аймақтарының орта ғасырлық қалаларының өткен тарихын зерттеуге қарағанда Батыс өңірлері қалаларының зерттелуі кенжелеп қалған.

Бұған ең басты себеп - қазақ елінің Ресей ықпалына енуін бастаған Кіші жүзге байланысты екпінді жүргізілген отаршыл саясаттарды бүркемелеу болатын.

Жоғарыда аталған мәселелердің барлығы Сарайшық қаласын тарихын зерттеудің ғылыми маңыздылығына дәлел.

Атырау қаласынан 47 шақырым солтүстікке қарай Жайық өзенінің оң жағалауында кәзіргі кезде Сарайшық деген кент бар. Бұл кенттің Сарайшық деп аталуы тегіннен-тегін емес, сол кенттің жанында бұдан мың жылдай бұрын іргесі көтерілген Сарайшық атты Алтын Орданың /орыс деректері бойынша/, немесе Ақ Орданың /шығыс елдерінің деректері бойынша/ кезінде ірі қалаларының бірі болған.

Бұл қала неліктен «Сарайшық» аталды? Бұл туралы мәселе қозғасақ, сол дәуірдің дерек көздеріне жүгінуге тиіспіз. Мысалы, XIV ғасырдың алғашқы жартысында, Қыпшақ даласы арқылы Хорезмге сапар шеккен араб саяхатшысы Ибн-Баттута былай дейді: «Сарайдан шыққан соң он күннен кейін Сарайжук қаласына келдік, ол - Ұлы-су жағасына орналасқан. «Жук», - деген сөз бұл жерде «кіші» - деген мағынада, сонымен бұл қала - Кіші Сарай» [2, с. 192].

Демек, қаланың Сарайшық аталуы - Кіші Сарай атынан туындаған - деп, жорамал жасауымызға болады, өйткені, шаһардың бұлайша аталуы қаланың өмір сүрген кезеңдеріне тұтастай жалғасты және орта ғасырдың біздің дәуірімізге жеткен деректерде де өзгеріссіз сақталды.

Сарай - деп, негізінен ханның ордасы аталған. Олай болса, Сарайшық - бұл ханның екінші ордасы, яғни, жазғы мекені болуы да мүмкін. Немесе, басқа себептермен Алтын Орданың астанасы дәрежесіне жақындаған қала. Бұл пікірімізді нақтылай түсу үшін тағы да Ибн-Баттутаның Сарайшық қаласындағы Алтын Орда ханы Өзбектің (1312–1342 жж.) алтын шатыры туралы жазбаларына сүйенеміз: «Шатыр - алтын жапырақшалармен керілген уықтардан тұрғызылған. Шатырдың ортасында алтын жалатылған тақ, тақтың аяқтары таза күмістен құйылып, үсті асыл тастармен әшекейленген» - дейді [2, с. 283]. Сонымен қатар, белгілі археолог Г.И. Пацевич Сарайшық қаласында 1373–1374 жылдары Алтын Орда тағының мұрагерлері Ильбан хан мен Ала Ходжалардың қоныстанғанын растайды. Бұл дәлелдерден Сарайшық қаласының Жошы ұлысының бір ауданының орталығы болуы мүмкін деген қорытынды жасауымызға әбден болады.

Сарайшық қаласының өмір сүрген дәуірін «Археологическая карта Казахстана» деген жинақта былай деп үшке бөледі: «Бірінші дәуір – XIII–XII ғасырлар, яғни монғол үстемдігіне дейінгі мезгіл, екінші дәуір – XIII–XIV ғасырлар яғни, Алтын Орданың немесе Ақ Орданың кезі, ал үшінші дәуір – XV–XVI ғасырлар, бұл дәуірді ноғайлық дәуір», - деп атаған [4, с. 313].

Алайды, бұл пайымдауларды бүгінгі таңда еш өзгеріссіз мойындап, қабылдау ұлттық тарихымызға жасалған қиянат болар еді. Өйткені, халқымыз: «Елу жылда ел - жаңа, қырық жылда - қазан» деп, елдің қоғамдық дамуының қарқынды қадамын меңзеген сияқты. Бұл халық даналылығын тәуелсіздік алғаннан кейінгі серпінді дамуымыз бен ғасырлар тоғысында, яғни, үшінші мың жылдыққа адамзат қауымдастығының қатарында Қазақ халқының да нық сеніммен енуіне жігерлендірумен қатар, ұлттық тарихымызды жаңа жағдайларға орай терең саралауды міндеттейді. Өйткені, «өткенге көзі жеткеннің - келешекке де көзі жетеді», - дейді халық.

«Текті ұрпақ тегін іздейді» дегендей, халқымыз өткен тарихына аңсары ауып, тарихи деректерге құлаш ұра құмартып, жоғын жоқтайтын ұлттық қажеттілікті туындатқынына қазақтың ғұлама тарихшысы Ермұқан Бекмаханов «Тарих рецептімен жасалмайды. Оқиғаларды бағалағанда біз нақты тарихи жағдайларға, қолдағы бар деректерге сүйенуіміз керек. Не нәрсенің де мәнін түсінуге бастайтын кілт - сол» - деп, халқымыздың санасын алаңдатып отырғ оқиғаларға дұрыс көзқарасты қалыптастырумызға бағыттаған.

Сондықтан тарихшылардың ұлттық тарихымыздың көмескі беттері мен ақтандақтарын толықтыру бағытындағы еңбектерінің маңызы ерекше. Әсіресе, Қазақ

мемлекеттілігінің негізі қалану мерзімін анықтауда тарихшы-ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер орын алған. Мысалы, В.В. Вильяминов-Зернов [5, с. 124–154].

Біздің мақсатымыз бұл авторлардың пайымдау-пікірлерін саралай отыра, Қазақ тарихының бастау алар арналарының бірі - Сарайшық өңірінің және шаһардың алғашқы қазақ хандығы аумағында болғандығын ақиқаттайтын сол дәуірдің белгілі тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидың: «Бұрындық хан Сарайшықта орналасты» - деген тарихи мәлімдемесін келтіре арқылы дәлелдеу [6, с. 324]. Өйткені, алғашқы Қазақ хандығын құруға және біршама күшейіп, нығаюына әкесі - Керей ханмен бірге бар күш-қайратын, қажыр-жігерін арнаған қайраткердің елдің батыс қиырындағы қалаға орнығуы жайдан-жай емес екендігі түсінікті. Басты себеп, Сарайшық шаһарының саяси-стратегиялық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-идеологиялық рөліне байланысты деп ұғынуға негіз болады.

Демек, «Археологическая карта Казахстана» - деген жинақтағы Сарайшық қаласының өмір сүрген дәуірін сипаттайтын «үшінші-кезеңіне толықтырулар енгізуге, сөйтіп, Ноғайлық және Қазақ хандығының - дәуірі», - деп атауға толық негіз бар. Өйткені, халқымызда: «Ноғай – қазақ түбіміз бір, Алтай-Ертіс, Жайықты қылған дүбір» делінуі тегін емес. Сондықтанда болар, Қазақтың арқалы да, азулы Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз және Сыпыра жырауларының «Ноғайлы елі» атынан сөйлеулерінде үлкен мән болса керек. Сонымен қатар, бұрын «Ноғайлының туындылары», -деп есептелінген «Ертөстік», «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын» және «Орақ – Мамай» тағы басқа жырлар Қазақ әдебиетінің төл туындылары екендігі бүгінде көпшілікке аян [7, с. 67].

Белгілі тарихшы Б.Б. Ермуханов «ноғайлы» атауының пайда болуын былайша пайымдайды: «Шынтуантқа келгенде «ноғайлы», «өзбек» - қыпшақ сахарасында моңғол шапқыншылығынан кейін қалыптасқан біртұтас этникалық этникалық қауым. Моңғолдар қыпшақ арасына мидай сіңіп, қан арасалып, өз тілдерінен айырылып, түркіленіп, қыпшақтарға да өз әсерін тигізіп, әсіресе идеология (чингисизм), мемлекеттік құрылыс жағынан жаңа ұлыстың (этностың) пайда болуына үлкен себепші болды. Міне, сондықтан да көптеген түркі халықтарының құрамында бұрынғы моңғол тайпалары: Маңғыт, қият, үйсін, дулат, барлас, қоңырат және т.б. кездеседі. Екінші жағынан қарасақ, моңғолдардың саяси үстемдігі кезінде көптеген түркі тайпаларының есімдері жойылып, моңғол атаулары ғана қалған, немесе түркі тайпалары моңғолша аталып кеткен. Осы жаңа этникалық қауымды шығыс деректерінде «өзбек» десе, түркі халықтарының аңыз-жырларында «ноғайлы» - деп атаған. Сөйтіп, өзбек, ноғайлы Дешті-Қыпшақ даласындағы көшпенді тайпалардың ортақ, жиындық атына айналған» [8, с. 129].

Демек, бұдан шығатын қорытында «ноғайлы» алғашқы кезеңде қазақ халқының Шығыс Дешті-Қыпшақтағы жалпы аты деп ұғынуымызға негіз болады.

Немесе, ноғайлық дәуірді XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бірінші жартысына жатқызып [9, 1; с. 104], төртінші кезең – «XV ғасырдың екінші жартысымен XVI ғасырды Қазақ хандығының дәуірі», - деп айдарласа, халқымыздың дербестікке ұмтылған қайсар, жаужүрек қаһармандығы мен бекзат болмысын тарихи бағалауымыз болмақ. Олай болса, орта ғасырлық Сарайшық қаласының өмір сүрген дәуірін жоғарыда айтылған жинайтағыдай «үш кезеңге» емес «төрт кезеңге» бөліп, қарастырумыз қажет.

Өйткені, қазақ хандығының алғаш ресми мемлекет ретінде қалыптасу кезеңіне айырықша еңбек сіңірген тарихи тұлға – Керей ханның ұлы Бұрындық ханның Сарайшықты мемлекеттің негізгі тірек-тұғыры ретінде пайдалануы саяси-стратегиялық және экономикалық жағынан көреген қайраткерлік еді. Себебі, Сарайшық өңірі – XV ғасырлық екінші жартысында Алтын Орда біржолата ыдырағаннан бермен қарай қуатты саяси біртұтастықты көкसेген Шығыс Дешті – Қыпшақ тайпаларының жайлы қоныс, ата мекені болатын. Екіншіден, қазақ хандығы үшін стратегиялық-әскери жағынан өте тиімді, яғни мыңдаған алаш тайпалары тек-тамыры бір қазақ хандығының құрылуына барынша мүдделігінен қатар, әскери жағынан қолайлы еді, өйткені, жоғарыдағы стратегиялық

мүддеге қарсы тұрар не кедергі келтірер аймақта ешқандай күштер қалыптаспағанды. Үшіншіден, Сарайшықтың Ұлы Жібек жолының маңызды түйіні болуы – оның экономикалық тиімділігін де мойындататын. Бұл туралы, Ә.Х. Марғұлан 1951 жылы Бүкілодақтың археологтардың кеңесінде жасаған баяндамасында былай деген: «Сарайшық қаласы – XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, XV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың ең басты қалаларының бірі болды және Шығыс Еуропамен Орта Азияны, Қытайды өзара байланыстырған керуен жолының өте маңызды түйініне айналды» [10].

Сарайшықтың батыс пен шығысты байланыстырушы аса маңызды мәнін саяхатшылар: Плано Карпини, Вилгельм Рубрук, Ибн Батутта, Джованни Мариньоло, Бальдуччи Пеголотти, Юль және Дженкинсон жан-жақты, бірін-бірі толықтыра сипаттаса, дуалы ауыз тарихшылар: А. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов, П. Небольсин, В.В. Бартольд, Б.А. Греков, А.Ю. Якубовский, А. Чулошников және М. Вяткин тағы басқалар Ұлы Жібек жолының Алтын Орда дәуірінде Сарайшық арқылы өтуінің экономикалық, саяси-стратегиялық мәндерін толық ашқан, яғни, XIII ғасырдың бірінші жартысында-ақ Ұлы Жібек жолының жаңа бір тармағы Каспий теңізінің терістігі арқылы жүргізіліп, халықаралық байланыстың ең ірі, ең тиімді құралына айналуына Алтын Орда хандары Батудан бастап көрегенділікпен зор көңіл бөлген. XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырда Алтын Орда дербес қуатты мемлекетке айналып, оның халықаралық беделі өсіп, нығайып шет елдер мен қарым-қатынасы күшейді. Мысалы, Алтын Орданың Қытаймен, Индиямен, Мысырмен, Кіші Азиямен және Батыс Еуропамен сауда-саттық байланыстары өркендеді. Көшпелі тайпаларды хандар мен ханзадалар және тайпалардың басқа да белгілі көсемдері мен аумақтары қысқы тұрақты мекендері ретінде сарайларда тұратын болды. Олар қалаларды қиратушылар емес, қайта қалаларды көркейтуші, қорғаушы және қала мәдениетімен сәулетінің қамқорларына айнала бастады [11, с. 205].

Алайда, орта ғасырдағы ірі қалалардың қоғамдық өмірдегі рөлдерінің өсе түскендігін сол дәуірдегі тарихшылар да сүйсіне жазады. Мысалы, Ибн-Арабшах Сарай қаласын суреттей келе, - «өте қысқа мезгілде Алтын Орда хандарының арқасында гүлденіп, даңқты ғалымдардың, шешендердің, шеберлердің қаласына айналды. Бұндай атақты адамдардың бір жерге жиналуы Мысырда да болған жоқ» - дейді [12, с. 463].

Сарай Берке қаласының өз дәуірінде еуразиядағы құлашын кеңге жайған алыпта, әсем шаһар болғандығын, онда 75 мыңдай тұрғын қоныстанғандығын орыс тарихшысы В.Л. Егоров мәлімдейді [13, с. 29].

Жалпы, Алтын Орда қалаларының пайда болып, өсіп-өнуі тарихи-табиғи жолмен жүргендігі белгілі. Бұл жөнінде В.Л. Егоров «Алтын Орда мемлекетінде 110-нан астам қалалардың болғанын және көшпелілер құрған мемлекеттерде қалалардың мұншама өсіп, көбеюіне көшпелілердің орасан зор мемлекет құруына сәйкес, ол мемлекеттердің құрамына отырықшы аймақтардың көптеп енуі, мемлекеттік қоғамдық қатынасының саяси-экономикалық құрылымына пәрменді әсерінен орын алған өзгерістерге тікелей байланысты» - деп түйіндейді [14, с. 23].

Сөйтіп, көшпелілер құрамында тұрақты әкімшілік басқару жүйелерімен орталықтар қалыптасып, салықтар мен сыйлықтар жинау, сан алуан елшілерді қабылдау және аттандыру, дипломатиялық байланыстармен айналысатын мемлекеттік аппараттар пайда болды. Мұндай орталықтар әдетте хан ордасының қысқы мекенінде, яғни мал-жанға бірдей жайлы сулы-нулы жерлерде ірге орнықтырды.

Бір орталыққа шоғырланған ақсүйектер мен бай мемлекеттік шенеуніктер пайдакүнем саудагерлерді де қызықтыра өзіне тартып, мұндай орталықтарда тұрақты жәрмеңке базарлардың қалыптасуы мен қалалар халқының өсуіне жағдай жасады. Қалаларда қоғамдық мүддеге жеке сарайлар мен тұрғын үйлердің көптеп салынуы ерікті, еріксіз құрылысшылар мен қолөнер шеберлерінің де жиналуына себеп болды. Ақырында Алтын Орда қалаларының өсіп, көркейе түсуіне – ислам дінін мемлекеттік – деп жариялауда айрықша ықпал еткені даусыз. Өйткені, діни насихат орындары әсем мешіттер мен медреселер жиі салынып қалаларға көрік беріп тұрды.

Демек, Сарайшықтың біріншіден, әсем шаһарға айналып, көркеюіне батыс пен шығысты байланыстырушылық рөлі, Екіншіден Алтын Орда хандарының жүргізген экономикалық және саяси-стратегиялық бағыттары; үшіншіден, Сарайшық қаласының географиялық қолайлы орналасуы да ықпал еткен деп түсінуіміз қажет. Бұл жөнінде Ибн-Баттута былай дейді: «Біз –Ұлы су жағасындағы Сарайжук қаласына келдік. Бұл қалада Ұлысуға Бағдаттағыдай жүзбелі көпір салынған. Қалада өте ұзақ ғұмыр кешкен Ата (түрікше) бар екен, ол бізді қонақтап, батасын берді» [15, с. 90–91].

Өз дәуірінде Сарайшық қаласын Алтын Орда және Ноғай ордалары аса қасиеттеп, қадірлеуіне негіз болған себептердің бірі ретінде Әл-Бирзалидың, Ибн-Арабшахтың, Абулғазының және Қадірәлі бектердің мәліметтері бойынша Менгу-Темір, Тахтоғу, Жәнібек, Тәнібек, Бердібек хандар мен ноғайдың Исмайл мен Ораз бектері жерленгенін келтіруімізге болады [16, 264].

Халқымыз ата-баба мүрдeleri жатқан жерлердің киелі қадір-қасиеттеріне өмір бойы бас иіп, ұрпағына мәңгі аманаттап, көздің қарашығындай сақтауды мирас еткен.

Бұл пікірімізді ғұлама тарихшы В.В. Бартольд былайша нақтылай түседі: «Сарайшық қаласы Алтын Орда хандарының жерлеу орны болып саналды. Моңғолдар ислам дініне кірмей тұрып-ақ хандар сүйегін Сарайшыққа жерлеген» [17, с. 395].

Ал, бұл неліктен? Әлде тарихи кездейсоқтық па? Мәңгі Темір Алтын Орданы 1266–1280 жылдары билегені белгілі. Бұл дәуір Алтын Орданың бүкіл Дешті-Қыпшаққа тіпті Еуразия құрлығына тұтастай қаһары мен ықпалының дәуірлеп тұрған кезі болатын. Оған дәлел, дәл осы кезеңде хан Мәңгі Темір Моңғол империясынан мүлдем тәуелсіз билік жүргізуіне орай, Алтын Орда қалаларының да ішкі-сыртқы рөлдері барынша нығая бастады. Міне, осы кезеңде Сарайшықтың да маңызы арытып, Мәңгі Темір ұрпақтарының не бауыр-туыстарының ұлыс орталығына айналуы және Алтын Орда дербестігінің тарихи дәлелі ретінде тәуелсіздікке қол жеткізген Мәңгі Темір ханға ерекше құрмет ретінде оны Сарайшыққа жерлеуі әбден мүмкін. Осылайша, тарихи деректерде көрсетілгендей Сарайшықтың Алтын орда хандарының жерлеу орнына айналуын Мәңгі Темір ханның Сарайшықта топырақ бұйыруы бастайды.

Сонымен, Сарайшық қаласы VIII–XVI ғасырларда Қазақстанның батыс аймағының экономикалық, мәдени өміріндегі аса зор рөл атқаратындығы жоғарыда келтірілген тарихи деректермен тарихшы ғалымдардың сындарлы да, келелі пікірлерінен айқын көрінеді.

Сарайшық қаласы Алтын Орданы Берке хан билеген кезден бастап, идеологиялық – мәдени маңызды орталық болған деген қорытынды жасай отыра, өлкенің өркениетіне елеулі үлес қосқанын мақтанышпен мәртебе тұтып, халқымыздың өткен жолдарын қажымай-талмай зерттеп, көпке мәшһүр етуді міндеттейді. Мысалы Әбілғазының шежіресі бойынша Берке хан ислам дініне Сарайшықта мінәжат етіп, мұсылман болған және бұл бағытын өз бауыры Тоқай Темір мен ұрпақтарына өсиет еткен. Сондықтан да, ата өсиетіне адал Өзбек хан ислам дінін мемлекеттік дінге айналдырып, Сарайшық сияқты ірі қалаларда мешіт, медреселер салғызып, дін қасиеті мен беделін өзінің саяси билігін, абыройын арттыруға шебер пайдаланған. Бұл жөнінде Ибн-Баттута былай дейді: «Өзбек ханның үнемі сақтайтын әдеттерінің бірі – жұма намазын өтегеннен кейін ғана, алтын шатырына келіп, алтын тағына жайғасып, содан соң мемлекеттік ісіне кірісетін».

Орта ғасыр дәуірінде Дешті Қыпшақта егіншіліктің болғанын, әсіресе, бұл кәсіппен қыпшақтардың кедей бөлігінің айналысып, күнкөріс үшін тары, арпа, бидай өсіргенін дәлелдейтін деректер мол. Бұл әсіресе, Алтын Орда кезеңінде мемлекеттік жүйеге айналып, жер салығы – харадж, жылдық өнімнің 1/10 бөлегін, құшыр салығы бойынша әрбір 100 бастан 1 (бір) бас мал мөлшерінде алынған. Қала халықтарының негізгі бөлігін құрайтын қолөнершілер мен саудагерлерден баж салығы алынған [68287]. Сонымен қатар, әскерге және жаушылар мен саяхатшыларға лау (көлік), лаушы, көпір салу, құдық қазу, қорған-бекініс салу тағы басқа жұмыстарға халық бұқарасы тегін жұмыс жасауға мәжбүр болды.

Осылайша, Алтын Орда ауқамында отырықшылық пен қолөнер бірте-бірте ұлғайып, соның нәтижесінде қалалардың да рөлі нығая берді. Мысалы: Каф, Судак, Керчь, Азау, Бұлғар, Сарай, Сарайшық, Үргеніш, Сауран, Сығанақ, Отырар тағы басқа шаһарлар Жошы ұлысының экономикалық, саяси-стратегиялық өмірінде аса зор рөл атқарған.

Сонымен, Сарайшық қаласы қалыптасуын және көрікті де салтанатты шаһарға айналуына: біріншіден, оның ірге көтерген орнының жағрапиялық жағынан аса маңыздылығы болса; екіншіден, қаланың Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, оған шаһар мен тұрғындардың кәсіби жағынан бейімделіп, қызмет көрсетуі;

Үшіншіден, қаланың көркейіп, маңызының арытуына Алтын Орданың Мәңгі Темір тұсында моңғол империясынан дербестігін біржолата алуы;

Төртіншіден, Алтын Орда тарихында елеулі із қалдырған Мәңгі Темір хан бастаған хандардың жерленуі;

Бесіншіден, шаһар салтанатының артып, сәулеттене түсуіне Сарайшықтың Шығыс Дешті-Қыпшақтағы рухани орталыққа айналуы негіз болған.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. «Древние города Казахстана», ИИАЭ, Ан. Каз.ССР. 1971; Сенигова Т.Н. «Средневековой Тараз». ИИАЭ. АН.Каз ССР, – А., 1972; Пищулина К.А. «При Сырдаринские города, их значение в истории казахских ханов в XV–XVII вв». В.сб: Казахстан в XV–XVII вв. – А., 1969.
2. Материалы по истории Казахских ханов XV–XVII вв.
3. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО) Т1, – СПб., 1884. – М., 1941.
4. Археологическая карта Казахстана. – А., 1960.
5. Вельминов-Зернов В.В. «Исследование о Касымовских царях и царевичах», – Т.1. – СПб., 1863.
6. Мұхаммед Хайдар Дулати. «Тарихи-и Рашиди». – А., 1999.
7. Бартольд В.В. «К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов» Соч, – Т.4. – М., 1966.
8. Утемиш-Хаджи. «Чингис-наме». – А., 1992.
9. Бұл да сонда.
10. Ирмуханов Б.Б. «Прошлое Казахстана в письменных источниках». – А., 1967.
11. Еренов А. «Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов». – А., 1967.
12. Ибн Баттута. СМИЗО, – Т.1.
13. Марғұлан А.Х. «Раскопки Сарайчика», архив ИИА7. Д.763а. АН.Каз ССР.
14. Бұл да сонда.
15. Ибн Баттута СМИЗО. – Т.1.
16. Әл-Бирзали, Ибн-Арабшах. СМИЗО. – Т.1.
17. Бартольд В.В. көрсетілген еңбек.

### **Түйін**

Мақалада Ортағасырлық Сарайшық қаласы тарихы оның даму және қалыптасу туралы ой-пікірлер қозғалады. Сарайшықтың пайда болуы туралы әр түрлі деректер келтіріліп, оларға анализ жасалынды. Сонымен қатар, тарихи қаланың өркендеу дәуірі, ел басқарған басшылардың саясаты баяндалды.

### **Резюме**

В статье раскрывается история средневекового городища Сарайшык. Были приведены различные данные о появлении сарая и проанализированы. Кроме того, была освещена эпоха возрождения исторического города, политика руководства страны.



## Summary

The article reveals the history of the medieval settlement Sarayshyk. Various data on the appearance of the barn were given and analyzed. In addition, the era of the revival of the historic city, the policy of the country's leadership was highlighted.

### Л.Л. ГАЛКИН - ОДИН ИЗ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ГОРОДИЩА САРАЙШЫК

**Н.Т. Нұғманова**, младший научный сотрудник  
РГКП Государственный историко-культурный  
музей-заповедник Сарайшык

История населения, проживавших в степях между реками Урал и Волги, всегда привлекала внимание ученых и особенно интересным являлся период средневековья. Так как в средние века нижнее течение этих рек приобрел характер евро-азиатской экономической и культурной интеграции. В политическом плане это влияло на создание крупных государственных объединений каким как Золотая Орда, в период которого появились городища и караван-сарай, и другие населенные пункты представляющие культуру и быт степной цивилизации. Одним из таких крупных городищ на реке Урал был Сарайчик.

Несмотря на то, что городище Сарайчик был известен науке еще до Октябрьской революции, даже в советский период долгое время не изучался. Первое археологическое исследование городище было организовано Западно-Казахстанским филиалом Общества изучения Казахстана в 1937 году саратовским ученым Н. Арзютовым [1] и Западно-Казахстанской археологической экспедицией Института истории, археологии и этнографии Казахской Академии наук Казахской ССР в 1950 году [2]. После этого в городище прекратились археологические исследования.

Однако, после двадцатилетнего перерыва, начиная с 70-х годов XX века, территория городища начинает исследоваться Волго-Уральской экспедицией Института археологии Академии Наук СССР во главе с археологом Львом Леонидовичем Галкиным.<sup>29</sup>

Первое исследование Сарайчика Л. Галкина было начато в 1973 году в качестве руководителя Волго-Уральской экспедиции. Археологические исследования этого года были ограничены археологическим надзором города и обследованием его культурного слоя. По наблюдениям археолога, культурный слой городища достигал 3–4 метра и имел два горизонта. Верхний слой мощностью 1–1,5 м, образованный развалами сырцовых и кирпичных мазаров и других погребальных сооружений обширного мусульманского кладбища, расположенного на руинах золотоординского города, с предположением Л. Галкина XV в. нижний горизонт мощностью 2–2,5 м. представляет собой культурный слой городища XIII–XIV вв. Именно здесь археологом была найдена каменная литейная форма, содержащая фрагмент поливной керамики XIV в. по мнению которого, она служила для изготовления бронзовых сосудов [3].

---

<sup>29</sup>Л.Л. Галкин (17.02.1927 – 22.06.2016гг.) в 1964 году окончил кафедру археологии исторического факультета МГУ. С этого года начал работать в Институте археологии Академии Наук СССР в должности младшего научного сотрудника, защитил кандидатскую диссертацию, которая была посвящена эпохе Бронзы Северо-Восточного Прикаспия. 1973-1975 гг. – начальник Средневожской археологической экспедиции, 1975-1988 гг. – начальник Волго-Уральской археологической экспедиции, 1989 г. – начальник разведочного отряда Западно-Казахстанской экспедиции АН Казахстана. Автор более 80 научных публикаций.

Следующий полевой сезон исследования городища Л. Галкином было проведено в 1975 году. В том году был снят профиль культурного слоя на протяжении 450 м. от 0 принятого от железного кола на спуске к насосной станции на нижней (по течению) части городища. Обследование показало, что наиболее значительные остатки золотоордынских сооружений отмечены между 24 м - 46 м, 108 м - 125 м, 210–228 м, 223–246 м., 177–228 м., 232–245 м., 269–296 м., 316–333 м., 380–392 м. Большинство из них представляли собой остатки зданий из сырцового кирпича с очагами, хозяйственными ямами, выкладкой в некоторых из них помещениях полов из обожженного кирпича золотоордынского стандарта. В строении расположенном между 316–333 метрами был найден целый кувшин с двумя ручками с тамгами. Золотоордынский слой XIV в. на всем протяжении исследованных отложений культурного слоя был перекрыт погребальными сооружениями в виде мазаров и их развалами, относящимися ко времени, когда город на данном участке городища лежал в развалинах. В верхней части (вверх по течению Урала) исследованного участка культурный слой верхняя граница которого, датируемый Л. Галкином нач. XIV в. судя по керамике найденной здесь перекрыт аллювиальными отложениями мощностью до 1,5–2 м., что может указывать на довольно высокое стояние вод Урала в тот период. В городище и у береговой кромки р.Урал был поднят археологический материал: фрагмент китайского сосуда, горло штампованного сероглиняного кувшина, кашинный поливной светильник, кашинная поливная чаша. На территории городища вблизи исследованного берега в то же время было казахское и русское кладбище[4, с.17–19].

Далее очередное наблюдение за городищем Л.Галкин проводил и в 1976 году. Но, к сожалению из-за отсутствия публикации и отчета того года, мы не знаем подробности этих работ.

Во время полевого сезона в 1977 г. в береговом обрыве, в излучине Урала, где наблюдался наиболее мощный культурный слой, обнажилась кирпичная кладка пола, мазара. Кирпич был золотоордынского облика светло-кирпичного цвета и имел размеры 26x28 см х 6 см. Они были расчищены кем-то. У уреза воды в этом же месте была обнаружена известковая плита округлая в плане с 2 желобками перпендикулярными друг другу. В центре плиты отверстие диаметром около 5 см. Диаметр плиты около 55 см, толщина около 10 см. Еще больше обнажилась в береговом обрыве зольная яма, врезанной в материковый слой и заложена мощным слоем прокаленной глины, золы и сверху костями животных и фрагментами красноглиняной керамики. Были взяты анализы на пыльцу и проведены сотрудниками Института водных проблем АН СССР. Т.А. Абрамовой и сотрудниками географического факультета МГУ С.И. Варущенко и А.Н. Варущенко геоморфологические исследования, которые показали, что в сохранившейся от разрушения части городища наблюдается участок, лежащий на высокой пойме, который был в XII веке первоначально заселен. Затем по мере повышения паводковых вод и высокого стояния вод Урала он был затоплен, и город занял в XIV в. I надпойменную террасу. Анализ пыльцы позволил сделать вывод, что в XIII–XIV вв. на нижнем течении реки Урал наблюдалось значительное похолодание и значительная увлажненность[5, с. 15–16].

В 1980 году Л. Галкин продолжал археологический надзор в городище Сарайчик. В этот год паводковые воды были особенно разрушительны для прибрежных участков Сарайчика. Были сняты профиль береговых обнажений культурного слоя, раскопана печь XIV в. для обжига кирпича.[6, с. 433].

Археолог Л. Галкин наряду с наблюдением, проводил и археологические раскопки. Так в 1981 году под его руководством была исследована печь для обжига кирпича. Она была обнаружена в восточной части городища. Ее обнажили в береговом обрыве внешние паводковые воды р. Урал. Печь двухкамерная. Она прямоугольная в плане. Ее длина составила 590 см, ширина - 375 см. Ориентирована длинными сторонами по линии ВЮВ-ЗСЗ.

А также в этом году были прослежены на протяжении 700 метров береговые обнажения культурного слоя городища. Фиксация культурного слоя велась от раскопанной и описанной выше печи вверх по реке до места, где в береговом обрыве культурный слой сошел на нет. Оно расположено от печи на 720 м. Мощность культурного слоя на всем этом протяжении было неоднородна. Наиболее мощный культурный слой был между 200 м и 400 м. и достигал 5 м. По мнению археолога в значительной степени слой XIII–XIV вв. нарушен при возведении многочисленных погребальных сооружений позднего времени - мазаров. На исследуемом участке их обнаружено не менее 25. Они сложены были из обожженного плоского кирпича золотоордынского облика и представляли собой круглые в плане купольные сооружения диаметром от 3 до 5 м. Из-за относительно плотной застройки мазарами исследуемой части городища, культурный слой его был в значительной степени перемешан. Строения, относящиеся к XIII–XIV векам в обнажениях культурного слоя встречены: на 115 м, 330 м, 510 м. Они представляли собой остатки сложенных из сырцового кирпича зданий.

По мнению Л. Галкина относительно редкая застройка участка городища указывает на периферийный характер сохранившейся его части. Поэтому исследуемая часть городища Сарайчик была очевидно в XV в. превращена в кладбище, после прекращения жизни города в конце XIV в. на сохранившемся участке [7, с. 12–14].

В 1983 году продолжалось очередное наблюдение над городищем Л. Галкиным. В береговом обрыве р. Урал, в ее изгибе обнаружены были остатки золотоордынского дома из сырцовой кладки. При зачистке археологом прояснилось, что дом был сложен из сырцовых кирпичей размером 40 см х 10 см. частично сохранились две стены дома. Расстояние между ними 320 см. Южная сторона сохранилась в высоту больше, чем северная. Ширина стен было около 60–80 см. С внутренней стороны четко прослеживался известковая обмазка поды общей мощностью 20–30 см. В заполнении помещения между стенами, кровлей и полом были обнаружены фрагменты красноглиняной керамики, куски сырцовых кирпичей, кости животных [8, с. 8].

В заключение, хочу отметить что, в кроме Сарайчика, основным исследовательским объектом у Л. Галкина был средневековое городище Актобе-Лаэти, где проводил каждый сезон раскопки. А также он проводил археологические разведки по рекам Урал, Уил и в песках Тайсуйган, Нарын, в результате которых были найдены многочисленные новые памятники. К сожалению научно-исследовательский работы Л.Галкина не были изданы как отдельная монография, а отражены только научных статьях [9]. В связи с этим научное наследие ученого, ждет своих исследователей.

### **Список литературы**

1. Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин Золотоордынского города Сарайчик // Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая. Вып.2. – Алма-Ата, 1949. – С.126–134.
2. Пацевич Г.И. РаскопкиразвалиндревнегородаСарайчика // Сарайшық бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев // Ғыл.ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау, 2015. – С. 105–128.
3. Галкин Л.Л. Двухсторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика// Советская археология. – 1978. – №2. – С. 282–286.
4. Галкин Л.Л. Отчет о работе Средне-волжской экспедиции Института археологии АН СССР проведенной в 1975 году в Гурьевской области Казахской ССР. 19 с. / Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея. КП 2606.
5. Галкин Л.Л. Отчет о полевыхисследованиях в Гурьевской области. 16 с. / Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея. КП 2928.
6. Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области // Археологические открытия. – М.,1981.

7. Галкин Л.Л. Отчет о работах Уральской экспедиции Института археологии АН СССР в 1981 году в Гурьевской области Казахской ССР. 17 с. / Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея.
8. Галкин Л.Л. Отчет о работах Волго-Уральской экспедиции в северо-восточном Прикаспии в 1983 году. 9 с. / Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея.
9. Галкин Л.Л. Исследования в Гурьевской области // Археологические открытия. – М., 1980. – С.429; Галкин Л.Л. Разведки и раскопки в Северо-Восточном Прикаспии // Археологические открытия. – М., 1983. – С. 433–434; Галкин Л.Л. Работы в Северо-Восточном Прикаспии // Археологические открытия. – М., 1984. – С.452; Галкин Л.Л. Памятники северо-восточного Прикаспия // Археологические открытия. – М., 1985. – С.505–506; Галкин Л.Л. Куда ушел последний караван? // Наука и жизнь. – №9. – М., 1990. – С.98–102.

### Түйін

Атырау өңіріндегі ірі ортағасырлық ескерткіштің бірі Сарайшық қалашығы болып табылады. Қалашық зерттеуші ғалымдарға қазан төңкерісіне дейін белгілі болғандығына қарамастан, кеңестік кезеңнің өзінде көп уақытқа дейін зерттеусіз келді. Мақалада қалашыққа XX ғасырдың 70–80 жылдары археологиялық зерттеу жүргізген Мәскеулік археолог ғалым Л.Л. Галкиннің қызметі туралы баяндалған.

### Резюме

Одним из крупнейших средневековых памятников в Атырауском регионе является городище Сарайшык. Несмотря на то, что городище стало известно ученым-исследователям до Октябрьской революции, но в советский период не было конкретного изучения. В статье рассказывается о деятельности Л.Л. Галкина, Московского археолога, проводившего археологические исследования в 70–80-е годы XX века.

### Resume

One of the largest medieval monuments in Atyrau region is the settlement Saraishyk. Despite of the fact that the settlement became known to researchers before the October revolution, but in the Soviet period there was no specific investigation. The article describes the activities of L.L.Galkin, a Moscow archaeologist who conducted archaeological research in the 70–80-ies of the twentieth century.

## Ә.Х.МАРҒҰЛАН ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ САРАЙШЫҚ ТАҒДЫРЫ

С. Өтениязов, т.ғ.к.  
Әл Фараби атындағы ҚазҰУ

Қыпшақ мәдениетінің үлкен орталықтарының бірі Жайық бойындағы Сарайшық қаласы XVI ғасырдың ақырына дейін өмір сүрді. Еуропа мен Азияны жалғастырған Жібек жолының бір керуен сарайы, үлкен сауда орталығы әсем қаланы көрген саяхатшылар жазбалары Сарайшықтың аса көрікті мәдени орталық болғанын дәлелдейді. Осы сұлу қалада болып естеліктер қалдырғандарды атап айтсақ Ибн Баттута (1334 жыл), Австрияның Ресейдегі елшісі Сигизмунд Герберштейн (1549 жыл), ағылшын саудагері Антоний Дженкинсон (1558 жыл) осы әсем қалада болып естелік жазбалар қалдырды.

1581 жылы (*кейбір деректерде 1580 жылы*) Ә.Марғұлан жазбаларына қарағанда 1586 жылы Дон казактары осынау гүлденген бай қала Сарайшыққа тұтқиылдан шабуыл жасап қиратады, халқын қырады, ең соңында қала маңындағы адамдар жерленген молаларды

(пантеонды) қазып тонайды. Ресей баскесер бұзықтарының қай заманда да түркі халықтарының молаларын тонап алтын күміс сияқты бағалы заттар іздеуі дәстүрлі тіршілік еді. Алтын Орда мен Ноғайлы кейінірек Қазақ астанасы болған әсем қалада талай мемлекет қайраткерлері мен белгілі тарихи тұлғалар жерленген молалардан әрине бағалы заттар мен қару жарақтар табылған. Алтын, күмістен жасалған зергерлік бұйымдар мен бағалы заттарды тонап, кейбір тот басып ескірген қару жарақтарды тастап кетіп отырған. Ондай қару жарақтар сол қала маңында алпысыншы жылдарға дейін табылатын еді - дейді кейбір жолдастарымыз, сол елдің тұрғындары. Сондай ақ әр заманның тиын ақшалары т.б. бұйымдар сол орыс мола тонаушылардың алтын болмаған соң алмай тастап кеткен заттары еді. Сол халқы қырылған өлі қаланы Ресей өкіметі XVIII ғасырға дейін тонады. Қала сарайлары мен ғимараттардың және қаланы қоршаған дуалдардың тастары мен кірпіштерін тасып алып Ресей басқыншылары көптеген крепостарын және Гурьев қаласын құруға пайдаланды. Сондықтан ірі мәдени орталық әсем қаланың жұрты ғана қалды.

Орыстардың қорғандарды қазып мола тонаушылары Сібір мен Алтайда XVII, XVIII ғасырда да жалғасып жатты. Орыс отаршылары Сібірдің қай жеріне келсе де ең алдымен бұрынғы, ескі молаларды қазып алтын іздегені белгілі. Сондықтан XVIII ғасырда Сібірге түгелдей мола тонаушылар індеті тарады. Осынау індетті /проблеманы/ орысша “Эпидемия кладоискательства” – деп атаса, әлгі тонаушыларды “кладоискатели”, “курганщики”, “бугровщики” әлде “гробокопатели” кейінірек “грубокопатели” деп әртүрлі атады. Олардың мақсаты белгілі, ертедегі түркілер молаларын қазып, тонап оңай олжаға бату ғана болды. Олардың біраз бөлігін жергілікті басшылар яғни губернаторлар қолдады, себебі түскен пайдаға ортақ болуға бастықтар өте құштар болды.

Сол Сібір мен Алтайды тонаған мола қазушылардың зергерлік алтын бұйымдарының кішкентай бір бөлігі 1 Петрдің қолына түскен себепті 1714 ашылған кунскамерада сақталды. Кейінірек Эрмитажға өтті. Осынау ертедегі түркі халықтарының зергерлік бұйымдарынан құралған экспонаттар «1 Петрдің Сібір коллекциясы» деп аталады (Руденко С.И.). [1]

Сол Сарайшық қаласы құлаған соң Батыс Қазақстан мен Ресей басқыншылары арасында әскери қақтығыстар басталды. Осы қиян кескі соғыстар 300 жылға созылды. Әр қайсысы 150 жылдан тұратын екі кезеңге бөлінеді. Ең соңы 1874 жылы Адайлар көтерілісімен аяқталды.

Осынау 1580–1730 жылдардағы 150 жылға созылған орыс пен қазақ арасындағы қырғын соғысты белгілі зерттеуші М. Әбдіров: «...С конца XVI – начала XVIII в. начинается ожесточенная и кровополитная, длившаяся 150 лет, казахско- казачья война. С этого момента вся история взаимоотношений казахов с яицкими / Жайық өзені/ казаками заполнена взаимными набегами, враждой захватом пленных и угоном скота. Борьба шла не на жизнь, а на смерть, с переменным успехом, и в этой борьбе не было ни победителей, ни побежденных, никто не хотел уступать. [2, с. 44–45]– деп жазған болса, қазақ елінің басына түскен соншама ауыртпалық туралы: - «...Многострадальная казахская земля обильно полита кровью наших предков, отстаивших право на мирную жизнь на древней, исконно своей территории...» [2, с. 45] – деп жан- жақты анықтамасын берген болатын.

Ал, екінші 150 жылдық кезең туралы (XVIII бен XIX ғасырлар) аса қиын кезең туралы Х. Досмұхамедов: «...Осы екі ғасырдағы патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден бағындырып алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды. Қазақтың амалы таптайын деп тұрған патша өкіметінен құтылу болды. Дәуірлеп келе жатқан орыс байларының капиталымен жауласам деп, Кіші жүздің жүз жарым жылдай тарихы қанмен жазылғандай болды.»[3, с.53] -деп толық бейнесін берген еді.

Осылай Кіші жүз қазақтарының Ресей басқыншыларымен соғысы әрқайсысы 150 жылдан тұратын екі кезең, демек барлығы 300 жыл соғыс. Осы Кіші жүз қазақтары мен орыс қазақтары арасындағы қырғын соғысты М.Әбдіров: «...Они были хорошо вооружены и обучены, прекрасно организованы, дисциплинированы, обладали громадным опытом борьбы с покоренными народами. Вот с такими отборными воинскими отрядами 300 лет

воевали казахи за свою свободу и независимость, отстаивая родную землю...» [2, с. 7–8]- деп мінездеме берген еді. Қазақ еліне толассыз шабуыл жасаған орыс – казактардың жауыздығы мен зұлымдығы туралы орыс тарихшылары да көптеп жазды.

Мысалы тарихшы А. Рябинин: «...У яицких казаков был один смертельный враг - это киргизы (т.е. казахи). Они были «враги неутомимые, настойчивые, не знавшие ни страха, ни усталости. Яицкие казаки вели против них войну настоящую и ожесточенную» [4, с. 28] - деп жазғаны қазақтардан басқаның бәрін тізе бүктірдік енді тек қазақтарды бағындыру ғана қалып тұр деп жазып, қаншама қазақ ауылдарын түгелдей аямай, жауыздық пен қатыгездіктің неше түрін көрсетіп қырып жібергенін баяндайды... А.Карпов кітабында: «...Раз это киргиз – то враг, заклятый враг и все, что носило на себе киргизский облик, все уничтожалось, билось казаками на смерть, целые аулы, старцы, жены – все истреблялось; убивались дети и грудные младенцы, - «вырастут – укусят!» говорили казаки и поднимали их на копья. Истреблять басурманина – такова была миссия казака того времени, миссия, освященная церковью» [5, с. 332–333] - деп неше түрлі зұлымдықтарды жазды.

1692 жылы Ресей мемлекет басына І Петр келген соң орыс әскерлерінің Қазақ жеріне жаңа қарқынды шабуылдары басталды. Себебі І Петр қалмақтардың ұйымдасқан қарулы отрядтарын қазақ еліне айдап салып отырды және тісіне дейін қаруландырды. Аюкені қалмақтың ханы етіп тағайындап, барлық титулды, барлық сыйлықты соған берді. Оның негізгі міндеті қазақ елін шауып қирату ғана болды. Сорлы Аюке хан тегін сыйлықтар мен арзан титулдарға қызығып өз қандастарын өлімге айдап отырғанын түсінбеген болар. Түсінген болуы мүмкін тек өлер алдында 1724 жылы қалмақтардың Әбілхайыр әскерлерінің қолынан қырылып жатқанында ғана. Не деген сұрқиялық өмір. Күні кеше Шыңғысханның қандасымыз, ұрпағымыз деп жүрген халықтың Ресей сойылын соғып жүріп арам өлгені әрине жетесіздік, сұрқиялық, ұят, яғни даңқсыз өмір.

Әрине І Петр келген соң тісіне дейін қаруланған казачьи отрядтар мен қалмақтар шабуылынан қазақ елінің есесі кете бастады. Сол кезде қазақ елі үшін І Петрден кем емес тұлға жарқырап тарихи аренаға келді. Жас батыр қолбасшының аты Әбілхайыр (1685–1748) еді. Бұл 1700 жылдар болатын. Қазақ елі мен Ресей қоластындағы туысқан башқұрт халқын қызғыштай қорғаған ерлігі ескеріліп 1709 жылдың күзінде Әбілхайырды Кіші жүзге Тәуке ханның өзі бас болып билер кеңесінің шешімімен хан сайлады. Әбілхайырдың қазақ елін Ресей басқыншыларынан 48 жыл бойы қорғаған ерліктері халқымыздың тарихындағы өшпес батырлық пен ерліктер.

Орыс қазақ қатынасы тарихы қазақ халқының ұлт азаттық соғысынан тұрады. Орыс казачьи отрядтарының жауыздығы мен зұлымдығынан және оған қазақ, елінің жанкешті, ел қорғап жанталасқан шайқастарынан тұрады. Қазақ елінің орыстарға қарсы жанкешті соғыстары патриотизм мен батырлықтың және ерліктің шыңы болғанын бұл күнде мақтанышпен айтудың орнына көз-көрекі жасырып келе жатырмыз. Кіші жүз халқының ата мекенін қорғаудағы ерліктері мен батырлығы туралы орыс зерттеушілері де көптеп жазды... Мысалы: «...Казахи Младшего жуза. отличались «диким, буйным, резко выраженным характером». В степи казах почти непобедим, говорили о них, а в ручной схватке физическая сила, ловкость владеть холодным оружием и управлять конем дают ему величайший перевес над царскими войсками.» [6, с. 300–301; 2, с. 72] - деп жалпы анықтамасын берген еді.

Сарайшық қаласының жұрты мен қасиетті топырағы жоғарыда айтылған қиян кескі соғыстар мен шайқастардың үнсіз күәгері болып қалды.

Сарайшық трагедиясы туралы жазғандар П. Рычков, Н.М. Карамзин, А.Б. Карпов, А. Рябинин т.б. болса ХХ ғасырда жазғандарды ұзын саны көп. Б.А. Кочкаев, Р.Г. Скрынников, М. Абдиров т.б

Сарайшық жұрты қаншама жылдар бойы тоналып жатты. Оған ресми ұйымдастырылған археологиялық экспедицияны 1937 жылы Н.К. Арзютов басқарды. Келесі жылы ол репрессияға ұшыраған себепті және 1942 жылы Красноярск өлкесінде

қайтыс болғандықтан оның ғылыми есебі жарық көрмей жатты. Ә.Х. Марғұланның мұрындық болуымен 1949 жылы ҚазССР Ғылым академиясының Хабаршысына (№ 67) Н.К. Арзютовтың Сарайшық қаласын қазған есебі жарық көрді. Сарайшыққа жасалған келесі ресми археологиялық экспедицияны Ә.Х. Марғұлан басқарды. Осы екі экспедиция екеуі де өз жұмыстарын толық орындай алмады. Арзютов репрессияға ұшыраған болса, Әлекең де сондай пәледен әрең аман қалған сияқты. Жалпы Марғұлан экспедициясы сол кездегі ҚазССР Ғылым академиясы президенті Қ.И. Сәтбаевтың ерекше қамқорлығы арқасында болған еді. Оның есесіне 1952 жылы Қ.И. Сәтбаевтың өзі жауапқа тартылып Ғылым академия президенті қызметінен босатылды. Оның орнына ғылымға қатысы болмаса да Д.А. Қонаев отырды. 1956 жылы Қаныш Имантайұлы өз орнына қайтып келгенде Ш.Ш. Уәлиханов ғылыми мұрасын игеріп жарыққа шығару науқаны тоқтап қалғанын көреді. Сол кезге дейін алты рет Шоқантанушылар тобы құрылған екен, ешқандай нәтиже бермегенін көріп Шоқантанушылар тобын басқаруды Әлкей Марғұланға тапсырады. Соның арқасында 1958 жылы Шоқанның Таңдамалы шығармалары жарық көрді. 1961 жылы 1-томы, одан соң басқа томдары жарық көрді...

Біз енді Сарайшыққа жасаған Ә.Х. Марғұланның археологиялық экспедициясының ғылыми есебіне шолу жасайық. Айтпақшы бұл материал қаншама құнды болса да осы уақытқа дейін еш жерде жарық көрмегені. 1950 жылы сентябрьдің 22 күні Ә.Х. Марғұлан Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтінің Ғылыми кеңесінде Сарайшық экспедициясы туралы жасаған баяндама есебінің протоколының көшірмесі профессор Хисмет Табылдиевтің жеке архивінде сақталыпты. (Ол 2018 жылы январьда қайтыс болды). Өлкетанушы ғалым ағамыз Атырау өңіріне қатысты құжаттар мен деректерді өте ыждағаттылықпен жиыстырып, қызғыштай қорып, өлке тарихының білгірі болғаны және Алматыдағы ғылыми орталықтар мен архивтерге етене жақын араласқаны белгілі. Әрине академик Ә.Х. Марғұланның Сарайшық туралы жазған зерттеулері біздің қолымызға түскен жоқ. Егер сол бір зерттеулерді қазіргі Тарих ғылымының игілігіне жаратса нұр үстіне нұр болар еді. Себебі Әлекең Кеңес Одағы заманында бауырын жазып, көсіліп шаба алмаған тұлпардың бірі, яғни халқымыздың мәдениеті мен тарихының үлкен жанашыры, ерекше патриот жан еді. Қысқаша болса да сол Ғылыми кеңесте Әлекең жасаған баяндаманың Хисекең үйінде сақталған протоколын көпшілікке ұсынғанды жөн көрдік.

Отчет о работе Сектора археологической экспедиции за 1950 План работы на 1951–1955 гг. Переписка по археологическим исследованиям за 1950 г. // Д. 11. Ф. 557. О.36.

Ә.Х.Марғұланның осы документ ішіндегі Сарайшық экспедициясы бойынша жасаған есебін қазақ тіліне ықшамдап аударып беріп отырмыз..

22 қыркүйек 1950 ж. Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институты ғылыми кеңесінің мәжілісінде Қазақ КСР ҒА корр.мүшесі Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Ә.Х. Марғұланның есебі тыңдалады.

Ол есепте былай жазылған: Экспедиция жұмысының негізгі объектісі Сарайшық қаласы болды. Орыс жылнамаларына қарағанда 1586 ж. дон казактары Орал өзендері арқылы көтеріліп, Сарайшыққа жетеді, оны талқандайды, Левшин мен Рычков та осыны дәлелдейді. Сонымен, 16 ғ. аяғында Сарайшық орны (жұрты) үйінді болып жатты. Сарайшықтың үйінділерінде Паллас, Рычков және басқа 18 ғ. зерттеушілері болған. Қирап жатқан территорияда архитектуралық құрылыстардың, сарайлардың және күйдірілген кірпіштен жасалған басқа үйлердің де қалдықтары сақталған. Бұл құрылыстардың қалдығын жергілікті халық алғанын алып кеткен, өздерінше қазба ұйымдастырған [130].

Марғұланның есебіне қарағанда, экспедицияның мақсаты қираған қаланы зерттеу болды. Экспедиция солтүстік маршрутпен Жезқазған, Торғай далалары, Шалқар стансасы арқылы шықты. Сарайшық қаласы Гурьев қаласынан 48 км Орал (Жайық) өзенінен жоғары жақта орналасқан. Барлау кезінде Орал өзенінің сол жағалауында ежелгі керуен сарайдың қалдықтары табылды, оның қарсысында Ибн Батута жазған көпір болған болу

керек. Қаланың оң жақ бөлігі жеке төмпешіктерден (бугра) тұрады, олардың биіктігі 2 м. [130].

Сарайшықтың үйінділерінде Орта Азия қалаларындағыдай нақты конфигурация жоқ. Оның ауданы Оңтүстік-Шығыстан солтүстік-батысқа қарай 1,5 км, ал солтүстік батыстан шығысқа - 1 км. Қала земляной валмен қоршалған, оның іздері қазіргі кезге дейін сақталған [130]. (*Әрине земляной валдың сырты тастармен және тас кірпіштермен қапталған*)

Ә. Марғұлан есебіне қарағанда, қалада екі қақпа болған, біреуі бастыстан, екіншісі оңтүстік-батыста, қақпаның бағыты керуен жолдарының бағытына сай келеді. Материалдық мәдениеттің де, қираған қаланың топографиясы сияқты ортаазиялық қалалардан айырмашылығы бар. Қаланың үйінділері алғаш рет кеңестік дәуірде Арзютов зерттеді, ол үйіндінің түрлі жерлерінде барлығы 13 шурф жасаған, шурфтары аса терең емес, максимум 1,5 м. [с. 131].

Одан әрі Ә. Марғұлан былай жазады: «Осы жылы жүргізілген біздің экспедицияның жұмыстары көрсеткендей, Сарайшық үш мәдени қабаттан тұрады: ежелгі монғол дәуіріне дейін, одан кейін Алтынордалық (Дешті Қыпшақтық), және жоғары қабаты 15–16 ғғ., яғни Үлкен Ноғай ордасының билік құрған уақытына жататын қабат. Жоғары қабат ноғай хандарының молаларының қалдықтарымен белгілі [с. 131].

Экспедиция барлығы 5 қазбаны қойды. № 1 қазбада біз үлкен ғимараттың қалдықтарын көрдік, бұл қандай да бір сарай қалдықтары болуы мүмкін. Біз ашқан қазба 4 бөлмеден тұрады, ғимарат Орта Азия мен Сырдария қалаларына тән кәдімгі көлемдегі күйдірілген кірпіштен салынған. Саз балшықтан жасалған құбырлардан тұратын ежелгі жылыту жүйесі назар аударарлық. Біз түтін шығаратын мұржа таптық, оның тереңдігі 2,28 м [с.131]. Үйдің оңтүстік шығыс бөлігі де назар аудартады. Бұл жерден ротонда түріндегі дөңгелек үйдің қалдықтарын таптық.

№ 2 қазбадан ежелгі күйдіргіш пеш табылды, ол 3 бөлімнен тұрады: негізгі, жеке столбалардан (бағаналардан) тұрады, оны арка тіреп тұрады, ішінде отты камера бар, сонда керамика күйдірілді. Үшінші қазбадан шеберхананың қалдықтары табылды. Ол квадрат ауданды, шеберхана бөлмелері салынған. Үйдің солтүстік жағында екі пеш бар, бұл пештер су құбырымен, саз балшықты құбырмен жалғасқан. Осында металл, темір қорытқан.

*Төртінші қазбадан* тұрғын үйлер табылды. Мұнда үш қабат бар. Жоғарысында қазақ ноғай дөңгелек мавзолейінің қалдықтары, екіншісі алтынордалық және үшіншісі ежелгі монғол дәуіріне дейінгісі. Бұл жерден біз архаикалық типтегі материалдар таптық, ол Алтын Орда уақытына тән емес. Бұл фактіге қарағанда Сарайшық монғол дәуіріне дейін болған деп айтуға мүмкіндік береді және ол шамамен 12 ғасырда пайда болды деген қорытындыға келдік, бұл кезде Орал мен Еділдің төменгі жағында қыпшақтардың немесе половецтердің ірі тайпалық одағы өмір сүрді, алайда бұл поселениенің ежелгі атауы, Сарайшыққа дейін өмір сүргені бізге әзірше белгісіз.

*Бесінші қазбадан* тұрмыстық заттардың қалдықтарымен, идеологиялық заттармен ежелгі тұрғын үйлер табылды. (Марғұлан мәжіліс залына қойылған коллекцияларды түсіндірді).

Қазба кезінде табылған заттарға қарағанда ежелгі Сарайшық қаласы Дешті Қыпшақтың ірі саяси, сауда және мәдени орталығы болды, ол 13, 14, 15, 16 ғасырларға жатады. Ол монғол дәуіріне қарағанда ежелгі заманда (одан бұрын) пайда болды. Сонымен оның тарихы шамамен 500 жылды қамтиды.

Осы кезеңдер ішінде Сарайшық өз дамуында түрлі оқиғаларды бастан кешірді, маңызды өзгерістер болды және қала орталығына айналды, 13–14 ғғ. Алтын Орда хандарының резиденциясы болд, одан кейін 15–16 ғасырларда көшпелі қазақтардың резиденциясна айналды. Марғұлан қазақ хандары Қасым мен Жәнібектің молалары осы жерде екенін Есебінде айтқан [с.132].



Есепте Сарайшықтан Хорезмге дейінгі керуен жолы зерттелгенін сипаттаған. Осы жерде егін шаруашылығының мекендері ежелгі және орта ғасырда болғанын және осы үлкен керуен жолында бірқатар керуен сарайлары болғаны жазған [с. 131]. Маршрут Каспий теңізінің солтүстік жағымен жүріп, әуелі Ембінің төменгі жағына, одан кейін Қосшағыл мен Үргеніш арқылы жүрген. Бұл жерде кейін біз орнына келтіретіндей тұтас керуен сарайлар бар екенін экспедиция зерттеушілері қалдықтар бойынша зерттеген. Біз Ембінің төменгі жағындағы екі жерде Ұшқан және солтүстік шығысындағы Қызылқұм құмдарындағы ескерткіштерді зерттедік. Оның ішінде Ұшқан үйінділері ерекше назар аударарды. Бұл да Сарайшық сияқты қала, жоғары жағында көптеген тұрмыстық және көркемдік керамика бар. Шамасы, Сарайшықтан кейін Ұшқан көпестер тоқтаған ежелгі керуен жолындағы орталық болса керек [с. 132].

Орта ғасырда Батыс Қазақстанда Сарайшық сияқты үлкен қалалар ғана емес, егін шаруашылығының орталықтары да, керуен сарайлардың басқа да тіректері болғаны, олардың бәрі күйдірілген кірпіштен жасалғаны, ежелгі қолөнер өндірісінің сақталғаны дәлелдейді. Оларды қолөнермен де, егін шаруашылығымен де бірдей айналысқан негізгі халық жасады, сонымен бірге қосымша көшпелі өмір салтында жүрді [с. 132]. Мұны тұрмыстық заттардың формасы да дәлелдейді. Біз таза көшпелі заттарды да, егін шаруашылығымен айналысқан тұрғындардың да заттарын таптық, демек, бұл ауданда көшпелі және отырықшы мәдениеттің үйлесімдігін дәлелдейді.

Экспедиция негізгі жұмыстан басқа ғылыми дәрістер мен баяндамалар оқыды, мысалы, «Кеңестік ғылымның патриоттық маңызы», сонымен қатар И.В. Сталиннің «Тіл біліміне марксизмнің қатысы» деген әңгіме өткізді.

Осы есептен кейін Ә. Марғұланға сұрақтар қойылды.

*Шахматов:* Каспий теңізі 12 ғасырдан 15 ғасырға дейін қанша шегінді?

*Жауап:* осы тақырыпқа ленинградтық жертанушы профессормен әңгімелестім, ол топырақтың құрылымын зерттеп, Алтын Орда кезеңінде Каспий теңізі қазіргіге қарағанда солтүстікке таман орналасты деп бекітті.

*Тұрсынбаев:* Қала халқы жартылай көшпелі өмір сүрді ме? Демек, егіншілер мен қолөнершілер арасында жоғары пайыз болды деп айтқан дұрыс па? Меніңше, Сарайшық көшпелі даламен қоршалып жатты, демек, қолөнершілер де осы көшпелі далаға жұмыс істеді.

*Марғұлан:* Мен жергілікті халықтың ішінде қолөнершілер болды деп есептеймін және оны нақты фактілер арқылы дәлелдеуге болады. Олар жергілікті халықтан 12–13 ғғ. бөлініп шықты, тұрмыстық заттарды жасады және жоғарыдағы феодалдарға салтанатты бұйымдар жасады, бұлар қала халқының негізгі құрамы еді, сонымен қатар қаланың әкімшілік бөлігі, бұл жерде көпестер де көп болды.

*Шахматов:* Ә. Марғұлан баяндамасынан экспедиция нәтижелері назар аударарды және Батыс Қазақстан тарихы бойынша бірқатар мәселелерді қайта қарауға көмектеседі, әсіресе көшпелілер мен отырықшылардың өзара қарым қатынасы туралы. Бұл маңызды мәселе. Екіншіден, Алтын Орда дәуіріндегі көшпелі мемлекеттік бірлестіктің орталығы болған, шамасы ол, сауда орталығы ретінде пайда болуы мүмкін, ол Шейбанидтердің Мауераннахрға кеткеннен кейін саяси орталық ретінде көрінді. Өзбек, Қасым тұсында маңызды роль атқарды.

Мен барлық экспедицияға тән кемшілік ретінде жұмыстар аяғына дейін жүргізілмейтінін айтқым келеді. Біздің археологтар шашылып жатады. Марғұлан да Сарайшықта тоқтай алмаған және экспедицияны Усть Уртаға бұрған, бұл Черниковтың экспедициясына да тән, осындай ауданы бар, қысқа мерзімде зерттеу керек, ал ол Жонғар қақпаларына талпынады, екі күн ішінде түк істей алмайсың [с. 137].

Әлкей Хакановичтің еңбектері өте қызықты. Іс жүзінде Якубовский еңбегінен кейін бізде Алтын Орда кезеңі бойынша қызықты материалдар болған емес. Сарайшықтағы жұмыстарды жалғастыру керек [с. 138].

*Нусіпбеков:* Біздің мекеме ірі ГЭС ті салу бойынша өз жоспарын ұсыну керек. Бұл Әлкей Хакановичтің жұмысы. Осы мәселені Сарайшық мәселесіне байланысты қою қажет.

*Черников* (қорытынды сөз): Мен Әлкей Хаканович экспедициясының нәтижелеріне ризамын. Сталинград ГЭСі құрылысна байланысты Сарайшық қазақстандық археологтардың назарында болу керек. Менің соңғы ұсынысым Сарайшықта стационар ұйымдастыруға қол жеткізу керек.

*Марғұлан* (қорытынды сөз): Біз жалпы жинақталған жоспарды қайта қарауымыз керек және Батыс Қазақстандағы археологиялық жұмыстарды қарастыру қажет. Сталинград ГЭСі Батыс Қазақстанның бүкіл территориясын алады. Менде бұрынғы міндеттер де бар, екі тақырып: «Орталық Қазақстанның монументальды ескерткіштері» және «Мериодиналды көшпелі жолдардың мәселелері». Соңғы тақырып өте маңызды және қызықты.

Біз жоғарыда Шахматовтың Марғұлан экспедициясын асығыс жасағаны туралы айыптаған сөйлемдердің астын сызып қойдық. Жалпы Арзютов экспедициясы да, Марғұлан экспедициясы да тұйыққа тірелгенін анық көреміз. Біріншіден Сарайшықтың тек жұрты жатыр, ғимараттар мен дуалдардың тастарын алып кетіп топырағын ғана қалдырған. Пантеондағы қабірлер түгелдей тоналған. Мұндай қалаға археологиялық қазба жұмысын жасау оңай емес. Дегенмен сол кезден бері қарай 1996 жылы И. Тасмағанбетов қолға алып З. Самашевке қаздырғанға дейін қаланың көп бөлігін асау Жайық өзені шайып кетті.

Сондықтан Сарайшық қаласының орнын сақтап қалу үшін жалғыз дұрыс және шұғыл шешім Жайықтың арнасын бұру керек деп талай зиялы ағаларымыз дабыл қағып еді. Өкінішке орай ол ұсыныс жүзеге аспады. Себебі қазір Жайықтың опырылып құлап жатқан тік жар жағасына мыңдаған куб бетон құйылып бекітіліп жатыр. Демек өзен арнасын бұрып қала орнын қалпына келтіру енді іске аспайтын болады.

Киелі Сарайшық қаласы Мәскеуден (1147 жыл) бұрын құрылған. Жалпы Сарайшықтан басқа да Алтын Орда астаналарының ешқайсысы сақталған жоқ. Осы жерде Жәнібек хан салғызған Астархан неге сақталды деген сұрақ туады. Сонда Асан қайғы туралы аңызды еріксіз еске аламыз. Ел аузынан алынған бұл аңыздың қысқаша мазмұны мынындай: Жәнібек хан Астархан қаласын құрғызған соң қаланың құрметіне үлкен той жасайды. Сол тойға Асан қайғы келмей қалады. Бұған қатты қайғырған Жәнібек хан Асан қайғыны алдырып себебін сұрайды. Сонда Асан ата: - Келмеген үш себебім бар. *Біріншісі* - Қаланың іргетасының астында өлген орыстардың бастары қалып кетті. Бұл жаман ырым. Келешекте осы қала орыстардікі бола ма деп қорқамын - деген екен Асан қайғы. Өрине бұл аңыз әңгіме.

Қорыта айтсақ Жайық өзенінің жағасы бетон құйылып құламайтын етіп шегенделіп жатыр. Бұл жақсы әрекет, дегенмен су шайып кеткен қала орнын қалпына келтіру жүзеге асатын болса нұр үстіне нұр болар еді. Басқа тірліктер мен шаралар содан кейін жалғаса береді. Сонда бабаларымыздың әруағы ырза болар еді. Сондай ақ академик Әлкей Марғұланның да арманы орындалар еді демекпіз.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра 1. – М.Л., 1962.
2. Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. – А., 1994.
3. Досмұхаметұлы Х. Аламан. – Ташкент, 1926.
4. Рябинин А.Д. Уральское казачье войско. – Ч. I–II. – СПб., 1866.
5. Карпов А.Б. Уральцы. Ч.1. – Уральск, 1911.
6. Казахско – русские отношения в XVIII – XIX веках. – А., 1964.
7. Отчет о работе Сектора археологической экспедиции за 1950 План работы на 1951–1955 гг. Переписка по археологическим исследованиям за 1950 г. // Д. 11. Ф. 557. О.36

## О СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТАХ В ПОГРЕБЕНИЯХ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ВРЕМЕНИ. МОГИЛЬНИК БУГРА «МАЯЧНЫЙ»

С.А. Пантелеев, научный сотрудник,  
Институт археологии  
им. А.Х. Халикова АН РТ  
г. Казань, Российская Федерация

Необходимо отметить, что не в первый раз уделяется внимание наличию монет встречающихся в погребениях золотоордынского времени. Так, например, проводимый Е.М. Пигарёвым мониторинг географии распространения погребений с монетами на территории Золотой Орды отмечает Астраханскую, Волгоградскую, Саратовскую, Самарскую области, а так же территории Украины, Калмыкии, Казахстана и Татарстана. При этом в совокупности им было рассмотрено 214 погребений, из которых к XIII в. относится 21 погребение к XIV в. 134 погребения, XV в. 5 погребений и неопределённых 54 погребения.

Кроме того длительность существования и устойчивость подобной обрядности до конца XIV начала XV вв. фиксируется и на территории Среднего Подонья входившего в состав Золотой Орды. В погребениях с западной ориентировкой (и не только) и воинским инвентарём в погребениях при раскопках мавзолеев отмечаются серебряные монеты (Шадибек, Кафа ал-Джедид; Науруз, Гюлистан; Джанибек, Сарай ал-Джедид; Токтамыш, Крым, Азак, Сарай ал-Джедид (определение Е.Ю.Гончарова)) (Цыбин, 2009, с. 269).

Известны и среднеазиатские погребения золотоордынского времени, исследованные на территории ещё Уз СССР. Так в Халчаяне Денауский район на могильнике Ханка-Теле, где проходили археологические исследования в период с 1959 по 1963 гг. Было исследовано захоронение, с инвентарём и монетой. Монета начала XIV века принадлежит к безымянному монгольскому чекану. По типологическим признакам определена как из Термеза. «Языческий характер обряда захоронения вполне очевиден» (Пугаченкова, 1967, с. 256). Подобное погребение было исследовано и в районе Пскента (Ташкентская область). Обнаруженное в кургане конца XIII в. - начале XIV в. с единственным отличием в том, что погребённый был уложен в выдолбленном гробе-колоде. При этом – ориентировка, труположение, инвентарь и наличие серебряной монеты совпадают с погребением в Халчаяне.

С интересующей нас Астраханской области особенно с территории могильника на бугре «Маячный» расположенного на левом берегу р. Маячной к северу от р.п. Красный Яр. Известно 74 погребения (на момент написания автор) содержащих монеты, наибольшее количество которых приходится на XIV век (1340–1360-е гг.) время наивысшего и окончательного утверждения ислама в Золотой Орде (Пигарёв, 1998, с. 283–301).

В этой связи рассматривались различные предположения относительно попадания монет в погребения. Их назначения и объяснения включения в погребальную обрядность.

Так одним из вариантов объясняющих наличие монет в погребениях может являться то что «В XIII веке у народов, населявших золотоордынское государство, в погребальном обряде появляется элемент-обол мёртвых, просуществовав до XV века...» (Пигарёв, 1998, с. 283–301). При этом не совсем тут ясен механизм формирования и распространения этого обычая и какая этому предшествовала форма. Собственно название «обол» или «обол мёртвых» является определением эллинской культуры и не совсем созвучен с религиозными, идеологическими и этническими реалиями рассматриваемого периода. Конечно, вероятно большое значение могло иметь то обстоятельство, что наибольшее количество попадания (серебряных) монет в погребения связано с экономическим ростом и благосостоянием общества. Однако такая взаимосвязь маловероятна с традицией помещения монеты в погребение в качестве обора.

В другом случае рассматривались в ряде работ Д.В. Васильева погребения содержащие монеты которые как предполагается (или утверждается), могли быть «...связаны с распространением и существованием в XIII- начале XIV в. на территории Улуса Джучи буддизма» и далее где «...один из вариантов буддийского погребального обряда предусматривает вкладывание монеты в рот покойного» (Васильев, 2007, с. 146; 147).

Или «...обычай помещения серебряной монеты в рот покойного также может быть связан с буддийскими погребальными традициями и рассматривается как один из вариантов «запечатывания» рта покойного от проникновения злых духов...» (Васильев, 2009, с. 230).

В целом эти предположения (или утверждения) сделаны «...в поддержку гипотезы о буддийском облике погребений (где автор) считает наличие монет в погребениях...» (Костюков, 2006).

Необходимо отметить, что во всех предыдущих случаях не был учтён один момент, который связан с предшествующей традицией и религиозной ситуацией у тюркских, монгольских и не только народов влиявший на их погребальную обрядность.

Так в регионах Средней Азии присутствие монет, в погребениях отмечается, начиная уже с VII века. Фрэзер по этому поводу говорил что происходила «закономерность смены в погребальной обрядности натуральных приношений денежными, на которые умерший мог купить себе пищу» (Ягодин, Ходжайов, 1970, с. 145). Надо отметить, что широкая распространённость данного обряда у среднеазиатских народов во всех случаях связана с обрядом труположения. И в наше время подобные явления были отмечены Б.Я. Стависким у каракалпаков, узбеков, казахов и туркмен, населяющих Хорезмский оазис.

В Средней Азии много археологических свидетельств о существовании обряда положения монет в погребение. Известен Миздахканский некрополь в Каракалпакии, Кувсайский могильник в Ферганской области, где в захоронениях фиксируются в руках у погребённых монеты и большое количество мелких предметов. Однако, например Г.П. Иванов не отождествляет эти погребения с буддистскими или совершёнными по буддистскому обряду. И подобных примеров можно приводить бесконечно много.

Однако в нашу задачу в данном вопросе не входило рассмотрение буддистской погребальной обрядности и её этнической принадлежности (антропологические исследования не проводились) относительно погребений происходящих с могильника бугра «Маячный», поскольку это уже совершенно другой вопрос требующий отдельного глубокого и серьёзного рассмотрения. Тем не менее, немного подробнее остановимся на буддистском «следе» в погребениях (по материалам известным на момент написания) с грунтового могильника бугра «Маячный» с обычаем «запечатывания» рта (отмечаемый в Китае !) как варианта, который связан с буддийскими погребальными традициями. Где в качестве примера рассматривался ряд «буддистских» погребений, содержащих золотоордынские серебряные монеты второй половины XIII века.

Лишь только в нескольких случаях были отмечены погребения с монетой во рту и в одном случае во рту с порезанной монетой в кистях рук. Что даже при наличии других признаков в погребении как ориентировка, положение и присутствие инвентаря не может быть определено как буддистское.

При этом говоря о вариантах погребальной обрядности содержащей монеты можно было бы с таким же успехом утверждать, что они являются зороастрийскими.

Поскольку одним из вариантов погребальной обрядности наличия серебряных монет и других мелких предметов в погребениях имеет место и в зороастрийской погребальной обрядности.

Так у Иранских персов согласно проводимым ритуалам яшти-седуш и шаб-гирих, во время которых освещаются ритуальный шнур – кусти – символ принадлежности зороастризму, кусочки серебра, монеты или кольца. Предметы, предназначенные для души покойника (Литвинский, 1983, с. 119; 120; Литвинский, Седов, 1984, с. 154; 155;

Мейтарчян, 1999, с. 118; 119). Данный обряд у зороастрийцев мог прослеживаться в представлениях о символической плате богам, которые вершат суд над душами у моста Чинват. Конечно, речь не идёт теперь о том, что все погребения содержащие монеты являются зороастрийскими и даже совсем не обязательно. Однако присутствие подобных погребений на могильнике в окружении мусульманских захоронений не является чем-то из ряда, вон выходящего так в ходе археологических исследований на бугре «Маячный» было исследовано несколько захоронений относящихся по обрядности к зороастрийским (Кутуков, 2001, с. 71-74). Дело в том, что этот сохранившийся элемент обряда отмечается и в самих мусульманских погребениях.

Не вызывает сомнения то что появлению монет в погребениях предшествовал более древний обряд, который объясняется существовавшими задолго религиозными представлениями о загробном мире в шаманизме и тенгрианстве у тюркских и монгольских народов. Тех народов, которые составляли население Золотой Орды. Где по религиозным представлениям душа длительное время добиралась в загробный мир (в отличие от буддистской реинкарнации). При этом перед ней открывались три пути: железный медный и серебряный. Железный путь представлял собой тропинку: и если душа не могла вспомнить ни одного праведного дела, совершённого при жизни, она не могла переступить её и низвергалась в ад. Но если при жизни совершались праведные дела и душа помнила об этом, то она могла пройти по ней на суд Эрлик-хана. Медный путь вёл к местопребыванию небожителей тенгриев, где обитают души, не заслуживающие ни награды, ни наказания. Серебряный путь в - «рай», который «возвышается до неба, где находятся боги. Поэтому изначально мелкие серебряные изделия кольца, серьги, бляшки, или фрагменты изделий из серебра пластинок и т.д.. в погребениях где покойнику их клали в рот или возле головы в руки в ноги которые при этом выполняли своеобразную роль «маркера» напоминания о серебряном пути в рай и которые символизировали, путь души по серебряной дороге, ведущей к небожителям. Положенные родственниками мелкие серебряные предметы (а позже монеты) являлись напоминанием или пожеланием для души умершего верности выбранного ей пути в рай. А позже эту роль начинают выполнять более универсальные предметы, появившиеся серебряные монеты. Обычай, который доходит как пережиток, встречаясь уже в захоронениях (и в мусульманских) золотоордынского времени.

И даже принимая во внимание варианты погребальной обрядности в буддизме его временные, этнографические и географические особенности. Можно к этому добавить лишь то, что как известно при всей каноничности и вариантности обряда погребений в них ещё как правило, присутствуют и символические элементы буддистского характера подчёркивающие его конфессиональность. Что же до приводимых примеров (монет в погребениях) Д.В. Васильева то они располагаются в очень широком диапазоне религиозных обрядов и представлений того времени, которые не позволяют чётко и уверенно интерпретировать эти погребения как буддистские но и даже их этническую принадлежность.

### **Список литературы**

1. Васильев Д.В. Ислам в Золотой Орде историко-археологические исследования. – А., 2007 г..
2. Васильев Д.В. Могильники окрестностей Красноярского городища (некоторые результаты статистического анализа). // Материалы IV международной конференции памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова. – А., 2009. – С. 59–75.
3. Васильев Д.В. К вопросу о локализации первой столицы Золотой Орды на Красноярском городище // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2009. – № 1. – С. 222–236.

4. Кутуков Д.В. О некоторых особенностях погребального обряда нижневолжского населения в золотоордынское время. // Археология Нижнего Поволжья на рубеже тысячелетий. – А., 2001. – С. 71–74.
5. Козенкова В.И. Погребения в хумах. // Советская археология. – М., 1961. – № 3. – С. 251.
6. Котеньков С.А. Отчёт об археологических раскопках на грунтовом могильнике «Маячный 1», в Красноярском районе в 1990 г. – А., 1990. // Архив АГОИАМЗ. НВ 13347.
7. Котеньков С.А. Отчёт об археологических раскопках на грунтовом могильнике «Маячный 1», в Красноярском районе в 1992 г.. – А., 1992 г. // Архив АГОИАМЗ. НВ 13247/1.
8. Котеньков С.А. Отчёт об археологических раскопках на грунтовом могильнике «Маячный 1», в Красноярском районе в 1992 г.. – А., 1992 г. // Архив АГОИАМЗ. НВ 13443/1.
9. Костюков В.П. О хронологической позиции поминальных оградок южного Зауралья. // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). – СПб., 1998. – С. 311–319.
10. Костюков В.П. О следах буддизма в погребениях золотоордынского времени. // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2006. – № 1–2. – С. 201–207.
11. Пигарёв Е.М. Монеты в погребениях Золотой Орды. / Пигарёв // Труды по Археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1. Д., 1998 г.. с. 283-301.
12. Пигарёв Е.М. Погребение с крестом из средневекового могильника «Маячный бугор-1». // Древности Волго-Донских степей. – 1994. – № 4. – С. 77–80.
13. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990.
14. Плетнёва С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. АН СССР. – М., 1958. – С. 151–226.
15. Пугаченкова Г.А. Погребение монгольского времени в Халчаане. // Советская археология. – М., 1967. – № 2. – С. 256.
16. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1996.
17. Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X-начале XIII вв. – К., 1986.
18. Цыбин М.В. Среднее Подонье в эпоху Куликовской битвы. // Материалы научно-практической конференции Форум «Идель-Алтай». – К., 2009. – С. 269.
19. Ягодин В.Н., Ходжайов Т. Некрополь древнего Миздахкана. – Т., 1970. – С. 145.

### **Резюме**

Отмечаемое ранее в погребальной обрядности золотоордынских захоронений такого элемента как положение монет привело к появлению ряда работ, в которых рассматривались варианты причин попадания монет в погребения. Например, как элемент-обол мёртвых, или как вариант буддийского погребального обряда по некоторым погребениям с бугра «Маячный» в Астраханской области. При этом рассматривалось это без учёта существования более ранней погребальной традиции у тюркских и монгольских народов. Где использовались мелкие предметы из серебра или фрагменты изделий из серебра в древнем обряде, который связан с предшествующей широко распространённой погребальной традицией в шаманизме и тенгрианстве. А в дальнейшем этот элемент обряда уже выполняют монеты, который по некоторым наблюдениям доходит до XV века, встречаясь и в мусульманских захоронениях.

### **Resume**

Note earlier in the funeral rites of the Golden Horde burial of this element as the position of the coins has led to the emergence of a number of works that considered the options of getting

coins in burials. For example, as element is the Obol of the dead, or as a variant of the Buddhist funeral rite for burials from the mound "Mayachnyi" in the Astra khan region. This was done without taking into account the existence of the earlier tradition of the Turkic and Mongolian peoples, when no coins were used for small objects of silver or pieces of silverware. The ancient rituals associated with the previous widespread burial tradition in shamanism and Tengrism. The element of ritual, which according to some observations, comes to the XV century, meeting in Muslim graves.

## **МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ГРАНИЦ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ С СОСЕДНИМИ ГОСУДАРСТВАМИ**

**П.Н. Петров**, к.и.н.  
Институт археологии  
им. А.Х. Маргулана РК

В письменных как нарративных, так и документальных средневековых источниках редко можно встретить описание отдельных участков границы между государствами, а подробного описания прохождения границы на протяженном участке с указанием населенных пунктов хотя бы по одну из сторон границы мне не приходилось встречать вовсе. В то же время, описания тех или иных исторических событий, происходящих с переходом межгосударственной границы, позволяют достаточно точно установить прохождение непротяженной границы в ряде случаев для конкретных хронологических отрезков времени. Наибольшую сложность для географической реконструкции представляют собой протяженные границы между кочевыми государствами. В качестве примера рассмотрим участок границы между государствами Джучидов и Чагатаидов, проходящий в районе Сырдарьи.

Одним из действенных методов установления прохождения средневековой межгосударственной границы на данном участке территории может явиться анализ нумизматического материала, находимого на археологических памятниках XIII–XIV вв. по обе стороны от границы (метод нумизматического мониторинга). Метод основан на «вычислении» разграничения, по результатам изучения состава монетной массы, находимой в средневековых населенных пунктах, расположенных по обе стороны границы. Он опирается на знание принципов реализации права сикка в отношении эмитента в странах Востока. Каждое государство защищало право своего государя на получение дохода от свободной чеканки монеты (обеспечивало эксплуатацию монетной регалии эмитенту) и предотвращало свободное обращение иноземной чеканной продукции монетных дворов на своих рынках. При этом массовое перемещение серебряных монет в сферу денежного обращения соседнего государства становилось экономически не выгодным предприятием<sup>30</sup>. Поэтому является естественным, что основу монетного обращения в золотоордынских населенных пунктах будут составлять именно джучидские монеты, а в чагатаидских – выпуски чагатаидских монетных дворов.

Рынки пограничных населенных пунктов (буферной зоны) кроме местной монеты всегда в некоторой степени наполнены иноземными деньгами – медными и серебряными монетами соседнего государства. Это реалии локальных товарно-денежных отношений связанных с пограничной торговлей и активным перемещением людей через границу. Но в любом случае на территории Джучидского государства в пограничной зоне джучидская

---

<sup>30</sup> Вопросы, связанные с обращением золотых монет, границ для которых не существовало, в нашем случае не рассматривается, поскольку это особая сфера денежного обращения, обеспечивавшая в основном торговлю дорогостоящими товарами.

монета будет доминировать над иноземной монетой соседнего государства. И наоборот. Таким образом, основной массой монетных находок будут монеты Джучидов на территории золотоордынского пограничья, а на территории Чагатаидского государства – монеты Чагатаидов.

Присутствие монет соседнего государства в находках в пограничных населенных пунктах на первом этапе исследования может несколько затруднить отнесение населенного пункта к конкретной юрисдикции, но лишь в начале исследования. Спасительной «палочкой вырубалочкой» в этом случае служит статистически достаточный объем собранного нумизматического материала с исследуемого «пограничного» археологического памятника, относящегося к определенному отрезку времени, и его хронологически дифференцированный анализ. В случае с изучением интересующего нас Присырдарьинского региона такой анализ работает успешно.

Метод установления географического расположения средневековой межгосударственной границы на основании результатов анализа хронологически дифференцированных нумизматических находок с «приграничных» памятников археологии имеет свои ограничения, и применим при соблюдении необходимых и достаточных условий. Если постараться перечислить условия, при которых метод должен работать в логической последовательности, то этот перечень будет выглядеть следующим образом:

- по письменным источникам, данным археологических раскопок необходимо по возможности выделить относительно протяженную географическую зону – по одну сторону которой однозначно находятся города одного государства, а по другую – другого государства. Это позволит начать предметное исследование обозначенной зоны и постепенно сокращать ее ширину в ходе нумизматического мониторинга;

- на территории прохождения межгосударственной границы обязательно должны были существовать средневековые населенные пункты по обеим сторонам границы в интересующий исследователей хронологический период;

- средневековые одновременно существовавшие населенные пункты должны быть расположены по обе стороны границы на относительно небольшом расстоянии (порядка 50 км и в любом случае не сотни км), иначе невозможно будет локализовать прохождение границы с достаточной точностью методом нумизматического мониторинга;

- в интересующий нас период времени в населенных пунктах по обе стороны границы должно было существовать монетное обращение;

- интересующий нас хронологический период в обоих граничащих государствах не должен характеризоваться острыми кризисными явлениями ни в области экономики и внутренней политики, ни с точки зрения эпидемиологии. Подобные кризисы нарушают стабильный установившийся порядок перемещения как людей, так и денежных масс через границу, серьезно изменяя структуру монетного обращения и не только в приграничных регионах либо обоих, либо одного из государств. В этих условиях может рушиться система защиты монетной регалии эмитента, и в денежном обращении будет отсутствовать активная составляющая денежной политики властей.

Все четыре условия являются необходимыми и достаточными для применения метода нумизматического мониторинга археологических памятников вдоль предполагаемой средневековой межгосударственной границы.

Применим сформулированные теоретические подходы к решению проблемы на практике для интересующего нас региона:

1. в качестве крайних средневековых городов были выбраны: со стороны Джучидского государства – Сыгнак, а со стороны Чагатаидского – Отрар. Оба эти объекта (ныне археологических памятника) хорошо известны и по письменным свидетельствам, и по нумизматическим исследованиям, их географическое местоположение надежно установлено;



2. Между городищами Отрар и Сыгнак зафиксировано много археологических памятников на обеих сторонах Сырдарьи, в том числе и интересующего нас хронологического периода. Из крупных это Туркестан (средневековый Йассы), Сауран, Сузак, Узканд, Мейрамтобе, Бузук (или Бозок – средневековый Аркук), а также более мелкие по размерам и неисследованные археологические памятники;

3. И в Чагатаидском и в Джучидском государствах в этих регионах зафиксированы активные товарно-денежные отношения с активным использованием продукции монетных дворов, в том числе и местных: чагатаидское производство – Отрар, джучидские – Барчин, Сыгнак, Узканд;

4. Ограничим хронологические рамки фиксации границы между Золотой Ордой и государством Чагатаидов временем возникновения Чагатаидского государства, установлением межгосударственных границ на Таласском курултае, т.е. 668/1270 годом и началом замятни в обоих государствах – третьей четвертью XIV века, а точнее 760-ми/1360-ми годами. В 60-х гг. XIV века засухи в Поволжье и Крыму, чума, начавшаяся бесконечная смена ханов, развал Золотой Орды на два «центра силы» (в Крыму и в Поволжском Сарае) привели к еще большему обособлению восточных территорий государства, появлению правителей с титулом *хан* в Сарайчуке и Сыгнаке, укреплению власти Суфидов в Хорезме. В этих условиях монетные потоки с джучидских территорий устремились на юг и восток, существенно пополнив денежную массу на ранках Чагатаидского государства, которое также переживало период распада и хаоса. Джучидские монеты массово проникли на территории Семиречья, Чуйской и Таласской долин, в Присырдарьинские регионы и далее в Мавераннахр и южнее. Поэтому для решения нашей задачи при анализе результатов нумизматического мониторинга археологических памятников джучидские монеты третьей четверти XIV века в расчет приниматься не должны. Мало того, следует особо осторожно относиться и к значительному присутствию (если такое обнаружится) джучидских монет на территории чагатаидских урбанистических центров, помеченных 750-ми гг.х., поскольку масса этих выпусков (пулов и дангов) явно находилась в обращении еще и в 760-е гг.х.

Итак, все четыре ограничения для установления географического местоположения средневековой границы между Золотой Ордой и государством Чагатаидов нами учтены.

Рассмотрим некоторые сведения о находках монет с нескольких интересующих нас памятников:

**Сыгнак.** Городище на правом берегу Сырдарьи – превалируют находки джучидских монет.

**Кашкала.** Городище отождествлено со средневековым Барчендом, на левом берегу Сырдарьи. Известны находки джучидских монет.

**Узканд.** Городище на левом берегу Сырдарьи – доминируют находки джучидских монет, есть и 2 клада серебряных дирхамов Хорезма второй трети XIV в.

**Сауран.** Данных не достаточно для вывода, но пока преобладают находки чагатаидских монет.

**Мейрамтобе** – на левом берегу Сырдарьи, практически напротив Саурана. Подавляющее большинство находок – джучидские пулы и данги.

**Йассы** (современный Туркестан). Находки исключительно чагатаидских монет.

**Шойтобе** (городище на окраине современного г. Туркестана). Находки исключительно чагатаидских монет.

**Бузук** – на левом берегу Сырдарьи, почти напротив Туркестана. Встречены массы чагатаидских монет и единичные джучидские.

Из этого перечня однозначно можно исключить из рассмотрения Сыгнак и Кашкалу, поскольку он никогда не входил в состав земель Чагатаидского государства.

На городище Узканд по результатам археологической разведки было собрано более 350 монет в качестве подъемного материала. Монеты в настоящее время проходят очистку. Сколько из них возможно будет атрибутировать в настоящее время неясно,

поскольку нахождение в сильно засоленной земле городища Узканд в течение 400–500 лет уничтожает медную монету, а серебряную превращает в очень хрупкую пластину, готовую рассыпаться при лишнем прикосновении. Упомянутые ранее в докладе 2 клада монет с Узканда относятся к тому периоду, который мы не должны рассматривать. Но известно, что монетный двор Узканд в начале XIV в. выпускал серебряную джучидскую монету, поэтому со значительной степенью уверенности можно относить этот средневековый город к юрисдикции Джучидской администрации. Поэтому первую достоверную статистическую информацию нам еще только предстоит получить и проанализировать.

По археологическому памятнику Сауран однозначной информации нет. Причина кроется в отсутствии раскопок, затрагивающих слои конца XIII–XIV вв. Те же монеты (джучидские и чагатаидские), которые встречены в ходе многолетних раскопок Ербулата Акижановича Смагулова на Сауране, представляют собой переотложенные (в ходе хозяйственной деятельности или жизнедеятельности грызунов) артефакты и не позволяют составить однозначной картины динамики соотношения джучидских и чагатаидских монет. С этой точки зрения памятник является проблемным для решения нашей задачи.

На левобережье Сырдарьи практически на одной параллели с Саураном находится городище Мейрамтобе. Городище археологически неизученное, сильно заросшее растительностью. Известные находки с дневной поверхности городища (16 монет) джучидские, половина из них относится к периоду третьей четверти XIV века, еще 3 экз. – не джучидские, атрибуции не поддаются. Но с точки зрения статистики информации для анализа не достаточно.

Средневековый Йассы (археологический памятник на территории современного г. Туркестан). Здесь на Каратобе археологической экспедицией был найден клад первого десятилетия XIV в. Клад состоял из чагатаидских монет – 202 серебряных дирхамов и 87 медных фалсов. За пределами городских стен (за современной мечетью) при осмотре вывозимой грузовиками земли в июне 2019 года были найдены 2 медных чагатаидских фалса Отрара 680-х гг.х. и 4 медные пула Джучидов – один экземпляр – тип «двуглавая птица», и три экз. – тип «розетка» (~752–756 гг.х.). Кроме того, в 2017 году в ходе археологических раскопок практически на дневной поверхности на Культобе был найден анонимный фалс 727 г.х. с титулом *султан*, принадлежавший хану Тармаширину (монетный двор на монете пока не прочтен из-за sloppy качества встречаемых монет, но он очень похож по написанию на *Параб*). Таким образом, пока все имеющиеся данные указывают на то, что Йассы находился во владениях Чагатаидов. В 2019 году на городище ведутся масштабнейшие раскопки и есть надежда, что мониторинг нумизматических находок, который проводит Т. Жолдасов (нумизмат, сотрудник музея «Азрет-Султан»), позволит увеличить статистическую информацию о находках монет интересующего нас периода.

Шойтобе – городище в 5-6 км от центра г. Туркестана – средневековый Шавгар. В 2018 г.х. Е.А. Смагуловым на памятнике проводились археологические раскопки. В результате было найдено 29 монет из которых атрибуции поддалось 24 экз. Причем, ни одной джучидской монеты найдено не было, а монет Чагатаидского государства конца XIII и вплоть до первого десятилетия XIV в. – 18 экз. Остальные – более ранние выпуски.

Итак, нумизматическая информация с городищ Каратобе (средневековый Йассы) и Шойтобе (средневековый Шавгар) указывают на принадлежность этой территории Чагатаидскому юрту.

На левобережье Сырдарьи практически на одной параллели с городищем Каратобе находится городище Бузук (или Бозок), отождествляемый со средневековым городом Аркук. На территории городища и на расстоянии от него в 3–4 км за 2017–2019 гг. было найдено в ходе археологических разведок и местным населением много монет разных периодов. От кушанских и кушано-сасанидских выпусков до монет Кокандского ханства. Из находок интересующего периода нам стало известно о находках двух кладов

чагатаидских дирхамов конца XIII – начала XIV вв. – один клад дирхамов размером 1270 экз. и второй клад, найденный в 2014 г. – 117 экз. (116 экз. – выпуски Самарканда, 1 экз. – чеканка Бухары). Единичных находок чагатаидских монет зафиксировано всего 41 экз. из них:

- медные и медные посеребренные выпуски XIII в. – 13 экз.
- серебряные дирхамы XIII в. (в том числе обломки) – 16 экз.

Итого 29 экз.

- медные XIV века – 18 экз.
- серебряные дирхамы XIV века – 21 экз.
- серебряные динары XIV века – 2 экз.

Особенностью обращения серебряных монет на территории Бозока, Отрара и Сайрама является использование обрезанных и обломанных монет, т.е. обращение на вес. Эта особенность монетного обращения конкретно указывает на принадлежность Аркука Чагатаидскому государству. Это же подтверждает и статистика единичных находок джучидских монет:

- медные пулы – 1 (Барчин 750-х гг.х.)+1(Сыгнак)+2 («розетка» Джанибек)+1 (конца XIV? в.) = 5 экз.

- серебряные данги – 4 (Джанибек) + 2 (Узбек) + 2 (Джанибек) + 1 (Хызр) + 2 (Бирдибек) = 11 экз.

Однако все эти 16 монет относятся к периоду 750-х – 760-х гг.х., которые учитывать в сравнительной статистике нельзя. То есть, и по этой позиции получен соответствующий сделанному заключению результат.

В 2019 году в ходе археологической разведки была найдена территория, видимо, выносной торговой площади и от туда собран значительный нумизматический материал, который в настоящее время подвергнут очистке. Его изучение будет осуществлено позднее.

Итак, в ходе поиска средневековой границы четко определена параллель средневековых населенных пунктов, относящихся исключительно к юрисдикции Чагатаидов – левобережный Аркук (Присырдарьинский Бозок), правобережные Шавгар (Шойтобе) и Йассы (Культобе). Севернее – джучидский Узканд. Таким образом, для уточнения прохождения границы между Золотой Ордой и государством Чагатаидов еще предстоит провести мониторинг нумизматических находок на территории средневековых населенных пунктов, расположенных между параллелями, на которых находятся с одной стороны – Узканд, а с другой стороны – Аркук – Йассы – Шавгар. Расстояние между Присырдарьинским Бозоком и Узкандом около 80 км, соответственно, и граница проходила где-то между этими пунктами.

### **Резюме**

В докладе рассмотрены методологические вопросы обнаружения межгосударственной границы при использовании нумизматического мониторинга. Анализ массы нумизматических находок со средневековых населенных пунктов позволяет установить преимущественное обращение монет одного или другого (соседствующего) государства. В качестве примера было проведено предварительное уточнение прохождения границы между Золотой Ордой и государством Чагатаидов конца XIII в. пока на коротком отрезке между: с одной стороны – Узкандом, а с другой стороны – Аркуком – Йассы и Шавгаром.

### **Summary**

The report deals with methodological issues of detection of the interstate border. Numismatic monitoring was used for this purpose. The analysis of coin finds from the territory of archaeological sites, which are located along the medieval border. Belonging to a state of mass of coins of finds on each archaeological object is established. An example of such a study

to find the border between the Golden Horde and the Chaghataids of the late XIII century is given. The boundary detected in the interval between Uscandon (on Syr Darya), and Arkuk – Jassy. The width of the detected border is about 80 km. Further research will help clarify the width of the border.

## **РЕЗУЛЬТАТЫ ГЕОФИЗИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ХАНСКИХ МАВЗОЛЕЕВ У СЕЛА ЛАПАС АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

**Е.М.Пигарёв**, к.и.н.

Марийский государственный университет,  
Институт археологии им.А.Х.Халикова АН РТ  
Йошкар-Ола, Казань, Россия

К северу от села Лапас Харабалинского района Астраханской области находится поселение золотоордынского времени, известное по официальным документам как городище «Ак-Сарай». К востоку от поселения расположены развалины мавзолеев различных размеров. Мавзолеи также относятся к эпохе Золотой Орды. Руины мавзолеев находятся на возвышенностях и представляют собой груды обломков обожженного кирпича, мелких фрагментов глазурованных изразцов на кашине и глине и известкового раствора. Территория, занимаемая памятником, в природном отношении представляет собой всхолмленную слабозадернованную песчаную полупустыню.

Разрушение этих монументальных сооружений происходило в течение XVII–XVIII вв., в ходе строительства Астраханского каменного кремля и Белого города (центральный район старой Астрахани). В XIX–XX вв. масштабных разрушительных мероприятий не происходило. В настоящее время, развалины золотоордынских сооружений «укрыты» достаточно мощным слоем песка, что вкупе с отсутствием активной хозяйственной деятельности в этом регионе, остановило процесс их дальнейшего разрушения.

Местоположение некрополя отмечено на итальянской карте 1367 года братьев Пицигани с латинской надписью: «Гробницы императоров, умерших в районе Сарайской реки» [12, рис.17].

Видимо, сведения об этом некрополе имеются в «Книге путешествия» турецкого дипломата Эвлии Челеби, посетившего Нижнее Поволжье в 1665–1666 гг. Им приводятся следующие сведения: «Затем, после Астрахани, на расстоянии дневного перехода по берегу Волги находится стоянка Бештепе – пять высоких гор правильной формы. Их верхняя часть – искусственная, это насыпные горы, наподобие трех священных гор, находящихся в Египте в окрестностях Гизы. Каждая из упомянутых пяти гор видна с расстояния трех дневных переходов» [13, с. 134–135]. А также: «И на высоком пороге каждой гробницы, на каменных плитах могил, отчетливым почерком написано: возраст и годы жизни обладателя могилы, его добрые дела и прекрасные свойства, перечислено все, чем он в своей жизни владел, что совершил, каким человеком был. То редкостные памятники удивительного народа» [13, с. 143].

Масштабность археологического объекта и отсутствие необходимости оперативного (спасательного) вмешательства не дают нам возможности приступить к полному изучению памятника путем археологических раскопок. Тем не менее, научный интерес к этим сооружениям, связанным с именами ханов Чингизидов, принявших ислам, не становится меньше.

Первое обследование этого объекта было проведено в 1915 году группой краеведов, во главе с хранителем Астраханского губернского музея М. Новиковым [10, с. 429]. В то время изучение представляло собой осмотр и описание археологических объектов.

В научной литературе впервые описание памятника было сделано В.Л. Егоровым, предположившим, что в четырех крупнейших мавзолеях Лапаса погребены четыре ханамусульманина: Берке (1257–1267 гг.), Узбек (1312–1341 гг.), Джанибек (1341–1357 гг.), Бердибек (1357–1359 гг.) [6, с. 117–118].

Археологическое изучение территории у с.Лапас началось в 1995 г. Поволжской археологической экспедицией ИА РАН под руководством В.В. Дворниченко [8, с. 21–22]. В ходе этих работ было выявлено небольшое золотоордынское поселение, в котором, по нашему мнению, проживали строители и обслуживающий персонал ханских мавзолеев, и развалины четырнадцати погребальных объектов, пять из которых, являются остатками крупных архитектурных сооружений.

Поселение протянулось узкой полосой длиной до 2 км вдоль левого берега реки Большой Ашулук. На его территории были выявлены выходы культурного слоя, содержащие в себе многочисленные находки золотоордынского времени (обломки различной керамики, изделий из стекла, металлов и кости). Кроме того, в его северо-восточной части и на речном берегу, были зафиксированы скопления пережженного и оплавленного кирпича-плинфы, что дало нам возможность предположить о существовании здесь производственной зоны поселения, т.е. мастерских по обжигу кирпича [7, с. 11].

Пять крупных мавзолеев (№1, 2, 3, 4, 6) образуют как бы две «аллеи», вытянутых перпендикулярно к левому берегу реки Большой Ашулук (в 700 м от нее). В эти две линии вписываются: в северную – мавзолей №9, в южную - №5, 10. Дворниченко В.В. был составлен топографический план всего погребального комплекса и инструментальные планы всех отдельных его объектов (Рис.1). До настоящего времени этот материал являлся и является основой для изучения этого археологического памятника.

В 2000 г. Д.В. Васильевым на территории поселения было заложено два раскопа, на одном из которых (№2) было обнаружено подворье с домом из сырцового кирпича и тандырами [1; 2, с. 68–71]. Им же в 2004 г. было заложено еще два производственных раскопа в северной части поселения, где были обнаружены сырцовый склеп (раскоп №3) и захоронение конской туши на раскопе №4 [3].

В 2009 г. на поселении в производственных целях был заложен раскоп №5, однако работы были остановлены, а в ходе их выполнения каких-либо артефактов и объектов обнаружено не было [11].

В 2014 г. на участке некрополя, расположенном между мавзолеями №6 и №9, Джемнихановой Н.Д. также в производственных целях было заложено два раскопа, в одном из которых (раскоп №9) было обнаружено погребальное сооружение из сырцового кирпича, не исследованное, к сожалению, полностью [5].

За годы археологических исследований на поселении была собрана значительная коллекция медных монет, которая уверено датирует памятник 1312–1342 гг. [2, с. 68–71; 9, с. 149–150].

Незначительные археологические раскопки, проведенные на рассматриваемом нами памятнике, не дали нам возможности оценить научный потенциал комплекса мавзолеев, понять его структуру – общую или отдельных объектов.

В 2013 г. нами, совместно со специалистами ФГУП «ГНПРКЦ «ЦСКБ - Прогресс», была проведена работа по тематическому дешифрованию материалов, получаемых космическими аппаратами при проведении съемки земной поверхности, с целью выявления погребенных археологических объектов и уточнения их конфигурации. Для первичного анализа окружающего ландшафта использовались данные дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ), полученные с космического аппарата «Landsat-8», свободно распространяемые Геологической службой США. Материалы ДЗЗ, полученные с КА «Landsat-8» представлены пакетом исходных файлов, содержащих изображения полученных в каждом из штатных каналов съемки данного КА. Космические снимки были

использованы в целях получения достоверной визуальной картины состояния окружающей зону поиска ландшафта в установленный временной период (лето 2013 г.).

В качестве объектов исследования были выбраны мавзолеи №1; 2; 4, относящиеся к Лапасскому комплексу. В данном докладе мы остановимся на результатах, полученных в ходе обследования мавзолея №4.

Приводим описание мавзолея предложенное В.В. Дворниченко. Руины мавзолея находятся на возвышенности (300 м к СЗ от М-1; 350 м к ЮЗЗ от М-3) и представляют собой пятиугольник, сильно поврежденный строительной техникой. Само сооружение первоначально представляло собой квадрат с длиной стен около 25 м, ориентированный углами по сторонам света. Мавзолеем находится на специально спланированной платформе (срезанная вершина бугра) размерами 130x140 м. Границы этой платформы выявляются по распространению кирпичной крошки. На краях платформы сохранились валообразные руины кирпичных сооружений, связанных с мавзолеем. Они расположены к югу, западу и востоку от мавзолея, на расстоянии 5-10 м. На поверхности руин отмечены фрагменты кирпичей с голубой поливой (Рис.1–2).



Рис.1.

В ходе визуального анализа фрагмента космического снимка мавзолея №4, было выявлено несколько погребенных объектов (Рис.2). Центральным объектом является собственно здание мавзолея, ориентированное по линии СВ-ЮЗ, прямоугольное в плане, с приблизительными размерами 50x30 м. Вокруг здания мавзолея фиксируются остатки окружающей его ограды прямоугольной формы, ориентированной также, как и основное здание, по линии СВ-ЮЗ, с приблизительными размерами 70x50 м. (Рис.2-3). С южной стороны у стены ограды зафиксирован прямоугольный выступ, ориентированный по

линии СВ-ЮЗ, с приблизительными размерами 20x10 м. (Рис.2-1). Эта конструкция может являться остатками входного портала.

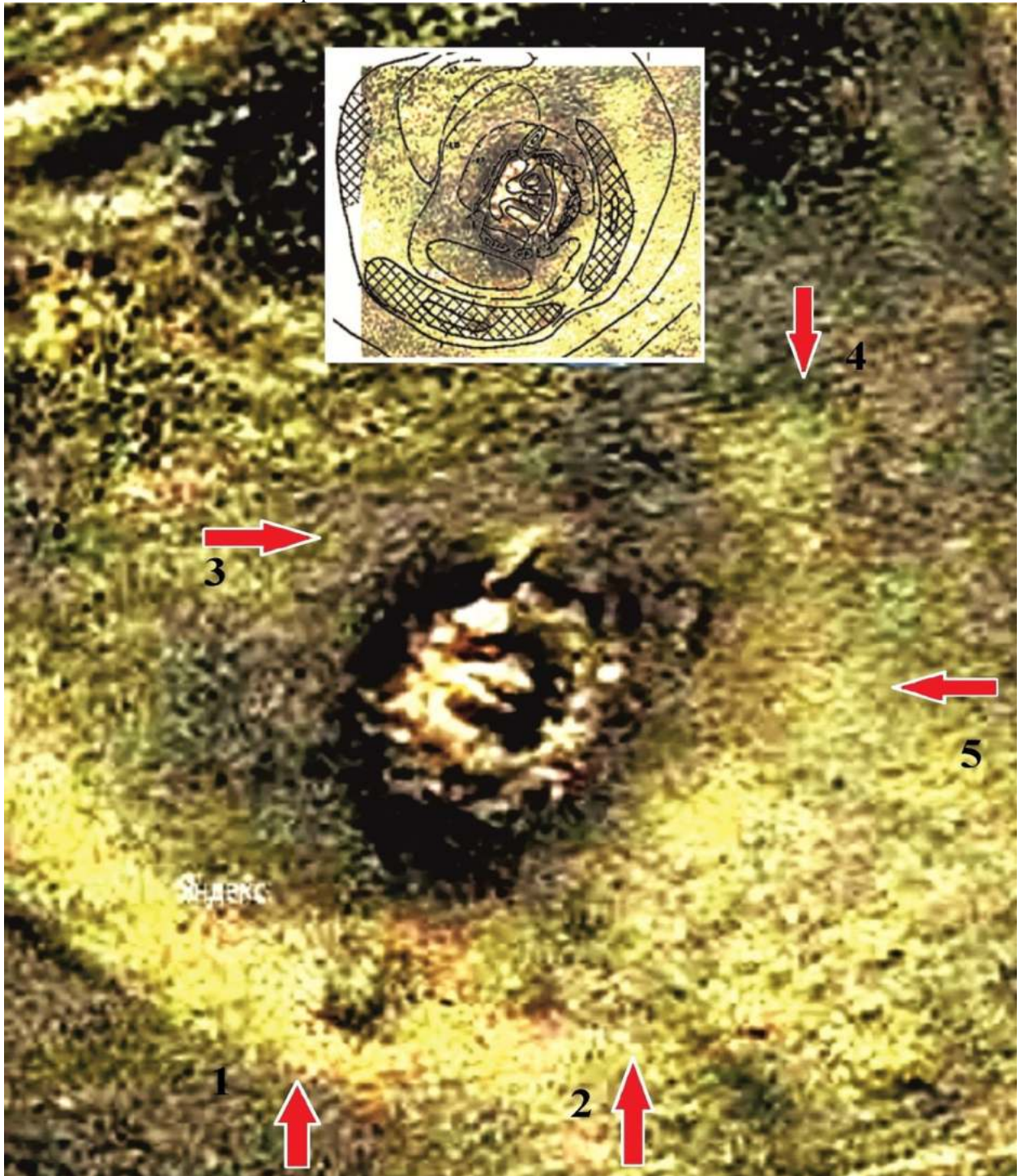


Рис.2.

Примерно в 20 м к северо-востоку от ограды фиксируется объект прямоугольной формы, ориентированный по линии СВ-ЮЗ, с приблизительными размерами 20x25 м. (Рис.2-4). Его конструкция и назначение на данный момент не ясно.

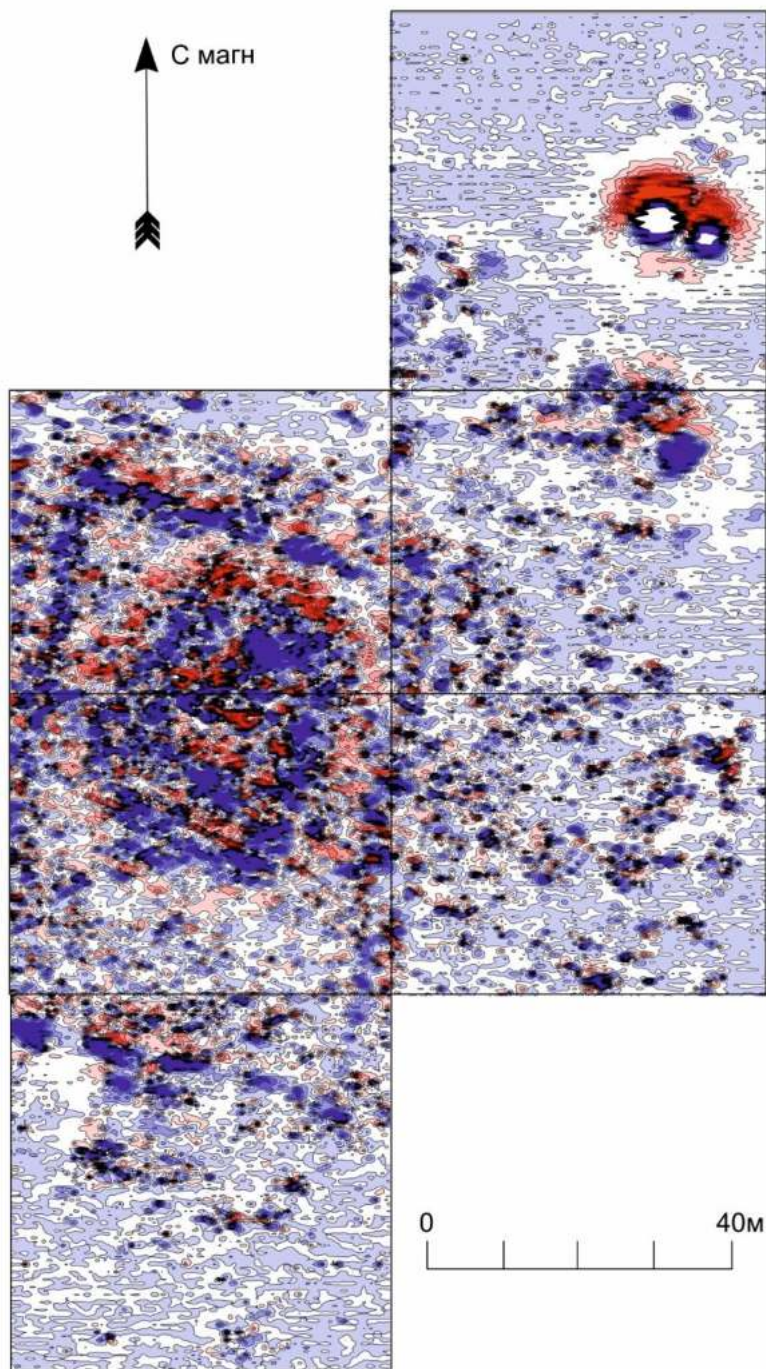


Рис.3.

В юго-восточной части платформы, на которой установлен мавзолей, отчетливо просматривается площадка прямоугольной формы, возможно огороженная сырцово-кирпичной стеной, ориентированная по линии СВ-ЮЗ, с приблизительными размерами 60x40 м. (Рис.2–2). Внутри этой площадки видны многочисленные конструкции малых размеров (2x2 м). По всей видимости, эта площадка является огороженным участком некрополя, устроенного около мавзолея. Севернее этой ограды также прослеживаются объекты малых размеров, являющиеся, вероятно, погребальными конструкциями (Рис.2–5).

В ходе камерального дешифрирования проводилась операция сравнительного анализа плановой съемки и изображения мавзолея на фрагменте космического снимка путем наложения на картинку фрагмента плана мавзолея по В.В. Дворниченко. Как мы



видим, инструментальная съемка, проведенная в 1995 г., передала лишь обобщенные данные о погребенном объекте, не выявив целый ряд сопутствующих конструкций.

Необходимо отметить, что в 2017 г. подобный анализ космических снимков комплекса мавзолеев был проведен Васильевым Д.В. На основании снимков, выложенных в общем доступе, им были составлены графические схемы комплекса в целом и остатков каждого сооружения в отдельности (Васильев 2017: 67–78). Сравнение проведенных нами самостоятельно друг от друга работ показывает явную схожесть результатов, что еще раз показывает эффективность использования методик ДЗЗ.

В 2018 г. специалистами Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ на мавзолее №4 были проведены магнитометрические исследования (Рис.3). В ходе этих исследований были получены следующие результаты:

- результаты магнитометрии позволяют предположить, что зафиксированы остатки сохранившихся элементов конструкции мавзолеевого комплекса № 4. В оставшихся элементах конструкций применялся обожженный кирпич;

- все конструкции мавзолея развернуты на 20 градусов к северо-востоку от магнитного севера;

- несмотря на разбор и вывоз конструкций самого мавзолея, зафиксированы сохранившиеся остатки фундамента здания прямоугольной формы, с четко выраженной входной конструкцией с южной стороны. Предположительные размеры фундамента 25x35 м. Оформленный с южной стороны вход имеет приблизительные размеры 10x5 м;

- предположительно конструкция мавзолея состояла из двух помещений. На уровне фундамента фиксируется стена, ориентированная по линии СЗ-ЮВ, которая делит здание мавзолея на две части. Размеры южного, со стороны входа, помещения меньше основного (северного) помещения;

- вокруг здания мавзолея зафиксирована ограда, с фундаментом из обожженного кирпича. Предполагаемые размеры ограды 80x55 м. С южной стороны ограды, на современном склоне искусственной насыпи, фиксируется конструкция входного портала, размером 15x15 м;

- к юго-востоку и северо-востоку от ограды мавзолея, зафиксировано большое количество всплесков магнитного поля вытянутой формы, общей ориентировкой на ЗЮЗ-ВСВ. По всей видимости, здесь зафиксированы остатки отдельных погребений;

- в границах насыпи, к востоку от мавзолея слабо прослеживается еще одно сооружение квадратной формы, размером 20x20 м. Возможно это сооружение окружено оградой;

- к северо-востоку от ограды мавзолея зафиксировано сооружение не ясного назначения. Сооружение находится в границах насыпи на ее северо-восточной поле. Предполагаемые его размеры 18x18 м;

- к северу от ограды мавзолея зафиксирован угол сооружения. Т.к. основная его часть уходит за площадь магнитометрического исследования, его характеристика, в настоящий момент, затруднительна;

- к северо-востоку от насыпи, на которой устроен мавзолеевый комплекс, зафиксированы два сильных всплеска магнитного поля. Этот объект требует дополнительной проверки, т.к. прибор показал большое количество железа.

Работы, проведенные в 2018 г., внесли достаточно серьезные коррективы в сведения, полученные нами в результате использования иных методик (топографическая съемка, ДЗЗ). В ходе магнитометрических исследований были обнаружены новые погребенные объекты, не зафиксированные ранее. На объектах, уже известных нам, были уточнены размеры и внутренние конструктивные элементы.

Получение данных ДЗЗ и магнитометрии, дополняющих друг друга, позволяет нам совершенно по-новому увидеть известный археологический объект – мавзолей № 4, оценить его сложность и научный потенциал. Полученные результаты могут сильно

скорректировать работу по подготовке исследования этого и других погребенных объектов комплекса мавзолеев ханского некрополя археологическими методами.

### Список литературы

1. Васильев Д.В. Отчет об охранных научно-исследовательских археологических исследованиях на городище «Ак-Сарай» в Харабалинском районе Астраханской области в 2000 г. Архив ИА РАН. Ф.-1. Р.-1 №24687-24689.
2. Васильев Д.В. 2001. Городище Ак-Сарай. Археология Нижнего Поволжья на рубеже тысячелетий. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Астрахань: Изд-во АГУ, 2001. – С. 68–71.
3. Васильев Д.В. Отчет об охранных научно-исследовательских работах на городище «Ак-Сарай» в Харабалинском районе Астраханской области в 2004 г. Архив ИА РАН. Ф.-1. Р.-1.
4. Васильев Д.В. Еще раз о мавзолеях у поселка Лапас. Астраханские краеведческие чтения: сборник статей. – Астрахань: Издатель: Сорокин Роман Васильевич., 2017. – Вып. IX. – С. 67–78.
5. Джемниханова Н.Д. Отчет об археологических исследованиях на разрушенных участках памятников археологии «Городище Сарай-Бату» и «Комплекса мавзолеев у села Лапас» в 2014 г. Архив ИА РАН. Ф.-1. Р.-1 №44801-44802.
6. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1985.
7. Пигарёв Е.М. Отчет об археологических разведках по открытому листу формы №2 №327 в Харабалинском районе Астраханской области в 1995 г. Архив ИА РАН. Ф.-1, Р.-1 №19473.
8. Пигарёв Е.М. Исследования золотоордынского городища у с. Лапас // Тезисы докладов первого международного симпозиума «Особо охраняемые территории и формирование здорового образа жизни». – Волгоград, 1997. – С. 21–22.
9. Пигарёв Е.М., Скисов С.Ю., Лосев Г.А., Минаев А.П. Монетные находки с городищ «Красный Яр», «Лапас» и «Чертово городище». Астраханская область 2001–2003 гг. Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков. – М., 2005. – С.149–152.
10. Пигарев Е.М. Ханский некрополь у села Лапас Астраханской области. Донские древности. Выпуск 10. Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве. Материалы IV Международной конференции, посвященной памяти профессора МГУ Г.А. Федорова-Давыдова (30 сентября–3 октября 2008 года). – Азов, 2009. – С.428–436.
11. Рябичкин Д.В. Отчет об археологических исследованиях на территории памятника археологии – городища «Ак-Сарай» Харабалинского района Астраханской области в 2009 г. Архив ИА РАН. Ф.-1. Р.-1 №37555.
12. Чекалин Ф.Ф. Саратовское Поволжье в XIV веке по картам того времени и археологическим данным. Труды Саратовской ученой комиссии. Саратов, 1889. – Т.2. Вып. I.
13. Эвлия Челеби. Книга Путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Перевод и комментарии. Вып.2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. М.: Наука, 1979.

### Түйін

Мақала Ислам қабылдаған Ұлыс Жошы хандарының қорымы болып табылатын Астрахан облысының Лапас ауылындағы кесенелер кешенін зерттеуге арналған. Бұл ескерткіштің археологиялық зерттелуінің тарихы. Алғаш рет ғылыми айналымға осы бірегей кешеннің кесенелерінің бірінің қашықтық геофизикалық зерттеу материалдары енгізіледі. №4 кесенені зерттеу негізінде топографиялық түсірілімнің нәтижелеріне, Жерді қашықтықтан зондтау және магнитометрия мәліметтеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

### **Резюме**

Статья посвящена исследованию комплекса мавзолеев у села Лапас Астраханской области, являющимся некрополем ханов Улуса Джучи, принявших ислам. В работе приводится история археологического изучения этого памятника. Впервые вводятся в научный оборот материалы дистанционных геофизических исследований одного из мавзолеев этого уникального комплекса. На основе изучения мавзолея №4 проведен сравнительный анализ результатов топографической съемки, расшифровки данных дистанционного зондирования Земли и магнитометрии.

### **Resume**

The article is devoted to the study of the complex of mausoleums near the village of Lapas in the Astrakhan region, which is a necropolis of khans of Ulus Juchi who converted to Islam. The paper presents the history of the archaeological study of this monument. For the first time the materials of remote geophysical studies of one of the mausoleums of this unique complex are introduced into scientific circulation. On the basis of the study of the mausoleum №4, a comparative analysis of the results of topographic survey, decoding the data of remote sensing and magnetometry.

## **ЭЛЕМЕНТЫ ОБОРОННОЙ СИСТЕМЫ САРАЙЧИКА ПО РЕЗУЛЬТАТАМ РАСКОПОК 2019 Г.**

**В.Плахов**, археолог

**М.Абдигалиев**

главный инспектор Государственный  
историко-культурный музей-заповедник  
«Сарайшык»

**Р.Е. Харипова**

Атырау облысы тарихи-өлкетану  
музейі директоры

В 2019 году Атырауским областным историко-краеведческим музеем совместно с музей-заповедником «Сарайшык» были возобновлены полевые исследования средневекового городища Сарайчик, расположенного в 45 км на север от г. Атырау на правом берегу реки Джаика.

Известно, что предположительно в XVI веке в Сарайчике было построено фортификационное сооружение. Его развалины были зафиксированы на плане – схеме 1861 года, составленным под руководством штабс-капитана А. Алексева (Рис. 1).

Дополнительно к плану он сообщает: «Длина города Сарай-Джаид 1 верста 100 сажень, а ширина 1 верста 50 сажень, все это пространство было обнесено земляным валом, который и теперь хорошо виден. Вся окружность этого вала 3 версты 350 сажень. В западной части развалин города есть цитадель, стены которой гораздо выше описанного вала. Фигуру цитадель имеет неправильную, длина ее 200 сажень, а ширина 100 сажень ...» [1].

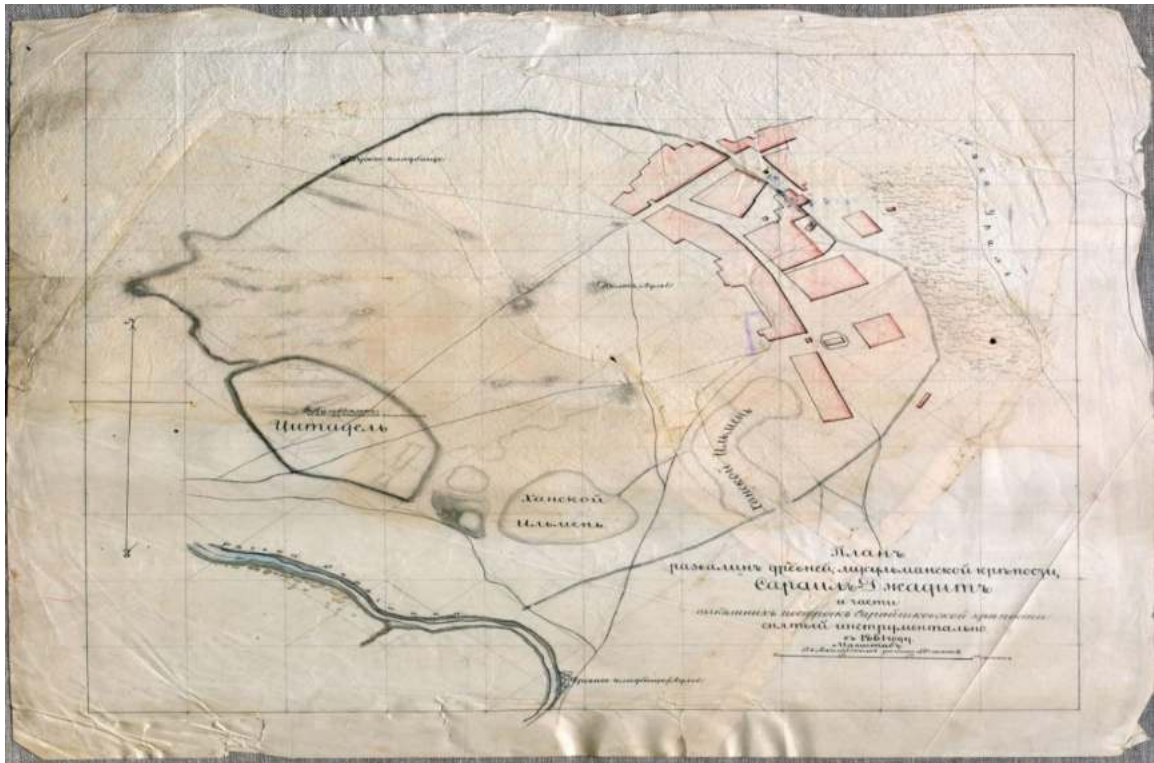


Рис. 1. План-схема русской крепости «Сарайчиковская», выполненный А. Алексеевым

Упоминания о остатках валов от крепостных стен имеются у археолога и историка Кастанье И.А. “ Таким образом площадь, занимаемая древним Сарайчиком, представляет собой вид почти правильного четверо угольника ( если не считать зигзагов, образуемых рекою Сарачинкою). Каждая такая стена будет равна одной версте приблизительно. Имея сказанное ограждение, Сарайчик был изолирован отовсюду; такая изоляция была обитателям Сарайчика необходима в смысле стратегическом: при частых вражеских нападениях. В настоящее время стены имеют вид простого вала. На выше описанной площади находятся бугры мусора от древних Сарайских построек. В общем своем составе бугры представляют из себя одно целое возвышение. Сказанное возвышение имеет в окружности две версты.

Благодаря обилию на буграх жженого кирпича, кусочков изразцов и слюды можно заключить, что постройки были грандиозны. В южной части расположения холмов имеется местность, обнесенная валом. Этот внутренний вал являлся, видимо, чем то в роде кремля среди других построек. Названный внутренний вал имеет в окружности 250 сажень.

Пожилой урядник Михаил Артамонович Мохначев передает (а ему передавал его дед, теперь давно умерший), что с южной стороны кремля находилась башня из обожжённого кирпича. Эту башню упоминаемый Михаила Мохначева дед видел своими глазами. Теперь от башни не осталось и следа.

Кроме описанных бугров да стен или валов теперь на поверхности земли от древнего Сарайчика ничего не осталось. По рассказам казаков, лет 30–40 тому назад стояли еще остатки каменных стен.» [2].

В 2017 году в юго-западной части ныне сохранившейся площади городища, на валу оставшемся от предполагаемой стены, был заложен раскоп в котором зафиксировано основание башни из сырцового кирпича и глубокого рва перед ним [3]. При дальнейшем исследовании на этом раскопе в 2019 году выяснилось, что в его центральной части находилось основание крепостной башни от которой в южную и северную сторону отходили два крыла оснований крепостной стены с рвом перед ними. Ров был расположен с западной стороны (Рис. 2). Основание крепостной башни имело прямоугольную форму и

размеры: 7 метров с юга на север и 7,5 метров с востока на запад. В её основании были задействованы стены шириной в 120 см нижележащего золотоордынского здания. Кирпичи были сделаны из глинистой массы коричневатого цвета с размерами 39x25x8 см. Незаполненное грунтом пространство между этими стенами было завалено боем сырца в суглинке, а затем прикрыто панцирем из двух слоев из суглинистого кирпича желтого цвета. Его размеры 37x24x8 см. Все кирпичи панциря были уложены на ребро (Рис. 3). Сохранился частично развал у нижней части башни с западной стороны из обожжённых кирпичей. Его размеры были 45x45x9 см. Он показывает, что это была часть панцирной обкладки несохранившихся сырцовых стен башни (Рис. 4). Её обожженные кирпичи ставились на ребро друг на друга под небольшим уклоном в сторону объема башни. Такой же развал от панцирной обкладки сохранился и с восточной стороны башни. Однако кирпичи там были размером 26x26x5 см.



Рис. 2. Вид раскопа с севера.



Рис. 3. Забутовка основания башни сырцовыми кирпичами.

В ходе исследования выяснилось, что башня внутри была полая. В её срединной части сохранился участок выкладки пола из обожженных кирпичей с размерами 23x23x5 см. Сохранились также места от трех опорных столбов диаметром 18; 25 и 35 см. Они содержали в себе как не догоревшие основания столбов, так и прогоревшие до угля. Низ их упирался в панцирный слой основания, располагавшийся под кирпичами пола и нивелировочным слоем толщиной в 5 см под ними.

На участках помещения башни встречены остатки пережженных досок шириной в 25 см и толщиной в 3 см. Их покрывал слой прогоревшего тростника толщиной около 2-3 см, перекрытый сверху слоем чистого суглинка толщиной в 20 см.

От основания башни в северную сторону отходило основание крепостной стены, сохранившейся шириной около 280 см. Оно представляло собой суглинистую забутовку толщиной от 20 до 30 см, на которой лежал слой из перемеса выборки из культурного слоя. Все неровности под стеной при строительстве были сnivelованы.



Рис. 4. Развал панцирной обкладки низа башни.

С южной стороны между основанием башни и началом стены находился промежуток прохода длиной около 4,5 метров. Проход в западной части имел порог из выкладки сырцовыми кирпичами с шириной в 60 см. Выкладка была сделана в два слоя из суглинистых желтоватых кирпичей и опиралась на нижележащую стену сооружения золотоордынского периода. У его южного обреза располагалась выборка размером 2x2 метра с глубиной в 30 см ниже уровня порога, от которой к югу начиналась стена крепости. На участке выборки видимо располагалась южная опора конструкции прохода во внутрь цитадели.

Заполнение стены представляло собой чередование слоев из суглинка и перемеса культурного слоя. Начиналось слоем толщиной в 20–25 см суглинистой забутовки, затем слоем в 70–80 см из перемеса культурного слоя над ним. Сверху он покрывался вновь слоем суглинка в 20–30 см на котором сохранились остатки другого слоя из перемешанного грунта. Это заполнение выделяется довольно резко, имеет ширину в 2,8–3 метра и сохранилось на этом участке на высоту в 1,5 метра (Рис.5). В борту раскопа и в бровках замечено, что заполнение стены имело по бокам остатки суглинистого слоя толщиной около 10 см от панцирной обкладки боковых поверхностей. Угол наклона боковых поверхностей около 70–80°. Видимые в борту раскопа заплывы суглинка от стены показывают, что она была гораздо выше, чем её сохранившаяся часть в 1,5 метра высотой.



Рис. 5. Слоистое сложение низа крепостной стены.

На расстоянии около 2 метров от стен, с западной стороны располагался ров шириной около 4 метров и глубиной в 3 метра. Он перерезал конструкции XIV–XV веков. Ров был заполнен речным песком. На участке, близ основания, башни он сужаясь обрывался и начинался вновь через 6 метров на юг, образуя полосу дорожного проезда в цитадель. Эта полоса имела сильно утрамбованную структуру грунта толщиной около 30–40 см.

По обе стороны от данного инженерного сооружения, как на внутренних участках внутри цитадели, так и на внешних от неё отсутствовали какие-либо сооружения начинавшиеся с уровня основания стен. Это было связано с необходимостью иметь пространство для оперативного действия во время обороны от неприятеля.

В целом раскрытый участок стен с башней и проходом имеет аналогии по конструкции в средневековых оборонительных объектах Хорезмийского оазиса.

### **Список литературы**

1. Уральские войсковые ведомости. – 1867. – № 30. – С. 6.
2. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Труды Оренбургской учебной архивной комиссии. – 1910. – Вып. 22. – С. 96.
3. Новые исследования на городище Сарайчик. Самашев З. и другие./ Сборник материалов международной научно-практической конференции (Путешествие Ибн Баттуты по Шелковому пути: Продвигая диалог между культурами). – Атырау, 2017. – С. 8.

## СУД ИДИГУ: ЭПИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ И ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ РЕАЛИИ

Р.Ю. Почекаев, к.ю.н.,

Национальный исследовательский университет  
«Высшая школа экономики», г. Санкт-Петербург

Личность и деятельность Идигу достаточно подробно исследована в историографии. Ученые уделили внимание его пребыванию во главе Мангытского юрта – будущей Ногайской Орды, государственной деятельности в качестве высшего сановника (бекляри-бека) и фактического временщика Золотой Орды. Однако, насколько нам известно, до сих пор не предпринималось попыток анализа его судебной деятельности. В настоящем исследовании предпринимается попытка охарактеризовать статус Идигу как судьи на основе эпических произведений и сведений исторических источников.

Отправной точкой нашего исследования служит эпос (дастан) «Идегей», являющийся общим достоянием тюркских народов Евразии – от казахов и каракалпаков до татар и башкир и оказавший влияние даже на позднесредневековую тюркскую историографию [4, с. 285; 20, с. 82–85, 116]. В нем содержатся сведения о действиях Идигу в качестве судьи, его собственном отношении к своим судебным решениям и об их оценке властями. Эти сведения, несмотря на их эпический, т.е. легендарный характер, имеют некоторые пересечения с информацией других источников – исторических летописей, актовых материалов и т.д. Представляет интерес сравнить эти сведения и проанализировать, насколько в эпическом произведении нашли отражение политико-правовые реалии Золотой Орды рубежа XIV–XV вв.

При описании ранних лет Идигу (в молодости, согласно эпосу, скрывавшегося под именем Кубугыла), во второй главе татарской версии дастана, в частности, имеется следующий пассаж:

В четырнадцать – мудрости был сосуд.

Четырнадцать запутанных тяжб

Разрешил его правый суд [7, с. 22].

В ногайской версии дастана – «Эдиге» также содержится рассказ о правосудии юного Идигу: «Как-то поспорили два хозяина из-за верблюжонка. У обоих были верблюдицы, и вот одна из них разрешилась от бремени. Оба хозяина считали верблюжонка своим. Разрешить этот спор взялся случайно проходивший мимо Эдиге. Юноша повел обеих верблюдиц к реке, а верблюжонка посадил в лодку и отправил ее по течению реки. Тогда одна из верблюдиц с ревом бросилась в реку и пошла за лодкой. Обычно верблюды боятся воды. Так Эдиге рассудил двух хозяев» [25, с. 315].

Целый ряд примеров суда юного Идигу присутствует в казахской версии дастана (джира), изложенной Ч.Ч. Валихановым, причем, согласно этому тексту, будущий государственный деятель стал осуществлять судебную деятельность в возрасте восьми лет. Так, сначала к его суду обратились сначала стрелок Кокджалды и эмир Кен-Джанбай по поводу зайца, застреленного первым во владениях второго; Идигу организовал испытание, доказав, что заяц принадлежит Кен-Джанбаю. Затем юный судья разобрал дело четырех братьев, которым принадлежала «хромая скотина»: выяснив, кому именно из них принадлежит какая часть животного, он определил, кто именно и сколько должен заплатить в качестве штрафа за потоптанную пашню. Третий случай практически аналогичен вышеприведенному решению в ногайской версии – только вместе отправления верблюжонка в реку Идигу приказал туго скрутить верблюда и определил, чья верблюдица отреагировала на его крики. Наконец, четвертый случай вызывает прямые аналогии с «судом царя Соломона» по поводу младенца: Идигу точно также приказал рубить ребенка и по реакции двух женщин, споривших из-за ребенка понял, которая из них является его матерью [2, с. 235–239].



Эти пассажи, как представляется, во-первых, соотносятся с казахской исторической традицией, согласно которой этот деятель входит в число выдающихся казахских (или, скорее, прото-казахских) биев. До нашего времени дошли устные степные предания о правосудии Идигу [9, с. 140–164]. Кроме того, и письменные источники содержат его характеристики, позволяющие сделать вывод о его качествах мудрого и справедливого судьи. Так, Ибн Арабшах, пленник и историограф Амира Тимура, писал, что «Идику выделялся очень четким и правильным мнением и рассуждением» [6, с. 97]. Еще один арабский средневековый автор аз-Захаби со ссылкой на человека, лично знавшего Идигу, отмечает у него наличие «познаний» [14, с. 553–554]. Мудрость и справедливость Идигу нашли отражение и в сочинении «Кара таварих» хивинского историографа сер. XVI в. Утемиша-хаджи [21, с. 37; 22, с. 99]. Характеристики подобного рода дают основание считать, что этот деятель, и в самом деле, мог осуществлять правосудие среди своих соплеменников – мангытов в качестве бия, т.е. судьи на основе степного обычного права и собственного представления о справедливости.

Из исторических источников нам неизвестно, что реальный Идигу уже в ранней молодости проявил себя в судебной деятельности. Однако, например, Ч.Ч. Валиханов, описывая казахский суд биев, приводит примеры, когда такими народными судьями могли становиться и в 13–14 лет [1, с. 87] – а ведь именно в таком возрасте стал судить и сами Идигу согласно татарской версии дастана. Правда, такие юные судьи должны были хорошо знать степное право, а такими знаниями могли обладать лишь сыновья биев или родоплеменных вождей. Учитывая, что Идигу являлся потомственным вождем племени мангыт, можно допустить, что анализируемый фрагмент дастана мог иметь под собой реальные основания.

Далее в той же главе татарской версии дастана «Идегей» описывается, как главный герой судил и приговорил к казни своего сверстника:

Среди девяноста детей	«Вора следует наказать!
Был сын Дюрмена Урман.	Соизволь, судья, приказать:
В душе его жил обман.	Арканом волосьяным
С детских лет воровство	Злодея к скале привязать,
Было занятем его.	Голову отрубить ему.
Он воровал у детей игрушечных лошадей.	Из девяноста своих парней
Трижды крал – не был пойман Урман.	Приказал Идегей одному
В четвертый раз был пойман Урман.	Сделаться палачом.
Девяносто знатных детей,	Был палачом обезглавлен вор.
Порешив покончить со злом,	Стал известен в стране приговор
Идегею били челом:	[7, с. 25].

Отец казненного, бий Дюрмен, обратился к хану Токтамышу с жалобой на действия Идигу, и хан вызвал юного судью к себе для разбирательства. Большой интерес представляет ответ Идигу хану и реакция на него золотоордынского монарха:

«Великий хан! – сказал Идегей. –	Твердо, правильно поступил.
Таков закон в державе твоей:	Он закон соблюдает наш.
Если, трех укравши коней,	Нам ли судить сурово его?
В четвертый раз попадется вор, –	Слово хана – слово его!
Повелевает твой приговор	Четырнадцать запутанных тяжб
Вору голову отрубить.	Он распутал на айдале.
Так я и велел поступить.	Знаменит он в моей земле.
Пойман Урман в четвертый раз.	Девяносто детей поборов,
Мой приказ – это твой приказ,	Стал он у них на челе.
А дальше будет, как повелишь»	Суд его наказует воров.
С места встав, сказал Токтамыш:	Мой закон – основа его.
«Эй, Дюрмен, верный мой страж!	Мне ли судить сурово его?»
Этот юноша, Кубугыл,	[7, с. 26–27].

Если проанализированный выше фрагмент позволял говорить о суде Идигу как родоплеменного предводителя мангытов, то в данном пассаже мы видим уже несомненное отражение в действиях Идигу осуществление правосудия в рамках системы монгольского имперского (и, следовательно, золотоордынского) права.

Принцип, согласно которому за многократную кражу и в особенности за конокрадство в Монгольской империи и Золотой Орде приговаривали к суровым наказаниям, в т.ч. и к смертной казни неоднократно находит отражение в записках современников. Голландец Вильгельм де Рубрук, посланец французского короля Людовика IX к монгольскому хану Мунке в 1252–1253 гг., писал, что монголы «карают смертью за огромную кражу. За легкую кражу, например, за одного барана, лишь бы человек нечасто попадался в этом, они жестоко бьют, и если они назначают сто ударов, то это значит, что те получают сто палок» [5, с. 102]. Венецианский путешественник Марко Поло, много лет проведший при дворе хана Хубилая (1270–1290-е гг.), также отмечал: «Суд творят вот как: кто украдет, хоть бы и немного, – тому за это семь палочных ударов, или семнадцать, или двадцать семь, или тридцать семь, или сорок семь, и так доходят до трехсот семи, увеличивая по десяти, смотря по тому, что украдено. От этих ударов многие помирают. Кто украдет коня или что-либо другое, – тому за это смерть; мечом разрубают его; а кто может дать выкуп, заплатить против украденного в десять раз, того не убивают» [10, с. 91]. Практически дословно эту же правовую норму воспроизводит, но уже применительно к Золотой Орде, итальянский францисканец Джованни Элемозина в «Книге многочисленных историй» (1336 г.): «За небольшое воровство вор получает в суде 7 ударов палкой, и чем больше воровство, тем более увеличивается число ударов. Однако при воровстве лошади... вора убивают. Однако, если он хочет отдать украденное, прибавив другого столько же, сколько он украл, его отпускают» [23, с. 114]. В связи с этим небезынтересно отметить, что в соответствии с эпической традицией даже начало военных действий Идигу против Токтамыша, завершившихся в конечном счете свержением хана, было вызвано стремлением наказать ханских подданных, которые похитили лошадей у подданных Идигу [18, с. 68].

Таким образом, эпическое сказание достаточно четко отражает принципы «ханского» золотоордынского права. Это подтверждается и последующими словами хана Токтамыша: «Слово хана – слово его». По сути, это выражение отражает принцип назначения официальных судей-дзаргучи в чингизидских государствах XIII–XIV вв.: каждый такой судья назначался специальным ханским ярлыком, в котором, помимо самого назначения, также содержались указания, на основании чего он должен судить. Основными источниками для принятия судебных решений или вынесения приговоров служили правовые установления Чингис-хана (Великая Яса), а также законодательство, вводимое указами-ярлыками его преемников. Тексты подобных ярлыков дошли до нас в составе средневековых исторических сочинений, в частности – в «Дастур ал-хатиб фи тайин ад-маратиб» Мухаммада б. Хиндушаха Нахчивани (государство Джалаиридов в Иране, 2-я пол. XIV в.) [25, с. 466–468]. Таким образом, Токтамыш в дастане фактически придает законность суду Идигу над его сверстником и назначает его официальным золотоордынским судьей. В казахской версии это выглядит следующим образом: «Поезжай ты вокруг неперелетимого моря, вокруг озера прохлаждайся. Если из Крыму придут споры, решай их, Идыге» [2, с. 239]. В татарской версии дастана это подтверждается следующим пассажем:

Стал служить Идегей земле.

Честно судил и правил он.

От поборов, и войн, и тяжб

Свой народ избавил он [7, с. 29].

Вполне возможно, что в данном случае нашли отражение события начала 1390-х гг., когда после первого нашествия Амира Тимура на Золотую Орду (1390–1391 гг.) Токтамышу пришлось отдать восточную часть государства фактически в самостоятельное

владение Идигу, который приобрел там высшую административную и налоговую власть [6, с. 94; 18, с. 66–67; 24, с. 149]. Причем в его подчинение попали не только собственные подданные-мангыты, но и другие эмиры, и даже некоторые царевичи-Чингизиды (в частности будущий родоначальник казахских ханов Борак-султан) [19, с. 237–238], которые все вместе в эпосе описываются как «народ» Идигу.

Однако, как известно, исторический Идигу не занимал поста официального имперского судьи-дзаргучи. Начав свою карьеру в качестве родоплеменного предводителя (и вследствие этого, как мы предположили выше, судьи на основе обычного права), в дальнейшем он стал высокопоставленным государственным сановником. Официально же высшим постом, который он занимал, являлась должность бекляри-бека [18, с. 69–70] – фактически «премьер-министра» и одновременно «министра обороны» Золотой Орды. Попытаемся разобраться, мог ли он, занимая такое место в золотоордынской политической системе, иметь судебные полномочия, т.е., опять же, выясним, могли ли в дастане «Идегей» найти отражение реальные факты из биографии Идигу.

Исследователи уже высказывали предположение, что бекляри-бек обладал высшей судебной властью (за исключением хана, который мог изменить или отменить любое судебное решение и любой приговор) [11, с. 159]. Это вполне логично вытекает из статуса бекляри-бека как верховного главнокомандующего, в подчинении которого находились темники, тысячники и т.д. Каждый из этих военачальников являлся одновременно и главой соответствующей административно-территориальной единицы (тумена-тумы, тысячи и т.д.), в рамках которой обладал полнотой не только военной, но также административной и судебной власти. Соответственно, предводительствуя ими, Идигу как бекляри-бек имел право пересматривать их решения. В результате, как сообщает среднеазиатский историк XV в. Муин ад-Дин Натанзи («Аноним Искандера»), «Идигу установил тонкие обычаи (тура) и великие законы (ясак) и люди из привольности попали в стеснение» [15, с. 133]. Вероятно, речь идет о попытках бекляри-бека восстановить единство Золотой Орды и вернуть силу тому законодательству, на котором базировалась система «ханских» судов-дзаргу.

Со временем Идигу приобрел положение фактического временщика Золотой Орды, по своей воле возводившего на престол и свергавшего ханов. Неслучайно в средневековых источниках он характеризуется либо как «делатель королей», «князь над князьями», имя которого даже чеканилось на золотоордынских монетах вместе с ханским [3, с. 238; 6, с. 95; 8, с. 34; 13, с. 435, 445; 18, с. 70], либо даже сам как «царь» или «владелец» Дешт-и Кипчака, т.е. хан, Золотой Орды [14, с. 454, 531–532; 16, с. 25].

В результате Идигу приобрел совершенно уникальный статус: он одновременно являлся и бекляри-беком, высшим сановником Золотой Орды, и «патриархом» джучидской знати [18, с. 71], соответственно, обладая судебными полномочиями и как руководитель золотоордынской администрации, и как самый авторитетный родоплеменной предводитель. Неслучайно в памяти своих потомков он остался не только как золотоордынский временщик и основатель Мангытского юрта (Ногайской Орды), но и как «над судьями судья» [12, с. 39; 17, с. 120]. Т.е., именно к нему могли обращаться с обжалованием решений и приговоров как дзаргу, представлявших собой официальные «ханские» суды Золотой Орды, так и суда родоплеменных предводителей (впоследствии – суд биев).

Таким образом, нам удалось обнаружить, что в эпосе «Идегей» могли найти отражение реальные историко-правовые реалии поздней Золотой Орды, связанные с организацией судебной системой этого государства в эпоху хана Токтамыша и эмира Идигу. Естественно, не следует забывать, что по своей структуре это дастан является сложным, многосоставным сочинением, создатели которого не преследовали цели буквально следовать историческим событиям. Поэтому его сведения не следует понимать буквально и искать прямые соответствия между ним и официальными историческими летописями, хрониками, официальными документами и пр. Однако, как представляется, в

сочетании с сообщениями других источников эти эпические сведения позволяют более разнообразно и, пожалуй, более живо представить правовые и судебные (процессуальные) реалии Золотой Орды рубежа XIV–XV вв.

### Список литературы

1. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата, 1985. – С. 77–104.
2. Валиханов Ч.Ч. Идиге (джир) // Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова / Под ред. Н.И. Веселовского. – СПб., 1904 (Записки Императорского РГО по отделению этнографии. – Т. XXIX). – С. 223–264.
3. Валиханов Ч.Ч. Извлечения из [Джами ат-таварих. Сборник летописей Жалаири] // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. Алма-Ата, 1984. – С. 228–249.
4. Валиханов Ч. Ч. [О формах казахской народной поэзии] // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – Алма-Ата, 1984. – С. 280–286.
5. [Вильгельм де Рубрук]. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благости 1253 // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Пер. А.И. Малеина; ред., вступ. ст. и прим. Н.П. Шастиной. – М., 1957. – С. 87–194.
6. Ибн Арабшах. История амира Темура / Сокр. пер. с узб. Х.Н. Бабабекова. – Ташкент, 2007.
7. Идегей: Татарский народный эпос / Пер. С. Липкина. – Казань, 1990.
8. Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке / Пер. Ф.К. Бруна, пред. и коммент. З. М. Буниятова. – Баку, 1984.
9. Қазақтың ата заңдары. Древний мир права казахов. – Т. III. – Алматы, 2004.
10. Книга Марко Поло / Пер. с фр. И.П. Минаева; ред. и вступ. ст. И.П. Магидовича. – М., 1956.
11. Островски Д. Монгольские корни русских государственных учреждений // Американская русистика. – Самара, 2001. – С. 143–171.
12. Посольская книга по связям России с Ногайской Ордой (1489–1508 гг.). – М., 1984.
13. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций: Из опыта образования и распада империй X–XVI вв. – М., 1996. – С. 277–526.
14. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884.
15. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.; Л., 1941.
16. Трепавлов В.В. Беклербек в структуре монгольской и тюркской государственности // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 2 (4). – С. 21–34.
17. Трепавлов В.В. Едигей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2019. – № 1 (75). – С. 118–121.
18. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Казань, 2016.
19. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. – Казань, 2013.
20. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. – Казань, 1972.
21. Утемиш-хаджи. Кара таварих / Пер. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой; ред. И.М. Миргалеева. – Казань, 2017.
22. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, пер., транскр., прим., исслед. В.П. Юдина. – Алма-Ата, 1992.
23. Хаутала Р. Латинские источники о миссионерской деятельности францисканцев в Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341) // Исторический вестник. – Т. 25. – 2018. – С. 76–119.
24. Шараф ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме. Книга побед Амира Темура / Пер. со староузб., пред., коммент. и указ. А. Ахмедова. – Ташкент, 2008.

25. Эдиге: Ногайская эпическая поэма / Под ред. Н.Х. Суюновой. – М., 2016.
26. Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der Golden Horde, das ist: der Mongolen in Russland. – Pescht, 1840.

### Резюме

В статье предпринимается попытка анализа сведений эпоса (дастана) «Идегей», касающихся судебной деятельности известного золотоордынского и ногайского деятеля Идигу (1352–1419). Используя историко-правовой и сравнительно-исторический методы, автор соотносит сведения эпоса с историческими источниками – хрониками и летописями, средневековыми историческими сочинениями, официальными актовыми материалами. Целью исследования является выяснение, насколько в эпическом произведении нашли отражение правовые реалии Золотой Орды рубежа XIV–XV вв. Автор приходит к выводу, что сведения эпоса могут отражать статус реального Идигу как бия – родоплеменного предводителя и судьи на основе обычного права, а также и как бекляри-бека – высшего сановника Золотой Орды, обладавшего, в т.ч. и судебными прерогативами уже на основе официального «ханского» золотоордынского права.

### Summary

The article is an attempt to analyze the information in the “Idegey” epic related to judicial activity of Idigu (1352–1419), famous Golden Horde and Nogay Horde statesman. Basing on historical legal and comparative historical methods author compares the information of epic with historical sources such as chronicles, medieval historical works and official acts. The goal of research is to clarify how legal realities of the Golden Horde at the edge of 14<sup>th</sup>–15<sup>th</sup> cc. were reflexed in the epic work. Author finds that epic information may reflex the status of historical Idigu as biy (tribal leader and judge on a base of nomadic legal tradition) and as beqlary-beq (high official of the Golden Horde with judicial authority in accordance with the Golden Horde “khan’s” law).

## ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫМЫЗДЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

**Т.З. Рысбеков**, т.ғ.д., профессор,  
Қазақстан Республикасы ҰҒА құрметті мүшесі  
М.Өтемісов атындағы Батыс  
Қазақстан мемлекеттік университеті,  
**Б.Ғ. Шынтемірова**, т.ғ.д., профессор  
Батыс Қазақстан инновациялық-  
технологиялық университеті

Егемен елдің ертеңі сенімді де серпінді дамуы үшін ұлттық белгілердің, соның ішінде атадан балаға мұра болып келген ерлік дәстүрі, патриоттық тәрбие ұдайы назардан тыс қалмауға тиісті. Туған анасын, елін, халқын, тілін, Отанын сүю мәселесі – сол халықтың тұрмыс-тірлігін, келбетін, сондай-ақ дүниетанымын дамытып, келешекке оң бағыт береді.

Батыс Қазақстан өңірі – қазақ елінің бір бөлігі. Олай болса, оның тарихы да қазақ халқы тарихының бір құрамы екендігіне шек келтіруге болмайды. Сол тарихқа сүбелі үлес қосатын да жалпы қазақтың бір құрамы Батыс Қазақстан аймағының жұрты болмақ.

Егер тарих тұңғышына бойласақ, қазақтың батырлық дастандары «Ер Көкше», «Ер Сайын», «Ер Тарғын», «Шора батыр», «Қамбар батыр», Мамай, Тоқтамыс, Едіге Ноғай хандығы дәуіріндегі жырлардан өз арнасына тартатындығы белгілі. Олар ру һәм тайпа

шеңберінде емес, ел ынтымағына, ел бірлігіне ұйтқы болған ұлттық батырлар ретінде дәріптеледі. Сол сияқты халық ауыз әдебиетінде Орақ, Қарасай, Қазі батырлардың да ерлігі жайында аз айтылмайды.

Кіші Жүз халқы, - Шоқан Уәлиханов айтқандай, батырлар ұрпағы. Кіші жүздіктердің турашыл, өр мінезді, батылдығы мен батырлығы барша қазаққа мәлім. Осы өлкеден қазақтың тұңғыш ойшылы, философ әрі ақын Асан Қайғының, тамаша ақын-жыраулар Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіздің (XV–XVI ғғ.) шығуы да заңды. Даналығымен, көрегендігімен атағы шыққан Әйтеке бидің «29 рудан құрылған, санымен де, батырлығымен де бәрінен асқан, тәуелсіздігімен даңқы шыққан «Кіші жүз» деп мақтан етеді».

Тарих сахнасына «Әбілқайыр, Сырым, Махамбет, Исатай, Қаратай, Арынғазы, Жоламан, Есеттей айбынды да екпінді, сүйікті де сүйкімді, қайғылы да мұңды, сегіз қырлы, бір сырлы ұлт-азаттық қозғалысының көсемдері шықты. XX ғ. басында қоғам қайраткері Х.Досмұхамедұлы «Кіші Жүздің Ресейге қосылғаннан кейінгі 150 жылдық тарихы қанмен жазылған тарих» - деп тұжырымдады. Шынында да, XVIII–XIX ғасырларда патша үкіметінің отаршыл озбырлығына қарсы Қазақстанда 300-ге жуық ұлт-азаттық көтеріліс болды деп шамаласак, соның едәуір бөлігі осы аймақтың еншісінде [1, 5-б.].

Биылғы жылы 100 жыл толатын Алашорда тарихына да Батыс өлке ерекше үлес қосты. XX ғ. басында қазақ мемлекетін қайта түлету жолындағы Күнбатыс Алашорда жетекшілерінің, сонымен қатар, қазақ елінің келешегін кеңестік жолмен байланыстырған өлкеден шыққан ұлт қайраткерлерінің атқарған еңбектері орасан зор. Өйткені сол кездегі елдің болашағы үшін саяси күресте бағыт-бағдарламалары, жолдары бірде түйісіп, бірде түйіспегенімен олардың алдына қойған мақсат-мұраттары елдің, халықтың амандығын, болашағын сақтау болатын.

Өткенін білмеген елдің болашағы да бұлыңғыр екені әмбеге аян. Осыдан да болар тәуелсіздік тізгіні қолымызға тигеннен бері еліміздің өткен тарихын қайта зерделеу, ақтаңдақтардың ақиқатын айқындау мәселесі мемлекеттік деңгейдегі маңызды шаруалардың алдыңғы қатарынан орын алып келеді.

Бүгінгі таңда Батыс Қазақстан өлкесі тарихшыларының өлке тарихының алдағы уақытта кешенді түрде жүйеленіп жазылуына өлке тарихына қатысы бұрын беймәлім болып келген көптеген жаңа мұрағат деректерінің ғылыми айналымға енуіне, сол арқылы жаңа көзқарас, пайымдаулар мен тұжырымдардың қалыптасуына өзіндік оң ықпал, әсерін тигізетін еңбектерді жарыққа алып келетіндігіне сенімдіміз. Дегенмен, өлке тарихының барлық бедерлі белестері түбегейлі зерттелді деуге әлі ерте. Себебі әлі де өлке тарихының келелі мәселелері туралы зерттеуді және жаңа концептуальды тұжырымдарды қажет ететін, толыққанды ашылмаған ақтаңдақ беттері баршылық.

Өлке тарихын зерттеудің құндылығын, ұлттық және қазақстандық патриотизмдегі рөлін айта отырып, алдағы уақытта ерекше мән беріп, көңіл аударатын зерттеу мәселелерін атап өтуді орынды ғой деп есептейміз. Олар: біріншіден, Батыс Қазақстан (бұл республика тарихына да қатысы бар деп ойлаймыз) тарихының жүйелі әрі кешенді тарихын зерттеу үшін мұрағат қорларындағы ғылыми айналымға енген өз кезегін күтіп жатқан мыңдаған тарихи құжаттарды жинақтау арқылы әр кезеңнің тарихына арналған деректер мен құжаттар жинақтарының топтамасын жарыққа шығару; екіншіден, өлке тарихының уақыт оздырмай қолға алатын мәселесі – көне қалаларды сақтау; үшіншіден, Кіші Жүз қазақтары мен Еділ-Жайық өңірін мекендейтін (бұрын мекендеген) басқа ұлт, ұлыс өкілдерімен қарым-қатынас тарихы жаңа қырынан зерделенуі қажет; төртіншіден, Батыс Қазақстанды мекендейтін қазақ руларының шежіресі тарихи деректер негізінде жазылуы керек; бесіншіден, обалар тарихын зерттеп, бір жүйеге келтіру қажет; алтыншыдан, әр дәуірде өңірден шыққан ақын, жырау, әнші, күйші, қаламгер, шежіреші тұлғалардың өмірі мен шығармаларын зерттеп, олардың артына қалдырған мұраларын жүйелеп, қалын жұртшылыққа жариялау, сол арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізу керек;

жетіншіден, XIX ғасыр басында Ресей империясының құрамында жаңа ұлттық-территориялық бірлік формасы ретінде құрылған Бөкей Ордасының тарихы да толық, түбегейлі зерттеуді қажет етеді; сегізіншіден, Батыс Қазақстан өңірінен шыққан әр дәуірдегі тарихи тұлғалардың, ұлт қайткерлерінің тарихын зерттеуді одан әрі жалғастырудың маңызы зор; тоғызыншыдан Батыс Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін, өлкедегі демографиялық процесстер соны мұрағат деректері негізінде бүгінгі күннің талабына сәйкес қайта қаралуы тиіс; оныншыдан, өлкеміздегі қала, аудан, ауыл, өндіріс орындарының әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму тарихын зерттеу, оларды топтама түрінде жарыққа шығару.

Ақиқат жалғыз болғанымен, оған жол тарам-тарам, бірнешеу. Сол себепті де ел мен жер тағдыры, ұлт-азаттығы мен тәуелсіздігі үшін бел шешіп күрескен, сол жолда шарт болған зиялыларымызды ұлықтау бүгінгі ұрпақтың тарих алдындағы парызы болмақ. Өлке тарихының өткендегісін жаңа көзқарас тұрғысынан зерттеп, саралау бүгінгі тандағы маңызды міндеттердің бірі болмақ. Ал, оның тарихымыздың қалтарысты, қатпарлы тұстарына сәуле жүгіртіп, жастарды тәуелсіз тұрмысымыздың парқын пайымдап, қасиет – қадірін түйсінуге жетелері сөзсіз. Десек те, Батыс Қазақстан тарихын тұтас Қазақ мемлекетінің тарихынан бөліп қарауға болмайды.

Ең бастысы, бүгінгі таңда мемлекетіміздің қалыптасқан белесінде біз өз тарихымыздың осы заманғы ғылымның биігінен пайымдауға және ұлттық тарихтың бөлінбейтін бейнесін қалыптастыруға тиіспіз. Ол үшін жасық, жалтақ ойлар мен қате тұжырымдардан арылуға тиіспіз, еліміздің тарихын бес ғасырлық шеңбермен шектемеуіміз қажет. Ал ол үшін біз зерттеу әдіснамасы мен оның жазылу тілін де өзгертуге тиіспіз. Біз әдетте басқа тілде жазылып, содан кейін ана тілімізге аударылған тарихқа әуеспіз.

Тарихты арқашан тек ақиқат – шындықпен ғана асқақтауға, ал жалған, өтірікпен қаралауға болатынын басшылыққа алу қажет. Тарихқа шын ғылыми, объективті және диалектикалық түрдегі көзқарас оқиғалардың брысына ықпал еткен жеке тұлғаларға дұрыс баға беруді де білдіреді. Тарих ғылымның дамуының тұтас пішімін жасау барысында тарихшылардың жас буынының бір бөлігі бүгінгі күннің сынын көтере алмаған өзіне дейінгі тарихшылардың мұрасына сүйенуі керек. Өйткені олардың көбісі бағалы ақпаратқа толы, оның ішінде біздерге тарихи оқиғаларды дәстүрлі сипттауды жаңаша бере алатын өз мезгілі туралы жан-жақты сыни талдау да бар.

Қазақ елінің тарихының қай кезеңінде де Ұлы даланы мекен етушілер өздерінің тәуелсіздігі мен дербестігі үшін күресті тоқтатқан емес, оны толассызжүргізіпөтырды. Тәуелсіздік жолы – тақтайдай тегіс болмайтынына біз өткен тарихымыздан көз жеткіздік.

Дүниеде тәуелсіздік пен бостандықты, теңдікті аңсамайтың бірде-бір адам, бірде-бір халық жоқ. Тәуелсіздік жолында күрескен халықтар әлі жеткен кезде жеңді. Әлі жетпеген кезде жеңілді. Олай болса, ата-бабаларымызға да қкпелей алмаймыз. Олар әрқашан жеңіске жете қоймаған. Өйтсе де бүгінге дейін желісін үзбей келе жатқан өзекті күрес болмаса, бүгін де жеңіске жете алмас едік. Сондықтан да осы ақиқатты тереңдей ұғып, қастерлеп, қолымыз жетіп отырған тәуелсіздікті түпкілікті баянды етуге күш салуымыз керек.

Өткенімізге көз салсақ, байтақ өңірді игерген көшпенділер қоғамдық өндірістің ерекше табиғи жағдайларға бейімделген, төрт түлікті бағып-күтуге лайықталған, бітімі бөлек мәдени-шаруашылық тұрпатын жасақтады.

XIII ғасыр басындағы моңғол шапқыншылығы кезінде Шыңғыс хан көшпенділерді қарудың күшімен біріктіріп, бір орталықтанған билік жүргізуді және салық төлеуді көздегенде, бұл қазақ жерінің бірігуіне жағдай жасады.

Қазақ хандығының дүниеге келуі – қазіргі Қазақстан жерінде, ежелден бастау алған әлеуметтік-экономикалық және этносаяси процестердің заңды нәтижесі болды.

XVIII ғасырдың басында Орталық Азияда сыртқы саяси жағдай күрт шиеленіскенде қазақ халқы Жоңғория секілді азулы басқыншыға қарсы екі жүз жылдық күрестің ең ауыр

жүгін жеке өз мойнымен көтерді. Осы бір ерлік ғасырында қазақ халқы небір кемел қолбасшылар мен ержүрек батырларды тарих сахнасына шығарды. Өз Отанының тағдыры мен тарихи болашағын тереңнен ойлай білген Әбілхайыр хан мен Абылай ханның дипломатиясы кемеңгерлік пен көрегендіктің тамаша үлгісі болды. Олардың саясаты бізді ұлт ретінде құрып кетуден сақтап қалды.

Одан кейінгі кезеңде Ресей империясының отарлау елді Тәуелсіздіктен айырды, халықтың отарлық езгіге қарсы табанды қарсылығын туғызды. Көптеген бас көтерушілердің ішінде Кенесары Қасымұлының көтерілісі Ұлы даладағы жалпы ұлттық қозғалыстың тізгінін қстады. Кенесары Қасымұлының, басқа да қазақ сұлтандары мен батырларының отаршылдыққа жан аямай қарсылықсқаны арқасында Ресей империясының Орта Азияға қарай жылжуы едәуір кешеуілдеді.

Қазақстанның Ресейге бодан болғаннан бергі тарихында ХХ ғасырдың алғашқы ширегі – саяси күрестер мен тарихи жаңғыру кезеңі. Бұл кезеңде саяси күрес сахнасына бұрынғы батырлар ізін жалғастырған, Еуропа мен Ресейдегі саяси күрестердің бағыт-бағдарымен әбден таныс, экономика, құқық, саясат саласында терең білім меңгерген қазақ зияларының үркердегі оқыз ойлы тобы шықты, осыған сәйкес Қазақстандағы ұлт-азаттық күрес формасы да өзгерді.

Алайда, Ресей қоғамындағы жаңа тығырлық оқиғаларды одан әрі бейбіт түрде дамытпады, соның салдарынан большевиктер партиясының диктатурасы орнатылып, ел азамат сғысының өртіне шарпылды.

1920 жылдардың екінші жартысынан бастап Қазақстан тоталитарлық қоғамға енуге мәжбүр болды. Қазақтарды күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру, ауылдағы қарама-қайшылықтарды қолдан ушықтыру, қоғамның бір бөлігін бір бөлігіне айдап салу ақыр аяғында ұлттық апатқа ұрындырды.

Тоталитарлық жүйе озық ойшылдықты мүлдем тұншықтыра бастады. Оның орнын әдетке айналған империялық, ұлыдержавалық шовинистік бағыт басты. Бұл бағытқа қарсы шыққан Алаш көсемдері мен тағы да басқа қазақ зиялылары «Ұлтшыл», «халық жауы» деген айдарға ие болып, қуғын-сүргінге ұшырады, абақтыға қамалды, жер аударылды, өлім жазасына кесілді.

Бүгінгі таңда ортағасырлық Қазақстанның тарихы мен мәдениеті жөнінде өзіміздің жете зерттеулеріміз қажет. Әзірге бұл мәселеге жаңа амал-тәсілдердің пайдаланылмауы Қазақстанның өткендегі тарихи қайта құрулары мен бұрынғы дәстүрлеріне тәуелділікті туғызып отыр.

Алтын Орда дәуірі – қазақтардың және Еуразияның көптеген түркі халықтарының қалыптасуының негізгі тарихи және мәдени фундаментінің негізі. Бұл мемлекетпен көптеген елдер тиімді келісімдер жасауға ынталы болды. Білуге құмар болған шығыстың, орыстар мен батыс еуропа саудагерлері олардың дамыған сауда орталықтарына орасан зор қашықтықты өте отырып келуге тырысты. Бұл сауда орталықтары Шығыс пен Батыстың континенттік қатнас жолдарының орталығы болды.

Алтын Орда территориясында жақсы ұйымдастырылған баланыс жүйелері мен керуен жолдры ел ішінде сауда-экономикалық және саяси орталықтарды тек үзіліссіз байланыстырып қойған жоқ, олардың қауіпсіздігі кепілдендірілді. Ол жолдар екі бағытта болды: I-сі, Батыс Қазақстан – Үстірт шоқысы – Хорезм – одан әрі Мауреннарх және Сыр бойының қалалары, ал 2-сі, Орал далаларын кесіп өте отырып, қазіргі Қазақстанның орталық және шығыс ауданы арқылы. Осылайша, көрші мемлекеттер тауар-ақша қатынасына тартылды. Алтын Орданың көрші мемлекеттерге ықпалы олардың алым-салық төлемдермен ғана шектелді. Мәселен, орыс мемлекеті Алтын Орда дәуірінде сол кездегі халықаралық экономикалық еңбек бөлінісі мен «жалпы рынокқа» қатысты. Қазіргі Қазақстан территориясы арқылы Еуропа Шығыс елдерімен тауарлармен және жаңа технологиялармен жедел алмасып отырды.

Жаңа зерттеулердің мәліметі бойынша Қара теңіз бен Сырдарья аралығында 110 астам Алтын Орда қалалары болған. Оларды алтын, күміс және мыс пұлдар мен



дирхемдер соғылған. Қызықты көңіл аударарлық жағдай: орыстар қайырымды хан атап кеткен Жәнібек ханның теңгелерінде күміс аспанның аясында екі басты бүркіт бейнеленген. Алайда, бұл кезеңнің теңгелері көп табылғанымен шыққан қалаларының аттары мен орналасқан жерлері түгелдей емес. Осы мұраларды неге зерттемеске?!

Алтын Орда халқы полиэтникалық болды. Оның негізгі бөлетін түркі тілдес далалық рулар мен тайпалар құрады. Кейін олардан түркі халықтары, соның ішінде қазақтар да бөлініп шыға бастады. XIV ғасырдан бастап мұсылман дінінің басымдылығына қарамастан дәстүрлі дала ғибадаттары «діні» сақталды: әртүрлі мәндегі христиандық буддизм. Дін мәселесіндегі Ұлыста баланс жасалынған төзімділік саясаты қолданылды.

Халқының басым бөлігі түркі-қыпшақ тілінде сөйледі. XIV ғ. бастап Алтын Ордада мемлекеттік тіл түркі тілі болды. Бүтіндей алғанда империяда бейбіт түрде түркі, моңғол, фин-угор, славян және кавказ этникалық топтарының өкілдері өмір сүрді. Көшпенділік пен шаруашылықтың отырықшы құрылысын (уклад) өзара үйлестіріп ұстаған. Әртүрлі этностар мен өркениеттің бір мемлекетте бейбіт өмір сүру феномені одан әрі қарай дәйектілікпен зерттеуді қажет етеді.

Соңғы жылдары Ресей ғалымдары өздерін «Алтын Орда» мұрагері ретінде көрсетуге әрекет жасауда. Алтын Орданың тарихы, оның территориялық орналасуы, оның қыпшақ даласында (Дешт-қыпшақ) мекен еткен халықтарға Отан болғандығы бізге белгілі. Сондай-ақ қытай, қазақ, қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, қарашай, қырым татарлары, қырғыздар және т.б. халықтардың ұлт болуына негіз қалағаны да белгілі. Соңдағы мақсат – Алтын Орда тарихын бұрмалау ма, әлде оның тарихи миссиясын өз идеологиясына бейімдеу ма?

Тарихи зерттеу, зерделеу мәселесінде тағы да ерекше көңіл аударатын мәселе тұлғатанумен байланысты. Тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде бұл мәселеде де ілгері басушылық бар. Біздің бұл арада көңіл аударайын деп отырған мәселелеріміз. Алаш қозғалысының көсемдері мен солармен қатарлас кеңес өкіметіне қалтқысыз қызмет етіп, қазақ халқының сәулетті болашағы үшін жан аямай күрескен қазақ зиялары, атап айтар болсақ Сәкен Сейфуллин, Сейтқали Мәндешев. Әбдірахман Әйтиев, Ораз Исаев, т.т. көптеген зиялыларымыздың тағдырларын тарихи шындық тұрғысынан зертте [2]. Соңғы кезде баспа бетінде «Сәкеннің Сталинге хаты», «Он төрттің хаты» жарияланып, қырмандар арасында қызу пікір алмасу орын алуда. Күмән туғызатын жағдайлар қол қойған осы зиялылардың өздері ма, неге олар алаштықтарды қолдамады, оларға қарсы болды деген мәселе төңірегінде. Бұл арада Алашорда көсемдері мен Кеңес өкіметіне қызмет еткен алыптарымызда бір-біріне қарсы қоймай, олардың барлығының жүрегі ұлтының тәуелсіздігі мен болашағы үшін соқты, оларды бақытты ету жолында жандарын пида етті. Бұл арада мына жағдайларға көңіл аударып, сол бағытты зерттеу жұмыстарын жүргізі біздің ұрпақ алдындағы парызымыз болуға тиісті. Атап айтар болсақ: Біріншіден, алыптарымыздың басына түскен ауыр күндердің олардың өміріне де, жазып-сызуына да, қызметіне де ықпал еткенін ескеру. Алашордалықтардың басым көпшілігі патша заманындағы университеттерді бітірген аристократтар, жоғары дәрежедегі білімді және ұлттық рухтың оянуына көп үлес қосқандар. Кеңес өкіметінің күдіктілерінің қатарына жатқызылған. Даланың саяси өмірінен ығыстырылып отырды. Алайда Кеңес өкіметіне ұлттық кадрлер ауадай қажет болды. Далалықруханиятты шынайы таратушылардың орнына білім төмендеу, кеңестік бағыттың жаңалығына берілетін тым радикалды көңіл күйдегі басқа формациялық зиялылар алмастырылды. Ия, Кеңес өкіметіне қызмет еткен алыптарымыз туған жердің ауасын «Алаш орданың» жоғары идеяларымен өн бойына сіңірді, бірақ большевиктік өзгерістер олардың басын айналдырды. Екіншіден, алашордалықтар мен Кеңес өкіметіне қызмет еткен алыптарымыздың таңдаған жолдары бөлек, сондықтан да қайшылықта болғандығы белгілі. Қалай болғанда да, Кеңестік өкіметке қызмет еткен алыптарымыз социалистік қайта құрулардың идеялары мен идеалдарына, ұлтының шынайы қайта өрдеуіне өмірінің соңына дейін шексіз сенді. Олар өздерінің істеген істерінің әлеуметті әдәлдәк пен игілік, халқының толық гүлденуіне

жарқын болашағы үшін шындыққа толы екеніне ешбір күмәнданбады. Олардың революцияға, Кеңес өкіметіне шын берілгендігі соншалықты, олардың қызметіндегі әуелден орын алған қуғын сүргінге салу және мәжбүрлеу саясатын байқамады. Кейін өздері содан таяқ та жеді. Тек Әбдірахман Әйтиевті оның ауыр науқасы ату жазасынан құтқарды. Олар жас Кеңестік Қазақстанның атауының тарихи тұрғыдан таралуына, территориялық шекарасын анықтау мәселелерін шешудегі, ашаршылыққа қарсы және жұқпалы ауруларды жоюға қарсы өткізген шаралары, мемлекеттік жұмыстарға жергілікті халықтың тілін, тұрмысын және дәстүрі мен рухын білетін жергілікті ұлттардың еңбекші өкілдерінен тартылуына мән беруге, халқының тарихын, мәдениеті мен әдебиетін зерттеуде, білім мен ғылымын дамытуда қосқан үлестері ұлан-теңіз. Сондықтан да зиялыларымыздың екі жағын да жатсынбай, олардың қоғамдық-саяси және адами-азаматтық тұлғасына немқұрайды қарамай, оны талдап, талқылап, зерттеп-зерделеуіміз өте қажет. Қысқасы, олардың таңдаған жолдары бір-біріне қосылмайтын болғанымен, елімізді, қазақ халқын бақытты етсек деген ниеттен туған жол, мақсат болатын.

Отандық тарихты зерттеумен айналысып жүрген тарихшылар ақырына дейін ашуы, жан-жақты зерттеуі және зерделеуі тиіс мәселелерге мыналарды да қосыға болады.

Қазақ халқының шығу тарихы, қыпшақ даласы, ондағы ерте феодалдық мемлекеттер мәселесін атап өткеніміз болмаса олардың ішкі тарихын тереңдеп зерттеу, жаңа әдіснамалық тұрғыдан қарастыруға көп бара бермейміз. Қазақ мемлекеттілігінің құрылуына негіз болған Қазақстандағы өте ертедегі мемлекеттік құрылымдардың тарихына мән беру қажет: ғұндардың, қаңлы мен сарматтардың саяси және экономикалық жүйесі; олардың өзара байланысының күрделі дамуы; этникалық және тілдік байланыс; тірегі мықты түрік қағанатының батыс және шығыс қағанаттарға ыдырауы; батыс түрік және түркеш қағанатының құрамындағы түркі тілділердің үлесі. Неліктен біз қазақ мемлекеттілігінің құрылуын Керей мен Жәнібек сұлтандардың көшіп кету сәтінен (1456) бастаймыз, онда қазақ тайпаларының ерте феодалдық мемлекеттері қайда қалады? Ал мемлекеттілік халықтардың тіршілігі үшін күресін жеңілдетеді, этникалық және ұлттық психологиясының қалыптасуына жағымды ықпал етеді. Аталған мемлекеттердегі қорғаныстық функцияның болуы, көршілес мемлекеттермен бейбіт қарым-қатынас ұстауы, мемлекеттік биліктің бір қолға бағынуы, далалық ақсүйектердің қалыптасуы – осының бәрі қазақ мемлекеттілігінің пайдасына шешіліп тұр.

Тарихи шындықты қалпына келтіруде атышулы таптық көзқарас тұрғысынан тарих ғылымына тән методологиялық принциптерге ену «өз ісін» жасады. Өмірде мәселелер қарапайым шешілді: 1917 жылға дейінгі өткеннің бәрі мойындалмады, ал соңғы 70 жылдан астам уақыттағы мемлекеттік саясатқа қайшы оқиғаларға тиым салынды. Осы тұрғыда Қазақстанның Россияға қосылу процесі, бұл кезеңдегі ұлт-азаттық көтерілістері толықтай ашылмады. Жалпы алғанда, 300-дей көтерілістер болды. Сондай-ақ соңғы уақытқа дейін республикада 1867–1868 жылдардағы реформаға дейінгі қазақ шаруаларының көтерілістері мәселелері бойынша зерттеулер мардымсыз. Осы және басқа да жағдайлар қазақ ауылындағы әлеуметтік күрестердің жекелеген кезеңдерін таралуын белгіледі, өткен тарихтағы бірқатар оқиғалар мен жеке тұлғалар туралы айтылмады.

1836-1838(біздің пайымдауымызша, 1833–1838) жылдары И. Таймановтың басшылығымен болған қазақ шаруаларының таптық күресінің тарихында, 1868–1870 жылдары Е. Көтібаровтың және басқалардың басшылығымен болған шаруалар көтерілісінің себептері, қозғаушы күші туралы тарихта таласты мәселелер, ақтандақтар аз емес. Қазақстан тарихында реформа кезеңіндегі ақтандақтар қатарына босқындық көші туралы мәселе де жатады.

Аса маңызды мәселенің бірі – ерте заманнан бүгінгі күнге дейін Отан тарихын дұрыс дәуірлеу және атау мәселесі. Біздің тарих бұл мәселеде СССР тарихының хронологиялық дәуірге бөлінуінің көшірмесі десе де болады. Біз, ең алдымен, Отан тарихындағы негізгі дәуірлер мен кезеңдерді, пәннің атауын дәл, айқын анықтауымыз керек.

Қазақстандық соңғы кезеңдегі медиевистикада Кіші жүз қазақтарының Поволжья және Арал өңірі халықтарымен – татарлармен, башқұрттармен, қалмақтармен, жайық қазақтарымен, түркімендермен этникалық байланыстары мәселелері бойынша кемшіліктер әлі күнге орын алып отыр.

Жоңғар шапқыншылығына тойтарыс беруге өздерін замандастары арасында талантты ұйымдастырушылар ретінде таныта білген Орта жүз бен Кіші жүздің ықпалды, беделді адамдарының (Әбілқайыр, Бөгенбай, Жәнібек және т.б.) ойраттарға салмақты соққы берілген және қазақтарға енді қауіп жоқ кезде Россия империясының қол астына кіру туралы ұсыныс жасауының себептері де анықталған жоқ. Әрі Кіші жүз, жалпы, жоңғар шапқыншылығының объектісі болған емес.

Россия империясы құрамында ұлттық-территориялық құрылымның өзіндік ерекше формасы ретінде Бөкей хандығының құрылу процесі мен өмір сүруі де одан әрі зерттеуді талап етеді. Аймақтың тарихы сондай-ақ Алаштың Батыс бөлімшесінің қозғалысымен де тығыз байланысты. Батыс Қазақстанда ауылшаруашылығын коллективтендіру тұжырымдамасы да қайта қарауды қажет етеді.

Қорыта айтқанда, тарихты зерттеу – тарихшылардың кәсібі екендігін атап көрсеткіміз келеді. Сондықтан қоғам тарихшылардан саяси айтыстар мен таластардағы аргументтер тыңдау үшін емес, білім алу үшін бет бұратын уақытты күтуде. Біздерден, тарихшылардан, оқырмандар тек жаңа фактілерді ғана емес, жаңа ойлар мен идеяларды, әңгімелеп беруді емес, талдау жасауды күтеді.

Бұл міндеттерді іске асыруға отандық тарихшылардың мүмкіндіктері де, материалдық-кадрлық даяплықтары да бар. Біздің ұлттық тарихымыз жаңа деңгейде, талапқы сай халықаралық өреде қазіргі өркениет, мәдениет тұрғысынан жазылады деп сенеміз. Сондай-ақ, ұлттық тарихымыздың талас пікір туғызатын беттеріне ортақ, салиқалы тұжырым жасалынады деген ойдамыз. Бұл үшін еліміздің көрнекті тарихшылары ортақтаса, жұмыла жұмыстануы қажет.

Халықтың рухани өмірін зерттеу – өте маңызды ұлттық міндет.

### **Әдебиеттер тізімі**

- 1 Рысбеков Т.З. Таңдамалы шығармалар – 5 томдық – 5 том. – Орал, 2017. – 39-б.
- 2 Рысбеков Т.З. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. – Алматы: «Абзал-ай», 2014. – 524 б.

## **ҰЛТ ТАРИХЫНЫҢ ЖАРҚЫН БЕТІ-АЛТЫН ОРДА**

**М.Б. Сабыр** - ф.ғ.д, профессор.  
Батыс Қазақстан инновациялық-  
технологиялық университеті

Ұлт тарихын түгендеуде қашанда күрделі мәселелер бар. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «Алтын Орданың 750 жылдығын төл тарихымызға, мәдениетіміз бен табиғатымызға туристер назарын аудару тұрғысынан атап өткен жөн», - деді. Тарихтағы өз орнымызды саралауда Алтын Орда кезеңіне соқпай кете алмаймыз. Соңғы жылдарда Ресей тарапы Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми қалыптасқан көзқарастарын қайта қарап жатқаны белгілі. Екі жүз елу жыл татар-монғол басқыншылығының езгісінде болып, елдікке азаттық күрестердің нәтижесінде жеттік дейтін тұжырымдардан гөрі ел болып, етек жеңімізді жинауға Алтын Орданың мемлекеттік жүйесі тікелей ықпал етті деген пікірлер ұсынылуда. Әрине Алтын Орда

ыдырағаннан кейін күшейген Мәскеу Русы мемлекеттік жүйені Алтын Орда дәстүрімен қалыптастырғаны аян. Осы тұжырымның артында Алтын Орданың мұрагері біз, Ресей деген ашық ой жатыр. Түптеп келгенде байырғы Алтын Орданың мұрагері Ресей болса, сол Алтын Ордадан тамырын алған бүгінгі елдердің, күллі Еуразияның қожасы Ресей деген өктем саясаттың да шеті қылтып тұр.

Соңғы уақытта жарияланған Хакас мемлекеттік университетінің доценті Г. Тюньдешевтің «Великий хан Батый — основатель Российской государственности» атты кітабы көптеген пікір қайшылықтарын тудыруда. «Нынешняя Россия формировалась не на почве Киевской Руси, которая распалась на несколько суверенных государств еще в XII веке, за век до появления „монголов“, не в соперничестве с ордынцами, с которыми не было у русских трений на религиозной или культурной почве. Россия возникла на совершенно новой московской почве, которая была органической частью золотоордынской государственности; она выросла из соперничества Московии с ханствами, входившими ранее в Золотую Орду, за право наследия распадающегося великого государства», - дейді ғалым.

Алтын Орданың ежелгі территориясының қырық пайызы бүгінгі Қазақстан иелігі, байырғы қазақ жұртының ата-мекені. Алтын Орданың мұрагеріміз деп пікір айтуға біздердің де толық құқымыз бар. Биылғы жыл Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толып отыр. Ал мұрагерміз деп құр кеуде соғудан гөрі оның айқын дәлелін тарихтан да, тілден де, әдебиеттен де іздеу шарт. Кез келген тобыр ұлт бола алмайды. Қазақ халқы да ұлт болып қалыптасу жолында қилы-қилы тарихи кезеңдерді бастан кешірді. Бүгінгі қазақтар көне қыпшақтардың заңды жалғасы, мұрагері. Қыпшақтар қайдан шықты, қайда барды, қайда кетті деген күрделі сұрақтарға ғылымда соңғы кездері нақ жауаптар, тың тұжырымдар айтыла бастады. Белгілі тарихшы Мурад Аджи былай деп жазды: «Қыпчак – это имя одного из древнейших тюркских родов. Возможно, он когда-то первым отселился с Алтая, и других переселенцев стали называть его именем» [1, с. 83–84]. Бұдан әрі ғалым тарихтағы халықтардың ұлы қоныс аударуының көш басында қыпшақтар болғанын айта келіп: «...Тогда, то есть к концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь заглушала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым многочисленным народом мира. Один народ дал жизнь десятком других народов», - дейді [2, с. 165]. Міне, осы қыпшақтар половцы, кумандар атала жүріп мың жылдан астам уақыт тарихта белгілі болған. «Қыпшақ» сөзі ең алғаш Селенгі өзенінің бойында тасқа қашалып бедерленген. Элетміш Күл Білге қағанның (747–757) басына қойылған құлпытаста былай жазылған: «түрк кыбчак еліг йыл ол дурмысың (когда тюрки-кыпчаки властвовали над нами пятьдесят лет) [3, с. 24]. Араб зерттеушілерінің еңбектеріне үңілсек қыпшақтар IX ғасырдан белгілі болған [4, с. 28]. Сонымен қатар, IX–X ғасырларда тарих сахнасында оғыздардың да үлкен орны болды. Олар Солтүстік Каспий, Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі маңайын жайлады. Бірақ XI ғасырдағы қыпшақ тайпаларының өсіп, өркендеп, билік басына келуі оғыздарды ығыстырып, басқа да түрлі тайпалардың қыпшақ одағына сіңіп, ортақ қыпшақ тілінде сөйлеуіне мәжбүр қылды. С.Г. Агаджанов былай дейді: «В конце X - первой половине XI в. в политических рамках державы сырдарьинских ябгу происходит интенсивный процесс формирования огузской народности, он стимулировался распадом старых кровнородственных связей, образованиям новых территориально-хозяйственных объединений и становлением раннефеодальных отношений. Однако данный процесс не получили своего завершения и был прерван гибелью огузского государства в середине XI в. в результате кипчакского движения [5, с. 36]. Басында Қимақ қағанатының құрамында өмір сүріп, кейін дара тайпа болып бөлінген [6, с. 53] қыпшақтар XI ғасырдан бастап Ә. Құрышжановтың сөзімен айтқанда «тарих сахнасының авансценасына» шығады. Орта ғасырлық қыпшақтар тарихын арнайы зерттеген С.М. Ақынжанов: “эртүрлі тарихи деректерге қарағанда, Қазақстан даласының солтүстік аймақтарында XI–XII ғасырларда түркі тайпаларының басында хан билігі бар қыпшақтар конфедерациясы қалыптасты”, -

деп тұжырымдады [7, с. 205]. Қыпшақтар ұлан байтақ территорияны игеріп Балқаш көлінің жағалауларындағы жазық далалардан бастап Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қыркаларына дейінгі аралықты мекендеді. Мафазат әл-гузз (оғыздар даласы) атауының орнына Дешті қыпшақ (қыпшақтар даласы) атауы пайда болды. Қыпшақ тайпалары Қытай қорғанынан бастап Шығыс Түркістан, Алтай таулары, Орта Азия, Еділ аймағы, Алтын Орда, одан әрі Европаға дейін тарады. Ал монғол үстемдігі кезінде құрылған Алтын Орда қыпшақтардың негізгі отаны болды. Бұл жерде М. Аджидің «Дешт-и-кипчак при новом монгольском правителе получил и новое имя – Золотая Орда, которая, как это ни парадоксально, целиком и полностью держалась на кипчаках» деген сөзінің маңызы зор [1, с. 102]. Сол қыпшақтар қазақ халқының жеке этникалық топ болып қалыптасып, дербес ұлт ретінде тарих дастарханынан өзіне лайық орын алуына, сондай-ақ қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, қырым татарлары, қарашай, балқар, құмық, қарайым, алтай, қырғыз халықтарының ұлт болып қалыптасуына игі ықпалын тигізді. Қазақтың біртұтас этнос болып қалыптасуында, өсіп-жетіліп, өркендеуінде Алтын Орда мемлекеті зор рөл атқарды. Осыдан төрт жыл бұрын ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлытау төріндегі сұхбатында мемлекетіміздің түп-тамыры сонау ғұн-үйсін, Түркі дәуірінен бастау алып, Алтын Орда мемлекетіне ұласқанын айта келіп, Қазақ хандығы өз еншісін осы мемлекеттен алғанын ашып айтқан еді. Алтын Орда дүниежүзілік тарихта, әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар іргелі де қуатты мемлекет еді. Бұл солтүстік-шығыста Бұлғар облысы, Еділдің орта және төменгі жағалауын, оңтүстікте Қырым, Кавказдың Дербентке дейінгі, тіпті одан да арғы далаларды, шығыста батыс Сібір мен Сырдарияның төменгі жағалауын алып жатқан кең байтақ ел болатын. Әуелде Жошы ұлысы ретінде дүниеге келген Алтын Орда Бату хан (1227–1255), кейін Берке хан (1257–1266) тұсында дәуірлеп, Мөңке Темір хан (1266–1280), Өзбек хан (1312–1342) мен Жәнібек хан (1342–1357) тұсында Еуразияның апайтөс даласында билік құрған қаһарлы мемлекетке айналды. Алтын Орданың нағыз гүлденген кезеңі – Берке хан мен Өзбек ханның билік жүргізген дәуірі. Берке ханның ислам дінін қабылдауы мемлекеттің дамуына игі әсер етті. Беркенің сарайына мемлекеттің төрт бұрышынан ғалымдар, ақындар, суретшілер келе бастайды. Қала мәдениеті өркендейді. Бұл жайында Э.Н. Наджип былай деп жазды: «Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орды сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной и литературной деятельностью. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах» [8, с. 29]. XIV ғасырдың бірінші жартысында бүкіл елге мұсылман діні кеңінен жайылды. Өзбек хан қалалар, мешіттер, медреселер салуға көңіл бөлді. Алтын Орда сауда жолында орналасқан ең мәдениетті мемлекетке айналды.

Алтын Орда мемлекетінің территориясын мекендеген халықтардың этникалық құрамы туралы әртүрлі мәліметтер бар. Түркітанушы П.М. Мелиоранский «Араб филолог о турецком языке» деген еңбегінде: «Золотая Орда состояла из смеси различных турецких и монгольских племен» деп көрсеткен [9, с. 13]. Белгілі ғалым Ә. Құрышжанов тарихи деректерге сүйене отырып, Алтын Орда халқының дені қыпшақ рулары болған деген қорытындыға келеді. Сол қыпшақ рулары қазіргі қазақ халқының арғы тегі екені даусыз. Бұл ру, тайпалар әлемдік мәдениетке өз үлестерін қосып, кейінгі ұрпақтарға мол мәдени мұралар қалдырып кетті.

Ә. Кекілбаев «Қазақтың төрт мың жылдық тарихы бар, дәйекті, деректемелі тарихы екі мың жылдың көлемінде» десе, ал қазақтың сүйегін зерделеп жүрген, антрополог ғалым Оразақ Смағұлов «қазақтың тарихы бір тал шашында» деп, ұлтымыздың 40 ғасырлық тарихын бұлтартпас деректермен дәлелдеп отыр. Алаш ардагері Ә. Бөкейханов «қазақ тарихы – қазақ әдебиетінде» деген еді, ал біздің ойымызша, ең дәйекті, ең деректемелі тарих тілдің бойында сақталады. Қазақтың тарихы-қазақ тілінде. Сол тілде сөйлеп, сол тілді жазып жүріп, осыдан төрт, тіпті бес мың жыл бұрынғы ата-бабамыз айтқан сөзді,

түбірді, жұрнақты, тіпті дыбысты айтып, күнде қайталап жүргенімізді өзіміз байқамаймыз.

Ұлт тарихын зерделеуде тілдің қалыптасу үдерісін ескермей алысқа бара алмаймыз. Тіл тарихы-ұлт тарихы. Ал қазақ тілінің ең көне тілдік деректері Орхон-Енисей жазба мұраларында сақталған. Академик Ә.Т. Қайдаров мына пікірі аса өзекті: “Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін [10, 34-б.].

Қыпшақ тілдерін, оның ішінде қазақ тілінің тағдырын сөз еткенде орта ғасырларда, дәлірек айтсақ Алтын Орда дәуірінде, XIV ғасырда дүниеге келген жазба ескерткіштер тіліне жүгінеміз. Атап айтсақ, олар Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Сеиф Сарайидің «Гүлистан би-түрки», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Махмуд бин-Алидің «Нахдж әл-Фарадис» атты шығармалары. Отандық түркітануда орта ғасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу ісі Э.Н. Наджип, Э. Фазылов, А.К. Боровков, А.М. Щербак, Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықұлы, Ә. Керімов, А. Ибатов сияқты ғалымдардың есімімен тығыз байланысты. Жалпы ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша, XIII–XIV ғасырларда Алтын Орда мен Мысыр жерінде пайда болған ескерткіштер екі түрлі аралас тілдің бірінде: не қыпшақ-оғыз аралас тілінде, не оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған (Наджип, Щербак, Баскаков). Дегенмен, қыпшақ-оғыз элементтері аралас келгенмен бір-бірінен алшақ кетпей, бір әдеби дәстүрге бағынған. А. Зайончковскийдің «XIII–XV вв. сложился единый тюркский литературный или письменный язык» [11, с. 93], - деген пікіріне сүйене отырып, аталмыш жазба ескерткіштер ортақ, бірегей түркі тілінде жазылған деп айтуға әбден болады. XI ғасырдан бастап XV ғасырларға дейін туыстас тілдердің бәріне ортақ, әртүрлі ру, тайпалардың бәріне түсінікті орта түркі тілі болғаны анық. Ә. Құрышжанов пен Ә. Ибатов «Орта түркі әдеби тілі өз заманында тек қана Орта Азия емес, қазіргі Қазақстан жерінің барлық түкпірі мен солтүстік аймақтағы түркі халықтарын түгел, Европа жеріндегі «Дешті қыпшақ» пен Қырым халықтары, тіпті сонау жер ортасы – Мысыр мен Шамды жайлаған мәмлүк қыпшақтарына тән жазба ескерткіштердің бәрін қамтитын, солардың бәріне ортақ әдеби тіл болған [12, 101-б.], - деп тұжырымдады. Осы орта түркі тілінің сол орта ғасырлардың өзінде-ақ деп екі үлкен тармағы, қыпшақ және оғыз варианты өзіндік белгілерімен даралана бастаған еді. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз сабақтас, экстралингвистикалық жағдайларға тәуелді. Орта түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты басқаларға қарағанда XIII–XIV ғасырларда тарих сахнасында мойны озық болды, өйткені Дешті қыпшақта, Алтын Ордада және Мысырда қыпшақтар гегемондық рөл атқарды. Сондықтан біртұтас орта түркі тілі, нақтырақ айтсақ көне қыпшақ тілі еді. XIII–XIV ғасырларда Еуразия кеңістігінде, Жібек жолының бойында халықаралық тілге айналған да осы көне қыпшақ тілі болатын. Алтын Орданың ресми тілі де көне қыпшақ тілі еді. Жазба мұрағаттар көне қыпшақ тілінде жазылған. Осы мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты, қазақ әдеби тілінің басты бір арнасы.

Қазақ тілі бір тұтас, монолитті тіл, бірақ бұл тұтастықтың бастауы көне түркі заманынан басталып, орта ғасырларда шыңдалып, ұлттық деңгейде даралана бастайды. Сол дәуірлерден баз-баяғы қалпында, дыбыстық және мағыналық тұлғасы өзгермей қазақ тіліне жеткен сөздер байырғы сөздік қорды құрайды. Ал Алтын Орда жазба ескерткіштерінде қазақ тіліндегі баламаларымен дәлме-дәл 420-дан астам сөз бар. Олар: *адым, азық, ай, алма, ала, сары, кең, тар, төрт, тоқсан, айыр, бар, кет* т.б. Кейбір сөздердің қолданылу жиілігі 20-ға дейін барады.

Қазақ тілінің материалдық мәдениет лексикасы қалыптасуының бір арнасы Алтын Орда дәуірі мұралары. Осы жазба ескерткіштердің тілінен байқағанымыз, ата бабаларымыздың баққан малын (*ат, бағлан, йылқы, оғлақ, сығыр, тева, қысрақ, қозы, қой*) біз де бағып жүрміз. Ал таққан әшекейін (*асырға, йүзук*) тағып, ыдыс-аяқтарын (*айақ, ызыш, бычақ, чанақ, чөмчә, қазған, қашуқ,*), үй-іші мүліктерін (*ачғуч, бешик, йастуқ, йоғурған, кийиз, килим, сипурткә*) тұтынып, киген киімдерін (*тон, чапан, кәмәр, құр, кафтан, көнләк, бөрк, башпақ*) киіп жүрміз. Киім тігілетін материалдарын да (*бөз, йуң, чөбрәк, қайыш, атлас, йибек, көн, мамұқ, тәри*), еңбек құралдарын да (*балта, бурғу, ырғақ, көрүк, тарғақ//тырнауыш, арава, йиб, тузақ, чәләк, қазуқ, қоңырағу*) қолданып, ішкен-жеген тамағын да (*аш, ет, бал, йоғұрт, сарқут, туз, ун, қаймақ, сүт*) ішіп жүрміз. Бұның өзі этномәдени сабақтастықты көрсетеді.

Түркі тілдерінде түбір аса күрделі құбылыс. Олар күллі лексикалық қордың - мәйегі. Академик Ә. Қайдаров қазақ тіліндегі 3000 бір буынды түбірлерді айқындаған еді. Тілдің даму үдерісінде кейбір түбірлер көмескіленіп, түпкі түбірге не өлі түбірге айналады. Өлі түбір деген ұғым шартты түрде айтылып жүр. Түбір мүлде өлмейді, ол көмескіленіп, өзіне туындаған кейінгі тұлғаға сол мағынасын аманаттап тұрады. Өсімдіктің тамыры іспеттес. Бүгінгі қазақ тіліндегі синхрондық тұрғыдан түбір мен қосымшаға бөлінбейтін тұлғаларды диахрондық тұрғыдан буынға жіктеуге болады. Мысалы, *Сы (сы-н, сы-н-дыр), ай (ай-т), бод (бод-ан), бош (бус-ан), кәп//кәб (кеб-енек), йит (жит-ім//өлім-житім), қар (қар-ым-қатынас), саб (сөз сап-тау), тын (тын-ым)*. Бұдан байқағанымыз, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан өлі түбірлер Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінде дербес сөз, дербес түбір тұлға күйінде қызмет атқарған. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің сабақтастығының жарқын дәлелі-осы түбірлер.

Ал тұрақты тіркестер ұлттың дүниетанымының - көрінісі. Фразеологизмдер – тілдің көркемдігін, суреттемелігін, бейнелілігін көрсететін тілдік бірліктер. Тұрақты тіркестердің қалыптасуы ұзақ үдеріс. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің дені орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Халықтың өмір сүрген ортасына көзқарасы, ойлау жүйесі осы фразеологизмдердің бойынан анық көрінеді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түп тамырын жазба ескерткіштер тіліндегі фразеологиялық тұлғалармен сабақтастыра зерделесек, сабақтастықты, ортақтықты анық көреміз. Мәселен, *Он төртінчи түннүң толун айы* – он төртінші түннің толған айы, сұлу. Йелиб он төрт күн йар тиләйи, ол он төртінчи түннүң толун айы «он төртінші түннің толған айын (сұлуды) тілеп, он төрт күн, түн желді».

*Йүзин йергә қойуб* – жүзін жерге қойып, ұялып. Бир ақил вазир шафаат йүзин йергә қойуб айтты «бір ақылды уәзір, жүзін жерге қойып, айтты». «Ұялу, ұятқа қалу» мағынасын *йүз сувын төк* тұрақты тіркесі де береді.

*Йети иқлим ичиндә* – бүкіл әлем, жеті ықылым. Йети иқлим ичиндә көркә хали, сениң тек бир тағы сұлтан йоқ, ей жан «Бүкіл әлемде сенен асқан көрікке бай сұлтан жоқ, ей жан». Қазақ тілінде *жеті ықылым* «дүние», «бүкіл әлем» мағынасын білдіреді. Бұл деректер сөз жоқ қазақ тілінің көнелігін, қалыптасу жолын көрсетсе, қазіргі қыпшақ тілдерінің бұрынғы да, бүгінгі де ұйытқысы қазақ тілі екенін дәлелдейді. М. Жұмабаевтың «қыпшақтардың бір кезде дәуірлеп жасаған жазира даласының қара шаңырағының мұрагері де сол қазақтар» деген сөзі нақ шындық.

Ал Алтын Орда мұралары қазақ жазба әдебиетінің де басты арнасы. Қазақ жазба әдеби тілінің негізін салушы ұлы Абайдың ғылымда үш мектебі айтылады. Біріншісі-ауыз әдебиеті, екіншісі-шығыс әдебиеті, үшіншісі-орыс және Батыс Еуропа әдебиеті. Абайдың ақын болып қалыптасуындағы тағы бір арна, төртінші мектеп – ол Ж. Баласағұнның «Құдатғу білігінен» басталған түркілік жазба әдебиет еді. Абай өзіне дейінгі жазба дәстүрді, жазба әдебиетті жақсы білген және содан нәр алған. Абайдың қазақ әдебиетінде алғаш қолданған айшықты сөз тіркестерінің түп негізі Алтын Орда әдебиетінде жатыр.

Мысалы, Құтып ақында:

**Көңіл қушы** бу гашық отында учар,

*Хайалы ол Шырын Хусрауны қучар*

деп, көңіл құшы түрінде айтылса,

Абайда:

**Көңіл құсы құйқылжытар шар тарапқа**

*Адам ойы түрленіп алған шақта*

деген сияқты көңіл құсы түрінде мағыналық, тұлғалық жағынан дәлме-дәл келіп, Құтыпта да, Абайда да бұл фраза “жүйрік қиял” мағынасында айтылып отыр. Немесе *сынуқ көңұл тұрақты* тіркесі Құтыпта:

*Мені қадғумда аз хор қылғыл*

**Сындұқ көңүлүмні бәс азар қылған**

түрінде айтылса,

Абайда:

**Сынық көңілім көп кешер**

*Майда қолмен ұстасаң*

деп келеді. Осындағы *сынық көңіл* фраземасы екі дәуір ақынында «жабырқаңқы, қайғылы көңіл күйді» білдіреді. Сонымен қатар ұлы Абайда *көңілдің жайлауы, көңілдің күні* сияқты бояуы қанық, жаңаша өрілген фразеологизмдер ұшырасады.

Бұл деректерге қарап, XIX ғасырдағы Абай поэзиясы, орта ғасырлық қыпшақ жазба поэзия дәстүрінің заңды жалғасы, дәстүрлі өнер сабақтастығы деп айтуға болады. Ғасырлар қойнауынан өзгермей, тарихтың ызғарлы желіне түтіліп кетпей келе жатқан тұрақты тіркестерден тұтас бір ұлттың қазақи бет-бейнесі анық көрінеді.

Қорыта айтқанда, осындай тарихи, тілдік және әдеби деректерге сүйене отырып, Алтын Орданың бүгінгі басты мұрагері-қазақ ұлты, Қазақстан Республикасы деп тұжырымдауымға толық негіз бар.

## Әдебиеттер тізімі

1. Аджи М. Полынь Половецкого поля. – М.: Новости, 2000. – С. 210.
2. Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – М.: Новости, 1999. – 230 с.
3. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1995. – 260 с.
4. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII–XIV в.в. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 160 с.
5. Агаджанов С.Т. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // Проблемы современной тюркологии. – Алма-Ата, 1980. – С. 35–37.
6. Кляшторный С.Т. Кыпчаки в рунических памятниках // Сб. Тюркология. – Л.: Наука, 1986. – С. 53–60.
7. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995. – 294 с.
8. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Тулистан” Сейфа Сарай и его язык. – Алматы: Наука, 1975. – Ч. 1. – 208 с.
9. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. – СПб., 1900. – 200 с.
10. Қайдаров А.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 303 б.
11. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI–XVI вв) // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 10–14.
12. Құрышжанов Ә., Ибатов А. Ежелгі түркі жазба-ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1981. – 97–124 бб.

## Түйіндеме

Мақала Алтын Орданың мұрагері кім деген өзекті мәселені талдауға арналған. Авторлар осы бір күрделі сұраққа жауап іздеу үшін тек тарихи деректер ғана емес, тілдік



және әдеби деректерге де жүгінуіміз шарт дейді. Тарихтың ұзын жолында бабаларымыздың ізі ең әуелі тілдің бойынан көрінеді дей келіп, ұлттың тарихы тілінде сақталады деген тұжырымды ұсынады. Алтын Орда дәуіріндегі жазба мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты екендігі талданған. Байырғы қыпшақтардың, Алтын Орданың мұрагері қазақ жұрты деген пікір толық дәлелденген.

**Кілт сөздер:** Алтын Орда, жазба ескерткіштер, қыпшақтар, қазақтар, мұрагер, тіл, әдебиет

#### **Аннотация**

Статья посвящена анализу актуальной проблемы - выявлению истинных наследников Золотой Орды. В раскрытии данного вопроса безусловно играют исторические факты, однако авторы подчеркивают важность учета прежде всего языковых фактов.

Формирование казахского народа на всех его этапах исторического развития находят отражение в его языке. В силу этого авторы придерживаются концепции, что история нации сохраняется в его языке.

В частности, изучение письменных памятников эпохи Золотой Орды дают возможность сделать вывод, что он напрямую связан с современным казахским языком. Авторы пришли к основному выводу, что казахи являются истинными наследниками древних кипчаков и Золотой орды.

**Ключевые слова:** Золотая Орда, письменные памятники, кипчаки, казахи, наследник, язык, литература.

#### **Annotation**

The article is devoted to the analysis of the actual problem of the successor of the Golden Horde. The authors emphasize the importance of learning linguistic facts, and not just historical information. Throughout the history of our ancestors, the formation of a people is primarily reflected in its language. The authors propose the concept that the history of a nation is preserved in its language. The written monuments of the era of the Golden Horde are directly related to the modern Kazakh language. In conclusion, the authors conclude that the Kazakhs are the successors of the Golden Horde and the ancient Kipchaks.

**Keywords:** Golden Horde, written monuments, Kipchaks, Kazakhs, successor, language, literature

## **ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІНЕ ТИЕСІЛІ ҚАЛА-ЖҰРТТАРЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАР**

**Д.З. Сагидуллаев**

Қазан Федералдық университетінің (КФУ) аспиранты

Қазақ тарихының қазақ халқының бір ұлттылыққа, күллі алашты қазақ атауына бірігуіне бастама болған ортағасырлық ірі мемлекет Жошы ұрпақтарымен құрылған Алтын Орда тұғын. Біздің тарихымыздан ерекше ойып орын алған мұндай мемлекетті зерттеу ең алдымен тікелей археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде жүргізілуі шарт.

Бүгінгі таңда Алтын Орда кезеңінен қалған көптеген нысандар бізге мәлім және көпшілігінде қазба жұмыстары жүргізілген, алайда толық зерттеліп бітті деп есептей алмаймыз. Қазақстанның батысында, әсіресе, Батыс Қазақстан және Атырау облыстарының аймақтарында орналасқан Сарайшық, Жайық, Жалпақтал және Ақтөбе-Лаэти қалаларының орындары анықталып, зерттелу барысында екені белгілі.

Алтын Орданың өлкеміздегі қалалары жөніндегі алғашқы деректерді біз сол кезеңдердегі саяхатшылар ағайынды Пололардың, П. Карпинидің жазбаларынан, Петр Висконти, Каталон картасы, Фра Мауроның, Пициганоның, А. Дженкинсонның карталарынан кездестірсек, кейінгі кезеңдерде орыс картографтары, саяхатшылары С. Ремезовтың, Палластың, Левшиннің, И. Гербердің, П. Рычковтың, К.Ф. Гебелдің, И.И. Крафттың, А. Лоскутовтың, В. Григорьевтің, И.А. Кастаньенің жазбаларынан көре аламыз [1, 29-б.].

Алтын Орда құрамына кірген елді-мекендер мен қалалар жөніндегі іргелі еңбектің авторы В.Л. Егоров Еділ мен Жайық бойында қалалар тізіміне осы аталмыш шаһарларды да енгізген болатын [2, с. 245].

Жайық бойындағы қалаларға қазба жұмыстары сонау жиырмамыншы ғасырдың ортасынан Ә. Марғұланның басышылығымен Сарайшықтан бастап қолға алынып, кейін Л.Л. Галкин, В. Афанасьев, З. Самашев, К. Байпақов, М. Сыдықов, М. Қалменов, Д. Марыксин секілді археологтардың бастауларымен жалғасын тапты.

Ә.Х. Марғұлан Сарайшықтағы жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесін 1951 жылғы 24 сәуірде Бүкілодақтық археологтардың кеңесінде баяндаған. Зерттеу нәтижелерінде Сарайшықтың Шығыс Еуропа мен Қытай арасында Ұлы Жібек жолында орналасқан маңызды сауда, транзиттік, саяси орталық ретінде баға беріп, қаланың Темір шапқыншылығынан кейін де тыныстағанын, тек қаланың XVI ғасырдың соңғы ширегінде ғана казактардың қолынан қиратылғандығына көз жеткізіледі.

Марғұланның мәлімдеуінше Сарайшықтың мәдени қабаттары кейбір жерлерде 4 метрге дейін жетіп, оның ірі қолөнер және сауда орталықтары болғандығы жөнінде тұжырымға келеді.

Зерттеу барысында қалашықтың топографиялық сұлбасы анықталып, сол уақытта сақталған қаланың қабаттары сызбаға түсіріледі. Қалашықтың солтүстік-батысында орналасқан жағалаудағы тік жар маңынан 180 шаршы метрге қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде шұңқырлардан қазып алынған керамикалық және тұрмыстық заттардың негізінде қаланың қолөнершілері орналасқан ауданды анықтай алды.

Қазба жұмыстарынан алынған мәдени қабаттардың негізінде Ә. Марғұлан Сарайшық қаласын мынадай кезеңдерге: моңғол шапқыншылығына дейінгі (XI–XII ғғ.), алтынордалық (XIII–XIV ғғ.), ноғайлық (XV–XIV ғғ.) бөліп, шаһардың 500 жылға жуық тарихы бар екендігін көрсетеді. 1950 жылғы жүргізілген бесінші қазба жұмыстары бойынша қыш күйдіретін пештер, күйдіруге және үрлеуге арналған пештері бар шеберханалардың орындары анықталды.

Сол уақыттағы Ә. Марғұланның жүргізген қазба жұмыстары Сарайшықтың XIII–XIV ғасырларда ірі шеберханалық орталықтардың бірі болғандығын көрсетті. Бұған қыш және метал бұйымдарының көптеп табылуы, қоғамдық құрылыстардың қуатты қабырғалары, түрлі шеберханалардың қалдықтары дәлел бола алады [3, 201–202-бб.].

1991 жылы қаржының тапшылығы мен мамандардың тапшылығынан Сарайшық қаласындағы апаттық қазба жұмыстары қолға алынбаған [4, 3 б.].

1996–2000 жылдар аралығында Ә.Х. Марғұлан атындағы археологиялық институттың ғалымдары З. Самашевтің басшылығымен Сарайшықтағы қазба жұмыстары барысында қаланың әр бөлігінен оның өмір сүруінің бірінші кезеңіне тиесілі ауқымды жерлер ашылып, алғашқы тұрғындардың үй құрылыстары айқындалды. Қала құрылысы белгілі бір жобамен, көшелерге тән дәстүрмен салынған. Табылған үйлер шикі кірпіштен қаланған, көлемі 4×5 метр екі-төрт бөлмелерден тұрады. Бөлмелердің төр жағында етегінен ені 1,5–2 метр келетін көлденен орналасқан түтін шығатын қос каналмен жылынатын суфа орналасқан. Олар тандырлы ошақтан шығып, бөлмеден қабырғаның арасына жасалған тік жол арқылы төбеге шыққан. Барлық қабырғалар мен суфалар бірнеше рет саз балшықпен сыланып, әктелген. Суфаның біреуінен киіз кілемнің қалдығы табылған. Едені лаймен жасалған кейбір бөлмелерде шиден жасалған төсеніштер сақталған. Суфаның үстіндегі қабырғада кезінде шырағдан, қымбат ыдыстар және басқа

да тұрмысқа қажетті заттар қоятын текшелей қуыс бар. Үйде тұрғын бөлмелерден басқа тары мен арпа сақтайтын баздар бар. Сондай-ақ, табылған дән-сүйектерге қарағанда өрік, алма, жүзім, жуа және алыс елдерден әкелінген миндал жаңғағын сақтайтын қойма бөлмелерде болған. Ол жерлерден қурап қалған пияздың басы табылды. Қоймалар жылынатын жатын бөлмелерден ағаш қанқалы қабырғамен бекітілген. Ағаш қанқалы қабырғаның арасы шикі кірпіштермен шырша әдісімен қаланған. Осындай құрылыс әдісі бір жағынан сәндік үшін болса, екінші жағынан қойма бөлмеде ауа алмасуын жақсартқан. Нәтижесінде, бұл нысандарды қазу арқылы сол кездегі қала халқының тұрмысын көруге мүмкіндік алдық. Сонымен қатар, үйлердің құрылысы мен ішкі безендірулері Төменгі Еділ бойы, Хорезм және Сырдария қалаларына тән дәстүрлер араласқанын көрсетті.

Бөлмелерде табылған ыдыстар пішіндері жағынан сан алауан. Негізінен, жергілікті көзешілер жасаған қыш құмыралар, құтылар, құмандар және қазандар. Осы ыдыстар жиынтығын Хорезмнен келген қазандар, төменгі Еділ қалаларынан келген кашинді түрлі-түсті жылтыр кеселер, сондай-ақ жергілікті бай адамдар аса жоғары бағалаған өте қымбат жасыл түсті қытай фарфоры – селадоннан жасалған табақтың, кесенің, тостағанның сынықтары толықтырады.

Мұндағы мәдени қабаттардан жылқы мен түйенің сүйектері көптеп кездескен. Бұл қала тұрғындарының қала өмірінің алғашқы кезеңінде қала құрылысы мен сауда жолында қызмет еткендігін көрсетті. Қаланың тек орталық бөлігі дамып қоймай оның сырт жақтарында да құрылыстар салынған. Сарайшықтан бес шақырым жерде, өзен бойлай орналасқан усадьбалар кездеседі.

Осы жылдар аралығында жүргізілген қазба жұмыстары көптеген нысандарды анықтауға мүмкіндік беріп, қала мәдениетінің бай болғандығын, тұрғындарының сауаттылық деңгейінің жоғары екендігі белгілі болды. Қазба жұмыстары қалада өте жоғары деңгейде безендірілген моншаны, алебастр өндіретін пештерді, сүйектен, металдан бұйымдар жасайтын шеберханалар орындарын тапты [5, с. 17–23].

Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің бастамасымен Сарайшық қаласындағы қазба жұмыстар 2017 жылы 3. Самашевпен қайта қолға алынды. Бұл қазба жұмыстары негізінде қала құрылыс әдісі жөніндегі, ондағы суфалар мен кандардың орналасуы туралы көптеген мәліметтерге қол жеткізді. Қазба жұмыстары жүргізілген қаланың әр бөлмелерінен керамикалық көзелер, шет елдік бұйымдар, монеталар табылды. Қазба жұмыстары негізден жағалауды бекіту жұмыстары кезінде апатты деп белгіленген аймақтарда жүргізілді. Осы қазба жұмыстарында қаланың бекініс қалдықтары тиесілі деп болжалған қорғаныс мұнарасы мен бекініс алды шұңқырлары табылған.

2017 жылғы қазба жұмыстары екі құрылыстық жиектердің бар екендігін көрсетсе, нумизматикалық деректер Сарайшық қаласының Жошы ұлысындағы сауда-экономикалық қатынастарда тоқтаусыз өскен маңыздылығы мен оның саяси еркіндікке ұмтылғандығын көрсетті [6, с. 28].

Бүгінде бізге екі атаумен белгілі Ақтөбе-Лаэти қалашығында қазба жұмыстары 1977 жылы Гурьев облысы тарихи-өлкетану музейі мен Қазақ ССР ҒА-нан қолдау тапқан Л.Л. Галкиннің басқаруымен болды. Қазба жұмыстарына музей қызметкерлері С.Б. Бисенов, Исмагилов, жергілікті өлкетанушы В.К. Афанасьев және сол кездегі Гурьев педагогикалық институты студенттері қатынасақ.

Қазба жұмыстары 35\*18 метрлік ауқымда жүргізіліп, құрылыс нысаның шикі кірпіштері жер бетіне ашық шығып жатқандықтан тазалау әдісі арқылы жүргізілген. 13 нысаннан тұратын 3-ші усадьба зерттелініп, құрылыс нысандарының салыну әдістері белгілі болды және көптеген керамикалық, тұрмыстық бұйымдар табылды [7, с. 1–14].

Ақтөбе қаласындағы қазба жұмыстары 1979 жылы жалғасын тауып, қаланың оңтүстік-шығысынан бастау алды. Ауданы 1320 шаршы метр болатын 30\*44 метрлік аумақ қазылды. Қазба жұмыстары үшін батысынан орталық көшесі, солтүстігінен 2 метрлік, оңтүстігінен ені 2,5 метрлік көшелер тоғысымен, шығысынан мекеннің шеті болып есептелетін ашық алан арқылы айқын көрінетін нысанды белгілеп алынды.

Белгіленген аудан аумағы және барлық қалашық аймағында орман қалдықтары негізінен ұсақ керамикалар, бөлшектелген жануарлар сүйектері, қолөнердің қоқыстары араласып кездеседі. Бұл қоқыс қабатының қалыңдығы 10 см аспайды. Қазба алды осы қоқыстарды тазалау жұмыстары жүргізіліп, кейін аэрофото түсірілімі жасалып, барлығы 38 зерттеу насаны қазылған [8, с. 1–20].

1981 жылы Л.Л. Галкин Ақтөбе қаласындағы қазба жұмыстарын жалғастырды. Қазба жұмыстары 1979 қазылған «А» ауданының оңтүстігінде орналасқан «Б» ауданындағы тұрақты оңтүстік бөлгінде жүргізілді. Қазба 2×2 шаршы метрлік торларға бөлініп, күнгей жағынан есепке алынды.

326 шаршы метрлік қазба аумағында «Б» ауданына кіретін нөмірі бірінші усадьба ашылды. Усадьба 13 нысаннан тұрды. Усадьба батыс қабырғасымен тұрақты басты көшесімен жанасады. Ал солтүстігінде ол көрші усадьбадан ұзындығы 350 см, ені 50–60 см қиылыспен бөлінеді. Усадьбаның солтүстік-батыс бұрышы «Б» ауданындағы нөмірі екінші усадьбамен тоғысады. Усадьбаның оңтүстік-батыс бұрышы жоғалған, алайда усадьбаның оңтүстіктен қиылыс арқылы шектелгендігі көрінген. Шығыс бетінен усадьба алаңға қарай немесе үлкен аулаға шығады.

Қазба жұмыстары нәтижесінде керамикалық қалдықтар мен әр түрлі жануарлардың сүйектері табылып, зерттеу нысандарының құрылыс жүйесі анықталды [9, с. 1–12]. Л.Л. Галкиннің зерттеу жұмыстары 1983 жылға дейін жалғасын тапты.

Ақтөбе қаласындағы қазба жұмыстары кейін 1991 жылы В.К. Афанасьевтің бастауымен жалғасты. Бұл жолы зерттеу аумағы ретінде тұрақты оңтүстік-шығыс бөлігі алынды. Қазбаның батысына, солтүстігінен және оңтүстік-шығысынан Л.Л. Галкиннің қазбалары жанасады. Оңтүстік бөлігінен шағын аланқай арқылы өздерінің 1989 жылы жүргізген қазбасы тоғысады. Зерттелінген аумақта құрылыс нысандарының бейнесі ізделініп, қабырғалары мен ішкі құрылыстардың іздері анықталды. Қазбаның ауданы 350 шаршы метрден тұрып, 8 нысан зерттеліп ашылды [10, с. 1–10].

В. Афанасьевтің Ақтөбе қаласындағы қазба жұмыстары 1993 жылы жалғасын тауып, қазба аумағы ретінде солтүстік жағынан Л. Галкиннің алғашқы қазбаларының бірімен шектесетін тұрақты ортасындағы бөлігі алынды. Аэротүсірілім және жерден бақылау арқылы шартты түрде орталық деп алынған көше анық болатын. Ал одан батысқа қарай шағын қиылыс болды, білінер-білінбестей нысандардың қабырғалары байқалып жатырды, кей жерледе тандырлардың орыны көрініп тұрған. Қазбаның барлық бетінде жануарлардың сүйектері көптеп шашылып жатқан. 30×10 метрлік ауданда қазба жұмыстары жүргізілу көзделіп, екі шаршы метрден жүргізіліп, алты нысан қазып алынған [11, с. 1–14]. Ақтөбе қаласында қазба жұмыстары 2017 жылы қайта қолға алынып, зерттеу ауданы 300 шаршы метрді құрап, 15 нысанды қарған [12, с. 14–18].

Орал қаласының маңында орналасқан ортағасырлық Жайық қалашығы 2001 жылы құбыр жүргізу жұмыстары кезінде анықталған болатын. Қалашықтың табылған жылының өзінде қазба жұмыстары кезінді кірпіш күйдіретін пеш табылған болатын. Ал келесі жылы еліміздің өңірлерінен біріккен археологтардың жүргізген қазба жұмыстары ұйымдастырылды. Ал 2006 жылдан бастап қазба жұмыстары Батыс Қазақстан археологоялық орталығының ұйымдастыруымен жүргізіліп, қалашықтың ауданы 300 гектарға жуық екені анықталып, қалашық аумағын екі бөлікке: бірі қала халқы мекен еткен су жағасы болса, екінші тау үстіндегі жерлеу орындары болып табылады. Қала орнынан үлкен және кіші тұрғылықты нысандар, шығыс моншасы, кірпіш күйдіретін пеш, некрополь, кіші және үлкен мавзолей қазып алынды [13, с. 35–53].

Жайық қалашығын зерттеу жұмыстары 2012–2014 жылдары М. Қалменовтың басшылығымен жүргізіліп, кірпіш күйдіретін пеш, шығыс моншасы, мавзолейлердегі қазба жұмыстарды жалғастырып, қаладан табылған жәдігерлерге зерттеу жұмыстарын жүргізіп, сипаттамаларын берді [13, с. 64–90]. Соның ішінде, қаладағы құбырлар жүйесі «ташнауға», кірпіш күйдіретін пешке аса назар аударды [14, с. 7–28].

Жалпақтал қалашығы Батыс Қазақстан облысының Қазталов және Жаңақала аудандарында орналасақан. Қала аумағын зерттеу барысында ауданы 68 гектарды құраған. Қалашықтың орталық бөлігінде биіктігі 2 метрге дейінгі, ал диаметрі 50 метрге жететін бірнеше ірі төбешіктер байқалады. Басқа бөліктері ондаған кіші төбешіктерден тұрады.

2010 жылы қалашықта барлау жұмыстары жүргізіліп, мәдени қабатты анықтады. 0,2–0,3 метр тереңдікте шикі кірпіштен тұрғызылған құрылыстың бөлігі анықталды.

Қазба жұмыстары негізінде 4000 мыңға жуық гончарда дайындалған керамикалардың қалдықтары, 3135 жануарлардың сүйектері табылған.

Қазба жұмыстары Д. Марыкстннің бастауымен 2012–2015 жылдар аралығында жүргізіліді. Алғашқы жылы қазба жұмыстары екі нысанға бөлініп жүргізілді. Ал 2013 жылы жүргізілген қазба жұмыстары оңтүстік және батыс бағыттарында жалғасын тапты. 7 және 8, 9 нысандарда зерттеу жүргізіліп, қазылған барлық нысандарда құрылыс асты негіздің (фундамент) жоқ екендігі анықталып, оның орынына пахса тәрізді материалдың қолданылғандығы анықталды. Сонымен қатар, қаланың басқа бөліктерінде екі шурфтық қазба жасалып, қаладағы мәдени қабаттарды көруге мүмкіндік алды және бұл шурфтық қазба қалашықтың шығыс бөлігінде алтынордалық мәдени қалдықтың жоқтығын көрсетті. 2015 жылғы жүргізген қазба жұмыстарында екі кандық жылытпасы бар жер үйлер және 2,3,4 нысандар зерттелініп, керамикалық және тұрмыстық бұйымдар, сонымен қатар монеталар табылды [15, с. 1–30].

Кеңестік кезеңде басталып, бүгінгі таңға дейін жалғасын тауып отырған қазба жұмыстары алтынордалық қалалар, қала өмірі, халықтың тұрмыстық жағдайы тура мол деректер беріп отыр. Алайда, жүргізіліп отырған қазба жұмыстары мардымсыз екені анық, өйткені жыл өткен сайын өңіріміздегі сақталған қалашықтардың табиғаттың салдарынан күннен-күнге құрдымға кетіп бара жатырғанына көз жеткізіп отырмыз. Мұндай жағдайдан сақтаудың бір амалы апатты жағдайдағы нысандарға аса көңіл бөліп, жәдігерлерлерді сақтау үшін қолдан келетін шараларды аямау қажет. Болашақтағы қазақ ғылымын дамытуға ниетті жандарға қалдырар мұра ретінде, осы нысандарымызды сақтап қалу бүгінгі ұрпақтың арманы.

### **Әдебиеттер тізімі**

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 640 бет.
- 2 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. 3-е изд. – М.: Красанд, 2010. – 245 с.
- 3 Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер// Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев// Ғыл. ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.
- 4 Самашев З. Отчет об археологических исследованиях 1991 г. в Гурьевской области по хоздоговору с Гурьевской областным комитетом по культуре от 1 июля 1990 г. по теме: «Исследование древних культур Восточного Прикаспия. Охранные раскопки на городищах Сарайчик и Актобе с последующей их реставрацией и музеефикацией». Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.
- 5 Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.
- 6 Самашев З. Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик» (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)». Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.
- 7 Галкин Л.Л. Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской области 1977 года. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.
- 8 Галкин Л.Л. Отчет об археологических раскопках Волго-Уральской экспедиции Института археологии АН СССР. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.

9 Галкин Л.Л. Отчет о работах Волго-Уральской экспедиции Института археологии АН СССР в 1981 г. в Гурьевской области Казахской ССР. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.

10 Афанасьев В. Отчет о работе Гурьевского отряда Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИИАЭ АН КазССР о раскопках золотоордынского поселения Актобе-Лаэти. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.

11 Афанасьев В. Отчет о работе Гурьевского археологического отряда на раскопках поселения Актобе-Лаэти в 1993 г. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.

12 Отчет по археологическому исследованию средневекового городища Актобе-Лаэти, расположенного на территории Атырауской области в 2017 году. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі.

13 Средневековые города бассейна реки Урал / под ред. М.Н. Сдыкова. – Книга I. – Уральск, 2014.

14 Қалменов Қ. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические исследования объектов историко-культурного наследия по теме «Городище Жайык». Батыс Қазақстан облысы археологиялық орталығы.

15 Марыксин Д. Отчеты о раскопках городище Жалпактал в 2012–2015 годах. Батыс Қазақстан облысы археологиялық орталығы.

### **Түйін**

Мақалада Алтын Орда дәуіріндегі Жайық бойындағы қалалардағы әр кезеңдерде жүргізілген зерттеулер мен қазба жұмыстарына археологтардың берген есептері мен жариялаған еңбектері бойынша қысқаша шолу жасалынып, хронологиялық жүйелеу негізінде қазба жұмыстарында алынған нәтижелер көрсетіледі.

### **Аннотация**

В статье делается краткий хронологический обзор по полученным результатам от отчетов и написанных трудов археологов, которые вели раскопки в разное время на городищах золотоордынской времени в пойме реки Урал.

### **Abstract**

The article provides a brief chronological overview of the results obtained from the reports and written works of archaeologists who conducted excavations at different times in the Golden Horde settlement in the floodplain of the Ural River.

## **САРАЙШЫҚ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНДАҒЫ ЖӘДІГЕРЛЕР: ОЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ**

**О.Сағынбаева**

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени  
музей-қорығы, қор сақтаушы

Биыл құрылғанына 20 жыл толып отырған «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының жәдігерлер қоры 1996–2009 жылдары жүргізілген Ә.Марғұлан атындағы Қазақ археология институтының Батыс филиалының археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлерден тұрады. Осы уақыт аралығында қала орнына жүргізілген жұмыстар нәтижесінде керамикадан, темірден, сүйектен, ағаштан, шыныдан, теріден жасалған көптеген бұйымдардың үлгілері шықты. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан ортағасырлық қала қызған сауда-саттықтың орталығы

болғандығымен қатар дамыған қала және дала мәдениетінің, өркениетінің озық үлгісі бола білді.

Сан ғасырлық тарихы бар, «сыры кетсе де сыны кетпеген» сол жәдігерлер қазіргі таңда бізге жеткен құнды ақпарат, ұлттық қазынамыз. Тарихымызға тереңінен үңіліп, сайын даламыздың төрінде атойлатқан бөрі байрақты алып ордалардың асыл мұрасын зерттеп-зерделеу, олардың бүккен сырларын көпшілік қауымға паш ету біздің басты міндетіміз.

Ұлы Жібек жолы Сарайшықта қала мәдениетінің қалыптасуына зор ықпал етті. Қазбадан табылған керамикаларға назар салсақ, жергілікті қыш бұйымдары өндірісінің туындыларымен бірге керуен жолы арқылы алыс мемлекеттерден әкелінген сан алуан керамикалық бұйымдарды кездестіруге болады.

Сарайшық қазбасынан табылған үлкенді-кішілі құмыралардың ішінде 1909 жылы табылған үлкен хұм ерекшеленеді. Орал казак әскерінің атаманы, генерал Н.Дубасов Ресей Императорлық Археологиялық Қоғамының Шығыс бөлімшесіне осы ыдыстың сипаттамасы мен суретін жолдай отырып, оның Сарайшық бекінісінен табылғандығын, 24 дана сынықтан тұратындығын және ыдыстың бүйірінде араб-парсы тілінде жазылған жазу бар екенін көрсеткен [1].

Қазіргі таңда Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінде тұрған бұл хұмның бүйіріне

«Адам көркі жүз, бұл жүз көркі көз

Ауыз көркі тіл, бұл тіл көркі сөз.

Тағы көркі кісіге білім мен өнер,

Жанын құрбан етер білім үшін ер» деген XI ғасырдың философы, ақыны, ағартушысы Жүсіп Хас Хаджыб Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанынан шумақ жазылған.

Ескі Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары кезінде бояулы қыш бұйымдардың көптеген сынықтары табылды. Бедерленген, көк және жасыл бояумен боялып, мөлдір сырмен әрленген әсем ыдыстардың музейде тұрған сынықтарының өзі көздің жауын алады. Белгілі бір кәсіпорынның көптеп шығарып жатқан өнімі емес, әрқайсысына шебердің қолы тиген, дайын әдемі ыдысқа айналғанша қанша тер төгілген теңдесі жоқ әсем бұйымдар Сарайшыққа жан жақтан әкелініп қана қоймай, жергілікті жерде де дайындалған. Сырлы бұйымдарға негіз болған кашин балшығының ақ түсіне түрлі бояуларды қосу арқылы бізге тарих болып жеткен бұйымдар дайындалды. Бояулар Ұлы Жібек жолы керуендерімен Үндістаннан, Ираннан, Еуропадан жеткізілген. Сан ғасырға төтеп беріп, жер астында жүздеген жылдар жатса да өңін бермеген бояулардың қасиеті табиғилығында болса керек. Себебі, көк бояуды Үндістанда өсетін бұршақтұқымдас индигофера өсімдігінен, қызыл түсті балшықтан алған. Қазба материалдарына назар салсақ, бұл бұйымдар тек бояумен ерекшеленіп қоймайды, бұйымның маңызды бөлшектері бедерленген. Осы бедерлерді көк, жасыл бояулармен айқындап, ноқаттар салып, жалпылама төсегі болған сұр, қоңыр негізгі түсі шығарылған. Кейбір бұйымдарда құстың бейнесі, арабша жазулар кездеседі. Көптеген бұйымдар алтын түстес сырмен әрленген.

1950 жылы Сарайшықта қазба жұмысын жүргізген Ә.Марғұлан тапқан түбінде самұрық құс бейнеленген ыдыс сынығы әйгілі археолог атамыздың Сарайшықтың болашағынан мол үміт күткен арманының орындалуын ақиқатқа айналдырғандай. Сол аңыздағы самұрықтай өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп, Сарайшықтың тарихын зерттегіміз келсе әр жәдігеріне құлақ түрсек болғаны.

Қазба барысында қала дамуының жоғары деңгейде болғандығының дәлелі – суға арналған және жылу пештерінің қыштан жасалған құбырлары табылды. Сол кезеңдегі, яғни XIII–XIV ғасырларда бір тұрғын бөлменің көлемі 5мх6м немесе 6,2мх6,8 м шамасында болған. Бөлме қабырғаларын бойлай шикі кірпіштен жалпақ сәкілер (суфалар) жүргізіліп, олардың үстіне кілемдер төселген. Сәкінің ішімен күйдірген кірпіштерден

немесе қыш құбырлардан жылу өткізгіш – кан жасалған. Канның г-пішіндес, п-пішіндес болып келуі үй бөлмелерінің орналасуына қарай жүзеге асқан. Пешке жаққан отынның қызуы кан арқылы бөлмелерді жылытып тұрған. Қазіргі кезде үй жылытуға пайдаланып жүрген «жылы еден» жүйесінен айырмашылығы жоқ.

Ал суға арналған құбырлар қаланы сумен қамтамасыз етуге қолданылған күрделі жүйенің құрамдас бөлігі ғана. Өзен жағасында тұрғанмен егін шаруашылығына, қаланың сумен қажеттілігін өтеуге су шығару үшін түрлі суару жабдықтары қолданылды. Ғасырлар бойына бұл жабдықтар ең қарапайым түрінен күрделі жүйеге дейін дамыды. Оған қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайының өзгеруі де әсер етті. Адам күші жұмсалып келген су тасу біртіндеп жылқы, түйе, есек, өгіз сияқты жануарлардың күшін пайдалану арқылы жүзеге асырылса, өзен жағасына орнатылған «конвейерлік» тәсіл-шығырмен су шығару бұл жүйенің дамуын көрсетті. Шығыр немесе «парсы доңғалағы» суармалы егін үшін таптырмас тәсіл болды. Шығырдың доңғалағы ені 5–7 см, қалыңдығы 2 см тақтайдан жасалған, оның ұзына бойына шығыр шөлмектері байланады. Қазба жұмыстары барысында табылған шығыр құмыралары сопақша келген бүйірі кең, түбі үшкір болып біткен ыдыстар. Шығыр доңғалағының диаметріне қарай ұлы(үлкен) шығыр, кіші шығыр аталған. Үлкен шығырларға 28–30 құмырадан, кіші шығырға 12–16 құмырадан байлаған. Ұлы шығырды атан түйелер, аттар айналдырса, кіші шығырды айналдыруға есектерді пайдаланған. Шығырмен шығарылған су әрі қарай арықтармен немесе құбырлармен керекті жеріне жеткізілген.

Сарайшық музей қорындағы көрермен қызығушылығын туғызатын тағы бір жәдігер –сынапкөзе (сфероконус). Тарихи жазбаларда сынапкөзеге сынап құйып сақтағандығы айтылады. Сынапты адамдар өте ертеден пайдаланған. Сынап табиғи қалпында, яғни тау жыныстарындағы сұйық тамшы күйінде табылған. Гректер мен римдіктер сынапты алтын тазартуға қолданған, ал алхимиктер сынапты барлық металдың басты бөлшегі деп қабылдаған. Музейдегі сынапкөзелер түр-түсі жағынан да әркелкі. Себебі табылған бұйымдардың бәрі бірдей жергілікті жерде жасалмаған, керуенмен басқа елдерден әкелінгендері де бар. Сынапкөзелердің жасалу техникасының да өзіндік ерекшеліктері бар, олар отқа төзімді ұсаққұмды балшықтан су өтпейтіндей тастай тығыз етіп, сапалы қыштан жасалады және температурасы өте жоғары пеште күйдіріледі [2].

Қазақ археологы Е.Ш. Ақымбек «Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынапкөзелер» мақаласында бұл конус тәріздес ыдыстың шығыс жазбалары бойынша «симаб-кузаче»(симаб-сынап, кузача-тар мойынды ыдыс) деп аталғанын, яғни қазақша сынапкөзе болатынын дәйектейді. Сынапкөзенің аузы тар, бүйірі жарты шар тәрізді, түбі сүйір болып жасалынуы оның сұйықтық сақтауға, оның төгілмеуіне, аузын тығындауға ыңғайластырған. Табылған сынапкөзелердің ешқайсысының тығыны болмауы оның ағаштан жасалғандығын дәлелдейді [3].

Музей жәдігерлерінің жиі кездесетіні бала бөлеуге пайдаланған бесіктің түбектері мен шүмектері. Жалпы ата-бабамыз бесікті қасиетті, құтты мүлік деп есептеген. Бесіктің құрылымы алып жүруге жеңіл, ықшам және берік. Ол баланың таза жатуына көмектеседі, өйткені арнайы қойылатын түбек пен шүмек баланың кіші дәретін жаймай, таза және ұзақ ұйықтауына септігін тигізеді. Бұл үй шаруашылығымен айналысып жүретін анаға қалай қолайлы болса, көшіп-қонып жүргенде, баланың өзінің де денінің сау болып өсуіне де тиімді. Аңызға сүйенсек, ең алғашқы бесік Жетісу мен Алтайдың бойын мекен еткен Айдархан бидің кезінде пайда болған. Айдархан бидің әкесі, төңірекке белгілі Мизам баба, қазақ даласына ағаш отырғызумен, орманды көбейтумен айналысса керек. Елге сыйлы Мизам баба 150 жыл өмір сүріпті. Өзі сүрген ғұмырында еккен көшет-талдардан үлкен бау-бақшалар өсіп шығыпты.

Мизам бабаның о дүниеге сапар шеккенінен хабардар қытайлар, бақилық бабаның еңбегін көреалмаушылықпен өртеп жіберіпті. Сол уақытта Мизам бабаның баласы, Айдархан би, алыс ауылға сапар шегіп кеткен екен. Би түсінде әкесін көреді, лезде бір сұмдықтың болғанын сезген ол, үйге қарай аттың басын бұрады. Ауылға асығыс жетіп, ну



орманның орнында шөл далаға айналған ауылын көріп қатты қапаланады... Бірақ жылдар өте береді. Айдархан би үйленіп, ең тұңғышы туылады. Бірақ туыла сап, сәби тоқтамай жылай береді. Оған шартарапқа аты шыққан емшілер де көмектесе алмайды. Бір күні бала жылауын тоқтатады. Әкесі қуанып кетіп, жүгіріп үйге кірсе, оны ақ шапан киген бір қария өрттен аман қалған сынық бұтақтарға жатқызып, сәбиді тербетіп отырады. Айдархан би жақын келгенде, ақсақал ғайып болады. Оның орнында қалған ағаш бұтағымен Айдархан, қазіргі «бесік» деп айтылып жүрген бұйымды жасайды. Осылайша, «бесік» көшпелі қазақ халқының ажырамастай мұрасына айналады.

Төле би бабамыздың заманынан қалған мына әңгіме де бесіктің қасиетін ашқандай: Жоңғарлар шапқыншылығынан тоз-тоз болған ел таулы жаққа қарай босып, көшіп келе жатқанда, екіқабат жас келіншек бос бесікті арқалап бара жатқан көрінеді. Сонда Төле бимен қатар келе жатқан кісі: «Мына бейшараның көрпе-жастығын тастап, бос бесікті арқалап келе жатқаны-ай», – дегенде, Төле би: «Баланың бесігі – кең дүниенің есігі ғой», – деген екен. [4].

Қазіргі таңда қорында үш мыңнан астам жәдігері бар Сарайшық музей қорығының аздаған ғана жәдігерлеріне тоқталып, оларды сөйлетуге тырысқанымыз. Қорда тұрған қыш құмыраның, саз балшықтан жасалған әрбір бұйымның айтар сыры бар. Себебі саз балшық жады мықты, тілін тапса сөйлей жөнелетін тірі организм. Ол ғылыми тұрғыда дәлелденген. «Құмыралар сөйлейді. Олардың әрбірі өз дәуірі туралы, сол замандағы адамдардың тіршілігі жөнінде сыр шертеді.

Ғалымдар алғашқы қауымда жасалған, сондай-ақ орта ғасырда және менің қолыммен істелген құмыраны қатар қойып, үшеуін де заманауи дыбыс жазушы құрылғылармен тыңдаған. Сонда алғашқы қауым кезінде жасалған құмырадан үңгірлерде күбірлеп сөйлеген адамдардың үндері есітілген. Ал орта ғасыр құмыраларынан ұрыс даласында қақтығысқан қылыштар мен найзалардың және ұрандап жауға шапқан жауынгерлердің дауысы шыққан. ХХІ ғасырдағы менің туындыларымнан техниканың, зулаған көліктер мен ғарыш кемелерінің дыбысы білінеді», дейді Ерболат Кендебайұлы Қарабалов, дәстүрлі құмырашы [5].

Саз балшықтың қасиеті мұнымен ғана шектелмейді. Ол сан мыңдаған жылдар сыр-сипаты мен сымбатын сол қалпында сақтаумен бірге, отқа да өте төзімді. Мәселен, қас-қағымда сан мың шақырым қашықтыққа заулайтын зымырандар моторы саз балшық керамикасынан құйылатынын біреу білсе, біреу білмес. Себебі, мыңдаған градус ыстық шығаратын ғарыш кемесінің моторында жанған отқа ешқандай темір заты төтеп бере алмай, балқып кететін көрінеді. Ал, керамика, керісінше оттың қызуы күшейген сайын қатая түсетіні мәлім.

Ендеше, көне қаланың қазбасынан шыққан әрбір қыш құмыраның сынығын өткен тарихымызды келешекке жеткізетін ақпараттық жады деп қарағанымыз абзал.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Кипиев М. жеке қорынан. «Среднеазиатско-турецкие надписи на глиняном кувшине из Сарайчика» А.Самойлович. – СПб. 11 октябрь 1911 г.
2. Пацевич Г.И. Раскопки на территории древ. г. Тараз в 1940 г. // Труды ИИАЭ. Том1. Археология. – Алма-Ата, 1956. – С. 70–80.
3. Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынапкөзелер // ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 2011. – №3(282). – 53–56-бб.
4. Ғалымқызы К. Әдет-ғұрып және салт-дәстүр орталығының әдіскері // Ана тілі. – 2017. – 27 наурыз
5. Ермұратов Н. «Саздың саналуан сыры» // Егемен Қазақстан. 21 наурыз 2015.

### **Түйін**

Бұл мақалада автор ортағасырлық Сарайшық қаласының қазба жұмыстары барысында табылған Сарайшық музей экспозициясындағы жәдігерлерге жан-жақты сипаттама береді.

### **Резюме**

В этой статье автор описывает найденные и выставленные экспонаты при археологических раскопках средневекового городища Сарайшык, которые находятся в экспозиции музея.

### **Resume**

In this article, the author describes the found and exhibited exhibits during archaeological excavations of the medieval settlement Saraishyk, which are on display at the museum.

## **УЛУС ЖОШЫ (1206–1227 ГОДАХ) В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ**

**С.Ж. Сапанов**, д.и.н., директор научно-исследовательского центра «Истории, археологии и этнографии Атырауской области»

**К.С. Жұмабаева**, магистр педагогических наук, кафедра педагогики и преподавания менеджмента КазНУ им. Аль-Фараби,

В методологии исследования истории за последние полтора десятилетия произошли важные изменения в понимании места теоретического знания в отечественной исторической науке. Многие еще помнят, что в советское время историкам фактически было отказано в праве на теоретические исследования. Специалисты по историческому материализму априори считали это своей прерогативой. В настоящее время важность теории и методологии истории глубоко осознана самим профессиональным сообществом. Сделаны важные шаги в закреплении подобных знаний на уровне образовательного процесса. Соответствующие курсы преподаются в университетах будущим историкам, издаются учебные пособия, проводятся научные и практические конференции. Однако важно помнить, что теоретическое знание важно для историков не как интеллектуальная игра с терминами, а как инструмент, с помощью которого можно получить новое знание, углубить наши представления о прошлом.

Методы исторического исследования традиционно делятся на две большие группы: общие методы научного исследования и специальные исторические методы. Однако нужно иметь в виду, что подобное деление в некоторой степени условно. Например, так называемый «исторический» метод используется не только историками, но и представителями самых различных естественных и общественных наук. Задача общей методологии научного познания – дать систему общих теоретических принципов решения поставленных задач и проблем. По этой причине писать о методологических приемах исследования гораздо труднее, чем о конкретных методах сбора фактического материала или источниковедческого анализа. Последнее также предполагает наличие определенных навыков и усилий, направленных на их приобретение. Однако овладеть такими навыками в определенном смысле гораздо проще. Эти навыки приобретаются на специальных практических занятиях, например, по палеографии, сфрагистике, источниковедению; при

изучении какого-либо специального курса (например, по анализу древних документов) или в археологической и этнографической экспедиции под руководством опытного наставника. Образно говоря, методика – это «тактика», тогда как методология – «стратегия» научного исследования [1].

По этой причине методология – не столько набор каких-то жестких обязательных технических правил и процедур (хотя эта сторона должна быть обязательно учтена), а скорее некоторая совокупность общих идей, подходов и принципов, которая не может быть постигнута тем же путем, как конкретные методы сбора материала или его источниковедческой критики.

В этом контексте актуальной является определение роли и места Улуса Жошы (1206–1227 годах) в истории Казахстана. Как известно первым правителем улуса Джучи был старший сын Чингиз-хана. В 1206 году была образована Монгольская империя во главе с Чингиз-ханом. На этом же курултае Чингиз-хан выделяет своему сыну Джучи отдельный улус размером в 9 тысяч семей. На следующий год Джучи идет в поход на кыргызов и другие лесные племена Сибири, которые входят в его улус. Улус Джучи был небольшим до того времени, как Монгольская империя не начала расширение на Запад.

В 1217 году военный корпус монголов был направлен на покорение народа тумат, которые жили к западу от Байкала. Туматы смогли в битве выйти победителями. После этого Чингиз-хан приказал кыргызам (входили в состав улуса Джучи) выйти в поход на туматов, но кыргызы подняли восстание. В итоге владельцу улуса Джучи пришлось самолично подавлять восстание. В 1218 году Джучи вышел в поход, его корпус перешел зимой реку Селенгу. Потом он отправился вниз по течению Енисея, где напали на Енисейских кыргызов. Восстание было подавлено, также были покорены теленгуты, которые жили чуть западнее кыргызов. После этого Джучи участвовал в завоевании Средней Азии. После окончания войны с Мухаммедом Хорезмшахом в 1221 году старший сын Чингиз-хана Джучи выступил против кыпчаков.

К 1223 году Джучи закончил покорение восточных кыпчаков. По некоторым сведениям, Джучи даже участвовал в битве на Калке, где войска под предводительством Джебе и Субедея разбили объединенное русско-кыпчакское войско. Большая часть Казахстана в 1220-ых годах отошла в состав Улуса Джучи. Сама ставка Джучи была расположена в Семиречье. После завоевания Казахстана Джучи стал жить мирно.

По указу Чингиз-хана территория Дешт-и-Кыпчака официально была закреплена за Джучи и его потомками. Помимо этого, Чингиз-хан завещал Джучи и его детям покорение русских княжеств, оставшихся кыпчаков, Булгара, Кавказа и остальных земель вплоть до «последнего моря». Все время до своей смерти Джучи находился в Восточном Дешт-и-Кыпчаке (современная территория Казахстана). Согласно источникам, Джучи получил от Чингиз-хана в управление 9000 семей еще в 1206 году, а также четырех советников-тысячников (карачи-беки) из армии Чингиз-хана. В общей массе монголы у Джучи не превышали по численности 25 %, основными его подданными стали кыпчакские и другие тюркские племена. После окончания походов первой трети 1220-ых годов Джучи не следовал заветам отца по поводу новых завоеваний (планировались завоевания кыпчаков, русских и черкесов) и расширения владений, из-за чего отношения между отцом и старшим сыном сильно испортились. Свою роль тут сыграл его младший брат Чагатай, который ненавидел Джучи. Джузджани сообщал, что Джучи, наблюдая за действиями армии, однажды заявил о «безрассудстве отца в отношении земель и людей». Безусловно, нашлись «добрые люди», которые донесли эти слова до Чингиз-хана. Также в конце 1225 года Чингиз-хан заболел и призвал к себе сыновей. Джучи ответил, что также сильно болеет, но кто-то из очевидцев доложил, что Джучи не болеет, чувствует себя прекрасно и охотиться в Центральном Казахстане. В итоге то, что Джучи обманул отца и не приехал на совет, еще больше разозлило Чингиз-хана. В самом начале 1227 года Джучи скончался. Он был похоронен в мавзолее Джучи, который расположен в Центральном Казахстане в

50 километрах к северо-востоку от города Жезказгана в горах Улытау. Казахи сохранили одну легенду про Джучи, которую называют Аксак-кулан (хромой кулан) [2].

В исторической научной литературе Улус Джучи также часто именуется Золотой Ордой. Используя это название, стоит помнить, что кочевники называли это государство улус Джучи или Улуг улус. В изначальном значении орда – это не государство, а ставка хана, его официальная резиденция. Аналогом таких названий как Ак орда являются Кремль, Белый дом, Кок Сарай (Тамерлан) и Версаль (официальные резиденции правителей государства). В своем Послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев анонсировал празднование 750-летия Золотой Орды. Эта юбилейная дата наступает в текущем году. Несколько ранее, выступая на Международном туристическом форуме «Улытау-2019», назвал Улытау «золотой колыбелью казахского народа, свидетелем почитаемой казахстанцами истории». Глава государства также отдельно упомянул историческую роль Жошы-хана, основателя Золотой Орды.

По мнению казахстанского исследователя Т. Козырева «...Казахское ханство, 550-летие которого мы отметили в 2015 году, не образовалось «на пустом месте», а вышло из единой «матрицы» Золотой Орды – вместе с Казанским, Крымским, Астраханским, Сибирским ханствами и Ногайской ордой. Жанибек и Керей, основатели Казахского ханства, а также все последующие его правители, вплоть до последнего хана – Кенесары, принадлежали к Урусидской ветви династии Чингизидов. Их предок Урус-хан – один из золотоордынских правителей XIV века, которого некоторые казахские историки (например, Р. Темиргалиев) отождествляют с легендарным Алаша-ханом.

Однако дело не только в династической преемственности. По мнению ряд ведущих специалистов, этногенез казахского народа в основном состоялся как раз в золотоордынский период, и на момент распада Орды не доставало только современного названия «казак», которое появилось позже, в связи с рядом политических обстоятельств.

Однако уже тогда существовал практически единый кочевой народ Дешт-и-Кипчака, от которого напрямую происходят современные казахи, ногайцы и каракалпаки – три этноса, во всех отношениях чрезвычайно близкие друг другу. Волжские и крымские татары, башкиры также по праву считают себя наследниками Золотой Орды» [3].

На наш взгляд масштабное и комплексное исследование Золотой Орды послужит мощным стимулом для развития целого ряда других областей гуманитарной науки в Казахстане. Прежде всего это касается археологии, исторической экономики, исторической географии, нумизматики, а также источниковедческих и эпиграфических исследований. В итоге продвижение золотоордынской тематики может «спровоцировать» настоящий ренессанс всей гуманитарной науки в Казахстане.

### **Список литературы**

1. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.
- 2.<http://www.ertegi.ru/index.php?id=9&idnametext=396&idpg=1>
3. Золотая Орда – золотая колыбель: истоки казахской государственности и современность // <https://www.zakon.kz/4984292-zolotaya-orda-zolotaya-kolybel-istoki.html>

### **Аннотация**

В данной статье рассматриваются вопросы методологии исследования истории, понимания роли теоретического знания, а также места и роли Улуса Жошы в истории Казахстана в контексте программной статьи Елбасы «Семь граней Великой степи», согласно которому история Великой степи является общей историей всех этносов Казахстана.

**Ключевые слова:** методология исследования, теория вопроса, государственность, общая история.

## Түйін

Аталмыш мақалада Жошы Ұлысының Қазақстан тарихындағы ролі мен орны және зерттеу әдіснамасы мен теориялық маңызы қарастырылады. Жошы Ұлысының тарихы Ел басының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында атап көрсетілгендей Қазақстанды мекендейтін барлық этностарға ортақ тарих.

**Трек сөздер:** зерттеу әдіснамасы, теория, мемлекеттілік, ортақ тарих.

## Annotation

In this article discusses the methodology of study history, understanding the role of theoretical knowledge, as well as the place and role of Ulus Zhosha in history of Kazakhstan, in the program article "Seven faces of the great steppe", according to history of the great steppe is history of all ethnic groups of Kazakhstan.

**Keywords:** research methodology, theory of the issue, statehood, general history.

## WORLD GENEALOGY OF CHINGIZIDS

**G.Zh. Tabuldin** Researcher VIM VS RK  
**S.Zh. Zhamkenov** editor-in-chief of the  
magazine "Дәуір"

«That is what was known from chronicles, also what was heard and learnt, - all these are mentioned in this genealogic. And everyone who will learn something about their descendants, should write down it»

*From «Tavarihi – I guzida –ii Nusrat-name» chronicle*

### Introduction

The formation of historical and social-political landscape of Eurasian continent connected with a principle of the succession of ruling Chingizids' dynasty originated from Genghis Khan. This genealogy was appeared in the medieval period in Asia. The depth of research is about 800 years.

On December 1995, Washington newspaper acclaimed Genghis Khan as a person of the second millennium. In the capital of USA – Washington is planning to erect a bronze monument devoted to Genghis Khan. On the eve of 800 years anniversary of Mongolian Empire's formation the president of USA - J. Bush made an official visit to Ulan-Bator, he talked with young Mongolian researchers and historians about 3 hours. Following the results of visit, they were suggested to held researches on Chingizids' genealogy at the territory of the USA. Unfortunately, up to now we are unfamiliar with the results of researches and experimental data.

Nowadays, as never before, people need a historical truth. A man became to pay more attention to his origin, ethnic roots and family's genealogy. Early or late the truth will prevail, because history from genealogy that served for someone's interests, stopped to be such kind and becomes as an original science.

Historiographic critic of source provides for the methods' use of the so called auxiliary historical disciplines. The disciplines that have its own field of research and working out specific methodic and technical ways with a goal of solving an internal critic of a definite type of source are called auxiliary historic disciplines. The auxiliary historical disciplines include poligraphy ,

archaeography, metrology, chronology, sphragistics, heraldry, numismatics, genealogy, onomastics, diplomatics, epigraphic, codicology and etc. P.4

Genealogy tightly linked to chronology without which is impossible to learn ancestral line. The images of emblems on the stamps and coins bring together sphragistics and numismatics with heraldry. Genealogy closely connected with onomastics, but a field of monetary and weight system of metrology is with numismatics. Archaeography closely related to paleography as it works out the ways of transfer of an archival test. The connection between auxiliary historical disciplines points at the necessity of a complex use of their methodic and comparison of conclusions each of them.

Genealogy has significance for concluding about the character of economic and politic relations, society's social structure, and the system of a social etiquette related to it, opens definite social relations. Onomastics allows to disclose social relations.

A direct access of auxiliary historical disciplines to the history is the evidence of that their use is not limited only to the frame of a historiographic critic, and it can have a separate significance in the researches of general issues of a historical process. In this regard auxiliary historical disciplines have a sufficient base to be called a special, and this name (with a traditional) has been accepted.

People's life is measured by generations, but a vital connection of times by a direct communication of the representatives of various generations. A grandson contacting with a grandfather can learn about his grandfather's and great grandfather's life. A «Vital» human's memory keeps strong the knowledge about five generations' life, when grandfather is the main interlink of «visible» generations. In the limiting case, coming of age, a great grandson can contact with still alive great grandfather who also could see his great grandfather within his lifetime. In this way, in separate families the oral legends are limited with the knowledge of five generations. «Further» seven generations, the link of times becomes mediate and is realized through legends which are confabulated in spite of having some written proofs. A link of seven generations has a great significance for any people's life. [Culpin-Gubaydullin 2008].

In the result of the development of a historical science and source studies in the field of auxiliary historical disciplines were exposed and collected significant materials, published and studied a lot of sources, written articles, manuals and monographic literatures.

In the given work on the base of studying historical chronicles (Arabic, Persian, Chinese, Mongolian, European) we collected Genghis Khan's descendants from XIII to XXI cc. in the continuous family and congeneric sequence.

Here were used works of following Orientalist scholars: V. V. Bartold, M. G. Saphargaliev, L. N. Gumilev, V.P. Udin, S.G. Klyashtorny, T. I. Sultanov, Yu. V. Seleznev and domestic historians M.N. Kozybayev, M. Kh. Irmukhanov, , and works of Mongolian researchers, more 300 sources.

Genghis Khan's genealogy consists of two parts: one part includes his ancestors from Chino line, another part includes Borjigin line. A lower part of line as an upper part, beginning from a mythic Borjigidai-Mergen (his wife is also mythic Mongoljin-go), opens Borte-Chino who was only totemic, but not a real ancestor of Genghis Khan. A totemic image had Borte-ChinoKhoai-Maral's wife.

The fact that two parts of genealogy begin from mythic first ancestors that mean that they are quite separate from each other. In the result of the repeated divisions of Chino line was formed a new Borjigin line which genealogy must have been conducted separately. In accordance with a current tradition, the first in Borjigidai's genealogy was Borjigidai-Mergen as the founder of dynasty, after him all the others (real Genghis Khan's ancestors). That's why it is impossible to talk about an artificial adding of Borjigidai-Mergen's name to Genghis Khan's genealogy. As long as before Borjigidai-Mergen, Borjigin's line has never been mentioned in the sources, from it should be lead the time reading of this ethnic community. I agree with P. Pelliot's and L. Hambis's opinion that due to »Borjigidai eponym is kept past of Borjigin and all the Mongolian people's genealogy» [Pelliot, Hambis 1951: 118].

After Genghis Khan's domination at the end of XII c.–at the beginning of XIII c. in compliance with an official ideology of his created state YekeMongyolUlus it was required the ground of Borjigin line's supernatural heaven origin and legitimation of Genghis Khan's rule. In order to achieve that it was necessary to introduce to Mongolian society all the Borjigins' genealogy combining Chino line's genealogy with Borjigin line's genealogy. In the result of such syncretism at the middle of a long Genghis Khan's line, dividing into two parts and differentiating on the one hand Darlekis' and Niruns' lines and on the other hand from Chino line's and Borjigin's line turned out a fictional character Borjigidai-Mergen. It was impossible not to include him to the genealogy. Because in XIII c. he was considered as a lived person – the founder of an ethnic Borjigin's division. According to TIM, in genealogy it is counted 22 generations before Genghis Khan. Except for Borte-Chino and Borjigidai (as we know they are not real, only mythic ancestors of Mongols) are counted only 20 generations. Only this number is worth of being guided during research of Genghis Khan's genealogic tree that is very valuable source for studying Mongols' medieval history. As the rest of generations are symbolized the names of the lived real persons, the combining of Chino and Borjigin genealogies proves that Borjigins of Genghis Khan's epoch had a clear idea about all their genealogy including close ancestors till Borjigidai-Mergen, also the distant ancestors till Borte-Chino. This fact demolishes the view according of which Genghis Khan's genealogy is real only from Bodonchara line and all the previous names till Dobun-Mergen have a mythic base [Suhbattar 1971: 82-86; Mikhailov 1983: 89; Nimayev 1993: 150].

A new direction in the research of Chingizids' studies and Chingizids' revealing on a genetic level and creation of a man's genomic map connected with a geneticist's name from Oxford, Spenser Wells, the Head of Genographic Project of «National Geographic» magazine. In summer 1998 he and his associates visited Central Asia and took two thousand blood samples of the local habitants. He spent for the research of collected material about several years, after that was clear: one variant Y-chromosome (men's) often found between sixteen Asian people living in one huge territory from Caspian Sea till the Pasific Ocean. On an average this genetic trace revealed at 0.5% of men all over the world, but at the pointed region spread at 8% of men. The list of «Suspects» in a mass paternity is quite poor which consists of only one name – Genghis Khan. The experts took into account everything before calling a name of a probable father, scale of his empire, time of appearing of this type of Y-chromosome. The date of its origin practically was coincided with a great war-lord's epoch and of course any liked woman was available to Kagan without courtship and consent.

In spite of the logic conclusions of the authoritative researchers it is still a conspiracy theory which could be proved by a genetic analysis of Genghis Khan's remains. Unfortunately, they haven't been found yet. Though there is one way of digging out the truth: it is needed to observe Genghis Khan's «official» descendants and it is desirable to study the representatives of various branches of Chingizids' all classes. If their tokens are coincident we will be able to assure that they are real generations of «The Shaker of the World» and may be of his tribesmen. Fortunately, we have opportunity to collaborate with a research group of Mr. Spenser Wells. We are sending him a genetic material for the research on the belonging of the Kazakh Chingizids to the StarCluster. It was concluded that the validity of a research group of Mr. Spenser Wells and our results on archive and other sources coincided. The results will be reflected in the genealogic tables of Barak Khan's dynasty (1750) and other dynastic branches of Kazakh khans.

According to Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov it is about 1.5-1.8% from a total number of the developing state ethnos. According to our sources are about 2%. The results of the group of Spenser Wells (USA) are about 360 000 carriers of Genghis Khan's gene. A total number of carriers of Genghis Khan's genetic gene are 16 millions all over the world.

Dear reader! Our 46 chromosomes (containing almost in every cell) are formed from thousands atoms, combined together and that is invisible separately even through an electronic microscope. These atoms are called DNA. It is our genes, ancestral «matrixes» and we are

carriers in a reproductive sequence. For unfamiliar with it persons, the notion of «gene» and its DNA will be more available if such notions as «offer» and its compiling words will be compared. The role of gene is to send the chemical messages to all the parts of body, influencing on its growth and on an infinite complex of biochemical reactions of organism. As we know, one half of gene we get from father, other half from mother. We are the carriers of inheritance passing from generation to generation. Gene – Substance is a constant. The genes of people who built Cheops pyramids, Stonehenge and Great Wall of China were kept.

The specialists of Institute of Biological Issues of North (Magadan) made a contribution to making humanity's DNA maps and in Chingizids' revelation. They inspected 1500 men of 18 nationalities living within a former Empire of the Great Khan. The result of expedition: after Mongols are the most haplogroups C3 (8.3%) among Kazakhs from Altai. From 1.7 to 3.4% of the potential Chingizids were found among inhabitants of Altai, Tuva, Buryatia and Kalmykia.source?

The geography of «great gene discoveries» widens year by year. Among the Khazarians men with a mark of the Shaker turned out more in comparison with Mongols. The Khazarians are a small nation reckoning themselves to the descendant of Genghis Khan's warriors. According to Kazakh soldiers (who carried out their international duty in this country), the Khazarians are identical to Kazakhs.

No matter what we think about Genghis Khan, whatever what judgments about him, it is impossible to deny that he possessed rare and charismatic qualities. Nobody is equal to him; maybe there is no anyone like him. He is from cohorts of Alexander the Great, Darius, Cesar and Bonaparte. He is one of the greatest figures of all the time. By the decision of UNESCO, the founder of the Great Turkic and Mongolian Empire, a genius of a military art, a man of the second millennium, generalissimo of an early feudal formation. [Tabuldin G., 2010]

Genghis Khan left to his empire such economic and social base which continued to develop for 150 years. Subsequently, after its breakup, his descendants proceeded to rule in small empires and in large countries from Turkey and India till China and Persia. A lot of titles as Shash, Emir, Emperor, Sultan, King and Dalai Lama (by Jack Weatherford) belonged to them.

In a spite of it Genghis Khan's state was non-durable. After 6-7 generations it have been come apart transforming under the influence of nation's cultural traditions conquered by Turkomen and Mongols or died not being adapted for the changes.

Summarizing of Mongolian epoch for the world history, G. E. Grum-Grizhimailo underlines its committed coup. Not before and not after, the history of Asia didn't experience more significant evolution of peoples' masses. The Mongolian Empire more than Roman deserves of being called as the Motherland of all the nations, as during centuries the blood of Arabians, Iranians, Alans, Armenians and Slavs mixed with Eastern races. The blood of Tatars and Jurjans was mixed with Semites. G. E. Grum-Grizhimailo notes the changes of an ethnic lineup in Eurasia and formation of new nations and political organizations which bear a great historic role. [ЛушниковО.В., 2009]

A world history almost doesn't know the examples of creation and existence of states and empires with a successful outcome and founders, rulers who could be compared with Genghis Khan. The history lead many conquerors to a poor timeless death. At the age of 33 years old Alexander the Great died under the murky circumstances in Babylon. His henchmen and friends destroyed his family and took the conquered lands.

Julius Caesar was put into a knife by his former teammates and friends at the Senate. After all his conquests and achievements broke up, Napoleon died by a desolate death as a prisoner in one of the remotest Islands of the Planet [Дж. Уэзеофорд, 2006].

The Great Conqueror didn't lose ability to ride on a horse in full military ammunition and to command by marches. In the address to warlords and warriors he told: »I go for Fame and Eternity...».

Almost at the age of 70 years old Genghis Khan died in his marching bed being surrounded by affectionate family, faithful friends and devoted warriors who were ready to die for his sake



[Дж. Уэзефорд, 2006]. In summer 1227 during a military campaign against Tanguts, Genghis Khan died in an upper river flow of Yellow River or as Mongols told he raised to the heaven (it was not allowed at Mongols to mention about death or illness) [Дж. Уэзефорд, 2006].

The modern historians consider different aspects of Genghis Khan's empire. To our opinion, it opens an integral layer of a scientific direction on the research of military and philosophic doctrines of the Great Shaker, renaissance in a historical science.

The timeliness and modern novelty of a scientific research work that gives information about genealogy and Chingisids' reproductive part, is defined by the following factors: first of all, the contemporaries' need for having a full notion about nation's past, to keep in memory about them at an adequate level, secondly, the requirement for filling a gap in our knowledge about Genghis Khan's descendants; thirdly, under the conditions of culture globalization and contacts intensification between peoples, building communication and mutual understanding between the representatives of different universal cultural societies, it is impossible to define its connections with the present time and with the future generation without a deep and thoroughly study the legacy of the past. The Dynastic researches have never been in honor in the Soviet historiography, it was a result from showing ideology-driven pressing of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, then Communist Party of the Soviet Union to the subject of Chingisids. The centralized and monopolized «The Truth» source stopped existing with Communist Empire breakup (USSR, 1991) once for all. It laid foundation to an adequate study Genghis Khan's material and spiritual legacy that has actualized problematics recently.

In fact Genghis Khan created new powerful elite. In the history was appeared »The Great Shaker of Universe». His descendants got a powerful genetic charge that didn't fade away not only over the period of eight centuries; also they left a remarkable mark in the history of many nations and states. Genghis Khan's and his successors' intellectual breakthrough turned out so grandiose and effective that it gave them military - technical and economic advantage over another peoples. Consequently, it should be noted that Genghis Khan's army was not a horde of wild cavaliers armed with curve sabres and with long-range bows, striking awe into sedentary and agricultural countries. On the contrary, Genghis Khan's army is distinguished by well organization and discipline and, mainly, the army consisted of the brave knights possessing the rules of conducting war. It was headed by talent, knowing well military tactics military commanders.

Genghis Khan and his descendants turned the course of history not only in Asia, also in Europe. Foremost, Genghis Khan formed primary Mongolian ethnos consisting of twelve large congeneric unions at »Civil War» and then they redrew an ethnic map of Eurasia. After two hundred years domination, the Mongols left a positive mark in an ethnic history of Eurasia.

It is impossible to appraise Genghis Khan's personality by ordinary measures. The contemporaries ascribed him the power of a supernatural being and called him as «The Shaker of Universe». For instance, an Arabic chronicler of 13th- 14th cc., Rashid -al - Din quotes: «Due to his personality's nobility and subtlety of moral virtues, he was distinguished from all the peoples. Like a rare pearl from precious stones, and involved them in the circle of possession and supreme rule». In this book is discussed not only about Genghis Khan, also here are presented the portraits of his descendants. Khan's Reign Institute «Yasy»- nomadic «constitution» gave opportunity to his descendants to rule in Eurasian territory till XX c. Biologists-evolutionists say: once appeared gene has never been disappeared. Genghis Khan was died in 1227. Afterwards, in 1260's after Empire breakup, as is known, four khanates became the independent states and drew administrative-territorial border of their possessions. The next centuries these khanates widened after a row of victorious wars and again divided into small state formations, as a rule, they were headed by Khans from Chingisids' dynasty. His descendants got not only so powerful genetic charge that didn't fade away for eight centuries; also they left a remarkable mark in the history of many nations and states.

Thereby, we modeled basic structure of historical events in Eurasian continent, through regnant dynasty of Chingizids from XIII-XIX centuries.

Where are the sections? Like Conclusion?

## References

1. История монголов по армянским источникам. – Вып. 1 СПб., 1873, 1 Глава LXIX. История Стефана Суйнийкого. Извлечения рукописей XIII–XIV вв. Перевод с древнеармянского Потканова.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.Н. Казахстан – летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992.
3. Султанов Т.Н. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингисхана. – Алматы, 2001.
4. Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII–XVIII вв. – Алматы, 2001.
5. Юдин В.П. Центральная Азия в 14-18 веках глазами востоковеда. – Алматы, 2001.
6. Труды академика В. В. Бартольда по истории Центральной Азии. Книга первая. КИСА. – Астана, 2005.
7. Зайцев И. В. Астраханское ханство. – М.: «Восточная литература» РАН, 2004.
8. Чингисхан и его империя. – Алматы: «Болашак», 2006. а) Хэй Да Ши Люе (Краткие сведения о черных татарах. Авторы Пэн Да-я (1235) и Сюй-Тина (1235-1236); б) Юань-Чао Би-Ши (1240) (Сокровенное сказание монголов) перевод Козина С. А., 1941; в) Тхун-Цзяно-Ган-Му (История первых четырех ханов из Дома Чингизова) перевод Бичурина Н.Я. (о. Иакинф), 1829; г) Владимирцов Б.Я. Чингисхан, 1922; д) Бартольд В.В. Образование империи Чингисхана, 1897.
9. История монголов. – М.: «Хранитель» АСТ, 2008. (сборник из сочинений И. Бичурина (о. Иакинф), Плано Карпини, Виллем Рубрук, Марко Поло, Стенли Лэн-Пуль).
10. Сборник императорского русского исторического общества. Том 56. – СПб, 1887.
11. Валиханов Ш. Газета «Ана Тілі» – «Генеалогия».
12. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. – 408 с.: ил.
13. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Хань казахских степей- ТОО «Астана Даму- 21» – Астана: 2006. – 256 с.
14. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004: изд., исправл. И доп.-368с. – (Orientalia).
15. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Турсун Икрамович Султанов. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2007. – 446, (2) с.
16. Мэн Д. Секреты лидерства Чингисхана-Алматы: «VOXPOPULI» 2010 – 228 с.
17. Лушников О.В. Монгольская империя в историографии XVIII–XX вв. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – 116 с.
18. Олекса Гайворонский Повелители двух материков. Том.1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды, -К.: Майстерня кныгы; Бахчисарай: Бахчисарайский историко-культурный заповедник, 2010. – 400 с.
19. Олекса Гайворонский. Повелители двух материков. Том 2. Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Киев-Бахчисарай: Майстерня, Оранта, 2009. – 272с.
20. Кульпин – Губайдуллин Э.С. Золотая Орда: судьбы поколений. (Серия «Социоестественная история. Генезис кризислов природы и общества в России». Под. Ред. Кульпина Э.С. вып. XXVIII) – М.: «ИНСАН», 2008, – 192 с.
21. Кумекон Б.Е., Батырша-улы Б., Батырша-улы С. «История мамлюкской архитектуры в Египте». – Астана, издательство «Сарыарка», 2011. – 312 с.
22. Табулдин Г.Ж. «Всемирная генеалогия чингизидов» Издание 2-ое, дополненное и измененное. – Кокшетау, 2012 – 480 с. рус., англ.
23. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Т. 3.

24. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Т. 4.
25. Уэзерфорд, Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Джек Уэзерфорд; пер. С англ. Е. Лихтенштейна. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 493, (3)с.
26. Лушников О.В. Монгольская империя в историографии XVIII – XX вв. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – 116 с.
27. Новоженев Ю.И., Табулдин Г.Ж., Социобиологическое постижение истории. Кокшетау: Мир печати, ИП Устюгова Н.Ф., 2012 – 228 стр.
28. Вернадский Г. Монголы и Русь/ Георгий Вернадский. – М.: Ломоносовъ, – 2011. – 512 с.- (История. География. Этнография.)
29. Pelliot, Hambis 1951: 118
30. Зариктуев Б.Р. Актуальные проблемы истории монголов и бурят / Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН.: Вост. лит., 2011. – 278 с.
31. Subbattar 1971: 82-86; Mikhailov 1983: 89; Nimayev 1993: 150
32. Табулдин Г.Ж., Набиев М.А. «Всемирная генеалогия чингизидов» Академия Конкорд. Издание 3-е, дополненное и измененное. – Париж, 2015 – 464 с. рус., англ.

### **Түйін**

Мақалада империялық және кейінгі империялық кезеңдердегі тарихи және қоғамдық-саяси ландшафттың қалыптасуы, билеуші Шыңғыс әулетінің билігі Шыңғысхан ұрпақтарының шежіресі мысалында қарастырылған.

### **Резюме**

В статье рассматривается формирование историко- и социально-политического ландшафта в имперской и постимперской период, приемственности власти правящей династии Чингизидов на примере генеалогии потомков Чингизхана.

### **Resume**

The article considers the formation of the historical and socio-political landscape in the imperial and post-imperial periods, the succession of power of the ruling Genghisids dynasty on the example of genealogy of the descendants of Genghis.

## **ҰЛЫ ДАЛА РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ЭТИКАНЫҢ БАСТАУЛАРЫ**

**М.И. Танжаров** - Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, философия ғылымдарының кандидаты

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, руханиятымызды қайта саралап, ұлттық құндылықтарымызды жаңғырту жолға қойылып, өткенімізді ой елегінен өткізіп, оны бүгінгі ұрпақтар мен келешекке паш ету заман талабынан туындап отырған тарихи үдерістер ағымының шынайылығы деп айта аламыз. Өйткені, кез-келген этнос немесе халық үнемі бірегейленуге ұмтылады, бұл – табиғи заңдылық, бұл – ұлттың қорғаныш тетігі.

Ұлттық руханият пен мәдениетімізді қайта саралауда көптеген ғылыми ізденістер оны, әріден, түркілік, тіпті дейтүркілік дәуірден бастауды жөн санайды. Себебі, XV ғасырда құрылған қазақ хандығы бірден-ақ жоқтан пайда болған емес, оның тарихи тамырлары сақ-ғұн кезеңінен тамыр тартатындығы белгілі. Сондықтан да, қазақтардың

ұлттық болмысы, шаруашылығы мен өмір салты, руханияты мен мәдениеті сол көне түркілік өркениетпен астасып жатыр, зерттеушілеріміз оны тарихи тұрғыдан тұтастай қарастырып, «Ұлы Дала» деген атау беріп отыр. Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында да түркілік дәуірлерден сабақтасып келе жатқан халқымыздың өркениетінің төлтума ерекшеліктері баяндалған болатын.

Шындығында да, тарихшыларымыз дәйектегендей, түркі халықтарының әлемдік өркениетке қосқан үлесі орасан зор. Ол бірнеше мыңжылдықтардан бері әлемдік руханиятта басымдылық танытып келе жатқан еуроцентристік көзқарастар арқылы бүркемеленді немесе арнайы бұрмаланды. Бірақ тарих қашанда әділеттілікті қалайды, оны бүркемелегенмен, ол өзінің ақиқатына қайтып оралатын бірегейлік.

Ж. Әкім осындай түркілік өркениет белгілерін жинақтай келе, мыс, қола, темір өндірудің, атты қолға үйретудің, садақ, найза сияқты қарулардың т.б. ойлап табылуы алғаш рет осы түркі даласында пайда болғандығына тоқталады [1, 105–204-бб.].

Түркі өркениетіндегі тағы бір төлтума ерекшелік – олардың құндылықтық бағдарларындағы этикоцентризм, яғни, адамгершілік пен әділеттілік, шыншылдық пен сыйластық т.б. моральдік сапаларды қатаң сақтап, биік руханияттық деңгейге көтерілуі еді. Олай болса, біз, осы тұста, Ұлы Даладағы руханияттық бастаулар, оның ішінде, адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы мен сақталуы туралы саралап өтетін боламыз. Ол тек қазіргі түркі халықтары үшін емес, жалпы адамзаттық прогреске де игі ықпал ете алатын қадамдар болмақ. Б.М. Аташ жалпы адамзаттық, еуропалық моральдік құндылықтардың құлдырауын сақтап қалып, оларға өздерінің үлгілерін ұсынуға түркі-қазақтық моральді бағдар ретінде бағалайды.

Ш. Ибраев та: «Ал адамзаттың дамуына өлшеусіз зор үлес қосқан түркілік мәдениеттің орны мен бағасын, мазмұны мен даралық сипатын, құрамдас бөлігін зерттеу – түркілерге ғана емес, жер бетіндегі адам баласы үшін қажетті іс», - деген пікірін [2, 10-б.] білдіреді.

Бірақ түркі дәуірі, арғытүркілерден, сақтар мен ғұндардан бастау алып, бүгінгі заманға дейін созылып жатыр деп айтуға болатын тым ұзақ кезең. Кейбір зерттеушілер шартты түрде «Ұлы дала мәдениетін» мынадай 11 кезеңге ажыратып көрсетеді: «б.э.б. 6–1 мыңжылдықтар – прототүріктік тайпалар мәдениеті; б.э.б. 8–3 ғ. – Тұран мәдениеті; б.э.б.3 ғасырдан бастап, б.э. 5 ғасырына дейін – ғұн империясы мәдениеті; б.э. 6–8 ғасырлары – түркі қағанаты мәдениеті; 9–11 ғасырлар – қарахандықтар мәдениеті; 12–13 ғасырлар – Шыңғыс хан дәуіріндегі түркі-монғол мәдениеті; 14–15 ғасырлар Темір империясы мәдениеті; 16–17 ғасырлар түркі хандықтары мәдениеті; 18 ғасырдың басы мен ХХ ғасырдың басы – мұнарраз (зар заман); Кеңес дәуіріндегі түркі мәдениеті; тәуелсіздік алғаннан кейінгі мәдениет» [3, с. 47].

Шындығында да, түркілік этикалық бастаулар тым әріден тамыр тартады. Көне түркі халықтарында зорастрим сенімі болғандығы да дәлелденіп жүр. Кейбір көзқарастар Зоратустра б.э.б. 6-5 ғасырларда Еділ бойында дүниеге келген деп, оны қазақшалап, «Зердеш», «Зората», «Жаратуштра» деген атаулармен береді.

Зорастрим сенімінде екі негізгі рух бар, біріншісі – зұлымдық алып келуші – Анхра Майню, екіншісі – Ахура Мазда. Бұл сенімдегі «Авеста» кітабында екеуінің мәңгілік күресі бейнеленеді. Осы ілімді зерттеушілер бұндағы адамзаттық этиканың бастауларының көріністерін айшықтайды. Арғытүркілік тарихта ол төл дүниетанымымыз болмаса да, кейіннен, қазіргі қазақ даласына таралған, түркілік ділмен жанасып жатқан болатын.

Негізгі идея, ізгілік рухы – Ахура-Мазда мен зұлымдық рухы – Анхра-Майнюдың күресін отандық ғалымдарымыз адамзат баласындағы ізгілік пен зұлымдық бастаулардың түпнегізі болған деген сыңайлы пікірлерін ұсынады. Мәселен, қазақ мәдениетін зерттеуші Т. Ғабитовтың пікірінше, Зорастрим сеніміндегі ізгілік рухы мен зұлымдық рухының мәңгілік күресінің сарыны адамзатқа алғаш рет жақсылық пен жамандықты үйреткен [4, 74-б.].

Сонымен қатар, бұл сенімді зерттеушілердің: «Көне Үнділік дәуір рухани әлемдегі бүлінбеген болашақтық күйінде де туған жерге деген сүйіспеншілікті өркендете алмады. Тек қана Парсыда, Зоратустраның қатаң жетелеуімен адам жерге өзінің отаны деп сезінуді және онда еңбек етуді өзінің өмірінің мазмұны деп қарауды үйренді» [5, с. 13], - деген көзқарастары да бұл ілімнің адамзаттың рухани құндылықтарын әйгілей түсетіндігін айғақтап береді. Демек, Зорастризм сенімін ұстанған кейбір көне сақ тайпалары мен қазіргі Қазақстан жерін мекен еткен біздің арғы ата-бабаларымызда елдің аумағы өзінің жеке меншігі екендігі туралы пікірлерін қалыптасып, ол отансүйгіштікпен, ел мен жерді қорғаумен ұласып отырған деп айта аламыз.

Ал бұл ілімді зерттеуші С. Оспанов өзінің ойын былайша түйіндейді: «Егер жоғарыдағы Ақұра-Мазданың аттарын еске алсақ, онда оның басым көпшілігі сондай этикалық қарым-қатынастарды бақылаушы (заңды қатынастар нормаларын сақтауды бақылаушы), бағалаушы (дау-жанжалдың анығын шығаратын – тергеуші), соларға байланысты билік айтушы (шешім шығарушы – сот) сияқты құзіреттердің иесі екендігін көреміз. Сондықтан, нақтылы бір жағдайда әділеттілік іздеген адам, соның орындалуын күткен адам, қиянатшыға әділ үкім шығаруды, оны жазалауды Ақұрадан сұрайды» [6, 227-б.]. Шындығында, кейбір Ирандықтар болмаса, зорастризмнің толықтай діни жүйе ретінде сақталған жерлері жоқ деуге де болады. Бірақ, оның сарқыншақтары әдет-ғұрып пен салт-дәстүр жүйесі, өмір салты ретінде зорастризм тараған жерлерде сақталып қалды. Соның бірі – Ұлыстың Ұлы күні, Наурыз мерекесі. Бұл мерекені кейбір зерттеушілер тәңіршілдіктің көрінісі ретінде сипаттайды, бірақ, біздіңше бұл осы зорастризм сеніміне тән мейрам болып табылады.

Наурыз мерекесінде орындалатын шарттардың дүниетанымдық қырларын былай қойғанның өзінде, ол көркем этикалық қағидаларды ұсынады. Наурыз мерекесінде орындалатын салттардан туындайтын этикалық ұстанымдар мен құндылықтар: бауырмалдық, кешірімшілдік, әлеуметтік әділеттілік, мұқтаждар мен әлсіздерге көмек, достық пен махаббат, ел бірлігі идеясы, халықтың көңіл күйі мен өмір сапасы, салауатты өмір салты т.б. көрісу, наурыз көже ішісу, жастардың бір-біріне сөз салуы, ұлттық спорттық ойындар т.б. арқылы анық көрініс тауып отырады.

Наурыз тек жыл басы ғана емес, осындай этизмді де қамтитын кешенді дүниетаным. Мәселен, наурыз күнгі көрісу, құшақтасу жай ғана амандасу емес, сағыныш пен ынтықтық. Сол күні бір-біріне ренжісіп жүрген адамдар, татуласып, бірін-бірі кешіріп, қайтадан табысып, достасатын болған. Наурыз көжеден барлығының дәм татуының өзі – қонақжайлылық, бір ыдыстан тамақтану, бірін-бірі құрметтеу деген сөз. Наурыз көже ақысыз-пұлсыз таратылатын болған.

Сонымен қатар, көне түркілік дәуірде адамгершілікті сақтау басты талаптар мен қоғамдық нормалардың бірі болған. Дегенмен, оны сақтамағандар басқаша өмір салттарымен қадағаланып, кейде жазаға тартылатын еді. Көне дәуірлердегі Тәңіршілдік идеясында осындай талаптар бар. Мәселен, адамгершілік нормалары мен дәстүрлерді сақтамағандар «Тәңірінің қаһарына ұшырайтын» болған. Сондықтан да бүгінгі қазақ халқындағы қарғыстың бір түрі «Көк соққыр», «Көк атсын» т.б. болып келеді де, керісінше, алғыс пен батаның игі тілегі: «Тәңірі қолдасын», «Тәңірі жарылқасын» т.б. түрінде айтылады.

Осыдан, кейіннен ғұндардың, түркілердің, қыпшақтардың, Шыңғысханның, қазақтардың т.б. құқықтық ережелері жазылған. Қазақтардағы «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәукенің «Жеті жарғысы» т.б. осының куәсі.

Түркі даласына ислам діні еніп, жайыла бастағаннан кейін ғалымдармен қатар, мұсылмандықты нығайта түсу мақсатында әулие-әнбилерді де ұлығылау дәстүрі қанат жая бастады. Оның түпбастауында, шындап келгенде, түркі даласында ислам мен шамандықтың қиылысар тұсында өмір сүрген – Қорқыт Ата жатты. 15 ғасырда қағазға түскен «Қорқыт ата кітабы» шындап келгенде, түркі даласындағы жинақталған аңыз-әңгімелер, тарихи оқиғалар, философиялық ойлар т.б.

Қорқыт атаның дүниетанымы түркі халқына ғана емес, жалпы адамзатқа үлгі боларлық өмір сүру үшін жасалаған жалпылама жобалар мен адагершіліктің асқақ тұғырлары болып табылады. Оны кейді тіпті «Орта ғасырдағы түркі ренессансының бастаушысы» деп те атауға болатын сыңайлы.

Бір ғана мысал, «Башпай» күйінің шығу тарихындағы аңыз мазмұндарына тоқталсақ; өлімнен қашып жүрген Қорқыт Атаға тамақ әкеліп беріп тұрған қарындасына аңдаусызда тиіп кеткен башпайын бабамыз өзі өлгенде де жерлемей, ол «арам башпай» деп сыртқа шығарып қоюды аманаттап кеткен екен. Бұл құбылыстың ешбір халықтарда кездеспейтін нәзік этикалық өлшемдер екендігін Ә. Нысанбаев та бағамдап өтеді [7, 2-б.]. Міне, әйелге, қарындасына деген құрмет пен адалдық, сыйластық пен тазалықтың мінсіз үлгісін паш еткен бұндай этикалық ұстаным түркілік руханилықтың қаншалықты жоғары болғандығын айғақтай алады.

Қ. Ермаков пен Б.М. Аташ Қорқыт Ата аңызындағы өлмейтін өмірді іздеудің рухани-танымдық мағынасы; өмірге құштарлық (биофилия), өмірді сүйе білу мен оған деген тойымсыздық, бар болу бақытынан айрылғысы келмеу, уақытты бағалау, адамға арналған жарық дүниені көру сәтін ең жоғарғы құндылыққа айналдыру т.б.» деген қортындыға келеді [8, 98–99-бб.].

Біздіңше, қазіргі таңдағы еліміз ұстанып отырған негізгі мұраттардың бірі – Мәңгілік Ел идеясы мен Қорқыттың мәңгілік өмірді аңсауы арасында белгілі бір ортақ ділдік тарихи сабақтасық бар сияқты. Қорқыт Атаның осы мақсаты, бұл – құбылыс, бір жағынан мифологиялық, екінші жағынан тарихи мағынасы бар шындыққа жанасатын оқиға болса, Мәңгілік Ел идеясы еліміздің жасампаздығы мен өміршендігін армандаған оптимистік идеал.

Одан кейін орта ғасырдағы араб жерінде пайда болған ислам діні (VII ғ.) мұсылман мәдениетінің өзіндік бағдарын қалыптастыруға игі ықпал етті. Мұсылмандық ренессанс тек араб халықтарын ғана емес, сол кездегі ислам діні таралған аймақты, Орта азия мен Шығыс еуропа жерлерін де шарпыды. Араб-мұсылмандық мәдениет сондай-ақ, түркі халықтарының өркендеуіне де ықпал етті. Сондықтан, түркі даласында да бірнеше ойшылдар легі қалыптасты: әл-Фараби, Ж. Баласағұни, М. Қашғари, А. Иүгнеки, А. Яссауи т.б.

Араб-мұсылмандық шығыс философиясының өкілі болғанмен, түркі жерінде, Отырар қаласында дүниеге келіп, балалық шағын сонда өткізген ойшылдардың бірі – Әбу Насыр Әл Фараби. Ол 200-дей еңбек жазғанмен, оның бізге келіп жеткені 70-тейі ғана: «Философиялық трактаттар», «Математикалық трактаттар», «Әлеуметтік-этикалық трактаттар», «Логикалық трактаттар», «Музыканың ұлы кітабы», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Әлеуметтік-этикалық трактаттар» т.б.

Әл-Фараби де этиканы зерттеумен шұғылданды. Оның қайырымды қаласының тұрғындарында басты екі сапа болуы тиіс: білімділік пен адамгершілік. Сол кезде қала тұрғындары бақытты болады. Ол бұндай қаланы басқа да қалалармен салыстырып көрсетеді. Мәселен, Надан қала тұрғындары бақытсыз. Бұл әл-Фарабидің утопиялық идеалы болып табылады. Ол, шындығында да, білім мен адамгершілікке баса назар аударды. Сондықтан қазір классикалық афоризмге айналып кеткен ұлағатты сөзі: «Тәрбиесіз берілгін білім адамзаттың қас жауы», қазіргі таңда да өзінің өзектілігін жоймаған канондар болып отыр.

«Әлеуметтік-этикалық трактаттарында» ол бақыт, адамгершілік, ізгілік, қайырымдылық т.б. құндылықтарды талдай келе, Аристотельдің алтын аралық іліміне сүйенеді: «Мырзалық ысырапшылдық пен сарандықтың аралығы», «Батырлық қорқақтық пен көзсіздіктің аралығы» т.б.

Ахмед Иүгнеки өмір сүрген тарихи кезең де мұсылмандық мәдениеттің түркілік ортада орныға бастауымен байланысты болғандықтан, ойшылдың жеке дүниеге көзқарасының қалыптасуына ислам діні тікелей әсер етіп, теологиялық этика мен моральдік қағидалар оның шығармашылығынан айқын көрініс табады. Оның «Ақиқат

сыйы» деп аталатын еңбегі діни-философиялық шығарма шығыстық ойлау дәстүрін, түркілік таным-түсінікті тұтасынан жинақтайды. Бұнда адамгершілік қағидаларын кеңінен насихаттау мен үлгі-өнегелілік басты орынға шығарылады. Бұнда «Ақиқат» ілім «сый» ретінде табиғи және адамзаттың эволюциясының рухани өрлеуінің қажетті, әрі бірден-бірі ілімі деген идея ниеттеледі. Бұл адамның білімге деген ұмтылысының жоғарылығы мен адамгершіліктің үндестірілуі арқылы толығымен деген пікірлермен тұжырымдалды.

Оның идеяларында Алла тек жаратушы салқынқанды емес, әділеттілікті, парасаттылықты сақтаушы айрықшы күш және адамдарға ырыздық пен бақыт және игілік сыйлаушы ретінде көрсетіледі: «Алла өзін білімменен құт етеді, Қайырсыз надандықты жұт етеді. Білімді үйренбеген талай қауым, Құдайды қолдан жасап бұт етеді».

Түркі халықтарындағы араб-мұсылмандық ренессанс ықпалымен қалыптасқан қазақ даласындағы ойшылдардың көрнектілерінің бірі – Қожа Ахмет Яссауидің махаббат философиясы ғашықтық танымы бойынша теологиялық сипатты басшылыққа алады, жету жолы мен ұмтылуы бойынша – аскеттік стилді қолданады да, суфистік өмір кешу дағдысын уағыздайды.

Оның «Даналық кітабы» – ғұмыр кешуден мән-мағына тапқан, сүйіспеншілікке ұмтылыс шабыттары мен іссіздік енжарлығының «алтын аралығын» ұсынғандай болады, даналық пен парасаттылықтың бастауларын нақты тұжырымдайды. Оның махаббат философиясында тұрмыстық жұптық сүйіспеншілік пен жерлік-физикалық деңгейден жоғарырақ, асқақтап көтерілген өмірмәнділік ұғымдар теологиялық формадағы онтологиялық деңгеймен тоғысады. Сөйтіп, ең жоғарғы деңгей «СҮЮ» құбылысын асқақтандырады, оны түпкі рухани құндылықтың сезімдік-танымдық дәрежесі ретінде орнықтырады. Бұл деңгейде махаббат өзінің-өзі тылсым, қасиетті, қастерлі құндылыққа өтеді. Ол адамның әлемде өзін-өзі ашуының, мәңгілік рухани жетілуінің нақты көрінісіне айналады. Бұның нәтижесі «Хақпен дидаласуға» келіп тоғысатын тұңғыш философияны туғызды. Сопылық дәстүрге енудің негізгі кедергілерінің бірі – нәпсі мәселесі Қожа Ахмет Яссауида ішкі психологиялық ықпал арқылы күресетін екінші жақ, өзінің нәпсісі өзіне қарсы қойылады. Осы тұрғыдан алғанда, дүниенің сыры да, жаратушысы Алла да, оған сенім де, бұның қарсы азғырушысы нәпсі де адамның өз ішінде, сондықтан жағымдыларын оятып, жағымсыздарын саналы түрде ығыстырудың бірлігі Хақ жолына жету деген тұжырым жатыр.

Түркілердің келесі бір руханияттық сілкінісі – Алтын Орда кезеңіндегі мәдениет. Бұл да ғылым мен білімнің, руханилық пен адамгершіліктің дәстүрлі түркілік тұтас бейнесін жалғастыратын өзіндік бір мәдени баспалдақ деп айта аламыз.

Одан кейінгі 15–18 ғасырлардағы Қазақ хандығы тұсындағы этика және қазіргі заманғы мораль бірден, жоқтан пайда болмағандығына көз жеткіземіз. Жыраулар поэзиясындағы адамгершілік құндылықтар, Абай, Ыбырай сынды ағартушылардың этикасы мен ХХ ғасыр басындағы Қазақ зиялыларындағы руханилық мәселелері осы көне түркілік руханияттан тамыр тартады. Яғни, біздің руханиятымыз, оның ішінде, этикамыз бен мораль тым көне дәуірлердегі құндылықтық бағдарлармен астасып жатыр. Мәселен, Ж. Баласағұнның «құт» категориясы, «Намыс» түсінігі, «Парасат» ұғымы т.б. басқа халықтарда кездеспейтін қазақтардың төлтума этикалық категориялары десе де болады. Бұл ұғымдар тура баламасымен басқа тілге аударылмайды. Мәселен, парасат, бұл рационалдылық емес, ақыл мен адамгершіліктің бірлігін білдіретін синкреттік моральдік түсінік деп пайымдай аламыз. Қазіргі таңдағы діни этика, имандылық пен жүрек тазалығы, терең руханияттылық т.б. А. Яссауи бабамыздың ілімі арқылы өркендеген құндылықтар екендігі де сөзсіз.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Әкім Ж. Қазақ идеясы. Түркі өркениеті негізінде. – Алматы: Өлке, 2006. – 232 бет.
2. Ибраев Ш. Халықаралық түркі академиясының құрылғанына 1 жыл // Түркі әлемі, – 2011. – №12(116). – 9–14-бб.

3. Аюпов Н.Г. Проблема человека в тенгрианстве // Адам бол! Что это значит? – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. –42-69бб.
4. Ғабитов Т.Ғ. Рухани мұраны зерттеудің әдіснамалық мәселелері//Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. – Алматы: СаҒа, 2007. – 560 – С. 70–78.
5. Хуземан Фридрих. Об образе и смысле смерти / Пер. с нем. – Москва: Энигма, 1997. – 144 с.
6. Оспанов С. Арғытектану негіздері. – Алматы: Арыс, 2009. – 424 б.
7. Нысанбаев Ә. Қорқыт – бүкіл түркі халықтарының ұлы ойшылы // Егемен Қазақстан. – 1997. – 28 қазан.
8. Ермеков Қ., Аташ Б.М. Қорқыт Ата – ойшыл философ. – Алматы: Көкжиек, 2001. – 122 бет.

### **Түйін**

Бұл мақалада ұлы даладағы руханилық, оның ішінде адамгершілік қағидалардың түпбастаулары туралы айтылады. Автор көне түркілік наным-сенімдерге сүйене отырып, зорастризм сеніміндегі, тәңіршілдіктегі, одан соң исламдық құндылықтардағы моральдік ұстанымдарға шолу жасайды және оның қазақ хандығы тұсындағы жыраулық дәстүрмен, қазіргі заманмен сабақтасатындығы туралы қорытындыға келеді.

### **Резюме**

Эта статья рассказывает о духе великих степей, в том числе о моральных принципах. Основываясь на древнетюркских верованиях, автор приходит к выводу, что в исламе, а затем и в исламских ценностях существует рудиментарная традиция, мораль и что она основана на юрской традиции Казахского ханства.

### **Summary**

This article describes the spirit of the great ladies in the moral traditions. According to the author of the ancient writings, the author goes to Islam in the Islamic traditions, and in the Islamic values, he inherits a rudimentary tradition, morality and it is based on the Jewish tradition of the Kazakh khanate.

## **ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ХАНДЫҚ БИЛІК ТҰЖЫРЫМЫ, ҚҰҚЫҒЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ, СИМВОЛДАРЫ**

**А.Тоқсанбаев**

ҚазҰУ, PhD докторант

Ежелден Еуразияның кең даласын мекендеген қазақ халқының өзіндік этно-мәдени, әлеуметтік-құқықтық заңдылықтары ғасырлар тезінен тегістеліп, күнделікті тұрмыстық жол-жоралғыдан бастап, бүкіл әлеуметтік құрылымды қамтитын салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүрлі-құқықтық ережелері қағазға хатталып түспесе де, даланың қатаң қағидаларына негізделгені ақиқат. Қазақ даласындағы құқықтық ережелердің қолданылу тарихы тамырын тереңнен алады және өзіндік қайталанбас ерекшеліктері бар. Ондағы туындайтын әдет-ғұрып нормалары, хандық билік тұжырымына негізделген құқықтық ережелері ұлттық сана сезімнің көрінісі ғана емес, қазақ халқына тән құқықтық мәдениеттің іргетасы деуге болады. Әлем тарихына назар аударып қарайтын болсақ, өзге ұлттар мен халықтар өздерінің тарихи даму сатыларында құлдық қанау, езу, бір-бірінің құқын аяққа таптап, аясыз жазалау әдістерін қолданғанын көреміз. Бұл тұрғыдан алып қарағанда қазақ халқының билік құрылымында да, әлеуметтік құрылымында да ақ пен



қараны ажыратып, обал мен сауаптың ара жігін терең түсініп, еркіндік, әділеттілік, адамгершілік секілді адами қасиеттерді жоғалтпағанын көреміз. Бұл көріністің барлығы да билік пен қоғамның арасындағы ерекше түсіністік, дала заңын демократиялық сипаттарға толы қағида-ережелер негізінде ұстануда болып табылады. Қазақ халқын құрайтын ежелгі ру-тайпалардан бастап, Қазақ хандығының құрылуы, оның дамуы, саяси-экономикалық, әлеуметтік және рухани байланыстардың өз кезегінде халықтың саяси мінез-құлқының қалыптасуына әсер еткені сөзсіз. Сондықтан Қазақ хандығы тұсындағы хандық билік тұжырымы уақыттың қатаң сынынан өтіп, жетіліп, ғасырлар бойы қалыптасып, түрлі даму сатыларын бастан өткергенін көре аламыз.

Қазақ халқы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізіп, кемел келешектің басымдықтарын көрсетуде, саяси билік тұжырымдарының тарихына үніліп, халықтың тарихи санасында орын алған құқықтық ережелері мен биліктік қызметі, символдық ерекшеліктерін анықтау қажеттігі туындады. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ хандығы дәуіріндегі хандық билік тұжырымы, құқығы мен қызметі және символдарын жан-жақты зерттеу, қалыптасқан пікірлерді жаңа көзқараста талдау Қазақстан тарихында маңызды мәселенің бірі болып табылады. Хандық биліктің негізгі тұжырымы мемлекеттік билік құрылымына тікелей негізделген, күрделі құбылыс болып табылады. Мемлекет дегеніміз, нақты аумақта бір немесе бірнеше халықтың басын біріктіруші, мүдделерін қорғаушы саяси-құқықтық жүйе. Бұл жүйенің пайда болуы да, ондағы басқару тетіктерінің қалыптасуы да ұзақ мерзімді қажет етеді. Табиғи-географиялық орта, одан туындайтын шаруашылық-мәдени тип, тарихи үдерісі халықтың болмысын даралауға қалай әсер етсе, мемлекеттің табиғатын анықтауға да соншалықты ықпал етті [1, с. 11–37].

Билік тұжырымы әрдайым белгілі бір сәйкестендірулерде параллель ұқсастықтардан және өзіндік қайталанбас ерекшеліктерден тұратыны белгілі. Хандық билік тұжырымы тарихи, саяси ғылымдарда өзіндік әрқилы сипатта көрініс беретіні белгілі. Хандық биліктің классикалық тұжырымы көбіне еркіндік және объект пен субъект арасындағы қарама-қайшылықтарға сүйенеді. Жалпы билік тұжырымының бұл сипаты Платон [2] және Аристотель [3, с 38–57] кезеңіндегі теориялық сипаттамалардан аса алшақ емес, тіпті М. Вебердің биліктің саяси теориялық мәселелері жөніндегі пікірі де осыған саяды [4].

Бірақ биліктің классикалық емес тұжырымдарында субъект пен объект арасындағы оппозициялық көзқарас кездеспейтін секілді, ал билікті классикалық теориялар шеңберінде сипаттау, оның атқаратын қызметі мен өз ішінде түрлі ұсақ құрылымдарға бөлінуімен анықталады. Қазақ хандығындағы хандық биліктің негізгі тұжырымы да осы классикалық емес билік құрылымына жақын болып келеді. Әрине классикалық тұжырымдар дала өркениетіндегі билік тұжырымдарының негізгі теориялық мәселелерін танығанымен, барлық құрылымына қатысты сұрақтардан аздап алшақтап кететін секілді. Біздің ойымызша, бұл өз кезегінде классикалық билік тұжырымдарының мемлекеттік билік құрылымының гео-аймақтық орналасу ерекшелігіне тікелей байланысты болатынын байқатады. Дала өркениетінен туындайтын мемлекеттік құрылым сол дала заңдарына бағынатыны мәлім. Билік, оның ішінде біздің қоғамға тән хандық билік те жергілікті гео-аймақтық жағдайда қалыптасқан заңдылықтар аясында өрбіп, дамып, жетілгені белгілі. Дегенмен хандық биліктің жалпы құрылымы, оның түбірлі мәселелері бүгінгі тарихи-саяси ғылымдарда толық шешілмеген мәселелердің бірі іспеттес. Билік құрылымын зерттеуде атрибуциялық және реляциялық деп сипаттау қалыптасқан. Егер хандық билікті атрибуциялық тұжырым аясында қарайтын болсақ – билік субъект сипатында көрініс береді. Мұның құрамына потенциалды-еркін, инструменталды-күш қолдану және құрылымды-функционалды белгілері бар. Өз ішінде потенциалды-еркін биліктің негізгі тұжырымы – белгілі бір мақсатқа өзінің қол астындағылардың көмегімен жету; инструменталды-күш қолдану – қарамағын күшпен, авторитарлық билікпен ұстау; құрылымды-функционалды – қоғамды белгілі бір құрылымның негізінде жүйелеу, басқару ісін жеңілдету [4]. Хандық билікті реляциялық тұжырымы аясында қарайтын болсақ, бұл жерде – қарым-қатынас заңдылықтары басты назарда болады. Мұның құрамында

бихевиоралистикалық, интеракционистік, коммуникативтік и постқұрылымдық. Бихевиоралистикалық – ресурстарды еркін басқару түрі; интеракционистік – ресурстарды қоғаммен тең бөлісу түрі; коммуникативтік – қоғаммен, оның иедалдары және идеяларымен келісу; постқұрылымдық – халықтың дүниетанымдық көзқарастарымен келісу [4]. Аталған екі тұжырым қазіргі қазақ хандығындағы хандық билік тұжырымдарының барлық қырын көрсете алмағанымен, жалпы хандық биліктің теориялық мәселелерінің көпшілік сұрақтарына жауап бере алады. Әрине бір мақала аясында хандық билік тұжырымының барлық теориялық мәселелерін анықтап, оған тарихи баға беру мүмкін емес. Сондықтан қазақ тарихында аталған мәселені жеке қарастырып зерттеу қажетті туындап отырғанын ескеруіміз қажет.

Көшпелілер қоғамындағы мемлекеттіліктің болуы туралы пікірталастар бізге дейін орын алып, түрлі мақсаттағы зерттеулер шеңберінде көрініс тапқаны белгілі [1]. Хандық үкімет далалық көшпелі өркениет елдеріндегі алғашқы мемлекеттік басқару жүйесінің түрі болып табылады. Үкіметтің бұл басқару түрі алғаш ру-тайпа көсемдерінің іскерлігінен, ақыл-парасаттылығынан, ел басқара білу қабілетінен туған. Қазақ халқында саяси құқықтардың болғандығын және оның дәстүрлі қоғамда өзіндік орын алғанын, мысалы хандарды сайлау институтынан, немесе дәлірек айтсақ, халық мойындаған Шыңғыс ұрпақтарының билігін заңдастырудан көруге болады [1]. Қазақтарда хан сайлау дәстүрі өзінің түп-тамырымен сонау ғұн дәуіріне кетеді. Мысалы, Ғұн мемлекетінің басқарушысы «Тәңір-құт» деген лауазымды да иеленген [5]. Бұл оның мемлекеттік билікті атқарумен қатар, дінбасы да болғандығын білдірсе керек. Билікке ие болу көбінесе мұралық жолмен жүзеге асырылды, бірақ егер билік мұрагері таққа лайық болмаса (қабілеті жетпесе, денсаулығы жарамаса және т.б.) оның мұра қалдырушының туыстарының ішінен лайықтысын халық (немесе билік басындағылар, бірақ бұл жағдай өте сирек кездесетін) сайлайтын. Бұл жөнінде VIII ғасырдан жеткен Күлтегін ескерткішінде Түрік халқының өткендегі ұлы қағандарын мадақтай келе: «Одан соң інілері қаған болды, ұлдары да қаған болды, бірақ інілері ағасындай бола алмады, ұлдары әкесіндей бола алмады», - делінген [6]. Түрік Қағанатында реттік тәртіп аттамалы жолмен, дәлірек айтсақ, іріктеу арқылы жүзеге асады, жасы кіші інінің келесісі емес, үлкен-кішісіне қарамай ең беделді, айбарлысы хан көтеріледі. Бұл салт Қазақ хандығы кезінде өз жалғасын тапты, болашақ хан тек сайлау арқылы ғана таққа жететін болды. Хан сайлау рәсімін көруге, белгілі бір мөлшерде сырттай болса да атсалысуға ұлыстағы кәрі-жастың бәрінің де хақысы бар. Әрбір адам кеңесші дауысты иеленген. Бұлар белгілі бір үміткерді қостап, мақұлдап немесе әлдебіреуіне наразылық білдіріп, хан сайлаудың өзі қалаған бағытта өтуіне ықпал етуге таласқан. Яғни Қазақ Ордасындағы халықтың, қарулы әскердің ой-пікірі жауапты кезеңде үлкен күшке айналған. Белгілі шығыстанушы Т. Сұлтанов өз еңбектерінде Ханның ең негізгі бес құқығы мен қызметін былайша көрсетеді:

Билік етіп отырған әулет басшысы және мемлекеттегі жоғарғы сюзерен ретінде елдегі барлық аумаққа, ұлысқа тиесілі жерге иелік етті, қарулы жасақпен оны сыртқы жаулардан қорғады. Соғыс жариялау мен бітімге келуге құқылы болды, себебі ол әскер басшысы еді. Шетелдік мемлекеттермен келіссөздер жүргізіп, мемлекеттің сыртқы саясатын айқындап отырды. Өзіне бағынышты адамды өлтіруге немесе тірі қалдыруға құқылы болды, яғни ол мемлекетіндегі Жоғарғы Сот қызметін де атқарды. Заң шығару құқы болды және қол астындағылардың барлығына міндетті бұйрықтар шығарды. Сөйтіп, қоғамдық құрылым мен тәртіпті сақтады [7, 19–85-бб.].

Хандық биліктің символдары өзінің тамырын тереңнен алатыны белгілі. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билік құрылымы сан ғасырлар қалыптасып, даму сатыларынан өткендіктен, ондағы биліктің символдары да бірге қалыптасқаны белгілі. Жалпы суретті деректер, этнографиялық және тарихи материалдарда түркі, моңғол және қазақ мемлекетіндегі билік құрылымында хандық биліктің символы ретінде тақтың болғандығы туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Қазақ хандығының билік тұжырымдары, билеушінің титулы, билік символын зерттеуші кейбір ғалымдардың пікірінше, көшпелі

қоғамда билікті құрылымдаудың күрделі жүйесі іске асқандығын, биліктің басты атрибуты ретінде тақтың және хан тұғырының болғандығы [8, с. 75–99]. Дәстүрлі қазақ қоғамында ханды ұлықтаудың екі кезеңі болғандығы туралы көзқарастар бар. Олар бірінші хандық ақ киізге көтеріп ұлықтау, екінші арнайы тас-тақтаға шығару яғни мұны хан орны немесе хан тағы деген ұғыммен алмастыруға болатын секілді. Жалпы мұндай атау бүгінге дейін сақталған. Жетісу жеріндегі Керейдің қытауы болған Хантаудағы «Хан тағы» деген тас бар екендігі белгілі [9]. Қазақ хандығындағы билеушілерде тәждің болғандығы туралы мәліметті Томас Аткинсонның жазбасынан көре аламыз [10, с. 49–93]. Сонымен қатар, тас-тақтаның этимологиясы да (тахт±таг) көне түркілердегі тәңіршілдік сипаттағы қасиетті тау деген ұғыммен де астасатын секілді [8, с. 75–99].

«Так» сөзінің төркіні парсы тілінен келіп шығады. Онда сөздің орфографиясы мен орфоэпиясы аздап өзгеріске түсіп, «тахт» деп аталады [11, с. 357]. Бірақ кейбір парсы сөздіктерінде «тахттын» орнына – «оуранг» деген көнерген сөз де қолданылған [11, с. 142]. Отандық зерттеушілердің пікірінше оуранг – ogun – шындығында түркі сөзі болып табылады [12, с. 372]. Бұл алғаш көне түркі жазбаларында «kun aj tanrilarnin tunagulug ornı» – «күн-құдай мен ай-құдайдың қонар орны» деп аударылады [12, с. 372]. Жалпы көне түркілік дүниетанымда күн-құдай мен ай-құдайдың қонар орны бұл – тау, яғни түркі тілінде «таг», «тағ» (тау), бұл сөз қазіргі таңда алтай тілдер тобындағы шор, хакас тілдерінде де тура осылай қолданылады. Парсылық «тахт» сөзі тағ-тау сөзінен шығып, айтылу мәнеріне қарай «тахт-санг» - тас тақта деген сипатта көрініс табуы мүмкін. Мәселен Саян тауының етегіндегі құз-жартастың басы Шыңғыс хан тағы деп аталуы осының дәлелі іспеттес [11, с. 357].

Гильом Рубруктың Мөңке ханмен кездесуі туралы жазбасында мынадай қызықты мәліметті көреміз: «Аспанда жалғыз және мәңгі құдай, жерде құдайдың ұлы Шыңғысханан басқа ешкімнің билігі жүрмейді, ол теміршінің баласы, яғни «темірдің дыбысы» [13, с. 20]. Алтын орда мәдениетін зерттеуші М.Г. Крамаровскийдің пікірінше Шыңғыс ханды құрылтайда хан сайлағаннан кейін, биліктің бір символы ретінде тақ атрибуциясы енген [14, с. 21–22]. Айдаһар бейнесіндегі пішіні бар тақ бейнесі Эдинбург университетінің кітапхана қорындағы Рашид ад диннің «Жамиғат тауарих» еңбегінің бір нұсқасындағы миниатурада да сақталған [14, с. 72].

Археологиялық зерттеулерге назар аударсақ, далалық өркениетті жасаушы көшпелі халықтарда тастан қашап жасалған статуарлы артефактілер кездеседі әрі олар XIII–XIV ғасырлармен мерзімделеді [15, с. 350.]. Біздің ойымызша бұл көшпелі қоғамдағы салт аттының ер тоқымы билеушінің тағына қатысты генезисі болуы мүмкін секілді. Егер ер-тоқым адамды жеткізу қызметін атқарса, оның тақ түріндегі көрінісі сакральды ұғыммен астасып, биліктің символы ретінде көрініс беретін секілді.

Қазақ хандарының билік символы болып табылатын тақтың генезисі, морфологиясы және конструкциясын зерттеу және анықтау – Қазақ мемлекеттілігінің эволюциясын реконструкциялауда өте маңызды болып табылады. Қазақ тарихында бұл мәселеге қатысты зерттеу жұмыстары жоқтың қасы деуге болады. Тарихи және фольклорлық материалдарды зерттеуші Н. Атығаевтың еңбектерінде Қазақ хандығында оның ішінде Абылай хан, Тұрсын хан, қасым хан, Тахир хан және Хақназар ханның кезінде билік символы ретінде тақтың болғандығы туралы мәліметтерді кездестіре аламыз [16]. Соның бірі қазақ фольклорында Тұрсын ханның тағы туралы мәліметтер кездесуі [17]. Онда ханның үлкен тағы болғаны, әрі оған хан жатпайтыны, тек отыратыны туралы деректер жанама түрде айтылып өткен. Ал ортағасырлық деректерде Қасым ханның тағы туралы мағлұматтар біршама толық келтірілген. Онда тақтың таза саф алтыннан жасалғаны, оның төрт бұрышы бар екендігі, әрбір бұрыштың арыстан, барыс, айдаһар пішіндеріне ұқсайтындығы туралы айтылады. Осы жерде ескере кететін жағдай, XVI ғасырда өмір сүрген жоғарыдағы мәліметтің авторы, аталған тақтың шыңғыс ханға тиесілі болуы мүмкін екендігін айтып, өз пікірін білдіреді. Мұндай көзқарас өз кезегінде алтын ордалықтар мен алтын орда негізінде қалыптасқан хандықтардағы тақтың Батый (Бату,

Сайын хан) ханға тиесілі болса, қазақ хандығындағы билік тұтқасын ұстаған Шыңғыс ұрпақтарына тиесілі тақ Шыңғыс ханнан қалған мұра болуы тиіс деген оймен астасады.

Махмуд ибн Валидің «Бахр ал-аср» шығармасында қазақтың тоғыз шашақты байрағы Шыңғыс ханның байрағымен ұқсастығы бар екендігі туралы мәселе көтерілген [18, с. 331]. Бұл келтірілген аналогиялық мәліметтер Қазақ хандығының XVI–XVII ғасырларда шыңғыстық билік тұжырымына негізделген символдық белгілерді ұстанғанын көрсетіп отыр.

Зерттеуші А.Ш. Бимендиев Қасым ханның және басқа да қазақ хандарының сипатталған тағы Шыңғыс хан тағының роеконструкциялан түрі болуы керек деген пікірді алға тартады [8, с. 75–99].

XVI ғасырға тән орыстың архифтік материалдарында Қазақ хандығына тән мемлекеттік билігіне тақ мұрагерін тағайындаудың ғұрыптық мәселелері туралы бастама көтеріліп, бірақ әлі ол «орынға» нақты үміткер болғаны туралы мәліметтер кездеседі [19, с. 61, 177].

XVIII ғасырға тән жазба деректер Хиуа жерін билеген Әбілхайыр ханның билік құрылымы туралы деректер ұшырасады. Осы кезеңнің куәгері Д. Гладышев қазақ ханы туралы. «Хан арнайы тұғырға орнатылған, үсті пармсы кілемімен жабылған, кілемнің үстінде мақпал жүнді жастықтары хан тағында отырды, үстінде қызыл жібектен тоқылған шекпені бар» деген мәлімет келтірген [20, с. 12]. Әрине бұл жерде Хиуа хандығына тән тақ сөз болып отырғанымен, шамасы Әбілхайыр хан үшін аталған тақтың құрылымы мен құрылысы аса бір таңсық болмаған тәрізді.

Қазақтың осы ханымен алғаш рет кездесуінде және аудиенциясында болған еуропалық Джон Кэстл өзінің жол жазба күнделігінде маңызды иллюстрациялық мәлімет келтірген. Джон Кэстл өз еңбегінде: «Қарама-қарсы хан отырды... Жанында екі ұлы отырды.....» [21, с. 24]. Гравюрадағы суретте ханның орны биіктеу жерде орналасқан, ал оң жағында ханның соғыс қарулары орналасқан. Джон Кэстл өзін Әбілхайыр ханның келесі қабылдауында ханның тақ тәріздес биік жерде емес, барлығымен бірдей биіктікте, құс жастықты мамық жерде отырғанын жазған. Тура ос көріністі біз 1736 жылы кіші жүз ханы Әбілхайырдың қабылдауында болған статс-кеңесші Кирилловтың жазбасына көре аламыз. Онда да ханның биік жерде емес, барлық адамдармен бірдей биіктікте отырғанын айтады. Осы жерде бір аңғаруға тиіс мәселе, хан тағының үстінде немесе хан отыратын жерге үлкен шымылдық тәріздес матаның орналасуы. Хандық символ атрибуттарының бірі болып табылатын шымылдық (балдахин) әдетте хан отыратын жердің сол жағын жауып орналасады [22, с. 42–43]. Сонымен қатар, поляк саяхатшысы А. Янушкевичтің жазбасында: «Қырғыздар (қазақтар – *T.A.*) жақсы орналасқан, ақсүйектер шатыр астында, ал қарапайым халық қой терісінен тігілген мақалай киген» - деп жазады [23, с. 84]. Олай болса біз Джон Кэстлдің иллюстрациясынан Әбілхайыр ханға тиесілі «хан орнының» «салтанатты емес» екі түрлі нұсқасын көріп отырмыз.

Жоғарыда сипатталған Хиуа хандарына тәні хан тағы шыңғыс тұқымдары саналатын қазақ хандары үшін тосын жай емес. И.В. Ерофеева 1728 жылдан 1728 жылдан 1783 жылдар аралығында жошыдан тараған қазақ хандары аздаған үзілістермен хиуа тағына отырғаны белгілі. Оның ішінде Әбілхайыр ханнан бастап, Ыдырыс сұлтан және Полад-Гази сұлтанды айтуға болады [24, с. 619–620]. Осы жерде қазақ хандарының 1598 жылдан бастап, билу орталығы Ташкент қаласына орналасып тұрғанын, әрі мұның тағы бір дәлелі ретінде XVII–XVIII ғасырларға тән еуропалық карталарда көрініс тапқанын айта аламыз. Осымен байланысты В.В. Стасовтың 1886 жылы жарияланған «Хиуа хандарының тағы» атты мақаласында мынадай мәлімет ұшырасады: «... Хиуа хандарының тағы орыс патшаларының тағымен өзара ұқсастықтары бар ма? Жоқ, бұл аталған тақтың құрылысы мен құрылымы мүлдем басқа» - деген дерек келтірген [25, с. 416].

Қазіргі таңда Мәскеу қаласында Қарулар Палатасында (Оружейное Палата) орыс патшаларына тиесілі, бірақ шығыстық стильдегі үш тақ сақталған. Ең ескісі Иван Грозный патшаға парсы шахы сыйлаған тақ. Екіншісі 1604 жылы Борис Годуновқа парсы шахы

Аббас сыйлаған тақ. Үшіншісі 1660 жылы Алексей Михайлович Романовқа парсы шахы сыйлаған тақ [8, с. 84–85.]. Бір қызығы аталған үш тақта Хиуа хандарының, оның ішінде Хиуа хандығын басқарған қазақ сұлтандары отырған тақпен ешқандай құрылымында, құрылысында да өзара ұқсастықтары жоқ.

Қазақ хандарына тән хандық билік символының тағы бір мысалы ретінде Ұлы Даланы 1845–1853 жылдар аралығында саяхаттаған ағылшындық суретші, архитектор Томас Аткинсон қалдырған мәліметтер. Оның қалдырған бейнелі суреттерінің арасында қазақ хандарының күнделікті тұрмысындағы және ғұрыптық салттары туралы мағлұматтар ұшырасады. Ондай суреттің бірі «Қырғыз (қазақ) сұлтанының киіз үйі» деп аталады [10, с. 65]. Томас Аткинсон деректерінде қазақ сұлтандарының отырған жері биіктеу болатыны, отыратын орындығында үкі қанаттары (мүмкін қырғауыл қауырысыны? - *Т.А.*) болатыны айтылған.

Я.П. Гвардевскийдің жазбаларында қызықты мәліметтер кездеседі. Онда XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы хан сайлау ғұрыптары екі кезеңнен тұрғанын айтады: «... Қазақтарда барша халықтың жиналуы бұл соғыс жағдайында және хан сайлау ғұрпы кезінде...» дейді [26, с. 460]. Я.П. Гвардевский өз жазбаларында хан сайлаудың бірінші кезеңінде ханды киізге көтеру рәсімі, екіншісі биіктеу жерге шығарып ұлықтау сәті. Жалпы халық арасында ханды ақ киізге көтеріп ұлықтау мәселесі кең таралғанымен, екінші кезеңі ұмыт болған секілді. Бірақ ақ киізге көтеріп хан сайлау ғұрпының тамыры өте тереңде, көне түркі дәуірінен де әрі кетуі мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Бірақ бұл мәселе біздің мақаламыздың зерттеу ауқымынан шығып кететіндіктен, аталған мәселені жеке қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Қазақ хандығы дәуіріндегі хандық билік тұжырымы, ханның құқықтары мен қызметі, хандық биліктің символдары бір-бірімен біте қайнасып кеткен құрылым екендігі анық. Аталған мәселелерді жеке дара қарастырудан бұрын, бір бағыттағы шеңбер аясында талдау маңызды. Хандық билік тұжырымы дала заңдарына бағынатын, өзіндік гео-локациялық ерекшеліктері бар, тарихи-ландшафтық аймаққа тән басқару ерекшеліктері күрделі мәселе. Хандық биліктің теориялық мәселелерін қарауда классикалық билік теорияларының негізінде зерттеулер біршама толық талдауға мүмкіндік береді. Отандық зерттеулерде хандық биліктің құрылымдары, ханның қызметі мен құқықтық ережелері туралы зерттеулерді көптеп ұшырастыруға болады. Бірақ хандық биліктің теориялық мәселелері туралы ой-пікірлер әлі де бір ізге түспей, түлі деректер шеңберінде, белгілі бір атрибуцияларын қарастырумен шектелетін секілді. Хандық биліктің символдары да түрлі этнографиялық, саяси және тарихи ғылымдардың аясында зерттеу нысанына айналып келгенімен, басқа да қосалқы зерттеу пәндерінің шеңберінде зерттеу, аталған мәселенің кейбір қырларына аша түседі. Мұндай теориялық зерттеулерде археологиялық қазба нәтижелерін қолдану өте маңызды. Археологиялық зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, көне дәуірдегі билік құрылымы туралы мәселелерді талдауға отандық археолог-ғалымдарда өз үлестерін қосып келеді [27, 4–5-бб.].

Мақала барысында біз түрлі деректерге сүйене отырып, хандық биліктің негізгі символдарының біріне тоқталдық. Хандық биліктің негізгі тұжырымы – биліктің құрылымды-функционалды сипатына негізделіп, объект пен субъект арасындағы қарым-қатынасқа, гео-аймақтық ерекшелікке, автохтонды халықтың тарихи қалыптасқан мінез-құлқына тікелей байланысты болатыны және хандық биліктің символдары билеуші мен халық арасында қарым-қатынастарда үлкен рол атқаратыны белгілі болып отыр. Біздің ойымызша, қазақ хандығындағы билік құрылымы, ханның құқығы мен қызметі, биліктің символы әлі күнге толық ашылмаған тақырыптардың бірі деуге болады. Бұл ретте жоғарыда атап өткен археологиялық зерттеу нәтижелерін басшылыққа алып, хандық билік пен билік символдарының генезисі шеңберінде талдау жасау өте маңызды.

## Әдебиеттер тізімі

- 1 Сарсембаев М.А. Казахское Ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. – 342 с.
- 2 Асмус В. Платон. – Москва, «Мысль», 1969. – 236 с.
- 3 Доватур А. И. «Политика» Аристотеля. – Москва: «Мысль», 1983. – 830 с.
- 4 Вебер М. Избранное. Образ общества. – Москва, «Юрист», 1994. – 341 с.
- 5 Жалбағай Ә. Еженхан шығыс хулар тарихына аз аял // Әлем әдебиеті. – 2014. – № 6. – 190–223-бб.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Суд биев в древней народной форме / Избранные произведения. – Алматы, 1958. – 257 с.
- 7 Сұлтанов Т.И. Қазақ мемлекеттілігінің құрылуы. Қазақ хандығының тарихы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 160 б.
- 8 Бимендиев А.Ш. Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры // Отан тарихы. Ғылыми журнал. – Алматы, 2015. – № 4 (72). – С. 75–99.
- 9 Қожа М. Түркістандағы хантағы / Қазақ газеттері. 28 мамыр 2019. / <http://kazgazeta.kz/?p=83642>
- 10 Аткинсон Т. Путешествие по русско-китайской границе и степям Центральной Азии // Всемирный путешественник. – Т. IX. – СПб, 1871. – С. 49–93.
- 11 Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. В 2-х т. – Москва: «Русский язык», 1970. – 1613 с.
- 12 Древнетюркский словарь. Ред.: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 677 с.
- 13 Крамаровский М.Г. Чингисхан на берегах Темзы // – Москва: Изд. дом Марджани, 2013. – С. 18–29.
- 14 Крамаровский М.Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. – СПб.: Славия, 2001. – 364 с.
- 15 Базылхан Н. Орталық Азиядағы көне түрік бітік ескерткіштері: этноархеологиялық аспектілері // Орталық музей еңбектері: музей ісі, археология, тарих, деректану, антропология және этнология, фольклортану. II бөлім. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. – 338–358-бб.
- 16 Атығаев Н.А. О некоторых символах власти (трон и корона: от Монгольской империи к Казахскому ханству) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». – 2015. – №1 <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/180>
- 17 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жаузы, 1989. – Т.І. – 384 б.
- 18 Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 651 с.
- 19 История Казахстана в русских источниках. Т.І. Посольские материалы Русского государства (XVI–XVII вв.). Сост., транскрипция скорописи, спец. редактирование текстов, вступит.ст., коммент., составл. словников указ. А. Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.
- 20 Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740–1741 гг. Гладышевым и Муравиным. Изд. с приложением совр. карты Миллерова пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно, Я.В. Ханыковым, действ. чл. Имп. русск. геогр. общества. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1851. – 85 с.
- 21 Кэстль Дж. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой орды: перевод с немецкого Вольфганга Штаркенберга. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 152 с. – 13 ил.
- 22 Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк (кремль) Бухары в конце XIX – начале XX века. – Душанбе: Дониш, 1972. – 163 с.

- 23 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф.Стекловой. – Алма-Ата: «Казахстан», 1966. – 268 с.
- 24 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введ., биограф. ханов, науч. коммент.; сост. и ответ.ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с. – Т.І. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг.
- 25 Стасов В.В. Трон хивинских ханов // Вестник изящных искусств Императорской Академии художеств. Под ред. А.И. Сомова. – СПб: Типограф. М.М. Стасюлевича, 1886. – Т. 4. – Вып. 5. – С. 405–417.
- 26 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Том V: Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 620 с.
- 27 Төлеубаев А.Т. Шілікті жазығы - сақтардың алғашқы мемлекетінің ту тіккен ордасы // Қазақ әдебиеті. – 2004. – 2 шілде.

### **Түйін**

Мақалада қазақ хандығы дәуіріндегі хандық билік тұжырымы, құқығы мен қызметі, символдарының кейбір мәселелері талданады. Хандық билік атрибуциясының бірі ретінде хан тағы туралы мәліметтер сараланады. Жазба деректер және археологиялық материалдар салыстырмалы түрде қарастырылады. «Тақ» сөзінің этимологиясы талданып, даму, жетілу үдерістері анықталады.

### **Резюме**

В статье анализируется концепция ханской власти, право и деятельность, а также некоторые проблемы про символы и атрибуции ханской власти. Оценивается сведения о троне, как атрибуция ханской власти. Сравнительно рассматривается письменные данные и археологические материалы. Определяется процесс возникновения и развития этимологии слова «Тақ».

### **Summary**

The article analyzes the concept of power, law and activity, as well as some problems about the symbols and attributions of the khan's power. The information about the throne is estimated as the attribution of the khan's power. Comparatively considered written data and archaeological materials. The process of the origin and development of the etymology of the word “Тақ” is determined.

## **АҚТӨБЕ ЕСКЕРТКІШІНІҢ АТАУЫ ТУРАЛЫ**

### **А. Тұрарұлы**

«Сарайшық» мемлекеттік  
тарихи-мәдени музей-қорығы,  
басшы орынбасары

Ортағасырлық кезеңде Қазақстанның батысында гүлденген қалалар өмір сүргені бүгінде айқын нәрсе. Олардың тамаша архитектуралық үйлесімдіктері, кең сарайлары, асқақ мешіттері мен медреселері, ұстаханалар мен шеберханалары кімді болмасын таңқалдырмай қоймаған.

Сондай ортағасырлық қалалардың бірі Ақтөбе-Лаэти тарихи ескерткіші халқымыздың өткен тарихынан құнды мағлұматтар береді. Ол бүгінгі Атырау қаласының

бастауы деп санауға тұрарлық тарихи мұра. Ата-бабалардан қалған осы мұраны ой сүзгісіне салып зерделемей қазіргімізді, ертеңімізді бағалау қиын болары хақ.

Бұл тамаша ескерткіш XIV ғасырлардың шамасында Төменгі Еділ мен Орталық Азия арасындағы керуен жолында орналасқан алтынордалық қалалардың бірі болған. Сол кездегі Жошы ұлысындағы ірі қала болған Сарайшыққа серіктес шаһар. Бұл екі қаланың арасы 40 км ғана.

Қаланың неліктен Лаэти аталуы туралы айтар болсақ, осында 1975, 1977 жылдары археологиялық қазба жұмысын жүргізген мәскеулік археолог Л.Л. Галкин, XIV ғасырдағы италиялық жиһанкездер, ағайынды Франциско мен Доминико Пициганилердің саяхат картасынан Еділ өзенінен шығыста, Каспий теңізі жағасында орналасқан қаланың атауын Лаэти деп оқып, Ақтөбе ескерткішін осыған теңейді. Жергілікті халықтың жер атауымен Ақтөбе деп аталған көне қала орны Л. Галкин зерттеулерінен кейін, Ақтөбе-Лаэти деген қос атаумен ғылыми айналымға еніп кетті [1]. «Лаэти» сөзінің мағынасын кейбіреулер түркі тілдеріндегі «лай» сөзімен түсіндірмекші боп, лайдан сокқан қала дегенді білдіреді деп айтып жүр. Мұны еш негізсіз пайымдаулар деп санаймын.

Ағайынды Пициганилер картасының жасалған уақыты 1367 жыл. Олар өздерінен бұрынғы картографистердің сызбалары мен деректерін пайдаланғаны айқын. Менің ойымша, бұл картадағы қала атауын латынша Лаэти деп оқу қате деп есептеймін. Картадағы жазу стилі күрделі, әрі өте ұсақ таңбалармен жазылған, кейбір әріп таңбаларын айыру қиын. Сонымен қатар, осы қала атауы жазылған жазу үстінен 4 бірдей меридиан сызықтары қиып өткен. Бұл сөздің 1-ші, 2-ші әріптерін латын қарпімен «la» деп оқуға болса да, әрі қарай әріптердің таңбалануы айқын емес. Өйткені, осы дыбысты білдіретін әріп деп айтуға ешқандай таңба сай келмейді. 1-ші «l» әрпі деген таңбамызды да меридиан сызығы жанап өткендіктен, бұл әріпте өзгеріске түскен болуы мүмкін деп ойлаймын. Ашығын айтқанда, бұл атаудың Л. Галкин оқығандай Лаэти деген сөз екеніне күмәнім бар.

Енді, Л. Галкиннің бұл сөзді қайдан алғанын қарастыра отырып, 1889 жылы Ф. Чекалин деген орыс өлкетанушысының Пициганилер картасын қайта салып шыққан суретіне кез болдым. Ол картадағы топономикалық атауларды жазғанда, осы қала атауын «jaiete» (джайет) деп жазған. Л. Галкин «Лаэти» атауын Ф. Чекалин салған картамен салыстыра отырып алуы мүмкін. Бірақ, Ф. Чекалин жазған «джайет» немесе «иайте» сөзін неге «Лаэти»деп өзгерткені бізге түсініксіздеу.

Пициганилер картасындағы осы атаудың астында «flimo belaych» (флимо белайч) деген сөз жазылған болса, Ф.Чекалин мұны өзі салған көшірме картасына «flum lauch» (флам лайч) деп түсіріпті. Л.Галкиннің қаланы «Лаэти» деп атауына осы сөздің бір әсері болуы да мүмкін. «Flume» сөзі италия тілінен аударғанда көпір, акведук деген мағынаға ие. Яғни, бұл жерде өзенді, одан өтетін көпір немесе өткелді белгілеген болуы мүмкін деп болжауға болады. Ал, Ақтөбеден солтүстікте өзінің ортағасырларда көпірімен танымал болған Сарайшық қаласы бар. Сондықтан «flimo belaych» сөзін Сарайшыққа бір қатысы бар атау деп есептеймін.

Тағы бір мәскеулік тарихшы-ғалым В.Л. Егоров өзінің 1985 жылы баспадан шыққан «Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.» атты еңбегінде Пициганилер картасындағы осы қала атауын «Лайте» деп жазған [2]. Оған қоса, «flimo belaych» жазуымен Жайық өзенінің атауы берілген деп түсіндіреді. Өйткені, бұл картада Жайық өзені кескіні сызылмаған еді. Картадағы солтүстікке қарай белгіленген қаланы «атауы жоқ белгісіз қала» деген екен. Одан да әрі, солтүстікке қарай, үстіне ту тігілген қала суреті орналасқан жерді В. Егоров Сарайшық қаласы деп нақтылайды. Бірақ, менің ойымша, бұл қала Ақтөбе-Лаэтиден солтүстікке қарай тым алыс орналасқан. Сарайшық қаласы Алтын Орда астанасы Сарай Бату қаласымен бір экваторлық сызық бойында орналасқан, ендеше бұл картада да сол шамамен, Каспийден ара қашықтығы бірдей белгіленуі тиіс қой. В.Егоров көрсеткен Сарайшық қаласы Сарай Батудан тым жоғары, Лайтеден өте қашықта орналасқан.



Осы мәліметтерді сараптай келіп, Пициганилер картасындағы қала атауын қайтадан оқып көру туралы шешімге келдім. Сондықтан бұл атауды латынша «Jaeich» немесе «Jaeich» деп оқу дұрысырақ екеніне сенімім мол. Яғни, қала атауы Иаейх немесе Джаейх деп жазылған. Ал, қазақ тілінде Ақтөбе-Лаэти ескерткішін Жайық қаласы деп атауды ұсынамын. Бұл Ф. Чекалиннің картасындағы атауға да жақынырақ келеді.

Жайық өзенінің аты жалпы түркі тілдерінде «өзеннің кең аңғары» немесе «жайылма» деген мағынаны білдіреді екен. Өзен осы атымен XVIII ғ. екінші жартысына дейін сақталды. 1775 жылы II Екатерина патшайым Е. Пугачев басқарған шаруалар көтерілісін халықтың жадынан жою мақсатында: «Жайықта болған қайғылы оқиғаны мүлдем ұмыту үшін Жайық өзенінің аты Орал деп, Жайық қаласы Уральск деп өзгертілсін» деп жарлық шығарады. Бірақ жергілікті халық әлі күнге дейін өзенді Жайық деп атап келеді.

Голланд ғалымы, картограф Николаас Витсеннің 1692 жылғы «Северная и Восточная Тартария» атты еңбегінде жариялаған картасында Жайық өзеннің шығыс бетінде, қазіргі Ақтөбе-Лаэти қаласы ескерткішінің орнында «Jaick» (Иайк) қаласы белгіленген. Сонымен бірге Serachick (Сарайшық) қаласы, ал, Jaick пен Pis өзендерінің қосылған жерінде «Koosjaick» (Қосжайық немесе Көшжайық) деген қала орны көрсетілген. Н. Витсеннің еңбегімен жоғарыдағы мәскеулік екі ғалым 70-80 жылдары таныс болмауы мүмкін. Өйткені, қалың көпшілікке Н. Витсеннің еңбегі 300 жылдай жоғалып кетіп, 1967 жылдары Еуропада жарыққа шығарылды, ал орыс тілінде 2010 жылы ғана жарияланған. Осы картадағы қалалар: «Jaick» - Ақтөбе, «Serachick» - Сарайшық, «Koosjaick» - қазіргі Батыс Қазақстан облысындағы ортағасырлық Жайық қалашығы деп пайымдауға болады. Бұл Жайық қалашығы орналасқан жерде Жайық өзенінен Көшім саласы бөлініп шығады. Сондықтан, картадағы Қосжайық немесе Көш(ім)жайық атауы тегін болмаса керек.

XVII ғасырдың 30-жылдары қазіргі Атырау қаласының маңына, Жайық өзені жағасына орыс саудагер көпесі Гурий Назарьев келіп қоныстанып, осы жерде ірі кәсіпшіліктер ашып, тұрақты балық өндірісін ұйымдастырды. Өз кәсіпшілігін өңірдегі көшпенділерден, әсіресе жиі тонаушылықпен айналысқан казактардың шабуылынан қорғау мақсатында 1640 жылы Жайық өзені жағасына ағаштан «бекініс қала» салып, оны «Жайық қалашығы» деп атады. Бұл келімсектер жергілікті атауды жайдан-жай ала салмағаны белгілі. Әрі өндірісті Ресейдің орталық қалаларынан бірнеше күндік қашықта, бос тұрған еш байланысы жоқ жерге орналастырмағанда болар. Олар жергілікті халықтың көне қаласының маңына қоныс теуіп, кәсіпшіліктерін осы жердің тұрғындарымен араласа, сауда-саттық байланыста отырып өрістетті, әрі өз кәсіпшілігін де сол қала атауымен атаған. Өздеріне күнделікті керек-жаракты да осы араның адамдарынан, елді мекен тұрғындарынан айырбас саудамен алып отырған болу тиіс. Тек 1734 жылы Жайық қалашығы Гурий Назарьевтің ұрпақтары құрметіне Гурьев деп аталып, 1865 жылы қала статусын алды.

Белгілі тарихшы, т.ғ.д. Әбілсейіт Мұқтар «Атырау қаласының тарихы 1640 жылдан бастала ма?» атты мақаласында «...орыс патшасының Қазақстанды отарлауы барысында Атырау қаласы Жайық - Төменгі Жайық - тас Жайық – Усть-Яицк – Гурьев қалашығы болып өзгертіледі» деп жазады [3].

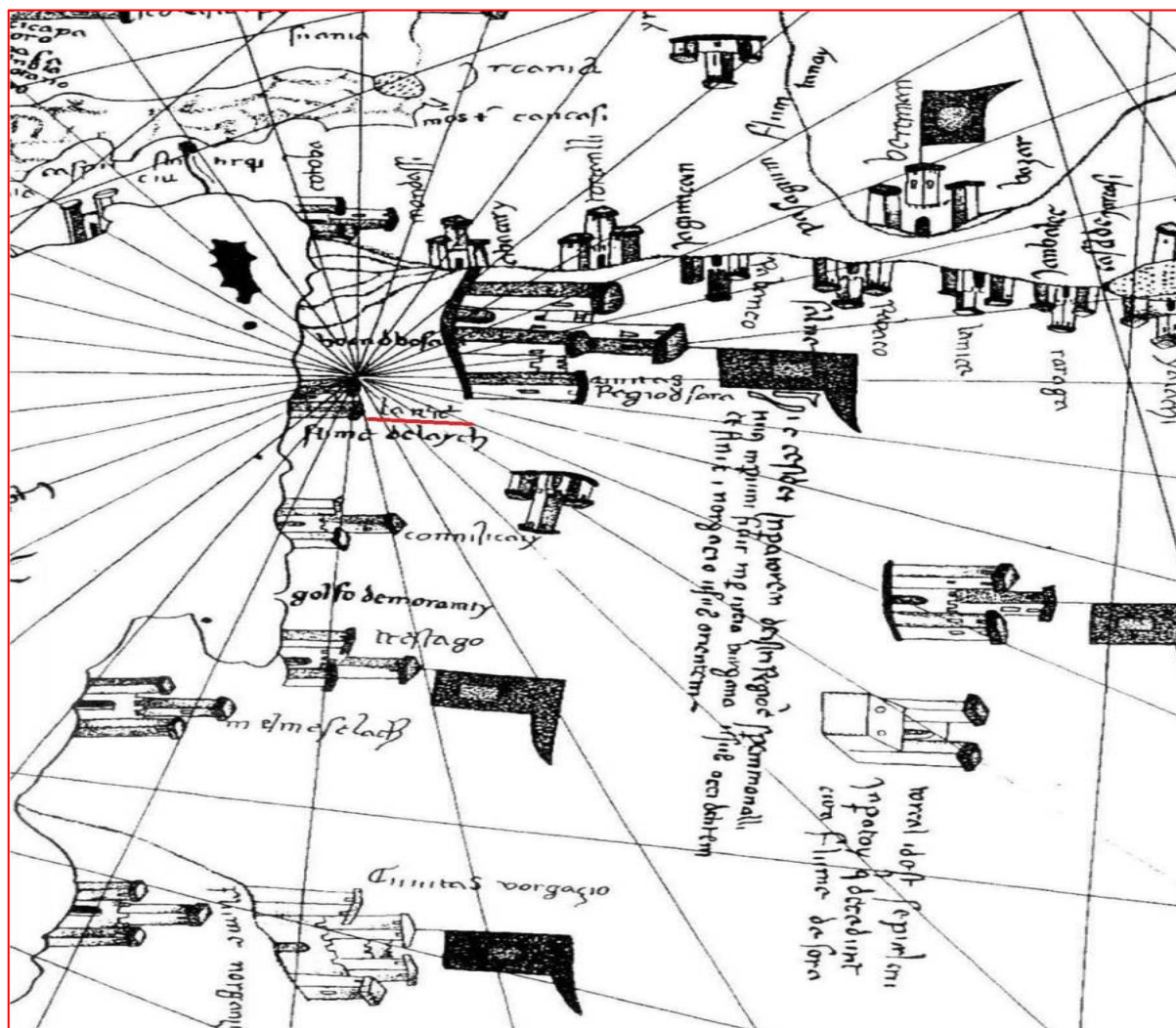
Ақтөбе қаласы тарихына қатысты тағы бір материалды айтпай кете алмаймыз. Ресейлік нумизмат Р.Ю. Рева Саратов қаласы маңынан табылған Жошы Ұлысының тиынын Кутлугкенд қаласында соғылған деп оқыды. Ғалым әрі қарайғы зерттеу барысында, Шихабуддин әл Омаридің жазбасынан «Хорезм мен Сарай арасында Учик және Кутлугкенд қалалары бар» деген тезисті оқиды. Р. Рева Кутлугкенд қаласы Сарайшық қаласының алғашқы атауы, ия болмаса, әлі табылмаған қала болуы мүмкін деген қорытынды жасады. «Бұл қала Хорезм мен Сарай арасында, Жайық өзені маңында, Атыраудан қашық емес жерде орналасқан» деп пікір айтады [5]. Ал, археолог, т.ғ.к. М. Қасенов «Оның айтқан Кутлугкенд қаласы Ақтөбе-Лаэти қаласы болуы мүмкін» деген пікір білдірді [4].

Меніңше, Учик (Үйшік) атауын Иаеих немесе Джаейхпен (Жайықпен) байланыстыра қайта қарау керек. Кутлугкенд (Құттыкент) қаласы Пициганилер картасындағы аймағымызда белгіленген тағы бір қала Конниликаий (Ф.Чекалинше Кониликати, кейбіреулер Конниликари деп оқып жүр) болуы мүмкін. Бастапқы әріптерінің ұқсас дыбысталуы осы ойға жетелейді.

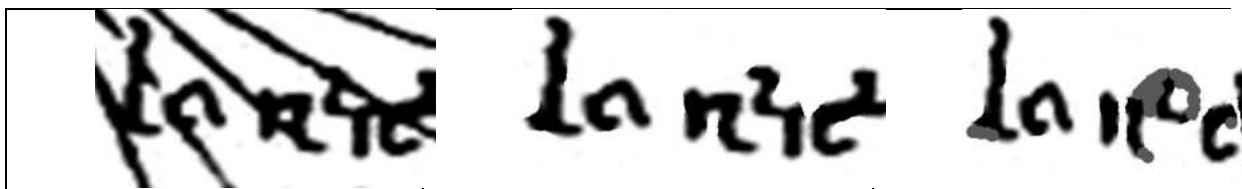
Қалай болғанда да, Р. Реваның XIV ғасырдағы Шихабуддин әл Омаридың зерттеуін жаңаша саралауы, біраз мәселеге жаңаша қарау қажеттігін айғақтайды. Сондықтан, ғалымның зерттеулері назар аударуға тұрарлық.

Аймағымыздағы басқа қалалар туралы да бірер пікір айта кетсек, Пициганилер картасында белгіленген Трестаго қаласын археолог Л. Галкин Ұшқан қаласымен байланыстырады. Айта кету керек, көптеген мақалаларда Трестагоны «Трестарго» деп жазып, сөз ортасына жөнсіз «р» әрпін қыстырып жіберу белең алған.

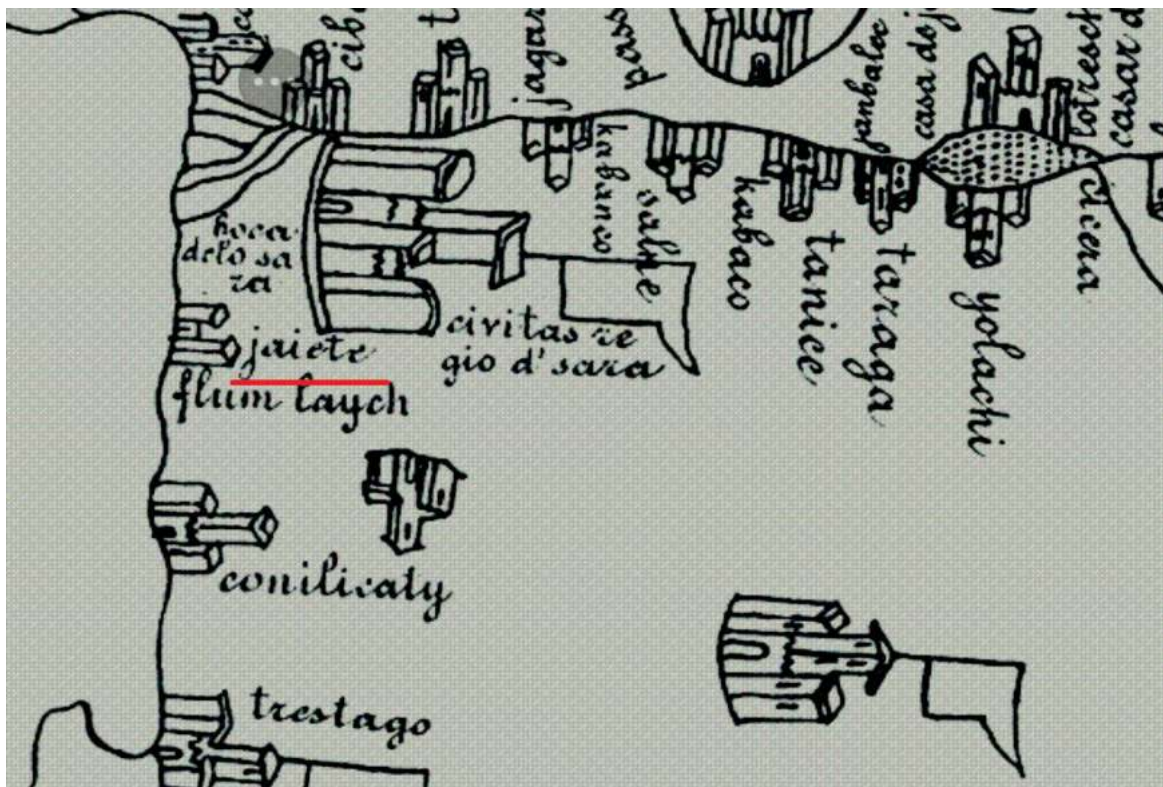
Шакафни деп аталып жүрген қала туралы, 1562 жылы жарияланған А. Дженкинсонның картасында жазылуы «Shakashick» (Шакашик), мұны біреулер екінші «s» әрпін «f», «h» әрпін «n» ретінде Shakafnick (Шакафни) деп оқып қателесуге жол берген. «f» әрпі деп оқу үшін әріптің ортасынан түрткен сызықшасы болуы тиіс. «h, n» әріптерінің айырмасы, таяқшаның ұзын-қысқалығында ғана. Кейінгі шыққан бірқатар карталарда бұл қала Шакашик атымен таныстырылады.



Ағайынды Ф. және Д.Пициганилердің 1367 жылғы картасының фрагменті



Пициганилер қартасындағы қала атауының мағынасын ажырату әрекеті.



Ф. Чекалиннің Пициганилер картасын қайта салып шыққан нұсқасы. 1889 жыл.



Голланд ғалымы Николаас Витсеннің 1692 жылғы картасының фрагменті.

### Әдебиеттер тізімі

1. Галкин Л.Л. «Исследование Золотоордынского городка Лаэти», «Археологические открытия», 1977.

2. Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.
3. Мұқтар Ә. Атыраудың тарихы 1640 жылдан бастала ма? // Abai.kz / 2017. 9 тамыз;
4. Мұқтар Ә., Тулешова А., Азаматқызы А. Жайық бойындағы ортағасырлық Ақтөбе-Лаэти қалашығы: тарихы және болашағы. // Ибн Баттутаның Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру. / халықаралық конференция материалдары. – Атырау, 2017.
5. Рева Р.Ю. О чеканке монет и наименовании некоторых городов в конце XIII - начале XIV вв. в окрестностях современного Атырау. // Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Қазақ Хандығынан - Егемен Қазақстанға» атты халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция материалдары. – Атырау, 2015.

### **Түйін**

Бұл мақалада Атырау облысындағы алтынорда кезеңінің ескерткіші Ақтөбе-Лаэти қаласының атауы қарастырылған. Автордың пікірінше қаланың «Лаэти» атауының еш негізі жоқ. Көне деректер арқылы қалалар атауын нақтылауды қайта қарау, жаңа әрекеттер қажет.

### **Резюме**

В данной статье рассматривается названия памятника золотоординского периода Актөбе-Лаэти в Атырауской области. По мнению автора название городище «Лаэти» не имеют собой никакой основанию. По этому, нужно по новому рассмотреть все имеющие источники по названиям городищ.

### **Resume**

This article discusses the names of the monument of the Golden Horde period of Aktobe-Laeti in Atyrau region. According to the author, the name of the settlement “Laeti” has no basis. Therefore, it is necessary to consider in a new way all sources with names of ancient settlements.

## **ЖОШЫ ХАННЫҢ ӘЛЕМ ТАРИХЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ**

**С.С. Тұржанова** гуманитарлық  
ғылымдар магистрі,  
Х. Досмұхамедов атындағы  
Атырау мемлекеттік университеті

Жошы хан – Шыңғыс ханның үлкен ұлы, Алтын Орданың негізін қалаушы, қазақ хандығының арғы атасы. Жошы жас кезінен аса көрнекті әскери қолбасшы ретінде көзге түсіп, әкесі Шыңғыс ханның әскерлерімен жорықтарына қатысып белсенділік танытқан. Жошы жеке жасағымен әкесінің тапсырмасы бойынша Оңтүстік Сібірде, Алтайда, Шығыс Түркістанда қоныстанған көптеген тайпаларды бағындырып, 1211–1215 жж. Солтүстік Қытайға жасалған жорыққа қатыстықан. 1218 жылы көктемде Жошы әкесі Шыңғыс ханға бағынғысы келмеген меркіттерді қуа отырып, Ырғыз өзені бойында Хорезм шаһы Мұхаммедтің 60 мың әскерімен бетпе-бет кездесті. Жошы өз әскер санының аздығына қарамастан шайқасты тең аяқтады. Осы шайқастан кейін Мұхаммед шаһ, Жошы әскерімен бетпе-бет келуден алшақтағаны туралы айтылады. Өз кезегінде Жетісу және Сырдария бойы қалаларымен, Отырар, Сығанақ, Үзкент, Баршыкент, Жаркен қалаларын қоршауға алып, Хорезмді толықтай жаулап алға [1, 244-б.].

Шыңғыс хан жаулап алған жерлерін бөліске бөлген кезде Жошыға Ертістен бастап, Орал тауының аралығы, одан арғы батысқа қарайғы жерлер бөлінеді. Ордасы Ертіс өзенінің бойында орналасады.

Жошы хан ұлысының негізін бұрын Дешті Қыпшаққа кірген түркі тілдес тайпалар құраған. Анасы Бөрте қоңырат қызы болғандықтан, өз қол астындағылармен жақын қарым-қатынаста болған және түркі тілдес тайпалардың басын біріктіріп, тәуелсіз саясат жүргізуге тырысқан.

Жошы заманында өмір сүрген шығыс тарихшыларының айтуынша, ол күш-қайраты мол, ержүрек, батыл, өткір адам болған. Жужани өзінің 1260 жылы жазылған «Табанат-и-Насири» тарихнамасында былай дейді: «Жошы қыпшақтарды жақсы көріп кеткені сонша, ол Хорезмде моңғолдарға қандай да бір қыпшақ баласының маңдайынан шерткізбейді» [1, 244-б.].

Жошы Шығыс Еуропаға жоспарлаған жорын жүзеге асыра алмай дүние салған. Оның ұрпақтарының ішінде тарихта аты кездесетіндері: Орда-Ежен, Баты, Берке, Шибан тағы басқа.

Жошы өлімі жөнінде сан қилы жорамалдар бар. Оның бір – ол аң аулап жүрген кезінде, жараланған құланның айғыры шайнап өлтірді десе, екіншісі аттан құлап, мойыны үзіліп өлді дейді. Ал кейбір мәліметтерде әке ырқына көнбей, жеке билікке ұмтылып асаулық танытқан ұлын Шыңғыс ханның өзі адам жіберіп өлтірді деп келеді. Қалай болғанда да Жошы ханның қазақ жерінде, Ұлытауда өлгені анық деген шындыққа сай. Оның куәсі, Жезқазған қаласынан 45 шақырымдай жерде Кеңгір өзенінің сол жағалауында сол күйі әлі тұрған Жошының мазары болмақ. Жошы хан кесенесі – Шыңғыс хан мен оның әулетінен жер бетінде қалған жалғыз белгі деп білемін [2].

Тарих сахынасында қазақ жеріне сындарлы саясат жүргізіп өз ұлысының туын тіккен Жошы ханның әлем тарихында алатын орнын сындарлай келе Алтын Орданың 750 жылдығы аясында Жошы хан, Алаш хан кесенелеріне кешенді түрде археологиялық, этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілу қажет. Кесенедегі таңбалар мен жазуларды тарихи, тілдік тұрғыда зерттеп реставрация және консервация жұмыстарын жүргізу негізделсе игі іс болар еді.

XIII ғасырдың ескерткіші және планетамыздағы Шыңғыс хан әулетінен қалған жалғыз белгі ретінде Жошы хан кесенесін келешекте ЮНЕСКО-ның «Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне» енгізу жолдарын қарастырған жөн. Себебі, халықаралық беделді туристік операторлар, жеке саяхатшылар сапарын жоспарлағанда, көбіне ЮНЕСКО тізіміне енген ескерткіштерге қарап, бағыт-бағдар түзеді, деп ойлаймын. «Сондықтан оның жанынан бұл мазардың дүниежүзі тарихы өзгеркен дара тұлғаға тиесілі екенін алыстан әйгілеп тұрар айбынды ескерткіш – белгі тұрғызу маңызды. Шыңғыс ханның үлкен ұлына арналған тарихи кешен тек Шығыс елдері үшін ғана емес, сондай-ақ бүкіл әлемдегі саяхатшылар мен зерттеушілер үшін зор қызығушылық тудырып, туристік орынға айналары сөзсіз.

Алтын Орданың 750 жылдығы аясында Жошы хан, Алаш хан кесенелеріне кешенді түрде археологиялық, этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілгені жөн. Кесенедегі таңбалар мен жазуларды тарихи, тілдік тұрғыда зерттеп реставрация және консервация жұмыстарын жүргізу қажет.

XIII ғасырдың ескерткіші және планетамыздағы Шыңғыс хан әулетінен қалған жалғыз белгі ретінде Жошы хан кесенесін келешекте ЮНЕСКО-ның «Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне» енгізу жолдарын қарастырған жөн. Себебі, халықаралық беделді туристік операторлар, жеке саяхатшылар сапарын жоспарлағанда, көбіне ЮНЕСКО тізіміне енген ескерткіштерге қарап, бағыт-бағдар түзеді, деп ойлаймын.

Өз кезегінде, ҚР Парламенті Мәжілісінің жалпы отырысында депутат Бақытбек Смағұл елордадағы көрнекті көшелердің біріне Жошы ханның есімін беруді ұсынды. «Алтын Орданың 750 жылдығы аясында тиісті мәселелерге мән беруіңізді сұраймын. Біріншіден, астанамыз Нұр-Сұлтан қаласындағы көрнекті көшелердің біріне Жошы

ханның есімін беру және ол көше бойында Жошы ханның еңселі ескерткішін орнату – ұлттық рухымызды асқақтатып, елімізді өз азаматтарымызға ғана емес, елордамыздың әрбір қонағына паш етер шара болмақ», - деді [3]. Егер бұл құпталса Жошы ханның әлем тарихында қол жеткізген тағы бір тұсы болар еді.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Монғолдың құпия шежіресі. – А., 1998. – 244 б
2. Аманжолов К.Р., Тасболатов А.Б., Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы., 1999. – 320 б.
3. Бақытбек Смағұл елорда көшелерінің біріне Жошы хан атын беруді ұсынды /http://www.nur.kz/ (қаралған уақыты: 10.09.2019)

### **Түйін**

Алтын Орданың 750 жылдығы аясында Жошы хан, Алаш хан кесенелеріне кешенді түрде археологиялық, этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілгені жөн. Кесенедегі таңбалар мен жазуларды тарихи, тілдік тұрғыда зерттеп реставрация және консервация жұмыстарын жүргізу қажет.

XIII ғасырдың ескерткіші және планетамыздағы Шыңғыс хан әулетінен қалған жалғыз белгі ретінде Жошы хан кесенесін келешекте ЮНЕСКО-ның «Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне» енгізу жолдарын қарастырған жөн. Себебі, халықаралық беделді туристік операторлар, жеке саяхатшылар сапарын жоспарлағанда, көбіне ЮНЕСКО тізіміне енген ескерткіштерге қарап, бағыт-бағдар түзеді, деп ойлаймын.

### **Резюме**

В рамках 750-летия Золотой Орды следу следует провести комплексные археологические, этнографические исследования мавзолеев Джучи хана и Алаша-хана. Необходимо провести историческое и языковое исследование реставрационные и консервационные работы знаков и подписей на Мавзолее.

В качестве памятника XIII века и единственного знака оставшегося на нашей планете династии Чингиз-хана, следует рассмотреть пути дальнейшего включения мавлоя Джучи-хана в «список Всемирного культурного наследия» ЮНЕСКО. Я думаю что при планировании поездки авторитетных международных туристических операторов частных путешественников, в основном, будут ориентированы на памятники, вошедшие в список ЮНЕСКО.

### **Resume**

As part of the 750 th anniversary of the Golden Horde, the trail should carry out comprehensive archeological, ethnographic studies of the mausoleums of Dzhuchi Khan and Alash Khan. It is necessary to conduct a historical and linguistic study of the restoration and conservation work of signs on the Mausoleum.

As a monument of the XIII century and the only signs left on our planet of the Genghis Khan dynasty, we should consider ways to further the Mawloi Juchi Khan in UNESCO s «World Cultural Heritage List». I thinks that when planning a trip of reputable international tourist destinations of private travelers, they will mainly focus on monuments that are on the UNESCO list.

## ОРТА ҒАСЫРДЫҢ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДА ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ МЕН ӨНЕР САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

**Ғ.Х. Халидуллин**

т.ғ.д., профессор  
Абай атындағы ҚазҰПУ

Орта ғасырдың Сарайшық қаласы мәдениеті мен қолөнері дамыған білім мен ғылым ордасы болды. Азия мен Европа мәдениеті мен өнерін қоса қабылдаған қалада мәдениет жылдам өркендеген. Мұнда сәулетті құрылыстар салынып, қала қорымы адамдар тәуіп ететін қасиетті әулиелі орынға айналған. Әсіресе, қолөнер бұйымдары дамып, қыштан ыдыстар мен түрлі бұйымдар жасау өркендеген. Соның нәтижесінде жергілікті маман-қолөнершілер өзінің сапалы әрі сәнді қыш ыдыстарын тауар ретінде сатумен де айналысқан.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қалалардағы қыш өндірісі моңғол шапқыншылығынан соң тоқырауда болса, ал Сарайшық көзешілері халық сұранысын қанағаттандырып отырған.

XIII ғасырда Европа мен Азия арасындағы керуен саудасы кең құлашын жайды. Қытайға теңіз жолы ашылғанға дейін керуен жолдарының мәдени маңызы зор болды. Осы керуен жолындағы ең басты тораптарының бірі – Сарайшық қаласы болатын.

Сарайшық қаласының орнын алғаш зерттеген академик Ә.Х.Марғұлан Бүкіл Одақтық археологтар кеңесіндегі баяндамасында ерекше атап өткен болатын. Қазба нәтижесінде табылған заттардың барлығы да Сарайшықтың өзінде дайындалған, себебі ірі шеберханаларды айтпағанның өзінде, қалада керамикалық ыдыстарды жасау кезіндегі өндірістік қалдықтар өте жиі кездесетін.

Ғалымның негіздеуінше көп қызықтыратын заттардың бірі ірі құрылыстардың қабырғаларын әшекейлейтін плиталардың табылуы. Бұл плиталар басқа керамикалық жәдігерлер сияқты өндірістік қалдықтар өте мол кездеседі деп көрсетеді.

Ғұлама ғалым бұл заттарды жасаған жергілікті шеберлер екенін атап көрсеткен және қыш ыдыстардың атауының қазақша баламасын жазған. Бүгінгі күндерде бұл атауларды археологтар сөздік ретінде пайдалануда.

«По данным источникам, у кипчаков существовало хорошо развитое гончарное производство. На это указывает перечень названий глиняных сосудов, приводимых в кипчакских словарях, и обилие керамики городов нижней Сырдарьи, Сарайчика и Волжского низовья. По словарю кипчакского языка общее название гончарных изделий – козе, удлиненный глиняный сосуд с раструбом – чигыр козесы, кувшин – бардак и т.д., большой резервуар типа хума-куб или куб. Такой куб с надписью найден в Сарайчике и хранится в Гурьевском краеведческом музее» (Левшин В.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орда степей. – Алматы, 1996. – С. 253).

Сарайшықта қыш ыдыстарын зерттеген археолог Агеева Е.И. олардың сапасы мен сәнділігіне ерекше баға берген. Орта Азияда керамика өндірісі тоқырауға ұшырағанда, қалада көзе жасау ісі өркендеді. Бұның өзі қалада көзелерді сыртқа сату саудасын жандандырды. Қыш ыдыстарының көркемдігі мен сапасының айрықша екенін И. Тасмағамбетов пен З. Самашевтың «Сарайшық» атты кітабынан көруге болады. Онда керамикалық көзелердің жүздеген үлгісі жарияланған.

Сарайлар мен үйлер, мешіттер, кеспелер, т.б. құрылыстар салу үшін құрылыс заттары, қыш кірпіш өндірісі дамыған. Оларды безендіру үшін қаптама, сырлы қыш тақталар, оюлы қыш тақталар т.б. құрылыс материалдары қажет болды. Бұл үшін цехтік кірпіш шеберханалы салынған. Сапалы саз қажет болды. Шикізат үшін, сапалы қыш кеніштері ашылып, саз өндірілген. Бұл өндіріс көп қаража пен адам күшін қажет етті. Цехтік жүйе қалыптасты, өндірісте көлемі ұлғайды. Бұндай ұйымдарда жүздеген адамдар қызмет істеді. Қаладан кірпіш күйдіру ошақ (құмандары) ашылуы осыны көрсетті.

Сарайшықтан табылған жазуы бар құмыра ерекше. Оның биіктігі 80 см, ернеуі, көлемі 28,5 см, түбінің көлемі 23 см, қызыл қоңыр түсті белінде 5, шығында 1 қатар толық өрнегі бар. Орта ғасырлардағы керамикалық ыдыстардағы жазу негізінен, Құраннан үзінді, адам аты, шеңбердің таңбасы және өрнек ретінде мағынасыз «араб жазуы» сән ретінде сырлы ыдыстың ернеуіне жазылған.

Ал, ұлы философиялық дастаннан үзінді жариялау өте сирек кездесетін жәйт. Сарайшық халқының сүйікті кітабының бірі Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» болса керек. Оның дастандарын арнайы тапсырыспен көзешілер, ыдыстарға жазған. 1909 жылы Орал казак-орыс әскерінің генералы Н. Дубасов археологиялық қоғамның шығыс бөліміне хабарлаған. Ол туралы В.В. Бартольд былай деп жазған: «До сих пор приведено в известность очень небольшое число списков Кутадгу Билик: однако находка, сделанная в 1909г. Сарайчиковском поселке при устье Урала первый глиняный кувшин с надписями, заключающим в себе прифаз некоторых стихов Кутадгу Билик, заставляет полагать, что оно произведено было волею же несколько популярнее, чем можно было бы думать по количеству дошедших до нас списков».

Бұл жазуды лингвист К.К. Юдакин 1947 жылы оқып, аударған. Ол араб әрпімен жазылған.

Кісі көркі – жүз, ал жүз көркі – көз, ауыз көркі – тіл, бұл тілдің көркі – саз. Перевод: Красота человека -это лицо, красота этого лица – глаза; Красота глоти это –язык, к красота языка – слова.

Шу өңіріндегі Баласағұн қаласында X–XII ғғ. өмірге келегн дастан XIV ғасырларда өте танымал сүйікті кітап болды.

Сарайшық қаласында туып, өмір сүрген көптеген ғалым-ақындар, ғұламалар есімдері мен олардың еңбектері өкінішке орай бізге жеткен жоқ және белгісіз. Солардың бірі Сайер Сарай (1321–1391 жж.) Сарайшықта туып, Мысырда өлген. Қыпшақ ақыны, аудармашы, ғалым. Кейбір деректерде ол Сарайда туған дейді. Ол өз шығармаларын Алтан Орда хандарына тарту еткен. Өмірінің соңғы кезеңдерін мәмлүктер билеген Мысырда Египетте өткізген. 1391 жылы орыс «Гүлатан» атты дидактикалық дастанының түп нұсқасы 1915 жылы табылды, фото көшірмесі 1954 жылдан Анкарада сақтаулы. 1968 жылы орыс графикасына негізделген транскрипциясы Ташкент қаласында жарық көрді. Поэма қыпшақ тілінде жазылған. Сюжеті 1258 жылғы Сағдидің «Гүлстан» поэмасынан алынған. «Гүлстан бит-турки (Түрік тілінде Гүлстан) деп аталады. Оны Сарай қаласында бастап Египетте бітірген. Оның дастаны ағылшын түпнұсқасы Голландияда Лейдек университеті кітапханасында сақтаулы. Ол сегіз тараудан тұрады.

- 1- Ел билеушілер туралы;
- 2- Халық бұқарасы жайында;
- 3- Қанағат – нысаптың пайдасы жөнінде;
- 4- Тілге сақ болу пайдасы туралы;
- 5- Жігіттік шақтың көріністері хақында;
- 6- Кәріліктің адамды кәріп етіп қоятыны туралы;
- 7- Тәлім-тәрбиенің әсері жайында;
- 8- Әңгімелесудегі әдептілік мәселесі туралы.

Мұның бәрі прозалық қисса-хикаят түрінде айтылады. Оның аудармасы еркін өз ой-пікірін, өлеңдерін қоса отырып, қыпшақ тіліне түсінікті қылып аударған:

«Сәулесің білімнің, ұстазысың дарынның  
Қайнарысың ғылымның, қарындасысың қашанда  
Жаның сенің құшақ-құшақ раушан гүлін қаласа,  
Менің осы гүлістанымның бір бетін оқып шық.  
Көркемділігін раушанның, ұмытарсың сонда сен,  
Ал, гүлстан жаныңды қуанышты толтырар.  
Мұнда ғажап тамаша.  
Тіпті «Хұсрау мен Шырында» жоқ шығар.



Бұл әсемдіктің гүлстаны гүлбағы

Бұлбұл – сол бақтың жемісі ғана емес пе?»

Сайер сарай шығыстың ұлы шайыры Сағди Ширазидің «Гүлстан» атты ғажайып шығармасын қыпшақ халқына түсінікті тілде аударып, талай ұрпаққа тәлім-тәрбие берген.

Әлемдік әдебиеттің інжуінің бірі болған еңбек. Ақын өзінің лирикаларын, өзімен тұтас сегіз шайырдың газелдерін енгізген. Сайер шығармашылығы XV ғасырдағы түркі, соның ішіндегі қыпшақ әдебиетінің қалыптасып, дамуына зор ықпал жасаған. (М. Қашқари «Түбі бір түркі тілі». А., 1998.)

Сарайшықта өмір сүрген екінші ғалым Рабғұзи Жәнібек занның тапсыруымен Сарайшықта «Қисса сұл Әмбиян» тақырыбындағы атақты ғылыми еңбегін жазған. Ол шағатай-татар тілінде Қазанда басылды. Ал, қалған ғұламалар аттары мен еңбектері белгісіз.

Сарайшықта ислам дінінің өкілдері: сейіттер, шейхтер, молдалар, қажылар өмір сүріп, қызмет еткен. Мешіттер мен медреселер санының халыққа білім берілген (Мұстафин Ж. Қазақ тарихы. А., 2001. – №4. 75-б.).

1333 жылы Сарайшыққа келген Ибн Батута суфийлік мекемеге зави барғанын айтады. Бұл суфилік мешіт болған болса керек. Европа мен Азия мәдениеті мен өнерін қатар қабылдаған қала өз заманында ең өркендеген мәдени орталық болғанын айғақтайды. Қалада бірнеше діни орталықтар бейбіт қатар өмір сүрген. Моңғолдардың бір ерекшелігі діни-нанымдарға қысым көрсетпеуі, әр түрлі діндердің дамуына себеп болған.

Қалада әр түрлі діни миссионерлер өз діндерін уағыздады. Европада христиан мен католик дінінің таратылуына миссионерлер ағылды. Олар сарайшық қаласы арқылы Азияға жол тартты. В.В. Бартольд мынандай дерек келтіреді: «Миссионер Паскале, проекковский в 1338г. из Таны в Сарай, из Сарая по Волге и Батинскому (Каспийскому) морю в Сарайчик, оттуда в телегах, заряженных верблюдами в Ургенч».

Қаланың тұрмыстық-мәдени құрылыстары қала халқына қызмет етті. Қоғамдық моншалардың қалдықтары 1997–2005 жж. археологиялық қазбалардан табылды. Моншаларға көлемі 25x25 см қыш кірпіштері пайдаланылып, байланыстыруша ретінде гипс пен ганшты пайдаланған. Қаладағы қалдық суда ағызу үшін қыш құбырлар қолданылған. Хан сарайлары өзіндік сәулет жағынан келген қонақтарды таң-тамаша қалдырған. Қала ішінде саудагерлерге арналған керуен сарайлары мен қонақ үйлер салынған. Жайық өзенінің ағысы, ну орман мен шалғын жанынан салып жатқан өзен қала өміріне нәр беріп, нұрландырып тұрған. Сол кезеңде қаланың аты бүкіл әлемге әйгілі болған.

Сарайшық қаласы 1580 жылы әлі ірі, бай қалалардың бірі болатын. Ол Батыс Қазақстан аймағындағы Ноғайлы астанасы болды.

«Богатый цветущий Сарайчик находился на древней караванной дороге из Азова в Ургенч, достигал пяти верст в окружности и был защищен высоким земляным валом. Внутри крепости находилась старинная ханская цитадель, стояли кирпичные дворы знати, покрытые мрамором и цветными образцами, находился монетный двор. За городом располагались один из древнейших некрополей эпохи Золотой Орды, где были захоронены многие известные деятели степи. В частности, здесь был мавзолей выдающегося казахского хана Касыма, умершего в 1523 г.»

Бұл кезеңде Сарайшық қаласында 2000-ға жуық тұрғындар өмір сүрген. (Моңғолдардың құпия шежіресі. – А., 1998ж.)

Сарайшықтың мәдени қабаттарында Жошы ұлысы, одан кейінгі дәуірлердің қарқынды да қайнаған тіршілігі мен өзаралық қарым-қатынастарының, айрықша оқиғаларының айғақтары сақталынған. Сонымен қатар Сарайшықтың қала мәдениетінде оның айналасындағы өңірдің, оған жақын Еділдің төменгі бойы мен Хорезм, Таяу Шығыс қалалар мәдениетінің синхрондық материалдарымен салыстырғанда, Сарайшық далалық өркениетімен терең тамырлас болғандығы, әсіресе Дешті-Қыпшақ және Ұлы Дала

империясының басқа да шеткер жақтарымен тығыз қатынасқан ерекшеліктері басым мол екендігі анықталды.

Сарайшықтың нумизматикалық материалдары аталмыш аумақтардың тиын соғылымдарымен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері де бар. Осы қалалардың нумизматикалық мәліметтері бойынша әдебиеттер баршылық. Алайда, салыстырмалы анализ жасау үшін Сарайшықтың Жошы Ұлысы, Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы дәуірлеріндегі саяси және экономикалық өміріндегі бірсыпыра кезеңдерімен тығыз байланыста өрілген нақты рөлін түсінуге қордаланған материалдар тым жеткіліксіз деп білеміз.

Қазіргі кезде Сарайшық қаласы апаттық жағдайда тұр, ол тез арада жойылып кетуге аз-ақ қалды. Сол себептен Сарайшық қаласында жаңа археологиялық құтқару жұмыстарын жүргізу арқылы ғана нақты тарихымыздың шынайы оқиғаларына байланысты аса маңызды мәселелердің шешілуі мүмкін.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. ҚРОММ 2415 қор, 5 іс, 18п.
2. Сонда 22 п.
3. Левшин В.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орда степей. – Алматы, 1996. – С. 253.
4. Тасмағамбетов И, Самашев З. Сарайшық. 2001.
5. Махмұд Қашқари «Түбі бір түркі тілі». – А., 1998.
6. Мұстафин Ж. Қазақ тарихы. – А., 2001. – №4. 75-б.
7. Моңғолдардың құпия шежіресі. – А., 1998.
8. Самашев З., Бурнашева Р. Монеты Сарайчика. – А., 2006.

### **Түйін**

Мақалада орта ғасырлық “Сарайшық” қаласынан өзіне тән мәдени мұраларымен, ғылыми жетістіктері айтылады. Сонымен қатар осы кезенге сай қаланың Хиуа, Бұхара және Қара теңіз жағалауындағы елдердің мәдениетіне ұқсастық белгілерін көрсете отырып, оның жоғарғы дәрежеде орындалу шеберлігі айқындалған.

### **Резюме**

В статье автора описано средневековая культура г. “Сарайчика” который идентичны связана культурными произведениями среднеазиатскими городами Хива, Бухара и материалами культуры городов Черноморского побережье. Там же, описаны изделия культуры и рукотворные изделия этого периода.

### **Summary**

In the article the author describes the medieval culture of the city of the Shed which is identical to the associated cultural monuments of Central Asian medieval cities of Khiva, Bukhara and material culture of towns on the black sea coast. There are described products of the culture and man-made products of this period.

## **ШУАБ-И ПАНДЖГАНА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ**

**Ч. Хамидова**  
снс ИЯЛИ АН РТ

Шуаб-и панджгана известен как дополнение к основному историческому труду Рашид ад-дина «Джами ат-таварих». О генеалогической работе Рашид ад-дина имеется незначительная историография [1]. Впервые о ней упоминает З.В. Тоган и Ч.А. Стори,

затем Ш. Андо. Также об этой рукописи писали Т.И. Султанов, А.П. Григорьев, И.М. Миргалеев, И.В. Зайцев, Ж.М. Сабитов. В историографию рукопись вошла под названием «Шуаб-и панджгана» (шу'аб собст. «ветвь», «ответвление»), на корешке же единственно известного списка указано название «Китаб насабнаме-и мулюк» – «Книга родословий правителей», однако оно в тексте сочинения не встречается. На форзаце имеется печать: «Извлечение из «Сборника летописей» из хранилища книг Касим султана, сына сейида Ахмад хана аль-Гази, да приветствует его Всевышний, Священный». Касим-султан – это сын Сеййид Ахмад хана, татарского правителя Астраханского ханства (1502–1532). З.В. Тоган считал, что шейбанидский хан Узбек, который был другом Касим хана, отправил ему рукопись в качестве подарка после завоевания Бухары и Самарканда. Но возможно и то, что эта рукопись могла быть привезена Джанибек-ханом после его победоносного похода в Иран и тем самым она могла достаться Касим хану из сарайского архива золотоордынских ханов.

Рашид ад-дин во введении к генеалогическому сочинению сообщает, что у него была цель написать историю всего человечества, однако, поскольку невозможно «описать родословную каждого народа и каждого племени», пришлось сконцентрировать внимание на роде пророка Мухаммада, Адама, отца рода человеческого и на правящих династиях. Автор выделил пять основных народов, чьи главные на его взгляд династии он описал, снабдив комментариями: 1. Арабы, 2. Тюрко-монголы, 3. Сыны Ираиля, 4. Христиане и франки, 5. Китайцы.

В рукописи Рашид ад-дин использует разные цвета: черный, красный, желтый, синий, причем этот выбор не случаен, цвета помогают в систематизации данных, о чем автор пишет во введении к «Шуаб-и панджгана». Красным выделены имена правителей (так, например, можно восстановить правящую линию Батуидов, по мнению Рашид ад-дина), желтый используется для выделения имен родоначальников еврейских племен, какие-то имена в генеалогии пророка Мухаммада и вовсе закрашены кобальтово-синим. Пространственная организация информации имеет свой порядок и определенное графическое оформление. В тюрко-монгольской части имена женщин вписаны в круги, имена мужчин – в квадраты, в арабо-еврейской части – наоборот, женщины вписаны в квадраты, мужчины – в круги. Схожий способ организации генеалогических данных мы встречаем в тимуридском генеалогическом сочинении «Муизз аль-ансаб».

Для Чингизидских ханов и пророков оставлены большие прямоугольники под их именами. Имена и титулы Чингизидских правителей написаны на персидском и на монгольском, расположены в начале списка, в центре, от прямоугольника нисходят линии, соединяющие с именами потомков правителя. Далее ниже слева идет список жен, информация о том, откуда они родом, их именитые родственники, судьба в семье правителя, иногда их заслужившие известность потомки, родившиеся от правителя. Ниже идет список наложниц, чей род, знаменитые отпрыски, родственники, бывшие и последующие мужья тоже могли быть указаны. Справа идет подробный список эмиров: командиров войска, десяти тысяч, тысяч, сотен, визирей, даже иногда просто знаменитых простых людей на службе у хана, с указанием их должностей и иногда элементов биографии, роли в важных исторических событиях.

Имена же еврейских патриархов и китайских правителей вписаны в сложную фигуру, состоящую из соединенных треугольника и круга, нижнее основание треугольника – часть окружности. В случае с Римскими императорами и папами эта фигура еще более усложняется: снизу добавляется прямоугольник, верхняя грань которого составляет часть окружности. Сама окружность оставлена пустой, в треугольник вписаны имена, в прямоугольник – информация биографического характера. Круги оставлены пустыми, вероятно, для миниатюр. Последние два раздела не являются генеалогией по сути, это просто список правителей, хоть и чаще всего соблюдается принцип отец-сын в переходе власти от одного правителя к другому. При этом с обеих сторон текста всего сочинения идут две красные линии, нисходящие от Адама, отца рода человеческого. То

есть это не просто оформление в виде рамочки, а именно родословная линия, символизирующая родство всего человечества. В этом символизме проступает важная идея Рашид ад-дина, заставившая его писать всемирную историю человечества: есть не отдельные истории разных государств, но единый взаимосвязанный исторический процесс всего человеческого общества. Отсюда интерес Рашид ад-дина не только к государству, в котором он жил, или к родословиям пророков и халифов, что естественно для ученого, живущего в мусульманском ареале, но и к другим государствам, с которыми соприкасается Иран.

Тюрко-монгольская часть генеалогии ясно показывает соотношение двух сочинений Рашид ад-дина: «Джами ат-таварих» и «Шуаб-и панджгана». Оформить генеалогические сведения о Чингиздах Рашид ад-дин пробует еще в сочинении «Джами ат-таварих»: генеалогические таблицы есть с самого начала описания предков Чингиз хана, к некоторым квадратам с именами есть краткие пояснения (в точности так же, как он потом будет делать в «Шуаб-и панджгана». Часть этих пояснений – корректирующие примечания, которые учитываются при составлении таблиц в «Шуаб-и панджгана». Так, например, в родословном древе Бодончара он указывает Дутум-манана его сыном, но там же под квадратом с его именем пишет: «Он дутакун Чингиз-хана, что значит предок в седьмом колене. Имеется другой сказ, что этот Дутум-манан был сыном Бодончара. Однако более правильным полагают то, что он сын Буки, так как и в старом списке находят те же сведения». В «Шуаб-и панджгана» уже Дутум-манан указан сыном Буки. В «Джами ат-таварих» от Добун байана и до Тумбине хана Рашид ад-дин приводит полные генеалогические таблицы потомков, однако с увеличением количества отдельных ветвей и усложнением самих таблиц автору приходится упрощать родословные древа и указывать лишь основную ветвь. Вероятно, слишком подробное генеалогическое древо мешало описанию собственно исторических событий, усложняя композицию сочинения. Но сама идея о создании полноценного родословного древа остается и воплощается в виде отдельного труда – «Шуаб-и панджгана». Таким образом, генеалогические таблицы в «Джами ат-таварих» выступили в качестве «тренировки» перед сочинением «Шуаб-и панджгана», в котором генеалогические данные были представлены в обновленном, дополненном виде.

Сразу после генеалогии Газан хана начинается франкская часть без всякого заглавия: вероятно, какие-то листы были утеряны при конвертации скрученного свитка в книгу либо при замене переплета. В качестве правителей франков Рашид ад-дин дает список последовательности пап Священной Римской империи и правителей Римской империи – сначала Великой Римской империи, потом Западной и Восточной Римской империи, правителей Священной Римской империи. Список правителей начинается с имени Валериана и его сына Галлиена и заканчивается правителями династии Габсбургов. Вероятно, изначально список начинался с имени Октавиана Августа и Тиберия, которого Рашид ад-дин называет вторым правителем франков. Список пап начинается с Дионисия и заканчивается именем Бенедикта XI. Всего Рашид ад-дин приводит имена сто одного правителя (при этом первые двадцать шесть из них отсутствуют из-за потерянных листов) и двухсот двух пап (первые двадцать пять отсутствуют). Однако самих фигур с именами намного больше: это связано с оригинальным способом организации данных о правителях франков. Рашид ад-дин не просто дает список в хронологической последовательности, но еще и располагает в одном ряду тех пап римских и кайзеров, что оказались у власти в одно и то же время. Если папа римский оказывается современником большого количества правителей, его имя приходится повторять в новом ряду пап. Например, имя последнего в списке папы – Бенедикт XI – указано дважды: в ряду современников Адольфа вместе с папами-предшественниками Бонифацием VIII и Святым Целестином V. Также Рашид ад-дин указывает количество дней их папства при определенном правителе вплоть до количества дней. В информации о правителях Рашид ад-дин также указывает количество лет их правления и значимые исторические события, случившиеся при их правлении.

Китайская часть генеалогии, по словам Рашид ад-дина, – это история правителей Чина и Хитая, «от правителя по имени Нику», «до конца эпохи Шули Су Су, который был правителем Хитая из племени джурдже, и до конца эпохи правителя Чин, которого звали (*пропуск в тексте*), который правил во время Кубилай каана».

Что касается времени написания сочинения, в предисловии рукописи Рашид ад-дин пишет: «...Ибо приказ (*пропуск в тексте*) августейшего у которого получил вдохновение этот никчемный слабый Фазлаалах Бин Аби аль-Хайр бин ‘Али известный как Рашид ат-Табиб для собрания и сочинения истории тюрков, а также для руководства и упорядочения. Это начинание было показано под благословенным именем (*пропуск в тексте*)... для увековечивания государства и его исторического устройства и содержит истории всех племен жителей мира». В этих пропусках, возможно, должно было быть окончательное название работы. А отсутствие имени того, кто дал приказ, вероятно, показывает, что составитель еще не знал, кого указать. Т.е. возможно, что рукопись не завершена или же написана во время смены правителя. Так как Рашид ад-дин служил ильхану Улджейту более 10 лет, то, возможно, свое предисловие он написал после кончины Улджейту. В «Шуаб-и панджгана» также приведен будущий золотоордынский хан Узбек. Во время создания «Сборника летописей» Узбек еще не взошел на трон, Рашид ад-дин прямо пишет, что Токтай является «в настоящее время государем Джучиева улуса». Однако если посмотреть «Шуаб-и панджгана», где даны три сына Токты, то здесь у Илбасара (в «Сборнике летописей» Иксар) появился сын Исан-бука, который должен был быть младше Узбека [2]. Как считает И.М. Миргалеев, все это указывает на то, что время составления «Шуаб-и панджгана» приходится на более позднее время, нежели 1310 год [4].

Как сообщает Хафиз Абру в своем труде «Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди» («Дополнение к собранию историй Рашида»), в сентябре 1317 года Рашид ад-дина отстранили от совизирства, а в июле 1318 года казнили. Все это происходило в начале царствования Абу Саида. Рашид ад-дин со-визирем служил Газану (1295–1304) и Улджейту (1304–1316). В 1300–1310 годах создавался «Джами ат-таварих». Поэтому во время столь масштабной работы маловероятно, что составлялась еще и достаточно сложная и самостоятельная генеалогическая работа. Возможно, что «Шуаб-и панджгана» составлялась в последние годы правления Улджейту, а Абу Саид ее не успел утвердить, и она так и осталась незаконченной [1]. Таким образом, возможно, что Рашид ад-дин составил эту генеалогию после смещения, возможно, до самой смерти, т.е. в 1316–1318 годах.

При переводе текста возникли некоторые сложности, которые необходимо учитывать для адекватного понимания содержания сочинения. Во-первых, мы уже упоминали, что рукопись, вероятно, переделали из свитка в книгу, при этом пагинация и порядок листов были нарушены, а некоторые надписи на полях обрезаны. История Газан хана оказалась незаконченной, а франкская часть осталась без заглавия и начальной части. Возможно, где-то еще могут быть пропущены листы. Во-вторых, мы писали, что в рукописи использованы разные цвета для выделения определенных категорий людей. В тех случаях, где использован кобальтово-синий, текст нередко не читается. Такие нечитаемые имена в некоторых местах удалось восстановить благодаря комментариям, но, к сожалению, комментарии есть не везде. В-третьих, в ряде случаев оказались срезанными линии, связывающие предка с его потомками. В тех случаях, когда есть несколько имен, от которых могли бы исходить линии, могли возникнуть ошибки при переводе.

Тюрко-монгольская часть сочинения уже была опубликована в виде серии статей в разделе «Наследие» «Золотоордынского обозрения» [1], другие же части были опубликованы впервые в полной версии перевода в виде книги [2]. Надеемся, что эти впервые введенные в научный оборот тексты внесут свою лепту в процесс построения последовательной исторической картины Средневековья.

## Список литературы

1. Mirgaleev I.M., Khamidova Ch.I. The study of Juchids genealogy according to Rashid al-Din's "Shuab-i Pandjghana" // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 4(6).
2. Григорьев А.П. Летописные лицевые своды в средневековых государственных образованиях России и Ирана: чингисидские родословия на персидском и чагатайском языках // Тюркологический сборник. – М., 2009.
3. Миргалеев И.М. «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-дина: перспективы изучения // Золотоордынское обозрение. – 2013. – № 1.
4. Миргалеев И.М., Хамидова Ч.И. Генеалогия предков Узбек-хана по данным «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-дина // Золотоордынская цивилизация / Ред. издания и составитель И.М. Миргалеев. – Вып. 6. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – 2013.
5. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана (Пять родословий) / Перевод с персидского языка Ч.И. Хамидовой; науч. И отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 228 с.
6. Хамидова Ч.И. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана. 2. Монголы и тюрки (1) // Золотоордынское обозрение. 2016. – Т. 4. – № 3. – С. 668–680.
7. Хамидова Ч.И. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана. 2. Монголы и тюрки (2) // Золотоордынское обозрение. – 2016. – Т. 4. – № 4. – С. 868–880.
8. Хамидова Ч.И. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана. 2. Монголы и тюрки (3) // Золотоордынское обозрение. – 2017. – Т. 5. – № 4. – С. 846–865.
9. Хамидова Ч.И. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана. 2. Монголы и тюрки (4) // Золотоордынское обозрение. – 2018. – Т. 6. – № 1. – С. 168–180.
10. Хамидова Ч.И. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана. 2. Монголы и тюрки (5) // Золотоордынское обозрение. – 2018. – Т. 6. – № 2. – С. 409–421.
11. Хафиз Абри (Шихаб ад-Дин Абдаллах ибн Лутфуллах аль-Хавафи). Зайл-и Джамии ат-таварих-и Рашиди («Дополнение к собранию историй Рашида») / Пер. с перс., предисл., коммент., прим. и указ. Э.Р. Тальш-ханова; отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань, 2011. – С. 79–80.

## Аннотация

Статья посвящена общему обзору одного из сочинений средневекового персидского историка Рашид ад-дина – Шуаб-и панджгана, являющегося важным источником по истории Золотой Орды. Труд, известный в одном списке и хранящийся в музее библиотеки Топкапы в Стамбуле, содержит генеалогические таблицы правящих династий тюрко-монголов, евреев, арабов, франков, китайцев. Сопоставительное изучение этой недавно введенной в научный оборот рукописи может обогатить научные представления об истории Золотой Орды и Средневековье в целом.

**Ключевые слова:** Рашид ад-дин, Шуаб-и панджгана, Сборник летописей, Джамии ат-таварих, генеалогия Джучидов.

## ЗОЛОТАЯ ОРДА - СТРАНА ГОРОДОВ

**Б.Л. Хамидуллин**

Академия наук Республики Татарстан

Наряду с положительными политическими последствиями [37, с. 10–70] соединение огромных евразийских территорий в составе империи Чингизидов-Джучидов, исчезновение между ними границ и таможенных преград создало предпосылки для складывания также и единого экономического пространства, дававшего доступ к

огромным материальным ресурсам в гораздо большем масштабе, чем ранее, и создававшего возможность их аккумуляции [37, с. 21–24]. В конкретном случае Золотой Орды особенно значимо стало то, что в рамках одной социально-политической системы оказались объединены многочисленные группы людей, проживавшие в различных природных зонах с разнообразнейшим растительным и животным миром (пустыни и полупустыни на юге, степи и лесостепи, широколиственные леса, сибирская тайга на севере, а также горы и субтропики в Крыму и на Кавказе) и принадлежавшие к различным хозяйственно-культурным типам. Основную часть территории Золотой Орды, её ядро составляли степи, население которых продолжало вести кочевую и полукочевую скотоводческую жизнь (в основном разводя овец и лошадей), перемещаясь с юга на север летом и в обратную сторону зимой. Количество скота в Орде поражало впечатление путешественников: так, итальянец Иосафат Барбаро в течение шести дней наблюдал непрекращающееся перемещение стад, занимавших в степи всё обозримое пространство до горизонта [17, с. 169]. Одновременно в периферийных районах и зависимых территориях (Волжско-Камская Булгария, Хорезм, Крым, Северный Кавказ, русские княжества) основой хозяйства являлось оседлое земледелие (в т. ч. на основе трёхполья и перелого), садоводство (в т. ч. бахчевое), огородничество и стойлово-пастушеское скотоводство. Большую роль среди хозяйственных занятий населения играли бортничество, рыболовство и охота. Всё это сделало экономику Золотой Орды «многоукладной» [31, с. 38], и, в конце концов, по словам сотрудницы Оксфордского университета М. Фаверо, «привело к беспрецедентной интенсификации взаимных обменов» [14, с. 4] между территориями, особенно в Поволжье, являвшимся центральным регионом. Огромное значение для поддержания и укрепления единства экономического пространства имело то, что на подвластных Джучиевому улусу землях была создана на более глобальном уровне общая система монетно-денежного обращения [3; 4]. Это было тем более важно, что многие территории, включённые в Орду, ранее не имели собственной развитой чеканки монет. Постепенно монетная система страны, состоявшая из ряда региональных монетных дворов, подвергалась всё большей унификации [28]. В ходе нескольких денежных реформ она была упорядочена и приведена к единой стройной структуре, включавшей золотые динары, серебряные дирхемы, медные пулы, которые стремились чеканить по единой весовой норме [32, с. 48].

Но ещё более важную роль, чем для развития внутреннего товарообмена, Золотая Орда сыграла в развитии международной торговли. Благодаря своему исключительно выгодному географическому положению она стала узлом, где пересекался целый ряд трансконтинентальных караванных торговых магистралей. Важнейшей из них служило северное ответвление знаменитого Великого шёлкового пути, начинавшееся в Китае и через Восточный Туркестан, Семиречье, Хорезм проходившее в Поволжье, а оттуда – в Центральную Европу. Благодаря удачной конъюнктуре, обусловленной войнами и нестабильностью на Среднем и Ближнем Востоке, товарный поток из Китая (пряности, шёлк, хлопок, драгоценные камни, хлеб и рабы [25]) хлынул в Европу именно через более спокойную Золотую Орду [13; 21]. Не многим уступал по своему значению поволжский «Пушной» путь (с севера на юг), который связывал мусульманский Восток с Северо-Восточной и Северной Европой и Балтикой. Также в Золотой Орде брали своё начало пути черноморско-волжский (соединявший Причерноморье с Нижним Поволжьем и далее через Среднюю Азию в Китай и Индию) и транскавказский (связывавший Ближний Восток с Юго-Восточной Европой) [16, с. 8].

Сложно переоценить важность разнообразного товарообмена со странами Европы и Азии в хозяйственной жизни Золотой Орды. Он наполнял ханскую казну торговыми пошлинами, обогащал всевозможных посредников и многочисленную службу. Кроме того, наряду с транзитом непосредственно из подвластных самой Золотой Орде территорий в значительных количествах экспортировались зерно, пушнина, кожевенные товары, невольники. Главную же статью экспорта составлял всевозможный скот,

пользовавшийся огромным спросом на внешних рынках в Западной Европе, а также на Ближнем и Среднем Востоке, где особенно ценились породистые поволжские скакуны [23]. В Золотую Орду импортировалось много предметов роскоши, дорогое оружие, ткани, пряности и пр., первоочередными потребителями которых были ханский двор и знать. В силу всего вышеназванного, купечеству в Золотой Орде в соответствии с традициями, заложенными ещё Чингиз-ханом, оказывалось особое покровительство. Для поощрения торговли государство старалось удерживать низкий уровень таможенных сборов, не превышавший 3–5 % от стоимости товаров [20, с. 453]. Установленные в империи порядки защищали жизнь, честь и имущество торговцев, а сильная власть обеспечивала достаточный уровень безопасности перемещения караванов с товарами.

Баснословные выгоды и доходы, которые приносила трансконтинентальная торговля высшим слоям Золотой Орды, в значительной степени определяли международные амбиции ханов и их окружения, толкая их к продолжению внешней экспансии. Стремление захватить важные торговые города и распространить свой контроль на балканский и малоазиатский отрезки Великого шёлкового пути делало Улус Джучи стратегическим противником Улуса Хулагу / государства Ильханов (с которым Орда на протяжении 1262–1390-х гг. с переменным успехом воевала на территории нынешнего Азербайджана), Византии и королевств крестоносцев, созданных на землях арабов, и в то же время – союзником мамлюкского Египта и малоазиатских турок-сельджуков. Наиболее тесными были ордынско-египетские связи, благодаря кыпчакским корням правивших с середины XIII до конца XIV в. мамлюкских султанов и переносу в Египет из Багдада центра мусульманского халифата. Вообще внешняя политика и связи Золотой Орды отличались размахом, а интенсивность контактов показывает, как тесно она была связана с миром. Авторитет Джучидов на международной сцене необычайно возрос. Улус Джучи стал весомым игроком на международной политической арене, а его правители, осваивая новую роль вершителей судеб Центральной Евразии, начинают активно влиять на политические события в ближних и дальних странах: Китае, Афганистане, Индии, Средней Азии, Руси, Литве, Польше, Апеннинском и Балканском полуостровах. Благодаря широкоразветвлённой системе союзов, косвенное влияние Золотой Орды «простиралось вплоть до земель Тевтонского ордена и даже до самой Испании» [38, с. 18].

В результате всего, по справедливому замечанию М. Фаверо, «Золотая Орда оказала большое влияние на торговую экспансию середины XIII – середины XIV века, и её экономическое и политическое правление в высшей степени способствовало глобализации Старого Света... После завершения чингизидских завоеваний феноменальный торговый бум преобразовал человеческое общество и культурный ландшафт Евразии... Золотая Орда выступала сценой для этого драматического обмена. Джучидские ханы и беки играли ведущую роль в новом международном распорядке» [14, с. 4].

Именно торговля, в первую очередь внешняя, также стала одним из факторов, обусловивших другой ярко выделяющийся исторический феномен, связанный с Золотой Ордой, – превращение её из страны кочевников в страну городов. Наглядно роль торговли в этом процессе показывает география городского населения, наибольшая плотность которого наблюдалась именно в районах пересечения и на всём протяжении караванных путей с севера на юг и с запада на восток [35; 20, с. 455]. По средневековым письменным историческим источникам и картам, а также данным археологических исследований на территории Золотой Орды известно почти 150 городов и городищ [10, с. 139]. К числу крупнейших относились Сарай ал-Махруса и Хаджитархан, находившиеся на нынешней территории Астраханской области, Сарай ал-Джадид и Бельджамен (Волгоградская область), Болгар (Республика Татарстан), Мохша/Наровчат (Пензенская область), Укек (Саратовская область), Азак (Ростовская область), Маджар (Ставропольский край), Дербент (Дагестан), Кырк-Ер и Солхат (Крым), Сарайчик, Сыганак (Казахстан), Аккерман (Украина), Ургенч (Узбекистан) [2; 19] и др. В этом перечне можно увидеть как старые города, сожжённые и разграбленные, пришедшие в упадок и запустение во время татаро-



монгольского нашествия, чьё население частью погибло, частью было пленено и уведено в рабство, но которые быстро возродились и продолжили своё развитие в золотоордынское время, так и новые, активно возникавшие во всех частях страны [29; 11; 5; 22]. Кроме торговли появление и рост городов были вызваны необходимостью создания сети опорных пунктов для управления подчинёнными территориями. Поэтому многие золотоордынские города также выполняли функции центров крупных административно-территориальных единиц. К тому же, если ханы и высшая знать предпочитали большую часть времени находиться в своих кочевых ставках, отправляясь в города лишь на зимовки, то для возникшего многочисленного бюрократического аппарата профессиональных чиновников требовалось постоянное размещение. Постепенно и элита [30], аккумулировавшая огромные ресурсы и доходы, выкачиваемые с зависимых земель, продолжая вести традиционный и считавшийся престижным кочевой образ жизни, также стала испытывать стремление к приобщению к удобствам, комфорту и роскоши оседлой жизни в городах. Всё это в совокупности объясняет активную, целенаправленную градостроительную политику правителей Орды, начатую ещё Бату и достигшую наивысшего размаха в первой половине XIV в. при ханах Узбеке и его сыне Джанибеке.

Первыми строителями и работниками во вновь создаваемых городах стали невольники, насильственно согнанные из завоёванных земель и жившие на положении рабов и полурабов. Как писал посетивший в середине XIII в. Монгольскую империю (в том числе Улус Джучи) Плано Карпини, татаро-монголы «забирают всех лучших ремесленников и приставляют их ко всем своим делам» [27, с. 119]. Развитие рабовладельческого уклада привело даже к организации рабских предприятий, типа мануфактур-карханов. Но уже в первой половине XIV в., когда Улус Джучи при Узбеке и Джанибеке вступает в период наивысшего расцвета и достатка, высоко квалифицированные мастера из подчинённых, сопредельных и дальних стран сами начинают весьма охотно переселяться в золотоордынские города, где всегда находился высокий, устойчивый и хорошо оплачиваемый спрос на их труд и изделия. Как следствие, здесь быстрыми темпами развиваются металлообрабатывающее, кожевенное, оружейное, деревообрабатывающее, стекольное, гончарное, ювелирное, косторезное ремёсла, производство строительной керамики и многие другие отрасли. Высокого уровня достигают архитектура и строительное дело [12] – возводятся капитальные белокаменные и кирпичные (из обожжённого и сырцового кирпича) дворцы и общественные здания (мечети, бани, караван-сарай, мавзолеи и др.), стены которых могли облицовываться расписной штукатуркой, резным ганчем и полихромными поливными изразцами. Высокий уровень благоустройства и комфортности обеспечивали системы подпольного отопления [34].

Города имели плотную усадебно-квартальную планировку. Знатные кочевники, переходя к полу- или полностью оседлой жизни, массово строили в городской черте и в пригородах крупные (площадью до полугектара) усадьбы, включавшие окружённые стенами многокомнатный господский дом, жилища прислуги и хозяйственные постройки, водоёмы, иногда с фонтанами, которые перемежались с садами и огородами. Простые же люди жили в юртах, землянках, наземных однокомнатных домах с деревянными и глинобитными стенами. Отдельные кварталы формировали ремесленники, специализировавшиеся на каком-либо определённом производстве, колонии армян, греков, евреев, итальянцев, русских. Роль центров притяжения, информационного обмена и связей горожан, кочевников, иностранцев и т. д. играли многолюдные базары.

Золотоордынские города, возникшие как наследие длительного исторического развития, так и в короткие сроки, по повелению ханов, буквально за считанные десятилетия достигли небывалого расцвета, впечатляя своей красотой, размерами и благоустройством. Они впитали в себя градостроительные традиции многих народов, приобретая благодаря этому исключительно своеобразные и ни с чем не сравнимые черты.

Быт золотоордынских городов с их благоустройством, водоснабжением, удобными и красивыми зданиями, банями и каналами, садами и дворцами, мечетями и стройными минаретами соответствовал самым высоким стандартам своего времени [26, с. 8]. Свидетельствами этого являются сохранившиеся либо найденные археологами предметы и восторженные рассказы иностранных путешественников, которых привлекали и удивляли благополучие, процветание, интенсивная городская жизнь. Буквально поражал посещавших его своим великолепием и размахом Сарай ал-Махруса (Дворец Богохранимый) – вторая (после Болгара) столица Улуса Джучи, заложенная повелением Бату в 1240-х гг. По средневековым меркам это был настоящий мегаполис, сравнимый с Багдадом и Каиром, Константинополем и Римом того времени: его общая площадь (с пригородами) достигала 36 км<sup>2</sup>, число жителей (по оценкам современников) – 75 тысяч человек [18, с. 68]. В первой трети XIV в. столица переносится в Сарай ал-Джадид (Новый Дворец), построенный в правление хана Узбека и достигший наибольшего расцвета при его сыне хане Джанибеке, переведшим сюда ханский двор [8; 6; 24; 7; 36].

По мнению авторитетных специалистов-исследователей, в результате урбанизации в Улусе Джучи «отдельные районы государства превращаются в многокилометровые поселения сплошной оседлости, состоящие из небольших городков, посёлков и замков аристократии, окружённых возделанными полями» [9, с. 13]. Крупнейшая цельная непрерывная городская агломерация от Сарая ал-Махруса до Сарая ал-Джадид сложилась в центральном районе Золотой Орды – Нижнем Поволжье, где сочетались благоприятные природные условия (плодородные пойменные низины, степные скотоводческие угодья, Волга как важнейшая судоходная артерия) и пересекались основные караванные маршруты.

В этой области, кроме обоих Сараев, находились и другие крупные города – Хаджитархан, Бельджамен, Укек, Гюлистан и Сарайчик, «которые вместе с десятками окаямлявших их поселений образовывали густонаселённый земледельческий оазис, тянувшийся по обоим берегам вдоль всего нижнего течения Волги и Урала» [18, с. 67]. Аналогичная агломерация помещалась в междуречье Волги и Дона [10, с. 77].

Возникновение и существование подобных гигантских урбанистических организмов было бы невозможно без одновременных преобразований окружающей среды, связанных с решением проблем ирригации в засушливых районах и снабжения многочисленных горожан продукцией растениеводства: продовольствием и техническими культурами. Задача водоснабжения решалась путём создания разветвлённой системы искусственных озёр-водохранилищ и сложных гидротехнических сооружений, с помощью которых вода поступала в города: плотин, шлюзов, дамб, арыков, подземных водопровода и канализации из глиняных труб. Для решения второй задачи понадобилось «поднятие целины» – массовая земледельческая колонизация степи и окружение городов полосой сельскохозяйственных поселений. Механизм того, как это происходило, ещё не изучен до конца подробно, но размах проекта говорит как минимум о высочайшем организационном потенциале золотоордынского государства. Таким образом, в период и в результате существования Золотоордынской империи произошёл, пожалуй, невиданный ранее в истории цивилизационный сдвиг – страна (в т. ч. малолюдное ранее степное Нижнее Поволжье), большинство населения которой составляли кочевники, буквально лишь за несколько десятилетий превратилась в развитой «оазис» городской и номадо-земледельческой культур. Почти на пустом месте появились «не просто отдельные города, а целая земледельческая область, ставшая центром яркой цивилизации, сочетавшей степную кочевническую и оседлую культуры» [18, с. 67]. Возникновение большого количества городов в степях за столь короткий срок – явление уникальное в истории средневековья [1; 33].

Роль городов в истории Золотой Орды особенно велика ещё и в силу того, что они становились главными центрами сосредоточения не только торгово-ремесленной и политической, но и интеллектуально-духовной жизни, местами формирования и

функционирования золотоордынской культуры. Культура кочевников благодаря их высокой мобильности всегда обогащалась сильнее в результате более частых пересечений и контактов с многочисленными соседями. Монголо-татарские завоевания и возникновение Улуса Джучи привели в действие ещё более широко охватывающие культурно-исторические процессы. Как империя Золотая Орда соединила в единую политическую плоскость земли, населённые носителями самых разнородных культур, что обусловило не только взаимообмен социально-политическим опытом и усиление торгово-хозяйственных связей, но и интенсивное межкультурное взаимодействие. Золотая Орда, впитав в себя культурные традиции многочисленных народов и племён Евразии, синтезировала новую культуру, ставшую ярчайшим самобытным феноменом! Её складывание происходило со второй половины XIII в. в основном путём смешения местных восточноевропейских (булгарских и кыпчакских) и пришлых центрально-азиатских (киданьско-чжурчжэньских и татаро-уйгурских) традиций [15]. Пришельцы-завоеватели восприняли культуру подчинённых народов, одновременно привнеся в неё множество черт собственного наследия, а также влияние древнейших цивилизаций Востока (например, Китая и Персии).

### Список литературы

1. Fyodorov-Davydov G. The Culture of the Golden Horde Cities / translated by H. Bartlett Wells. Oxford, 1984. 278 p.
2. Бартольд В.В. Золотоордынские города (Астрахань, Дербент, Кафа, Крым, Сарай, Сибирь и Ибир, Сугдак, Хорезм) // Бартольд В.В. Сочинения. – М., 1965. Т. III. С. 336–552.
3. Валеев Р.М. Алтын Урдада товар-акча мөнәсәбәтләре һәм сәүдә // Мирас. – 1993. – № 8. – 99–102 б.
4. Валеев Р.М. Торговля и товарно-денежные отношения Золотой Орды // Вопросы истории. – 2009. – № 4. – С. 97–105.
5. Волков И.В. Предпосылки возникновения золотоордынских городов (Азак и округа) // XIII Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов. – Уфа, 1996. – Ч. II. – С. 89–91.
6. Гончаров Е.Ю. Старый и Новый Сарай – столица Золотой Орды (новый взгляд на известные источники) // Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 345–349.
7. Евстратов И.В. О золотоордынских городах, находившихся на местах Селитренного и Царевского городищ: опыт использования монетного материала для локализации средневековых городов Поволжья // Эпоха бронзы и ранний железный век древних племён южнорусских степей. – Саратов, 1997. – Ч. 2. – С. 88–118.
8. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды // Советская археология. – 1977. – № 1. – С. 114–125.
9. Егоров В.Л. Золотая Орда. – М., 2005. – 94 с.
10. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – 224 с.
11. Зеленева Ю.А. Золотоордынские города Поволжья: возникновение, время существования и этнокультурная характеристика // История и современность. – 2010. – № 1. – С. 113–122.
12. Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Ч. I. Культовое зодчество. – Казань, 2014. – 228 с.
13. Зимони И. Историческая роль Золотой Орды на Шёлковом пути и в Восточной Европе // Золотоордынская цивилизация. – 2017. – № 10. – С. 143–147.
14. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань, 2016. – 968 с.
15. Измайлов И.Л. Золотоордынская культура // Татарская энциклопедия: В 6 т. – Казань, 2005. – Т. 2. – С. 493.

16. Измайлов И.Л., Хамидуллин Б.Л. Ислам в Золотой Орде. – Казань, 2008. – 63 с.
17. Иосафат Барбаро о татарах и Золотой Орде // История «скифов» глазами современников. – Казань, 2001. – С. 167–173.
18. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар. – Казань, 2000. – 136 с.
19. Крамаровский М.Г. Город и городская жизнь в Золотой Орде // История татар с древнейших времён: В 7 т. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань, 2009. – С. 567–589.
20. Кульпин-Губайдуллин Э.С. Экологические и экономические критерии цивилизованности Золотой Орды // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань, 2016. – С. 447–456.
21. Лушников О.В. Золотая Орда на Великом шёлковом пути: экономическое и культурное взаимодействие, как основа евразийской мир-системы средневековья // Золотоордынская цивилизация. – 2017. – № 10. – С. 148–151.
22. Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город Укек и его округа. – М., 2000. – 224 с.
23. Недашковский Л.Ф. Торговля Поволжья в золотоордынское время // Великий Волжский путь: прошлое, настоящее, будущее. – Казань, 2005. – С. 70–96.
24. Пачкалов А.В. К вопросу о местоположении Старого Сарая // Золотоордынская цивилизация. – 2011. – № 4. – С. 40–46.
25. Петров А.М. Великий шёлковый путь. – М., 1995. – С. 60–91.
26. Пиотровский М.Б. Империя Золотой палатки // Золотая Орда. История и культура. – СПб., 2005. – С. 8–9.
27. Плано Карпини о Монгольской империи // История «скифов» глазами современников. – Казань, 2001. – С. 117–126.
28. Пономарёв А.Л. Первые деньги Золотой Орды // Вестник МГУ. Сер. 13. – М., 2010. – № 3. – С. 59–83.
29. Руденко К.А. Развитие городской культуры болгарской области Золотой Орды в XIII–XIV вв. (по данным археологии) // Золотоордынское наследие. – Казань, 2011. – Вып. 2. – С. 333–340.
30. Селезнёв Ю.В. Элита Золотой Орды. – Казань, 2009. – 232 с.
31. Усманов М.А. Золотая Орда: истоки и наследие // Сокровища Золотой Орды. – СПб., 2000. – С. 26–46.
32. Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. – М., 2003. – 344 с.
33. Фёдоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М., 1994. 229 с.
34. Фёдоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья: керамика, торговля, быт. – М., 2001. – 254 с.
35. Фёдоров-Давыдов Г.А. Торговля нижеволжских городов Золотой Орды // Материалы и исследования по археологии Поволжья. – Йошкар-Ола, 1998. – Вып. 1. – С. 38–59.
36. Фоменко И. "Сарай – столица тартар, где живёт император": Орда в европейской картографии // <https://realnoevremya.ru/articles/99481-srednevekovye-karty-zolotoy-ordy-kolonka-igoga-fomenko> (дата обращения: 22.05.2019).
37. Хамидуллин Б.Л. "...Окаянная дочь Златой орды...": очерки и историографические заметки по истории Золотой Орды и Казанского ханства. – Казань, 2018. – 295 с.
38. Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / пер. с нем. и коммент. М.С. Гатина. – Казань, 2016. – 500 с.

### Түйіндеме

Бұл мақалада Алтын Орда тарихы көптеген қалалар мен қалалық агломерациялар мемлекеті ретінде қарастырылады. Ортағасырлық жазба Тарихи деректер мен карталар,

сондай-ақ Алтын Орда аумағындағы археологиялық зерттеулер деректері бойынша 150-ге жуық қалалар мен қалашықтар белгілі. Ең ірілерінің қатарына Астрахан облысының қазіргі аумағында болған Сарай ал-Махруса және Хаджитархан, Сарайшық және Сығанақ (Қазақстан), Сарай ал-Джадид және Бельджамен (Волгоград облысы), Болгар (Татарстан Республикасы), Мохша/Наровчат (Пенза облысы), Укек (Саратов облысы), Азак (Ростов облысы), Маджар (Ставрополь өлкесі), Дербент (Дағыстан), Кырк-Ер және т. б. жатады. Солхат (Қырым), Аккерман (Украина), Ургенч (Өзбекстан) және т. б. Мақалада ең алдымен, Алтын Ордамен байланысты айқын көрінген Тарихи феноменге себепші болған факторлардың бірі болып табылатын сыртқы сауданың рөлі ерекше атап өтіледі – оны көшпенділер елінен қалалар еліне айналдыру. Бұл үдерістегі сауданың рөлін қала халқының географиясы айқын көрсетеді, оның ең тығыздылығы қиылысатын аудандарда және керуен жолдарының бойында солтүстіктен оңтүстікке және батыстан шығысқа қарай байқалды. Алтынорданың қалалары да ірі әкімшілік-аумақтық бірліктер орталықтарының қызметін атқарды. Мұның барлығы жиынтығында Алтын Орда билеушілерінің белсенді, мақсатты қала құрылысы саясатын түсіндіреді, ханы батпен бастаған және XIV ғ. бірінші жартысында өзбек хандары мен оның ұлдары Жәнібек кезінде ең жоғары өрге басқан.

### Резюме

В данной статье рассматривается история Золотой Орды как государства многочисленных городов и городских агломераций. По средневековым письменным историческим источникам и картам, а также данным археологических исследований на территории Золотой Орды известно почти 150 городов и городищ. К числу крупнейших относились Сарай ал-Махруса и Хаджитархан, находившиеся на нынешней территории Астраханской области, Сарайчик и Сыганак (Казахстан), Сарай ал-Джадид и Бельджамен (Волгоградская область), Болгар (Республика Татарстан), Мохша/Наровчат (Пензенская область), Укек (Саратовская область), Азак (Ростовская область), Маджар (Ставропольский край), Дербент (Дагестан), Кырк-Ер и Солхат (Крым), Аккерман (Украина), Ургенч (Узбекистан) и др. В статье особо отмечается роль торговли, в первую очередь внешней, ставшей одним из факторов, обусловивших ярко выделяющийся исторический феномен, связанный с Золотой Ордой, – превращение её из страны кочевников в страну городов. Наглядно роль торговли в этом процессе показывает география городского населения, наибольшая плотность которого наблюдалась именно в районах пересечения и на всём протяжении караванных путей с севера на юг и с запада на восток. Золотоордынские города также выполняли функции центров крупных административно-территориальных единиц. Всё это в совокупности объясняет активную, целенаправленную градостроительную политику правителей Золотой Орды, начатую ещё ханом Бату и достигшую наивысшего размаха в первой половине XIV в. при ханах Узбеке и его сыне Джанибеке.

### Summary

This article examines the history of the Golden Horde as a state of numerous cities and urban agglomerations. According to medieval written historical sources and maps, as well as archaeological research on the territory of the Golden Horde, almost 150 cities and settlements are known. Among the largest were treated Saray al-Mahrous and Charitarian, located in the present territory of the Astrakhan region, Shed and Syganak streets (Kazakhstan), Saray al-Jadid and Benjamin (Volgograd oblast), Bolgar (Republic of Tatarstan), Mohsa/Narovchat (Penza oblast), Ukek (Saratov oblast), Azak (Rostov oblast), Madjar (Stavropol Krai), Derbent (Dagestan), Kyrk-Er and Solkhat (Crimea), Ackerman (Ukraine), Urgench (Uzbekistan), etc. The article highlights the role of trade, primarily foreign, which has become one of the factors that led to a prominent historical phenomenon associated with the Golden Horde – its transformation from a country of nomads to a country of cities. The role of trade in this process is clearly shown by the geography of the urban population, the greatest density of which was observed in the

areas of intersection and throughout the caravan routes from North to South and from West to East. The Golden Horde cities also served as the centers of large administrative-territorial units. All this together explains the active, deliberate urban development policy of the rulers of the Golden Horde, started by Khan Batu and reached the highest magnitude in the first half of the XIV century when the khans of the Uzbek his son Janibek.

## **ЖОШЫ ХАН МЕН ҰЛЫСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНА ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ**

**Ұ.Ш. Шаизхан**

«Ежелгі Тараз ескерткіштері»  
тарихи-мәдени қорық-музейдің  
кіші ғылыми қызметкері

Қазақ тарихын оқығандардың ішінде Жошы ханды білмейтіні жоқ шығар. Жошы хан әлемді тітіреткен Шыңғысханның төрт ұлының үлкені, «Ақсақ құлан» күйінің дүниеге келуіне түрткі болған тұлға. Шыңғыс хан ұлдарына билеуге жер бөліп бергенде, Қазақ даласында билік құрған. Моңғол билеушілерінің ішінде жергілікті халықтың тілі мен мәдениетіне оң көзқараспен қарап, қол астындағыларға деген жақсы қарым-қатынасымен ерекшеленген. XIII ғасырда өмір сүрген парсы тарихшысы Әбу Омар Минхадж ад-Дин Осман ибн Сирадж ад-дин әл-Жузжани 1260 жылы жазылған «Табанат-и-Насири» тарихнамасында: «Жошы қыпшақтарды жақсы көріп кеткені сонша, ол Хорезмде моңғолдарға қандай да бір қыпшақ баласының маңдайынан шерткізбейді» деп жазып кеткен. Жошы хан оның ұлдары мен кейінгі ұрпақтары Жошы ұлысы державасын құрып, оның ұзақ өмір сүруіне елеулі ықпал етті. Моңғол Империясының Батыс шебін қалыптастырып, онда билік жүргізу, батыс пен шығыстың ара жібін жалғау тек Жошы ұрпақтарының тікелей ықпалымен жүргізілді. Жошы аса дарынды әскери қолбасшы. Ол алғаш 22 жасында бес қаруын асынып, атқа қонады. Алғашқы шығыс жорығында қол бастады. Орман жұртын бағындырды. Елінің Батыс шекара шебін басқарды. Батыс Хорезм жорығы тұсында Сыр бойы қалаларын бағындырып, Үргенішті қолға түсірді. Ол жорық жолында әлемнің 90 қамалын бұзып, 200 қаланы қолға түсірген әскери стратег, ірі әскери қолбасшылардың бірі.

Жошы хан құрған мемлекеттің аты «Жошы Ұлысы» тіптен «Қыпшақ хандығы» десе де жарасады. Ресей зерттеушілері мемлекеттің атын 1564 жылы шыққан «Қазан хандығының тарихында» «Алтын Орда» деп атап жібергендіктен зерттеушілерді көп адастырды, мемлекет алғаш Қыпшақ даласында бой көтерді. Әскери оң, сол екі қанаттан құралды. Батый хан Батысқа көшкенде мемлекеттің қара шаңырағы – Ақ Орда Жошының тұңғыш ұлы Орда Еженнің билігінде қалды. Сондықтан ол ежелгі түркі – моңғол салты бойынша Ақ Орда (қара шаңырақ) немесе «үлкен үй» («Ulug UB») деп аталады. Ордана (Орда ежен) Жошы ұлысының әскери сол қанаты Ақ Орданың әскери қолбасшысы, жеке дара билеуші «Хан-оғлы» (моңғ. Khan huu) еді. Ежелгі Түркі және Моңғолдық мемлекеттік үрдіс-салты бойынша «хан оғлы» немесе «хан хүү» жеке дара билік иесі болып табылады. «Ежен» (Эзэн) моңғол-тунгусша хан лауазымымен парапар [1]

Орта ғасырдағы тарихи шығармалардың авторлары Қазақ хандығын белгілеу үшін әр түрлі терминдерді қолданған. Сол терминдердің кейбіреулері осы аумақтағы бұрынғы саяси білімдердің белгісі ретінде жұмыс істеді. Көптеген дереккөздер қатарында қазақ хандардың иеліктерін моңғол кезеңіне дейінгі Дашты қыпшақ немесе жай Дашт-Дешт деп этногеографиялық терминмен аталынған. Бүкіл Жошы Ұлысын (Алтын Орданы) немесе

оның далалық облыстарын белгілеу үшін мұсылман (араб, парсы, түркі) тарихи шығармалардың авторлары осы терминді кең қолданған.

Қытай тарихшысы Су Би Хай «Ақ Орданың бірінші ханы Орда ежен еді» деп жазды [2]. Қазақ хандары осы Орда еженнен тарайды. Ақ Орданы шынға шығарып, Жошы Ұлысы державасын билеген Шымтайұлы Орыс хан Орда Еженнің VIII ұрпағы әрі «Қазақ хандарының атасы» саналады. Қазақ хандығын құрған Керей мен Жәнібек Орыс ханның шөберелері. Сондықтан қазақ мемлекеті үшін Жошы хан Орда ежен, оның ұрпақтарының алатын орыны ала бөтен[3].

Әрине Жошы ұлысы Шыңғысхан және оның ұрпақтары Шығыс- Қыпшақ даласын жаулап алуының жемісі екені рас. Сондықтан болар, Орыс және Орталық Азия тарихшыларының арасында Жошының тарихи рөліне оны тек жаулап алушы, нәсілдік қарсыласы тұрғысынан бір жақты баға берушілік орын алып келді. Жошының жаулаушы рөлі Жошы ұлысы тарихының бастапқы кезеңіне жатады. Шапқыншылық талай қиямет әкелді, мәдениет ошақтары жойылып, талай жанның басы жұтылды. Бірақ Жошы ұрпақтарының Қыпшақ даласында билік құрған соңғы кезеңін (әсіресе XIII ғасыр соңынан XVIII ғасырға дейін) алғашқы жаулап алған кезеңімен салыстыруға болмайды. Моңғол империясының орталығы Қарақорымнан Бэйжиңге аударылған 1264 жылдан бастап Жошы ұлысы империялық билікке бағынбайтын дербес мемлекетке айналды. Жошы ұрпақтары Қыпшақ даласына Орта ғасырлық мемлекеттік басқару жүйесін әкелді. Мемлекеттіліктің басты нышандарын қалыптастырды. Алып далада ара қақтығыстан арып шаршаған дүйім жұрттың басын біріктіріп, әрқайсысы ел болып қалыптасуына өктемдік ықпал етті. Жошы ұлысы державасы ыдырағанда, оның шекпенінен Ұлттық бірнеше жаңа мемлекеттер туып шықты. Мысалы, солардың бірі Ресей. Тарихшы С.М. Соловьев, М.Н. Покровский, В.Г. Вернадский, Лев Гумилевтер бұл шындықты мойындайды. С.М. Соловьев «Моңғол билігі тұсында Орыстың күш-қуаты нығайды»— деп жазса [4], М.Н. Покровский Татарлар орыстың әлеуметтік өміріне «терең өзгерістер әкелді» [5] деп ой түйеді. В. Вернадский және Лев Гумилевтің қисыны одан гөрі тереңірек. «1480 жылғы оқиға төңірегінде сөз болғанда, - деп жазды Лев Гумилев, - «басқыншылықтың күйреуі» туралы емес, керісінше Алтын орданың жұртында ұлы Москва княздігі, Қырым және Қазан хандығы, Ноғай ордасы сияқты бір-біріне қарама-қарсы мемлекеттік жаңа одақтардың пайда болу жайы сөз болғаны дұрыс» [6]. «Шығыс Русь Алтын Орда хандары билігінен басы босағанда сонау Моңғол шабуылы кезеңіндегісінен әлдеқайда қуатты, қабырғасы қатайған мемлекет болып шықты» деп жазды В.Г. Вернадский [7]. Жошы ұлысы жүйесінің Орыс жұртына тигізген саяси ықпалы жайлы ағылшын тарихшысы Чарльз Гальпериннің «Орыс және Алтын Орда: Орта ғасырлық орыс тарихындағы моңғолдардың үлесі» атты еңбегінде біршама толық талданған. Ал Астархан, Қырым, Қасым, Ноғай ордасы, Өзбек және Қазақ мемлекеті осынау Жошы ұлысының туындысы. Өздерін әлдеқашан Моңғол деп атаудан қалған Жошы ұрпақтары аталған мемлекеттердің қалыптасуы, ел болып шыңдалуы, тәуелсіздігі, ұлтының бірлігі үшін қажымай талмай күресті. Әрине, тарихта бұл деректер ұлы Шыңғысханның саяси ұпайына жазылғаны болмаса, Еуразия даласында 250 жылға жуық сұлтанат құрған Жошы ұлысының шаңырағын көтерген Жошы және оның ұрпақтары, болды. Бірақ Жошы, оның әйгілі хан ұлдарының өмірбаяны, атқарған ісі әйгілі әкенің (Шыңғысханның) көлеңкесінде қалып келді. Жошы ұрпағынан ұлы қаған шықпады демесек, ол құрған Қыпшақ хандығы өз алдына әйгілі держава болатын. Сондықтан Жошы ханның атқарған ісін оның әйгілі әкесінің рөлінен, Жошы құрған Қыпшақ хандығының тарихын Моңғол империясының тарихынан бөліп қарауға болмайды.

Ендігі мәселе, Жошы ханның тарихи рөлі жайлы. Жошы хан - әуелі артына текті де, өскелең ұрпақ қалдырған адам. Ол алғаш 1197 жылы 17–18 жас шамасында Керейт Жақамбының қызы Никтимиш-фуджинмен (моңғол жазбаларында - Бедешөміш) бас қосып, өз шаңырағын көтереді. Араға екі жыл салып Орда еженнің анасы, Қоңырат қызы Сартақты, және екі жылдан соң нағашысы Алшы ноянның қызы Үкі-фуджинді айттырады.

Тарихшы шежірешілер Баты хан осы Үкі-фуджиннен туды деп жазады [8]. Меніңше, соңғы екі деректің қай-қайсысы да сенімсіздеу. Юань әулетінің алғашқы қағаны әйгілі Қубылай қаған ата - бабасының атақ даңқын мәңгіге қалдыру үшін, Бэйжиндегі (Пекин) қаған ордасы жанынан сегіз Үй-Музей тұрғызып, оның төртіншісін ағасы Жошы, оның бәйбішесі Бедешөміштің ескерткішіне арнаған [9]. Егер Үкі-фуджин Жошының бас бәйбішесі, Баты ханның анасы екені рас болса, әуелі сол аталуы тиіс еді.

Ежелгі және орта ғасырларда әулеттік билікпен бірге мемлекеті жойылып, орнына принципіалды түрде жаңа мемлекет келіп отырды. Ақ Ордаға дейінгі қазақ тарихында да сондай. Ал шаңырағын Жошы көтерген Ақ Ордадан бастап Қазақ хандығын күшпен жойғанға дейін Қазақ мемлекеттілігінің жалғастығы үзілген емес. Әрине орыс отаршылары қазақтың дербес мемлекеттік жүйесін бұзды ғой. Бірақ Кеңестер одағы ыдырағанда халық та, жер де, қазақтың рухы мен тіл, мәдениеті де өз орнында қалды. «Орнында бар оңалар» деген рас екен, қазіргі тәуелсіз Қазақ мемлекеті соның жемісі ғой.

Қара шаңырағы алғаш қазақ даласында көтерілген Жошы ұлысы Европа мен Азияны жалғап жатқан ұлы дала тарихындағы өте сирек құбылыс. Бұл адамзат тарихындағы ұзақ уақыт сақталған державалардың бірі. Александр Македонский құрған баянсыз держава оның өзімен бірге кетті. Юли Цезарь құрған держава өзінен соң 10–12 жылға ғана жарады. Ал Жошы ұлысы державасы 260 жыл салтанат құрды. Кейде маған «егерде Орталық Азияны моңғол аттылары жаулап алып өлкеге батыстан келетін қауіпті – батысында, шығыстан келетін қауіпті – шығысында, оңтүстіктен келетін қауіпті – оңтүстігінде жүгендемегенде ұлы даланың бүгінгі саяси картасы қалай болар еді?» деген ой келеді. Мүмкін шығысынан Қытай, батысынан католиктер, оңтүстігінен Араб халифаты келсе біздің көшпенділер сайда саны, құмда ізі қалмай солардың біріне жұтылып кетер ме еді, қайтер еді?!

Төрт мың моңғол әкелген моңғолдың ұлыстық жүйесі жергілікті халықтың ру-тайпалық құрылымына айтулы өзгеріс әкеле қойған жоқ. Керісінше, мықты билік жүйесі арқылы олардың ұлт, ел болып ұйып қалыптасуына ықпал ете жүріп өздері сол халықтың саяси-элитасына айналып сіңісіп кетті. Жошы ұлысы державасы билік жүйесінің осалдығынан емес, әулет аралық, ру-тайпа арақатығыстардан ыдырады. Державаға (Тоқтамысқа қарсы) Әмір Темірдің жасаған соңғы (1392) жорығы державаның соңғы демін үзді. Держава шаңырағы астынан бірнеше жаңа мемлекет қанат жайып шықты. Солардың бірі – Ресей. Бұлар Жошы ұлысы державасынан өздерін азат ету арқылы құрылған мемлекет.

Ал қазақтың Ақ Ордасы сол алғашқы мағынасында, сол өлкеде тәуелсіз мемлекет ретінде қала берді. Сондықтан Ақ Орда, кейін Ақ Орданың орнында қайта шаңырақ көтерген Қазақ хандығы Жошы ұлысының заңды мұрагері болып табылады. Меніңше, Жошы хан, оның ұрпақтарының қазақ тарихынан алатын баға жетпес құндылығы да осында. Жошының жалпы тарихтан алатын орыны белгілі сияқты. Ал қазақ үшін Жошы кім? Қазақ тарихында қандай орынға ие? Енді осы мәселеге тоқталып көрсек. Тарих әркімге тиісті бағасын береді. Ол үшін тарихи тұлғаға деген сүйіспеншілік (симпатия) немесе қарсылық (антипатия) сияқты интуициядан арылу керек. Ұлы адамдардың шыққан тегін, қанының тобын анықтаймын деп әуреге түсу – барып тұрған тұрпайылық. Мысалы, Шыңғыс хан, Темір, Жошы, Батый хандар ұлттық шеңберге сыймайтын тұлғалар. Олардың тарихтан алатын орыны тек ұлтымен емес, атқарған тарихи рөлімен өлшенеді. Тіптен Жошы меркіттің ұлы болды дегеннің өзінде, оның қазақ тарихынан алатын орны меркіт тайпасы шеңберінде емес, қазақ тарихына сіңірген еңбегімен немесе сол жолда тартқан тауқыметімен өлшенеді. Айталық, Шыңғыс ханның Еуразияны бағындыруда Жошының және оның ұрпақтарының атқарған істерінің қазақ ұлтының қалыптасуы мен Қазақ хандығының құрылуына белсенді рөл атқарғандығын қалай жоққа шығармақпыз. Біз тарихи оқиғалардың қоғамдық тарихтың процессіне тигізген әсеріне назар аударуымыз керек. Шыңғыс ханның шапқыншылығы мен оның келешек ұрпақтарының ел үшін еткен еңбегін бір-бірінен ажырату үшін қазақ тарихының моңғол дәуірін екі кезеңге бөліп



қарастыру қажет. Міне осы қазақ халқының қалыптасуы мен дамуының, Қазақстан мемлекетінің пайда болуына үлкен септігін тигізген Жошы ханға өзінің дүниеден өткен жеріне мазары салынған. Қайтыс болғанда денесі Ұлытау жерінде тыныс тапқан. Бүгін біз тарихын жазғалы отырған Жошы хан күмбезі Жезқазған қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 50 шақырым жерде, Кеңгір өзенінің жағасында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. Халық аңызында «Жошыны жерлегенде бір қолы жоқ болған» немесе «Жошының тек бір қолын тауып қойған», кейде «бір шына шағын ғана тапқан» деген әр түрлі жорамалдар бар. Екінші қабір Жошының үлкен бәйбішесі (Керей хандығының билеушісі Тоғырылханның інісінің қызы) Бектұмыштікі болуға тиіс. Қабірастына төселген қалақ кірпіштерде араб әрпімен «ықпал» деген сөз бірнеше қайтара жазылған. Жошы Хан Күмбезі республикалық маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің мемлекет тізіміне енгізілген.

Қазақ мемлекетінің бір қайнар көзі Жошының тұңғыш ұлы Орда (Орда ежен) және оның ұрпақтары басқарған Ақ орда болды. Бірақ кейбір ғалымдар Жошы ханның мазарында оның сүйегі жоқ екендігі туралы мәлімет келтіреді.

Біріншіден, Қағанның өзі және ұрпақтары о дүниеде де жауының көзіне түсіп қалмас үшін барлығы мұқият жасырын болсын деген Шыңғыс ханның өз өсиеті бар. Жошы өлгенде қаған тірі болатын. Әкесінің көзі тірісінде Жошы ханға мазар тұрғызылуы мүмкін емес. Тіптен атасынан 19–20 жыл кейін дүние салған кіші держава билеушісі Баты ханның өзі қайда жерленгені қазірге дейін белгісіз.

Екіншіден, Мазардан 1946 жылы Марғұландар тапқан сүйек 70–72 жас шамасындағы ер адамға тән. Ал Жошы 46 жасында о дүниелік болған адам.

Үшіншіден, Мазардың жер асты және жер үсті архитектуралық конструкциясы, қолданған құрылыс материалы XV–XVI ғасырларға жатады.

Сондықтан В. Бартольд айтқандай мазарды Жошының мұсылманданған хан ұрпақтарының бейітсіз қалған хан бабасына (Жошыға) арнап кейінірек тұрғызылған болуы әбден мүмкін. Мұндай салт біздің мұсылман жұртында қазірде жалғасып жатыр ғой. Жошының кейінгі бірер ұрпағының сүйегі осы маңда жатыр. Мазарды тұрғызған адам бабасының сүйегі тура осы нүктеде болмаса да осы аумақта жатқанына шүбә келтірмеген болар. Қазақ хандарының түп атасы Жошы хан оның ұрпақтары Қазақ мемлекетін құрып, қазақты ұлт ретінде, Қазақ елін ел ретінде қалыптастырып қабырғасын қатайтуға ерекше үлес қосты. Сондықтан Президентіміз бір сөзінде Жошы ханның мазарын ұлықтаумен қоса оның жасаған игі істерін болашақ ұрпаққа жеткізуді тапсырған болатын. Міне осы игі бастаманы насихаттау қорық-музей қызметкерлерінің басты парызы болып есептелінеді.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Су Би Хай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы: ДЖКҚ, 2001. – 142-б.
2. Түркі әлемнің көшбасшылары: Өткені мен бүгіні. I кітап. Ұжымдық монография. – Астана: Сарыарқа баспасы. 2011. – 103-б.
3. Соловьев С.М. История России. – Т.1. – С. 1345.
4. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М-Л: 1950.– С. 250.
5. Гумилев Л. От Руси до России. – М: Аирис Пресс, 2000. – С. 187.
6. Вернадский В.Г. Монголы и Русь. пер. с англ. Е.П. Беренштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. – М.: Аграф, 1999. – С. 391.
7. 36 Halperin Ch.J. Russia and the Golden Horde. The Mongol impact in medieval Russian history. - London. Ib. Tauris and Co LTD. 1987.
8. 27 Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 87-б. Қадырғали Жалайыр Сартақ-хатунды бас бәйбіше деп көрсеткен
9. Сайшаал Б. Чингис товчоон. Доод дэвтэр. - Хөх хот. – С. 919.

### **Аннотация**

Мақалада Қара шаңырағы алғаш қазақ даласында көтерілген Жошы ұлысы мен Жошы ханның қазақ елінің қалыптасу мен дамуына тигізген әсері жайлы жазылған. Қазақстан мемлекетінің пайда болуына үлкен септігін тигізген Жошы ханға өзінің дүниеден өткен жеріне мазары салынған. Сол Ұлытаудағы «Жошы мазары» оның алғаш жерленген жері емес, ұрпақтары хан атасына арнап XVI ғ. соңы XVII ғ. басында тұрғызған болуы мүмкін, сондықтан бұл мәселені әлі де зерттей түсу қажет екендігі көрсетілген. Онымен қоса әлем тарихында Жошы ұлысының рөлі қарастырылған.

### **Аннотация**

В статье упоминается влияние Улус Джучи впервые появившихся в казахской степи, на формирование и развитие казахской земли. Памятник Джучи-хану, который во многом способствовал развитию государства Казахстан, был заложен по месту его жительства. Мавзолей "Джучи" в Улытау является не его первым захоронением, а его потомками отца XVI века. конец XVII века было возможно использовать его в самом начале, поэтому его еще предстоит изучить. Кроме того, роль Улус Джучи рассматривается в мировой истории.

### **Annotation**

The article mentions the influence of the Ulus Juchi first appeared in the Kazakh steppe on the formation and development of the Kazakh land. The monument to Jochi Khan, which largely contributed to the development of the state of Kazakhstan, was laid at his place of residence. The "Jochi" mausoleum in Ulytau is not his first burial, but his descendants of the father of the 16th century. the end of the XVII century it was possible to use it at the very beginning, so it remains to be studied. In addition, the role of Ulus Jochi is considered in world history.

## **ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ: АЛТЫН ОРДАДАН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ДЕЙІН**

**Ю. Шамилоглу, PhD**  
Nazarbayev University &  
University of Wisconsin-Madison (USA)

«Жошы ұлысы және Сарайшық – Қазақ мемлекеттілігінің бастауында» тақырыбына арналған конференцияға қосқан кішкентай үлесім ретінде 1465 жылы Жәнібек Хан мен Керей Хан құрған Қазақ хандығының қалыптасуына байланысты кейбір ойларыммен бөліскенді жөн көріп отырмын. Мен Қазақ хандығы қалыптасқанға дейінгі Алтын Орданың мемлекеттік құрылымдарына тоқтап өткім келеді.

XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Ордадағы түркі тайпаларының құрылымы мен мемлекеттік басқаруын зерттеу бүкіл түркі тарихы үшін үлкен маңызға ие.<sup>31</sup> Солай бола тұра Алтын Орданың тайпалық құрылымы мен мемлекеттік басқаруы туралы ғылыми пікірлер жеткілікті деңгейде көп емес. Ғылыми дискуссияларда XV–XVIII ғасырлардағы Шыңғыс Хан мұрагерлері болған мемлекеттер туралы мәліметтер сырт қалып қойып отыр; мен бұл кейінгі кезеңді «Соңғы Алтын Орда» деп атауды жөн санаймын.

---

<sup>31</sup> Әрине, 14. ғасырда Raşīd ad-Dīnнің мәліметтері бойынша моңғол тайпалары, түркі тайпалары, ескіден түркі болған моңғол тайпалары және ескіден моңғол болған түркі тайпалары болған. Алтын Ордадағы тайпалардың бәрі түркі болып кеткен [14, 233–569-бб.; 15, 92–187-бб.].

Мақалада Қырым хандығы және Соңғы Алтын Орданың басқа мемлекеттерінен алынған модельге және өзінің XIII–XIV ғасырлар бойынша жинақтаған мәліметтеріне сүйене отырып біраз ғылыми қортындылар жасамақшымын [18, 19, және жақында Қазанда орыс тілінде жарияланған 20]. Мен тайпалық ұйымдасудың және тайпалық құрылымның «төрт би жүйесі» деп аталатын белгілі бір формасы болғандығына және бұл жүйенің Алтын Орда мен Қырым хандығы уақытындағы Моңғол империясының басқа мемлекеттерінің басты ерекшелігі болғандығына сенімдімін.

XIII–XIV ғасырларда Алтын Ордаға мемлекетінің орнына келген Соңғы Алтын Орда мемлекеттерінің ішкі қоғамдық-саяси құрылымдары туралы тарихи дереккөздерде көптеген дәлелдер бар. Соңғы Алтын Орда мемлекеттерінде (Қасым, Қазан, әсіресе Қырым хандықтары) әдетте «тайпа» немесе «клан» (қазақша «ру») деп аталған қоғамдық-саяси бірлестіктер дәстүрлі түрде төртеу болған. Төрт *қарачы* би (*qaraçı beu*) деп аталған осы төрт қоғамдық-саяси бірлестіктердің жетекшілері мемлекет басқаруда Шыңғыс ұрпағынан болған хандармен бірлесіп жұмыс жасап, мемлекеттік кеңес құрған. Олардың мемлекет ішіндегі ерекше рөліне хандарды таңдау мен тақтан босату, хан жарлықтарын бекіту және басқа да көптеген қызметтер кірді. «Билеуші тайпалар» деп атауға болатын бұл қоғамдық-саяси құрылымда мұрагерлік көшбасшылықты қоса алғанда тұрақты ішкі құрылымы болған. Бұл кейінгі мемлекеттердің ерекшелігі болды.

Алтын Ордадағы «төрт би жүйесі» хан – Шыңғыс хан (1227 жылы қайтыс болған) тұқымынан шыққан егемен билеуші – (төрт тайпа көсемдерінен тұратын) мемлекеттік кеңеспен саяси билікті бөлісті. Моңғол хандары дәстүрлі танымда автократ ретінде көрінгенімен, бұл мемлекеттік кеңестің нақты рөлі осы көзқарасқа қайшы келеді. Оның басты ерекшеліктерін қысқаша атап өтейін:

1. Мемлекеттік кеңес үнемі *ұлыс* билері деп аталатын төрт адамнан тұрды;
2. Төрт *ұлыс* биі мемлекеттің ең маңызды істеріне араласты. Ханның ешқандай шешімі немесе қаулысы жарлыққа өз мөрін қойған *ұлыс* билерінің келісімінсіз ресми болмады;
3. Төрт *ұлыс* биі Шыңғыс хан тұқымынан шыққан төрелерді хан тағынан босата алды, және олар әрқашан да жаңа хан таңдай алды. Елдің (немесе орыс тіліндегі дереккөздерде «жердің») жиналысы (яғни құрылтай) ханды таңдалғаннан кейін, төрт *ұлыс* биі ханның таққа көтерілуі рәсіміне қатысты [қараңыз 24];
4. Төрт *ұлыс* биі мемлекеттің сыртқы дипломатиялық байланыстары бойынша хат алмасуын жүргізеді;
5. Төрт адамнан тұратын осы топтың жетекшісі *билер биі* (арабша *baklāri bak*) деп аталды және төрт *ұлыс* биінің бас өкілі болды;
6. Билербиі мемлекеттің әскери ұйымының жетекшісі еді;
7. *Ұлыс* биі бұрынғы бір *ұлыс* биінің ұрпағынан немесе оның жақын туыстарынан шыққан;
8. Әр *ұлыс* биі белгілі бір қоғамдық-саяси бірліктің жетекшісі болған және осы бірліктер «билеуші тайпа» деп аталған. Бұл «билеуші тайпалар» мемлекет тұрғындарының үлкен бөлігін білдірді;
9. Әрбір «билеуші тайпаның» тәуелсіз билеуші иерархиясы болған және әр *ұлыс* биінің өз орынбасары болған;
10. Осындай төрт «тайпа» Шыңғыс хан тұқымынан шыққан төрелермен келісім-шарттық қатынастарда біріккен кезде «мемлекет» құрылды.

Бұл теорияны дәлелдейтін XIII–XIV ғасырлармен мерзімделетін дереккөздерде мол мәліметтер бар. Бұндай дереккөздерге арап тілінде жазылған нарративті деректер, өмірбаяндар, канцеляриялық анықтамалықтар, парсы тілінде жазылған нарративті деректер, орыс жылнамалары мен соңынан түркі тілінде жазылған кейбір жылнамалар жатады.

Тағы бір айта кететін жәйт, XIII–XIV ғасырларда жазылған деректерді тек қана «Соңғы Алтын Орда» яғни XV–XVIII ғасырларда жазылған деректердің көмегімен дұрыс

түсіне аламыз. Бұл дереккөздерге түркі тіліндегі дипломатиялық ноталармен алмасулар, аз зерттелген түркі тілінде жазылған нарративті деректер, орыс жылнамалары, орыс тіліндегі дипломатиялық құжаттар мен түркі дипломатиялық жазбаларының орысша аудармалары және тағы басқалар жатады.

«Төрт би жүйесі» Алтын Орда тарихындағы 1230–1380 жылдар аралығында өмір сүрген кейбір атақты тұлғалардың рөлін түсінуге мүмкіндік береді. Мен қысқаша сипаттайтын адамдар төрелер емес, бірақ Алтын Орда саяси өмірінде маңызды рөл атқарып, Шыңғыс ханды еуропалық үлгідегі автократ ретінде көргісі келетін кейбір ғалымдарды тығырыққа тіреп, мәселе туғызған тұлғалар жайында болмақ.

«Төрт би жүйесінде» рөлін анық анықтайтын ең алғашқы адам – XIII ғ ортасынан XIII ғ соңына дейін Алтын орда тарихында белсенді рөл ойнаған Ноғай. Қысқаша айтқанда дәстүрлі тарихнамада Ноғайдың мансап жолы, оның екінші хан ретіндегі рөлі туралы көп талқыланды; бұл түсінік Хазар қағанатында белгілі болған қос патшалықтың бұрынғы дала дәстүріне негізделген. Ноғай және оның заманы туралы монографияның авторы Н.И. Веселовский Ноғай мансабының бірқатар ерекшеліктеріне басқа түсіндірме таба алмады [31]. Алтын Орда тарихында Веселовскийдің дәстүрлі көзқарастарын әлі күнге дейін И. Вашари сияқты қазіргі заманғы ғалымдар қабылдайды [29, 101–110-бб.].

Дереккөздерде Ноғай әскер қолбасшысы ретінде көрсетілген (арабша *muqaddam al-saʿuṣ* немесе парсыша *amīr-i laṣkar*).<sup>32</sup> Кейбір дереккөздер, оны тіптен Алтын Ордадағы ең үлкен қолбасшы деп де атайды.<sup>33</sup> Араб деректерінде Ноғайдың Мәмлүктермен дипломатиялық қарым-қатынасқа түскені туралы мәліметтер кездеседі.<sup>34</sup> Дереккөздер Ноғайдың тек өз тобының билеушісі ғана емес,<sup>35</sup> сонымен бірге Алтын Орданың әкімшілігін бақылауда ұстағандығын көруге болады.<sup>36</sup> Егер араб тілінен орыс тіліне қате аударылған аудармаларды қайтадан аударып жөндетіп көретін болсақ, Ноғайдың Қырымда салық жинаған төрт адамның бірі болғандығын көруге болады.<sup>37</sup> Алтын орда дәуірін зерттеуші дәстүрлі ғалымдар үшін, автократ ұғымын батыстың академиялық ғылыми ортасында қалыптасқан терминологиялық жүйеде қарайтын ғалымдар үшін Шыңғысхан ұрпақтарының үстінен Ноғайдың қарауы өте күрделі мәселе болып отыр. Төле Бұқаны (1282–1291) тақтан тайдырып, орнына Тоқтыны 1291 жылы таққа отыру процессінде Ноғай үлкен рөл атқарды. Кейін ғалымдар Алтын Ордадағы азаматтық соғыс кезеңі деп санаған әйгілі эпизодда Ноғай Тоқтаумен де соғысты.

Ноғай 1299 жылы қайтыс болғаннан кейін, Құтлық Темір Тоқтаның қол астындағы ұлы ұлыс биі болды және ол Тоқтаның мұрагерін, 1313–1341 жылдары билік еткен Өзбек ханды хан сайлауда үлкен рөл атқарды. Бұл маңызды сәт, өйткені Қырым хандығын зерттеген бір ғалым «төрт би жүйесін» Өзбек хан құрған деген пікірде [10, 282-б.]. Өзбек

<sup>32</sup> Арабша дереккөздер үшін Nuwayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab* [27, 131-134/152-153 б.], Ibn Xaldūn, *Kitāb al-ʿibar wa-dīwān al-mubtadā wa-l-xabar fī ayyām al-ʿArab wa-l-ʿAcam wa-l-Barbar* [27, 367-368/380 б.] және ʿAynī, *ʿIqd al-cumān*ға [27, 480-481/509-510 б.] қараңыз. (Бұл еңбектің түрікше аудармасы түпнұсқаның тек бірінші жартысын ғана қамтиды [28].) Парсыша дереккөзі үшін Raṣīd ad-Dīnre [16, 143 б.; 17, 125 б.] қараңыз.

<sup>33</sup> Rukn ad-Dīn Baybars, *Zubdat al-fikra fī tāriḫ al-hicra* [27, 79/101 б.]; және Maqrīzī, *Kitāb as-sulūk li-maʿrifat duwal al-mulūk* [27, 422/434 б.].

<sup>34</sup> *Taṣriḫ al-ayyām wa-l-ʿuṣūr bi-sīrat al-malik al-Manṣūr* [27, 65-66/67 б.]; және Rukn ad-Dīn Baybars [27, 82/104-105 б.]. Бұдан әрі [32]ға қараңыз.

<sup>35</sup> Rukn ad-Dīn Baybars [27, 87/110 б.]; Nuwayrī [27, 137/158 б.]; және Ibn Xaldūn [27, 368/381 б.].

<sup>36</sup> Nuwayrī [27, 136/157 б.].

<sup>37</sup> Mufaḍḍal, *An-nahc as-sadīd wa-d-durr al-farīd fīmā baʿda tāriḫ Ibn ʿAmīd* [27, 183-184/195 б.]; және [12, 629-631 б.]. Толығырақ ақпарат үшін [19, 138-140 б.; 20, 128-129 б.]ке қараңыз.

хан кезінде осы жүйені жалғастырған басқа да ұлыс билері мен билер биі болды. Араб тіліндегі канцеляриялық анықтамалықтар Өзбек және одан кейінгі кезеңдерде төрт ұлыс биінің бар болуын анықтау үшін пайдалы.<sup>38</sup>

1340–1360 жылдар арасында Өзбек ханның мұрагерлерінің билік ету жылдары Алтын Орданың бөлшектенуі басталған, одан кейінгі кезең Алтын Ордадағы толқулар кезеңі деп саналады. (Басқа жерлерде ұсынғанымдай, менің ойымша, бұл «қиыншылықтар уақыты» деп аталған кезеңдің негізінде осы кезеңде кең таралған оба (орысша: бубонная чума) толқындары жатады [21, 22, 23].) Дереккөздерге сүйенетін болсақ шамамен 1360–1380 жылдар аралығы көптеген адамдар билікке ұмтылған. Алайда, «төрт би жүйесі» қолдану арқылы біз дереккөздерде кездесетін әр түрлі тұлғалардың аттарын електен өткізіп және хан тағына үміткер төрелердің есімдерін және оларды қолдайтын тайпа басшыларын анықтауға мүмкіндік береді. Осы кезеңдегі ерекше танымал тұлғалардың бірі Мамай – Алтын Ордада үстемдік еткен тайпа басшысы ретінде айқын көрінеді. Ибн Халдунда кездесетін бір үзіндіге сүйене отырып Мамайды Алтын Ордадағы төрт жетекші билердің бірі ретінде көруге болады.<sup>39</sup> Мамайдың 1380 жылы Куликово даласындағы жеңілісі ерте орыс тарихнамасында Ресейдің моңғол немесе татар үстемдігіне алғаш тойтарыс беруі ретінде сипатталады.

Бұл жерде Алтын Орданың саяси тарихында елеулі рөл ойнаған есімдер мен тарихи даталарға егжей-тегжейлі тоқтап жатудың қажетілігі жоқ. Тек, бұл мен сүйенген дәлелдер және бұны қуаттайтын деректер жетерлік. Алтын Орда тарихының тарихнамасымен жақсы таныс жандар XIII–XIV ғғ Алтын орда тарихында орасан зор рөл ойнаған осы және басқа да тұлғаларға күні бүгінге дейін толыққанды бағасы берілмегендігін біледі.

Алтын Орданың екі бөлігі де бірдей мемлекеттік ұйымдастырушылық жүйеге ие болса да, әр бөлігінде бірдей «билеуші тайпалардың» жиынтығы немесе әртүрлі жиынтығы болды ма деп сұрауға болады. Менің пайымдауымша, олар «билеуші тайпалардың» жиынтығы бір болмаған және Соңғы Алтын Орда мемлекеттері, шын мәнінде, Алтын Орданың шығыс жартысынан шыққан (яғни, батыстағы «Ақ Орда»дан емес шығыстағы «Көк Орда»дан). Тоқтамыс ханды төрт «билеуші тайпалар», атап айтқанда Ширин, Барын, Арғын және Қыпчак қолдағаны көрсетілген [1, 48, 55, 79 б.; 8, 31–47, 101–114, әсіресе 42 б.; және 6]. Бұлар кейінірек Қырым хандығының, сондай-ақ Қазан хандығының негізін қалаған «билеуші тайпалар» [19, 39–79 б.; 20, 42–76 б.] болды. Салыстыратын болсақ, Қасымов хандығының бастапқы тайпалық жиынтығы Ширин, Арғын, Қыпчак және Маңғыт болған [30, ii, 403–407, 431–435 с. 58 б.; бұдан әрі 19, 55–56; 20, 56 б.].

Бұл тайпалық конфигурация Алтын Орданың батыс жартысында қалған көшпелі тайпалар конфигурациясымен салыстырылуы керек. Ұлы Орда деп аталған бұл құрылым XV ғасырда жаңадан пайда болған хандықтармен үнемі бәсекелестікте болды. 1508 жылы Ұлы Орда түпкілікті күйреп, ақыры Қырым хандығына қосылды. Дипломатиялық жазбалар 1508 жылы Ұлы Орданың Қоңырат, Сиживут, Қият және Маңғыт тайпалары Қырымның Ширин, Арғын, Барын және Қыпчак тайпаларының құрамына енгенін көрсетеді [13, 20 б.; және 26, 38–39 б.]. Осыған сүйене отырып, XIII–XIV ғасырларда Алтын Орданың төрт «билеуші тайпасы» негізінен Қоңырат, Сиживут, Қият және Маңғыт болған деп болжауға болады. Кафалы және басқалары зерттеген түркі тіліндегі нарративті деректерде ең жиі кездесетін тайпалар осылар [8, индекс: Kiyat, Kongirat, Mangit, Secut-ке қараңыз].

Бұл үлгі Орталық Азияның басқа да мемлекеттерін зерттеу үшін пайдалы құралға айналады. Мен бірнеше мысал келтірейін. Біріншісі Шағатай хандығындағы Тамерлан

<sup>38</sup> Мысалы Muhibbī, *Tatqīf at-taʿrīf bi-l-muṣṭalaḥ aṣ-ṣarīf* [12, 338/348 б.]; және [18, 286–288 б.]дегі сілтемелерге қараңыз.

<sup>39</sup> [27, 373/389–390 б. және с.]. Толығырақ ақпарат үшін [19, 174–177 б.; 20, 159–162 б.]ке қараңыз.

(Temürleng) немесе Тимурдың рөлі. Ғалымдардың пікірлерінше, соның ішінде Бартольдта бар Ибн Арабшахтың тарихы негізінде Тамерланның әкесі тайпа көсемі болғандығын құптайды [5, 33–36-бб.; 18, 290–291-бб.]. Тамерланның Алтын Ордадағы тайпа басшысы Ноғаймен бірдей жолмен жүргендігі анық. Осы айқын параллельге қарамастан, Тамерланға арналған зерттеулер бұл ұқсастықты мүлдем байқамады [мысалы 10].

Екінші мысал өзбек мемлекеттерінің қалыптасуы, олар шын мәнінде Шағатай хандығынан емес, Алтын Орданың тікелей ұрпақтары. Бартольд *Bahr al-asrār* атты дереккөзде Кушчи, Найман, Бүйрек және Қарлық туралы айтылғанын айтады, бірақ ол мұны бұдан әрі талдамайды [4, 168-б.]. Осы жерде қосатын маңызды мәселе, *Tāvarix-i güzidā nusrātnamā* сияқты деректерде XV ғасырдағы өзбектерге қатысты «қарачы би» терминін қолданады, бұл XV–XVIII ғасырлардағы басқа мемлекеттерде қолданылған ұлыс биіне сәйкес келеді [мысалы 11, 19, 496 және с. 49 б.]. Өзбектерге арналған А.А. Семенов немесе Б.Ахмедовтың еңбектерінде, мұндай деректердің маңыздылығы талқыланбаған [25; 3].

Біздің үшінші мысал Қазақ хандығы бола алады. Бұл мақалада мен Жәнібек Хан мен Керей Ханның шежіресі туралы егжей-тегжейлі талқылауды немесе Қазақ хандығының пайда болуы туралы әдебиеттерді толық шолуды мақсат етпеймін [толығырақ талқылау үшін: 7, 312ден кейінгі б.]. Алайда мен бұл мәселені, тарихшы ретінде Алтын Орда тарихының шеңберінде қарастыра аламын.

Бірінші мәселе, осы мемлекеттің шығу тегін түсінуге көмектесу үшін Қазақ (*qazaq*) атауын қарастыру керек пе? Шынын айтсақ, бұл тәсіл Орталық Еуразияның түркі мемлекеттерін зерттеуде кең таралған, бірақ ол әрқашан нәтижелі бола бермейді, кейде толығымен адастырады. Қазақ хандығының жағдайына келгенде біз содан бастауымыз керек сияқты. Әдетте, Қазақ (*qazaq*) деген атау «жүйеден шығып кеткенді» білдіреді. Мұны жақсырақ түсіну үшін мен Абулғазы Баһадур Ханның *Şacārā-i Türk*-інен бір мысалды келтіргім келеді [2, арабша 23–25 б.]. «*Qazaqliqda ayrimağan turur*» тіркесіне сүйене отырып, бұл жағдайда Қазақ (*qazaq*) атауын «қолданыстағы саяси тәртіптен алшақтату» деп аудару ұсыныс беру орынды болып көрінеді.

Алтын Орда және мұрагер мемлекеттерінің негізінде болған және жоғарыда сипатталған үлгіні есте тұтып, мен Алтын Орданың бұрынғы мемлекеттік дәстүрінен алшақтаудың салдарының не дегеніне негізделген бірқатар алдын-ала сұрақтар қоюды ұсынамын:

1. Шибанидтер (өзбектер) мемлекетінің «төрт би жүйесі» негізінде ұйымдастырылғандығын ескерсек, Жәнібек Хан мен Керей Хан «төрт би жүйесіне» негізделмеген мемлекет құру үшін жүйеден кетіп қалды ма? «Төрт би жүйесінен» бас тарту Орталық Еуразия тарихында жалғасатын процесс болған, оны кейінірек, мысалы, Бұхара әмірлігінің жағдайынан көреміз. Ноғай Ордасы да тек қана Манғыт тайпасына негізделген.

2. Алғашқы Қазақ мемлекетінің – Қазақ хандығының – тайпа (қазақша «ру-тайпа» дейсіз) құрамы қандай болған? (Біз дереккөздерде келтірілген суреттің жеткіліксіздігін ескере отырып, мүмкін мұны ешқашан анықтай алмаймыз.)

3. Алғашқы Қазақ мемлекетінің алғашқы тайпалық құрамы (ол құрылған кезде немесе одан кейінгі уақытта) оның батыстағы Ақ Ордада, шығыстағы Көк Ордада немесе мүмкін басқа жерде пайда болғандығын болжай ма? (Қазақ тарихнамасындағы дәстүрлі тәсіл, оның шығу тегін батыстағы Ақ Ордада көреді, бірақ бұл қазақ хандығының тайпалық құрамына негізделмеген.)

4. Жәнібек Хан мен Керей Хан мемлекеттік ұйымдастырудың бұрынғы принциптерін сақтамай тұрып өздерін төрелер ретінде көрді ме?

5. Қазақ хандығындағы ру-тайпалардың ханның билігінде шектеулі рөлі немесе қызметі болды ма?

6. XV ғасырдың ортасында Қазақ хандығының жүйеден шығып кетуіне тағы қандай сыртқы факторлар ықпал етті, оның ішінде эпидемиялық ауру (XIV ғасырдың ортасында

басталған «қара өлім» деп аталатын обаның толқындары), климаттық факторлар (әсіресе және осы кезеңде белгілі бола бастаған «кішкентай мұз дәуірі» деп аталатын климаттағы құлдырау) және басқа факторлар?

Мен Қазақ хандығын Алтын Орда мен оның мұрагер мемлекеттерінің қоғамдық-саяси жүйесі тұрғысынан қарастыру арқылы 1465 жылы Қазақ хандығының құрылуы мен оның ерте тарихы туралы жаңа түсініктерге жол ашып беретінін көрсете алдым деп үміттенемін.

### Әдебиеттер тізімі

[1] Abdülgaffar Kırımı, ed. Necib Asım, *Umdet üt-tevarih*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İlave (Istanbul, A.H. 1343).

[2] Abu l-Ğazi, *Şacârâ-i Türk*, ed.-trans. P.I. Desmaisons, *Histoire des mongols et des tatares par Aboul-Ghazi Béhadour Khan* (St. Petersburg, 1871-1874/ London, 1970).

[3] Axmedov, B. *Gosudarstvo koçevix uzbekov* (Moskova, 1965).

[4] Bartol'd, V.V. "Otçet o komandirovke v Turkestan", *Soçineniya*, viii (Moscow, 1973), 119-210.

[5] Bartol'd, V.V. "Ulugbek i ego vremena", *Soçineniya*, ii/2 (Moskova, 1964), 25-198.

[6] Mufađđal, ed. Blochet, E. *Histoire des sultans mamlouks*, ii, *Patrologia Orientalis* 14:3 (Paris, 1920).

[7] Inalcik, H. "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", *Harvard Ukrainian Studies* 3-4/i (1979-1980), 445-466.

[8] *Istoriya Kazaxstana (s drevneyşix vremen do našix dnei)*, ii (Almaty: Atamura, 2010).

[9] Kafalı, M. *Altın orda hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri* (Istanbul, 1976).

[10] Manz, B.F., "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies* 2 (1978), 282-309.

[11] Manz, B.F., *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge Studies in Islamic Civilization (Cambridge, 1989).

[12] *Materiali po istorii kazaxskix xanstv XV-XVIII vekov*, ed.-trans. Ibragimov, S.K. et al. (Alma-Ata, 1969).

[13] *Pamyatniki diplomatiçeskix snoşeniy moskovskogo gosudarstva s krımskoyu i nagayskoyu ordami i s Turtsiey*, ii, ed. G.O. Karpov, *Sbornik Imperatorskago Russkago istoriçeskago obşçestva* 95 (St. Petersburg, 1895).

[14] Raşid ad-Din, ed. Romaskeviç, A.A. et al. *Djami<sup>c</sup> at-tavārīx*, i/1 (Moscow, 1968<sup>2</sup>).

[15] Raşid ad-Din, trans. Xetagurov, A. *Sbornik letopisey*, i/1 (Moskova-Leningrad, 1952).

[16] Raşid ad-Din, ed. Blochet, E. *Djami et-tévarikh*, ii, E.J.W. Gibb Memorial Series 18 (Leiden-London, 1911).

[17] Raşid ad-Din, trans. Boyle, J.A. *The Successors of Genghis Khan* (New York, 1971).

[18] Schamiloglu, U. "The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), pp. 283-297.

[19] Schamiloglu, U. "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", Ph.D. dissertation (Columbia University, 1986).

[20] Schamiloglu, U., trans. Xamidova, Ç.İ. and Hautala, R. *Plemennaya politika i sotsial'noe ustroystvo v Zolotoy Orde*, *Istoriya i kul'tura Zolotoy Ordı i tatarskix xanstv* 27 (Kazan: Institut istorii im. Ş. Mardjani AN RT, 2019). ISBN 978-5-94981-306-5

[21] Schamiloglu, U. "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", *Central Asian Survey* 12:4 (1993), pp. 447-457.

[22] Schamiloglu, U. "Çernaya smert' i ee posledstviya", *Istoriya Tatar s drevneyşix vremen v semi tomax*: iii. *Ulus Djuçi (Zolotaya Orda). XIII-seredina XV v.* (Kazan, 2009), Part VI, Chapter 1.2, pp. 686-690.

[23] Schamiloglu, U. "The Black Death in the Golden Horde and the Later Golden Horde and its Consequences", *Natsional'naya istoriya tatar: Teoretiko-metodologiçeskie problemi*, Vıpusk 2, Bibliotheca Tatarica (Kazan, 2011), pp. 98-117.

- [24] Sela, R. *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*, Papers on Inner Asia (Bloomington, IN, 2003).
- [25] Semenov, A.A. “K voprosu o proisxojdenii i sostave uzbekov Şeybani-xana”, *Materiali po istorii tadjikov i uzbekov Sredney Azii*, i, Trudi instituta istorii, arxeologii i etnografii AN Tadjikskoy SSR 12 (Stalinabad, 1954), pp. 1-40.
- [26] Siroeçkovskiy, V.E., “Muxammed-Geray i ego vassali”, *Uçeniye zapiski Moskovskogo ordena Lenina gosudarstvennogo universiteta im. M.V. Lomonosova* 61: Istoriya 2 (1940), pp. 3-71.
- [27] Tizengauzen, V.G. *Sbornik materialov otnosyaşçixsya k istorii Zolotoy ordi*, i: *Izvleçeniya iz soçineniy arabskix* (St. Petersburg, 1884).
- [28] Tizengauzen, V.G. Trans. İzmirlı, İ.H. *Altınordu devleti tarihine ait metinler*, i, Istanbul, 1941.
- [29] Vásáry, I. *Az Arany Horda* (Budapest, 1986).
- [30] Vel'yaminov-Zernov, V.V., *Izsledovanie o kasimovskix tsaryax i tsareviçax*, i-iv, Trudi Vostoçnago otdeleniya Imperatorskago Russkago arxeologičeskago obşçestva 9-11 (St. Petersburg, 1863-1887).
- [31] Veselovskiy, N.I. “Xan iz temnikov Zolotoy ordi. Nogay i ego vremena”, *Zapiski Rossiyskoy akademii nauk*, VIII, 13:6 (Petrograd, 1922).
- [32] Zakirov, S. *Diplomatiçeskie otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom* (Moscow, 1966).

### Түйін

Бұл мақалада Кейінгі Алтын Орда (XV–XVII ғғ) мен Алтын Ордадағы (XIII–XIV ғғ) «төрт би жүйесіне» шолу жасалады. Бұл жүйеге сәйкес төрт «билеуші тайпадан» тұратын мемлекет кеңесі болған, олар Шыңғыс ханға қарсы мемлекеттің көптеген аспектілерін басқарған. Мақалада Қазақ хандығының бұл жүйеден Шибанидтер мемлекетінен шыққанын көрсетуге тырысады. Сонымен қатар, батыстағы Ақ Орда мен шығыстағы Көк Орданан тұратын Алтын Орданың тайпалық құрамы туралы мәселе көтеріледі.

### Абстракт

В этой статье дается обзор «системы четырех беков» в Поздней Золотой Орде (XV–XVII ғғ) и Золотой Орде (XIII–XIV ғғ). Согласно этой системе существовал государственный совет, состоящий из четырех «правлящих племен», которые управляли многими аспектами государства в противостоянии хану Чингисиду. В статье утверждается, что Казахское ханство вырвалось из этой системы в государстве Шибанид. Это также поднимает вопрос о племенном составе Золотой Орды, которая действительно состояла из Белой Орды на западе и Голубой Орды на востоке.

### Abstract

This article gives an overview of the “four-bey system” in the Later Golden Horde (15th-18th centuries) and the Golden Horde (13th-14th centuries). According to this system there was a council of state consisting of four “ruling tribes” which which governed many aspects of the state in opposition to the Chinggisid khan. The article argues that the Kazakh Khanate broke out of this system in the Shibanid state. It also raises the question of the tribal composition of the Golden Horde, which really consisted of the White Horde in the west and the Blue Horde in the east.



## АЛТЫН ОРДА- ТАРИХ САХНАСЫНДА

**Ж.М. Шілдебаева,**  
гуманитарлық ғылымдар магистрі  
«Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени  
қорық-музейінің «Ғылыми қызмет және  
ескерткіштерді қорғау» бөлімінің басшысы

Қазақстан аумағы небір мемлекеттік құрылымдардың мекені болған, ұлан-ғайыр территорияны алып отырған тарихы тереңде жатқан киелі мекен. Ата-бабаларымыз сонау скиф-сарматтардан бастау алған, кешегі Шыңғыс ұрпақтары билеген қазақ даласы небір тарихи оқиғаларды бастан кешірді емеспе?! Тәуелсіздігімізді алғалы бері кешегі бұрмаланып келген Қазақтың тарихы ашық жазылып, зерттелуде. Бірақ, бізден кейінгі де ізімізді жалғастырушы ұрпаққа қазақтың зерттелмеген тарихы әлі де көп-ақ.

Еуразия даласы мен оған шектесіп жатқан моңғол дәуірінен кейінгі аймақтар тарихында атауларының құрамына «Орда» сөзі кіретін көшпелілер бірлестіктері кеңінен таныс. Олардың кейбірі, мысалы, Алтын Орда тіпті «әлемдік» держава дәрежесін иеленуге де ұмтылды [1, 26 б.].

Биыл мамыр айында Парижде өткен Халықаралық Түркі Академиясының «Ұлы дала: мәдени мұра және әлем тарихындағы рөлі» атты форумында Алтын Орданың 750 жылдығы аталып өткендігін білеміз. Аталған халықаралық іс-шараға Америка Құрама Штаттары, Ресей, Үндістан, Қытай, Ұлыбритания, Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркия, Өзбекстан, Франция, Латвия, Голландия және Мажарстан сынды елдерден 70 -ке жуық ғалым және UNESCO өкілдері қатысып, алқалы басқосуда әлемге танымал түркологтар Алтын Орда мен Талас құрылтайының 750 жылдығына орай ойларын ортаға салып, ғылыми қауымның назарына тың деректер мен жаңа тұжырымдарды ұсынды [2. 1 б.].

Тамыз айында өткен «Ұлытау - 2019» Халықаралық туристік форумында сөз сөйлеген мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Алтын Орданың 750 жылдығын атап өту туралы пікір білдіріп, «Ұлытау халықаралық деңгейдегі этнографиялық туризмнің орталығына айналуы тиіс. Бұл жұмыстарды Алтын Орданың 750 жылдығын мерекелеу қарсаңында бастау керек»- деген болатын. [3.1б.]. Әрине бұл тарихи датаның мән-маңызы біз үшін ерекше. Өйткені, Алтын Орда мемлекетінің мұрагерінің бірі біз - деп айтсам қате болмас. Себебі Алтын Орданың территориясының жартысы біздің мемлекетіміздің аумағында орналасқан.

1269 жылы Талас өзенінің бойында қазіргі Жамбыл облысының аумағында үлкен құрылтай өтіп, ондағы Жошы, Үгедей, Шағатайдың ұрпақтары Ұлы Моңғол империясынан бөлініп, енші алып, нақты шекараларын белгілеген болатын. Осы Талас құрылтайы ұлыстардың тәуелсіздігін алуда шешуші рөл атқарды. Әрине, бұл құрылтайдан бұрын Шыңғысханның ұрпақтары өздерінің жаулап алған жерлерінде билік құрып, өзіндік мемлекет ретінде өзгелерге танымал болып, әлемнің жартысында өз үстемдіктерін жүргізіп отырды. Бұл тарихи дата, тарихи орын біздің мемлекетіміз үшін тарихи мұра.

Шыңғысханның үлкен ұлы Жошы дүние салған соң, оның еншілігіне берілген жерлерді Шыңғысхан оның ұлдарына бөліп берді. Жошының ұлдарының көптігіне қарамастан (жылнамашылар, зерттеушілер оның 15, кейбір деректерде 18 ұлы болған дейді), тарихта көбінесе Бату, Орда-Ежен, Шайбан және Тоқай-Темірдің есімдері аталады. Осы төрт ұлынан тараған ұрпақтары тартыстар нәтижесінде Алтын Орданың тағында бірін-бірі алмастырып отырған. Бүгінгі күнде айтылып жүрген Алтын Ордамыз сол заманда басқаша аталатын. Алтын Орда атауы кешегі XIX ғасырда ғылыми айналымға еніп, кейін Кеңес заманында санамызға берік қалыптасты. Тарихта Жошы ұлысы немесе Ұлық ұлыс, Дешті қыпшақ деп түрлі атаумен аталды. Оның территориясы өте үлкен

болатын. Екі қанатқа бөлінген ұлысының оң қанаты қазіргі Ресей, Қырым, Кавказдың территориясын алып, астанасы бастапқыда Сарай-Берке, кейін Сарай аль Джадида, яғни Жаңа Сарай болды. Бұл жерлер Жошының үлкен ұлы Батуға берілген. Ақ Орда деп аталатын сол қанаты-Сырдария ұлысы, астанасы – Сығанақ, Орда-Еженнің еншісіне берілді [4, 1-б.].

Алтын Орда көп ұлтты мемлекет болды. Оның құрамына бір-бірінен қоғамдық-экономикалық даму деңгейі жақынан айырмашылығы бар, өзіндік мәдениеті мен салт-дәстүрлері сақталған көптеген ұлттар мен халықтар кірді. Көшпелілер негізінен түркі халықтары – ең көбі қыпшақтар, сондай-ақ қаңлылар, наймандар және т.б. болды. Отырықшылардан бұлғарлар, мордвалар, орыстар, черкестер, хорезмдіктер, т.б. кірді. Мұнда моңғолдар азшылық болды. XIII ғ. аяғы мен XIV ғасырда моңғолдар толығымен түркіленіп, Алтын Орданың халқы “татарлар” деген атау алды [5, 53-б.].

Алтын Орданың қоғамдық құрылысын атап кетсек, толығымен Шыңғыс хан енгізген мемлекет үлгісін қайталады. Мемлекет Жошы хан әулетінің меншігі болып саналды. Маңызды мемлекеттік істі шешу үшін билік басындағы әулет мүшелері бастаған ақсүйектер жиналысы — құрылтай шақырылды. Армияны және өзге мемлекеттермен дипломатылық қатынастарды беклербек басқарды. Қаржы, алым-салық мәселесін, мемлекеттің ішкі істерін жүргізетін орталық атқарушы орган диванның басында уәзір тұрды. Қалалар мен бағынышты ұлыстардан алым-салық, сыбаға жинау міндетін атқаратын даругтер басқалар тағайындалды. Хан отбасының мүшелері маңызды қызметтер атқарды. Ірі нояндар, бектер, әмірлер, бақадүрлер төмендерді, мыңдық, жүздіктерді басқаратын әскербасылары болып сайланды [6, 235-б.].

Батый мен Орда Еженнің ұлыстары өз ішінде тағы да кіші ұлыстарға бөлініп, олардың басында Жошының өзге ұлдары отырды.

Ұлысты (үлесті жер) билеуге үкімет басындағы әулет мүшелерінің барлығы құқылы болды. Ал өзге моңғол ақ сүйектеріне үлесті жер ханға еткен еңбегіне қарай бөлініп берілді. Біртіндеп ақ сүйектер құқысы арта түсіп, олар қарамағындағы жерді ұрпағына мұра етіп қалдыра алатын дәрежеге жетті. Екінші жағынан Алтын Ордада көшпелілердің ру-тайпалық ұйымдары да сақталды [7, 3-б.].

Алтын Орданың гүлденуі мен құлдырауына келетін болсақ, алғашында Алтын Орда Моңғолиядағы ұлы ханға тәуелді болды. Алайда 1260 ж. Моңғол империясы бірнеше тәуелсіз ұлыстарға ыдырап кетті. Алтын Орда Батыйдың інісі Берке ханның (1256–1266 ж.) тұсында-ақ тәуелсіздікке қол жеткізген. Одан кейінгі Меңке хан (1266–1280 ж.) өз атынан теңге шығара бастады.

Алтын Орданың тарихы ішкі қайшылықтарына қоса, орыс князьдарымен Ирандағы Құлағу ханның әулетімен, Ақ Орданың және Хорезмнің билеушілерімен үздіксіз соғыстарға толы болды. Алтын Орданың XIV ғ. алғашқы жартысында, әсіресе Өзбек хан (1312–1342жж.) мен одан кейінгі Жәнібек ханның (1342–1357 жж.) тұсында күдіреттілігі арта түсті. Ханның дара үстемдігі орнап, құрылтай шағыру аяқсыз қалды, билік бір адамның қолына жинақтала түсті [8, 56 б.].

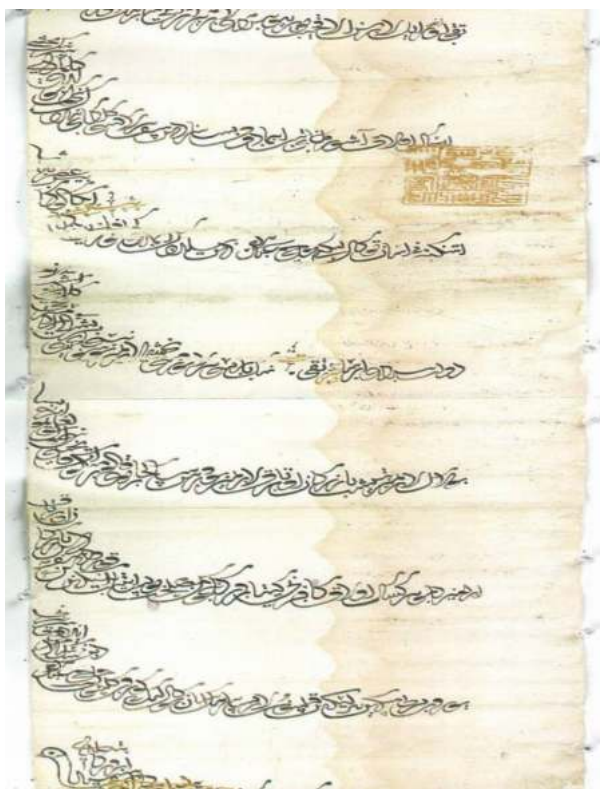
1312 ж. Өзбек хан исламды Алтын Ордадағы мемлекеттік дін деп жариялады. Далалық түркі-моңғолдың мәдениет Еділ бойы және Орта Азия (Хорезм) мұсылмандық салт-дәстүрлерінің әсерімен исламды қабылдай бастады [9, 48–49-бб.].

XIV ғ. екінші жартысында Алтын Орда алауыздықтан әлсірей бастады. 1357 жылдан 1380 жылға дейін 20-дан астам хандар отырып, бірін-бірі өлтіріп, орнын тартып алып жатты. 1380 ж. Алтын Орданың билеушісі, төменбасы Мамай Дмитрий Донской бастаған орыс әскерінен Куликово даласында тас – талған боп жеңілді. Жошы ұрпағы Тоқтамыс хан осы жағдайды пайдаланып, Алтын Орданың билігін тартып алды. Өз билігін соғыс жеңістерімен бекіте түспек болған ол 1382 ж. Мәскеуді өртеп жіберді, Мәуереннахр мен Закавказьеге бірнеше рет жорық жасады. Тоқтамыстың соғына түскен Әмір Темір. Алтын Ордаға қайта-қайта шабуыл жасап, халқын қырып, байлығын тонап, енді қайта көтеріле алмастай етіп тастады [10, 32-б.].

Алтын Орданың тарих сахнасындағы рөлін атап өтетін болсақ Жошы ұлы Бату (Батый) хан тұсында (1227–1255) Алтын Орданың құрамында Ресейдің еуропалық өңірі, Балтық теңізінің шығысындағы өлкелер, Польша, Мажарстан, Бұлғарстан, Солтүстік Кавказ, Хорезм, Шығыс және Батыс Дешті Қыпшақ енді (1236–1242). Бату қолы Орта Азия қыпшақтарының қарсылығын жойған соң, Мәскеу (1238), Киев (1240), Краков (1241), Бреслау (1241), Будапешт (1241) қалаларын алып, Орталық Еуропа, Тракия өңірін, Австрия, Чехия, Словакияны бағындырды [11, 74-б.].

Алтын Орда – Анадолымен, Сириямен, Египетпен, басқа да шығыс елдерімен сауда қатынасын орнатып, елшіліктер алмасып отырғандықтан Ұлы Жібек жолының маңызды бір тармағына айналды. XIII – ғасырдың бірінші жартысы мен XIV – ғасырдың бірінші жартысында орнаған мұндай тығыз байланыстар жөнінде К. Босворт «Орда мәдениеті белгілі бір мұсылмандық – жерортатеңіздік сипатқа ие болды» деп жазады [12, 17-б.].

Алтын Орда ханы Ұлық Мұхаммедтің түрік сұлтаны Мұрат II – ге жазылған хаты – Жошы ұлысының Осман мемлекетімен қарым – қатынасына бейбіт сипат беруге жасалған талпынысының бірі болды. Ұлық Мұхаммед хан (1419–1423 жылдар және 1426–1437) 1428 жыл 14 наурызда Днепр өзенінің батысында түрік сұлтанына хат жолдады. Өте қысқа жазылған хатта Ұлық Мұхаммед Алтын Орда хандары мен түрік сұлтандарының арасындағы бұрын байланыстың жақсы болғанын айта келіп, қазіргі кезде екі ел арасында елшіліктер жіберу мен сауда саттыққа жағдай жасау қажеттілігінің туып отырғанын баяндайды. Екі ел арасында саудагерлердің келіп кетуіне қауіп төндіріп отырған күштерді бірігіп талқандауға ұсыныс жасайды. Хаттың түпнұсқасы Стамбұлдағы Топкапы мұрағатында сақтаулы. Алғаш рет бұл хатты түрік ғалымы Акдес Нимет Курат 1940 жылы Стамбұлда қазіргі түрік тіліне аударды. 1950–1970 жылдары хаттағы тарихи мәліметтерді А. Ю. Якубовский, С. Е. Малов, М. Г. Сафарғалиев пайдаланды. Хаттың толық аудармасын, түсіндірме мен қосымшасын орыс тілінде Т.И. Сұлтанов жариялады [13, 4-б.].



Алтын Орда ханы Ұлық Мұхаммедтің түрік сұлтаны Мұрат II – ге хаты [14, 1-б.].

Темірдің жойқын әскери жорықтары Алтын Орданың құлауына әкеліп соқтырды. 1502 жылы соңғы билеуші Шейх Ахмед ханның өлімінен соң Алтын Орда мемлекеті жойылды. Алтын Орда жерінде Қырым (1428–1792), Қазан (1437–1556), Қасым (1445–

1681), Астрахан (1466–1557), Сібір (1563–1656), Башқұрт (1656–1738) хандықтары сияқты мемлекеттік құрылымдар пайда болды. Қазақ хандығы да осы кезеңдерде (шамамен 1456–1466) қалыптасты. Алтын Орда мемлекеті Қазақстанның еуроазиялық мәдениеті, мұсылмандық Шығыс өркениеті мен моңғолдар бағындырған елдердің отырықшы – егіншілік мәдениеттің өзара ықпалы тұрғысындағы интеграцияландыру үрдістердің дамуына мүмкіндік туғызды [15, 7-б.].

Ата-бабаларымыз жүріп өткен сан қырлы сара жолды жалғастырушы біз өз тарихымызды саралап, дұрыс жолға салып, кейінгі ұрпаққа ата-бабаларының әлемдік держава дәрежесін иеленуге ұмтылған Алтын Орда мемлекеті сынды мемлекеттің болғандығын қазірден саналарына сіңіру бүгінгі басты мақсат.

### **Әдебиеттер тізімі**

- 1 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері 1 том. Р.Б.Сүлейменов атындағы шығыстану институты Алматы, «Дайк-Пресс» 2005 ж. 26 б.
- 2 inform.kz белсенді сілтемені пайдаланыңыз [https://www.inform.kz/kz/unesco-da-altyn-ordanyin-750-zhyldygy-atalyp-otti\\_a3526573](https://www.inform.kz/kz/unesco-da-altyn-ordanyin-750-zhyldygy-atalyp-otti_a3526573)
- 3 Толығырақ: [https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan\\_news/tokaev-altyn-ordanyin-750-jyildygyin-atar-otu-turalyi-pkr-300571/](https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-altyn-ordanyin-750-jyildygyin-atar-otu-turalyi-pkr-300571/)
- 4 Ержанов Ә. // «Жаңақорған тынысы». – 2019. 11-қыркүйек.
- 5 Байпақов К.М. «Орта ғасырдағы Қазақстан тарихы» – Алматы, 1995. – 53-б.
- 6 Қазақстан тарихы “Шың кітабы” – Алматы, 2000 . – 235.
- 7 Федоров – Давыдов Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 3.
- 8 Қазақстан тарихы, 2 т. – А., 1997. – 56-б.
- 9 Қазақстан тарихы “Аруна” баспасы, – Алматы, 2010. – 48–49 бб.
- 10 Амин ал – Холи, Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв., – М., 1962. – С. 32 б.
- 11 Кляшторный С.Г., Сұлтанов Т.И., Казахстан летопись трех тысячелетий, А. – А., 1992 . – С. 74.
- 12 Закиров С., Дипломатическое отношения Золотой Орды с Египтом, – М., 1966. – С. 17 б.
- 13 Сұлтанов Т.И., Письмо Золоордынского хана Улуг Мухаммеда Турецкому султану Мураду II, Тюркологический сборник, 1973, – М., 1975. – С. 4.
- 14 «Айқын» газеті №136 6 қыркүйек 2019 ж. авторы Бекарыс Нұриман (Алтын Орда ханы Ұлық Мұхаммедтің түрік сұлтаны Мұрат II – ге хатының фотосы осы мақалалан алынды) Толығырақ: <https://aikyn.kz/culture/history-knowledge/7602-altyn-orda/>
- 15 Сафарғалиев М. Г. Распад Золотой Орды – Саранск, 1960г. – С.7.

### **Түйін**

Мақалада Алтын Орданың гүлденуі мен құлдырауы, хандар арасындағы қақтығыстар, басқа елдердің билеушілерімен жасалған бітімгерлік қарым – қатынастары жайлы кеңінен жазылған.

### **Аннотация**

В статье рассматривается расцвет и падение Золотой Орды, конфликты между ханами Орды, а также широко написано миротворческие отношения между правителями других стран.

### **Summary**

In the article a bloom and falling of Gold Horde, conflicts, are examined between the khans of Horde, and also peacemaking relations are widely written between the rulers of other countries.

## МАЗМҰНЫ

### АЛҒЫ СӨЗ

<b>Ноғаев Н.А</b> .....	3
<b>В. Сүмер</b> .....	4
<b>Абдулла Гюндөғды</b> Uzbek Khan and the Heritage of the Golden Horde Khanate.....	5
<b>Али Риза Яғлы</b> Heritage Struggles in on the territory of Genghis “Golden Horde-Ilkhanate-Timurid States”.....	9
<b>Атығаев Н.Ә.</b> О некоторых новых источниках по истории Улуса Джучи, хранящихся в библиотечных фондах Ирана.....	21
<b>Ахметова Ұ.Т.</b> Қазақ хандығы құрылымындағы қожалар институты және олардың ролі.....	25
<b>Ахмет А.Қ.</b> Хан - қазақ мемлекетінің ең жоғары билік иесі.....	33
<b>Әбжанов Х.М.</b> Мемлекет және тарих.....	38
<b>Әбділәшім Д.</b> Жошы ұлысының мұрагерлері және олар тарапынан жазылған хаттардың тарихи маңызы.....	55
<b>Әпендиев Т.Ә.</b> Ақтамберді Сарыұлының өмірі мен қызметі .....	63
<b>Байғалиев Ж.Р.</b> Сарайшық-Хиуа қалалары арасындағы керуен сауда жолдары.....	70
<b>Бегімбаева Ж.С.</b> Отражение истории кочевых народов Центральной Азии в «Трудах» Общества изучения Казахстана.....	74
<b>Бердығужин Л.Б., Мендігереева Ж.А.</b> Қазақ хандығы туралы зерттеулер: тарихи-тарихнамалық талдау.....	78
<b>Бижанова М.Т.</b> Алтын Орданың саяси билік жүйесінің Қазақ хандығымен тарихи сабақтастығының мәселелері.....	82
<b>Бирюков П.В.</b> Топографическая ситуация у Сарайчиковского городища.....	93
<b>Диярова Ж.К.</b> Ортағасырлық Сарайшық зерттеушісі - З. Самашев.....	108
<b>Жарылқапова А.Ғ.</b> Алтын Орданың негізін салушы Жошы жөнінде кеңірек насихаттау.....	112
<b>Жолдасов Т.М.</b> Қазақстан территориясындағы ерте ортағасырдан XIV ғ. дейінгі ақша айналымының қысқаша тарихы.....	117
<b>Жұмабаева Ж.К.</b> Ұлы дала өркениеті және Хазария.....	124
<b>Жұмабаева Ж.К., Батырханова А.С.</b> Европадағы Авар қағанаты мен Византия: саяси қатынастары.....	130
<b>Жұмабаев А.Ж.</b> Ортағасырлық Сарайшық керуен-сарайы: оның тарихи маңызы.....	135

<b>Жұмағанбетов Т.С.</b>	
Политический кризис в улусе Джучи 1362-1380 гг.....	139
<b>Жүсіпов Р. Б.</b>	
Уәли ханның Ресейге бағытталған елшіліктері.....	147
<b>Зайончковский Ю.В., Тишкин В.Е.</b>	
Новые данные об одной группе позднеджучидских серебряных монет, отчеканенных лицевыми штемпелями с именами разных ханов.....	152
<b>Исин А.</b>	
К проблеме названий Джучидских государств.....	159
<b>Кенжеахмет Н.</b>	
Ортағасырлық Шығыс карталарындағы Маңғыстау және Каспий Теңізі.....	162
<b>Кольцов П.М., Обухов Ю.Д.</b>	
Формирование золотоордынской культуры на территории Северо-Западного Прикаспия в XIII-XIV вв.....	167
<b>Қалменов М.Д., Бижанова Ә.Е.</b>	
Жайық өзені бойындағы ортағасырлық қалалар туралы жазба және картографиялық деректер.....	172
<b>Касенов М.С., Жұмабаев А.Ж.</b>	
Городище Сарайшык – в источниках.....	177
<b>Мұқтар Ә.Қ.</b>	
Жошы Ұлысының рухани астанасы - Сарайшық ел билеушілерінің пантеоны.....	181
<b>Мұстафин Ж.Ж.</b>	
Сарайшық көркеюінің негізгі себептері мен салдарлары.....	186
<b>Нұғманова Н.Т.</b>	
Л.Л. Галкин - один из исследователей городища Сарайшык.....	193
<b>Өтениязов С.</b>	
Қазақстан тарихындағы Сарайшық мәселелері.....	196
<b>Пантелеев С.А.</b>	
О серебряных монетах в погребениях золотоордынского времени. Могильник бугра «Маячный».....	203
<b>Петров П.Н.</b>	
Методологические вопросы установления границ Золотой Орды с соседними государствами.....	207
<b>Пигарёв Е.М.</b>	
Результаты геофизических исследований ханских мавзолеев у села Лапас Астраханской области.....	212
<b>Плахов В.В., Абдигалиев М., Харипова Р.Е.</b>	
Элементы оборонной системы Сарайчика по результатам раскопок 2019 г.....	219
<b>Почекаев Р.Ю.</b>	
Суд Идигу: эпическая традиция и историко-правовые реалии.....	224
<b>Рысбеков Т.З., Шынтемірова Б.Ғ.</b>	
Тарихи шындық және ұлттық тарихымыздың кейбір өзекті мәселелері жөнінде.....	229
<b>Сабыр М.Б.</b>	
Ұлы дала тарихының басты қыры - Алтын Орда.....	235

<b>Сагидуллаев Д.З.</b>	
Қазақстанның батысындағы Алтын Орда кезеңіне тиесілі қала-жұрттарында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстар.....	241
<b>Сағынбаева О.Қ.</b>	
Ортағасырлық Сарайшық жәдігерлері.....	246
<b>Сапанов С.Ж., Жұмабаева К.С.</b>	
Улус Жошы (1206-1227 годах) в истории Казахстана: методология исследования.....	250
<b>Табулдин Ғ.Ж., Жәмкенов С.Ж.</b>	
World genealogy of Chingizids.....	253
<b>Танжаров М.И.</b>	
Ұлы дала руханиятындағы этиканың бастаулары.....	259
<b>Тоқсанбаев А.</b>	
Қазақ хандығы дәуіріндегі хандық билік тұжырымы, құқығы мен қызметі, символдары.....	264
<b>Тұрарұлы А.</b>	
Ортағасырлық Ақтөбе қаласының атауы туралы.....	271
<b>Тұржанова С.С.</b>	
Жошы ханның әлемдік тарихтан алатын орны.....	276
<b>Халидуллин Ғ.Қ.</b>	
Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы қала мәдениеті мен өнер саласының дамуы.....	279
<b>Хамидова Ч.И.</b>	
Шуаб-и панджгана как источник по истории Золотой Орды.....	282
<b>Хамидуллин Б.Л.</b>	
Золотая Орда – страна городов.....	286
<b>Шаизхан Ұ.Ш.</b>	
Жошы хан мен ұлысының Қазақ елінің қалыптасуы мен дамуына тигізген әсері.....	294
<b>Шамилоглу Ю.</b>	
Қазақ мемлекеттілігінің шығу тегі: Алтын ордадан Қазақ хандығына.....	298
<b>Шілдебаева Ж.М.</b>	
Алтын Орда - тарих сахнасында.....	305

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі**  
**Атырау облысы әкімдігі**  
**«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК**  
**Атырау өңірлік «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі**  
**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті**  
**Еуразия ғылыми-зерттеу институты**

**ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ –**  
**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ БАСТАУЫНДА**  
*(Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары)*

Басуға 05.10.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60\*90 1/8.

Таралымы 100 дана. Тапсырыс №

«Атырау-Ақпарат» ЖШС баспаханасында басылды.

Атырау қ., Ж.Молдағалиев к-сі, 29 А үй.

Тел.: 8/7122/ 45-86-60.